

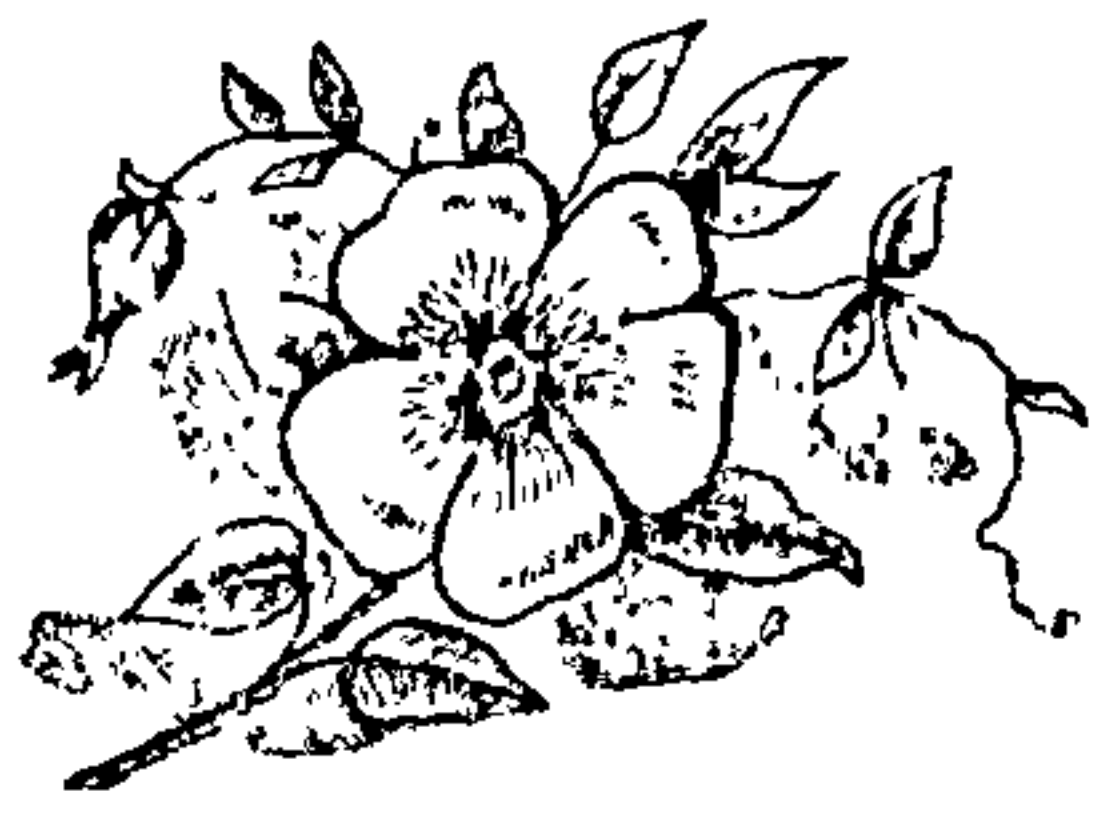
सं. काव्य

काव्य-संग्रह-ग्रंथ-माला

महाराष्ट्रकविवर्यमुक्तेश्वरद्व

महाभारत.

२. सभापर्व.

वामन दाजी ओक.

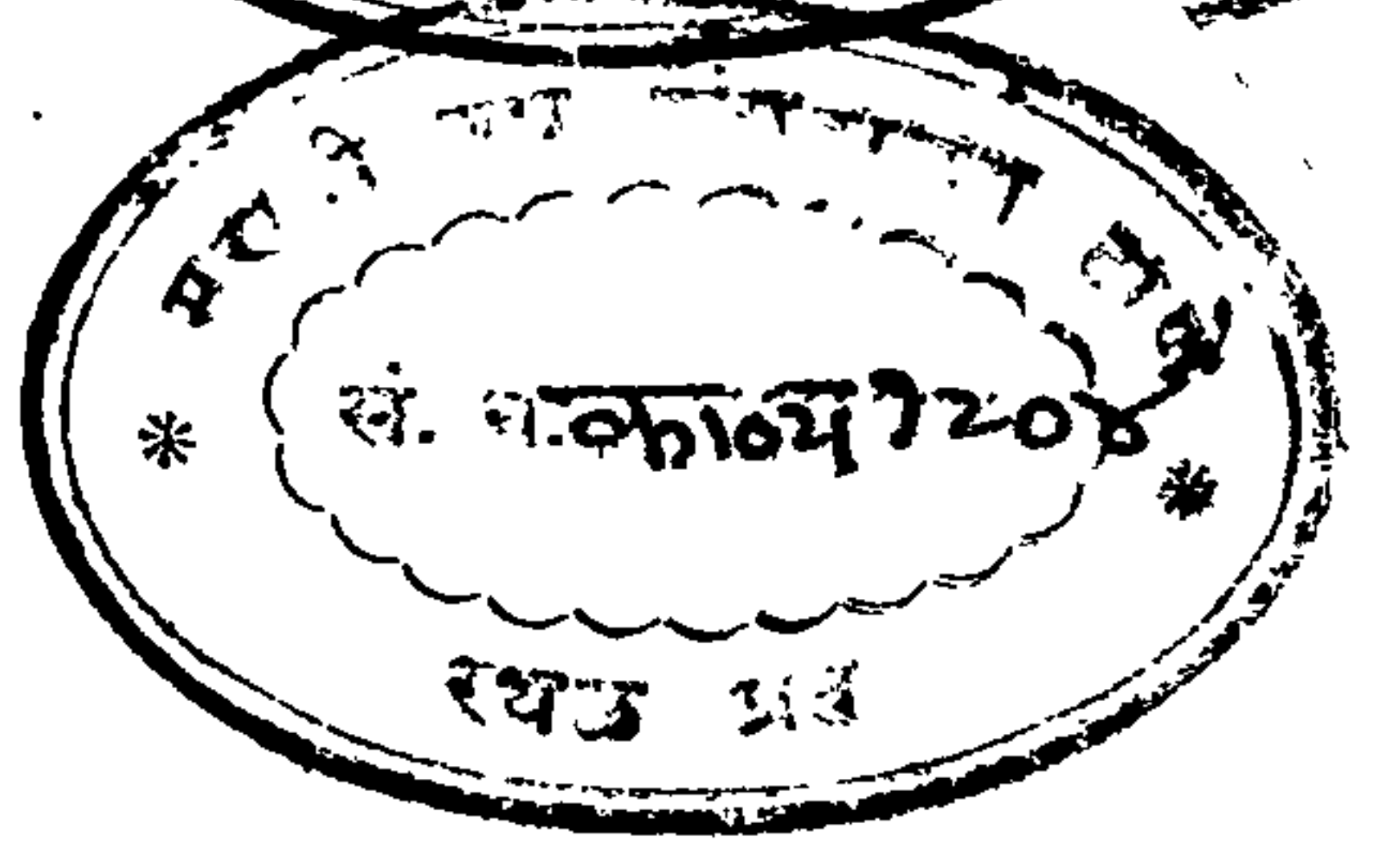
REFBK-0003453

सन १९२७

REFBK-0003453

टाणे

THE
MAHÂBHÂRATA
OF
MUKTES'VARA.

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA.)

"Poetry is a speaking picture."
SIMONIDES.

2. SABHÂPARVA.

REFBK-0003453

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMAN DÂJI OKA.

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPURE.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SÂGAR' PRESS,
BOMBAY.

1927.

[All rights reserved by the Publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } At the "Nirnaya Sagar" Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

महाराष्ट्रकविवर्यमुक्तेश्वरकृत

महाभारत.

२ सभापर्व.

श्रीमुक्तेश्वर कविवर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ? ।
बंदी लक्ष जयाचे, ज्याचें यश भव्य जेविं मंदील. ॥

मोरोपंत-सन्मणिमाला.

हैं

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर हायस्कूल, रायपूर,

यांनीं अनेक हस्तलिखित प्रतींवरून शुद्ध करून, अर्थनिर्णायक,
पुराणेतिहासविषयक व अवांतर माहितीच्या टीपा
देऊन तयार केलें,

तें

मुंबईत 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक पांडुरंग जावजी
यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

आवृत्ती दुसरी.

१९२७

महाराष्ट्र भाषेचें व कवितेचें

आस्थापूर्वक अध्ययन

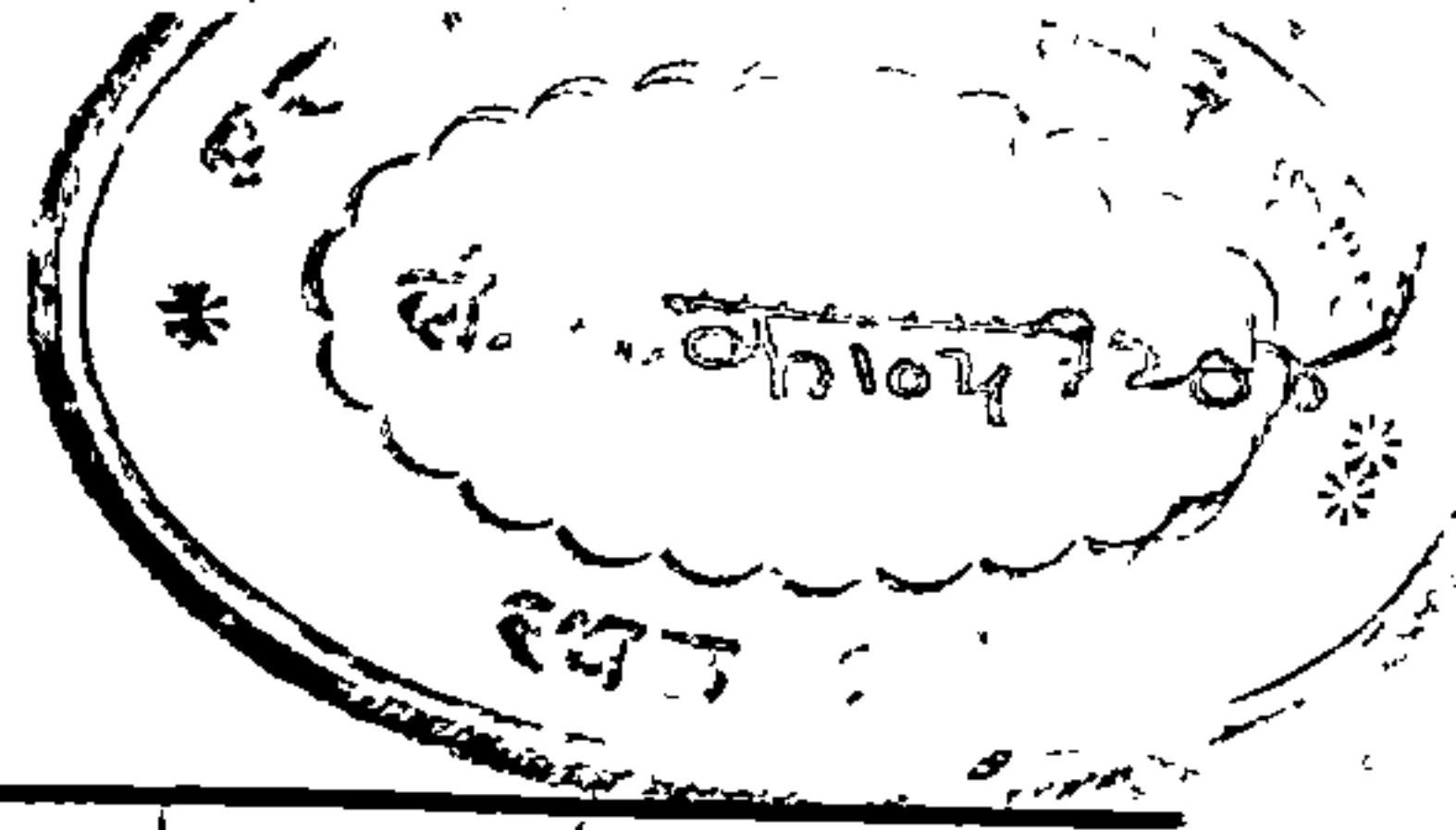
करुं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतो.

‘काव्यसंग्रह’कार.

अनुक्रमणिका.

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१	मंगलाचरण, मयासुरप्रार्थना, मयार्जुनकृष्णसंवाद, सभास्थानविचार, कृष्णाचें द्वारकापुरीं प्रत्यागमन.	९१	१-७
२	मयदानवसभानिर्माण, सभावर्णन, सभाप्रवेश, नारदागमन.	१३३	८-२१
३	नारदसंभाषण, नारदनीतिकथन.	१५५	२१-३४
४	इंद्रसभा, यमसभा, वरुणसभा, धनदसभा, ब्रह्मसभा, यांचें नारदमुखें सविस्तर वर्णन.	१८६	३४-५०
५	पांडुसंदेशकथन, हरिश्चंद्रयशोवर्णन, नारदप्रयाण, श्रीकृष्णागमन, राजसूययज्ञोपक्रम, जरासंधवधविचार, जरासंधप्रतापवर्णन.	१८१	५०-६४
६	जरासंधोत्पत्ति, जराराक्षसीभाषण, युधिष्ठिरकृष्णसंवाद, मागधदेशीं कृष्णार्जुनभीमांचें प्रयाण, मगधपुरप्रवेश, कृष्णजरासंधसंवाद.	१६४	६४-७६
७	युद्धोपक्रम, भीमजरासंधबाहुयुद्ध, जरासंधवध, श्रीकृष्णाचें द्वारकेत प्रत्यागमन.	११२	७६-८३
८	पांडवदिग्विजय, अर्जुनाचा उत्तरदिग्विजय, अर्जुनाचें इंद्रप्रस्थीं प्रत्यागमन, भीमाचा पूर्वदिग्विजय व त्याचें इंद्रप्रस्थागमन, सहदेवदक्षिणदिग्विजय, नीलनृपकन्यावर्णन, अग्निप्रसाद, नकुलकृत पश्चिमदिग्विजय.	१६८	८३-२५
९	कृष्णागमन, यज्ञसामग्रीसंपादन, आमंत्रणप्रेषण, आमंत्रित राजांचें आगमन, राजसत्कार, राजसूययज्ञसिद्ध्यर्थ कामांची व्यवस्था, यागकरण.	१६६	९५-१०८

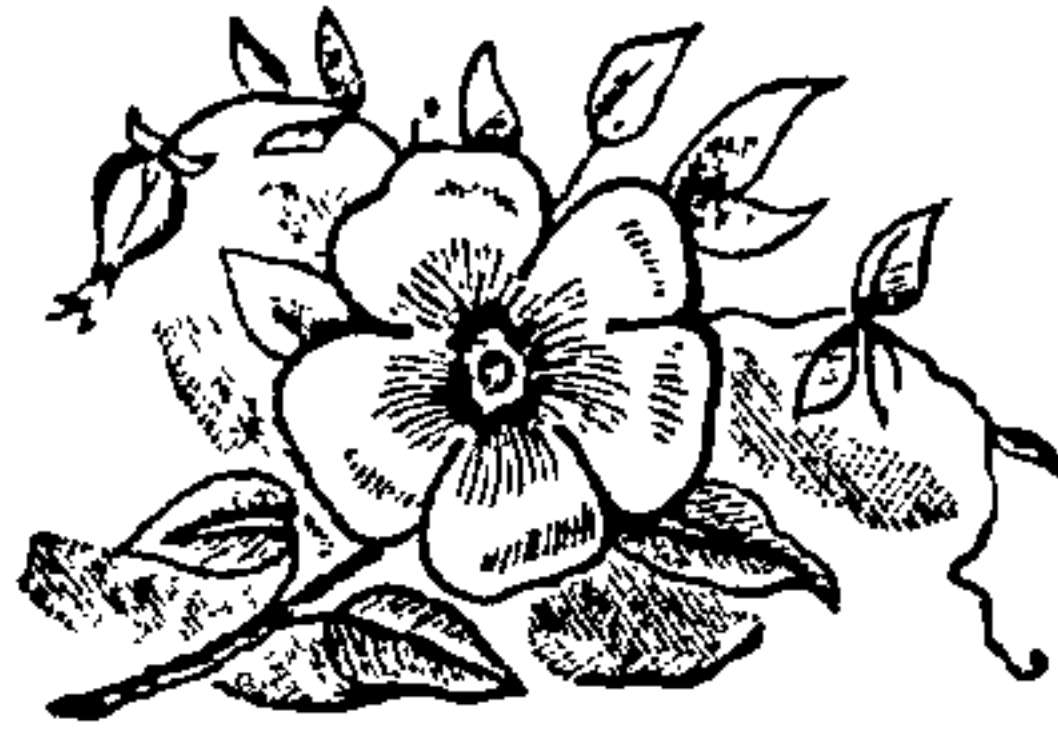
क्र.सं.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१०	कृष्णाची अग्रपूजा, श्रीकृष्णवर्णन, शिशुपाल- क्रोध, तत्कृत भीष्मकृष्णाधिक्षेप, युधि- ष्ठिराशीं भीष्माचें भाषण, सहदेवोक्ति, वृकोदरकोपोक्ति.	१६०	१०८-११९
११	शिशुपालभीष्मसंवाद, क्रुद्ध भीमाचें निवारण, भीमभीष्मसंवाद, शिशुपालोत्पत्ति, शिशु- पालवध, तत्पुत्राभिषेक, श्रीकृष्णद्वारका- गमन, राजसूययज्ञसमाप्ति, राजांचें स्वस्व- नगरीं निवर्तन.	१०१	११९-१२६
१२	व्यासागमन, व्यासाचा धर्माला बोध, व्यास- प्रयाण, भावी उत्पातसूचना, दुर्योधन- संताप, शकुनिदुर्योधनसंवाद, मयसभेंत दुर्योधनाची विटंबना, दुर्योधनविषाद, शकुनिधृतराष्ट्रसंवाद, कपटधृतद्वारा पांडव- संपत्तिहरणविचार, धृतराष्ट्रदुर्योधनसंवाद, पांडवसंपत्तिवर्णन, दुर्योधनस्वसंतापकथन, दुर्योधनक्षोभ.	२५३	१२६-१४४
१३	शकुनिधृतराष्ट्रसंवाद, द्यूतानें पांडवसंपत्तिहरणा- विषयीं शकुनीची प्रतिज्ञा, धृतराष्ट्रविदुर- संवाद, विदुराचा द्यूतनिषेधपर बोध, धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें विदुराचें पांडवांकडे आगमन, द्यूतसभानिर्माण, विदुरधर्मसं- वाद, कुंतीची उक्ति, सकुटुंब धर्मराजाचें हस्तिनापुरीं आगमन, धर्मराजसत्कार.	८०	१४४-१४९
१४	द्यूतसभाप्रवेश, द्यूतारंभ, विदुरकृत हितोपदेश, दुर्योधनकृत विदुराची निर्भर्त्सना, पणपूर्वक द्यूतक्रीडा, द्यूतांत धर्माचा पराजय, शकुनिकपटजाल, विदुराचा धृतराष्ट्राला		

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
	उपदेश, दुर्योधनाचा संताप, द्रौपदीपण, शकुनिजय, द्रौपदी कौरवांची दासी.	१७१	१४९-१६०
१५	विदुरकृत दुर्योधनभर्त्सन, प्रातिकामिदूताचें द्रौपदीला सभेंत आणण्यासाठीं प्रयाण, तिला आणण्यासाठीं दुःशासनाचें प्रयाण, द्रौपदीदुःशासनसंवाद, द्रौपदीकेशकर्षण, तिची त्यास विनवणी व बोध, द्रौपदीचा भीष्मादिकांस प्रश्न, त्यांचें मौन, विकर्णाची स्पष्टोक्ति, पांडव व द्रौपदी यांच्या वस्त्रांचें हरण, श्रीकृष्णाचा धांवा, तिच्या लजेचें रक्षण, द्रौपदीचीं वस्त्रें दुःशासन ओढतो, श्रीकृष्णागमन, विदुराचें धृतराष्ट्रापार्शीं भाषण, भीमाची दुःशासनवधप्रतिज्ञा, युधिष्ठिराचें धृतराष्ट्रापार्शीं प्रयाण, द्रौपदीला वरलाभ, अर्जुनोक्ति, कर्णाचें निंदापर भाषण, धर्माचें इंद्रप्रस्थीं आगमन, धृतराष्ट्राची धर्माला विनंति.	१९०	१६१-१८१
१६	दुर्योधनचिंता, पुनर्घूतविचार, धृतराष्ट्रचिंता, अपशकुन, उत्पातदर्शन, द्यूतांत शकुनीचा जय आणि धर्माचा पराजय, पांडवांचा द्वादशवार्षिक वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास, त्यांची वनांत जाण्याची सिद्धता, धर्मराजा सर्वांचा निरोप घेतो, विदुराचें कुंतीविषयीं पांडवांपार्शीं भाषण, कुंतीचा विलाप, तिची द्रौपदीला विज्ञापना, विदुर पांडवांस पोंचविण्यास जातो.	१४०	१८१-१८९

अध्याय.	विषय.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
१७	धृतराष्ट्रविदुरांचा पांडवगमननिमित्त संवाद, नारदागमन, भावी कौरववंशनाशकथन, नारदाचें अंतर्धान, दुर्योधनकृत द्रोण- प्रार्थना, विदुरधृतराष्ट्रद्रोणांचा संवाद, संजयधृतराष्ट्रसंवाद, धृतराष्ट्राचे दुःखोद्धार. उपसंहार.	७४ ११	१९०-१९४ १९४-१९६

एकंदर ग्रंथसंख्या-२७००

मुक्तेश्वरकृत महाभारत.

२. सभापर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

(ओंव्या.)

जयातें बोलती परमात्मा । विष्णु शंकर अथवा ब्रह्मा ।
जो असेल, त्याची प्रतिमा । व्यक्ताव्यक्त नमियेली. ॥ १ ॥
नमूं करवीरनिवासिनी । जे महालक्ष्मी विश्वजननी ।
जीचा कंटाक्षानुग्रहतरणी । नाशी भवतमातें. ॥ २ ॥
जे चिदादित्याची चिंतकळा । दरिद्रवनप्रलयज्वाळा ।
दासवत्सातें स्नेहाळा । कामधेनू कृपेची. ॥ ३ ॥
तीचा लाहोनि वरदहस्त । संतसभेशीं झालें स्वस्थ, ।
जैसा सिंहाश्रयें बंस्त । कुंजरमाथां मिरवतु. ॥ ४ ॥
वंदूं सोनारी भैरव । तेणें दिधला हा गौरव ।
प्रेमें झालें मन कैरव । पदनखचंद्रीं जयाच्या. ॥ ५ ॥

१. आदिपर्वाच्या आरंभीं नमनाचा प्रकार असाच आहे. [आदिपर्व-अ० १ ओंव्या ५-६ पहा.] २. यथे ब्रह्मत्वानें सृष्टि, विष्णुत्वानें पालन, आणि शंकरत्वानें (रुद्रत्वानें) संहार, अशा तीन अवस्थांचें वर्णन केलें आहे. ३. कोल्हापूर यथे निवास करणारी देवी. कोल्हापूरची महालक्ष्मी ही मुक्तेश्वरकवीची कुलस्वामिनी होय व कर्नाटकांतील सोनारीचा (सुवर्णपुरीचा) राजा (देव) बहिरोबा (भैरव) हा याचा कुळस्वामी होय. या दोन कुलदेवतांस अनुलक्षून मुक्तेश्वरानें अनेक ठिकाणीं उल्लेख केले आहेत:—'करवीरलक्ष्मी विष्णुभाजा । भैरव सुवर्णपुरीचा राजा । उभय कुळदेवतीं माझा । मस्तक पायीं स्पर्शिला.' ॥ ८ ॥ [मुक्तेश्वर-आदिपर्वउपसंहार पृ० ४५६.], 'महालक्ष्मी कुलस्वामिनी । भैरवदेव दंडपाणी । त्याचे चरण चिंतितां मनीं । सिद्धी होती वोळगण्या.' ॥ [मुक्तेश्वर-वनपर्व-अ० १ ओंवी ३]. ४. विश्वाची (सकल जगताची) जननी (माता). ५. दृष्टिरूप कृपासूर्य. 'जीचा कृपानुग्रहतरणी' असा अन्य पाठ आहे. ६. संसारांधकारातें. ७. चैतन्यसूर्याची. ८. चैतन्यकळा. ९. पावून. १०. बकरा. ११. कुंजराच्या (हत्तीच्या) माथां (मस्तकावर). १२. सुवर्णपुरीचा भैरव देव. १३. चंद्रविकसित कमल.

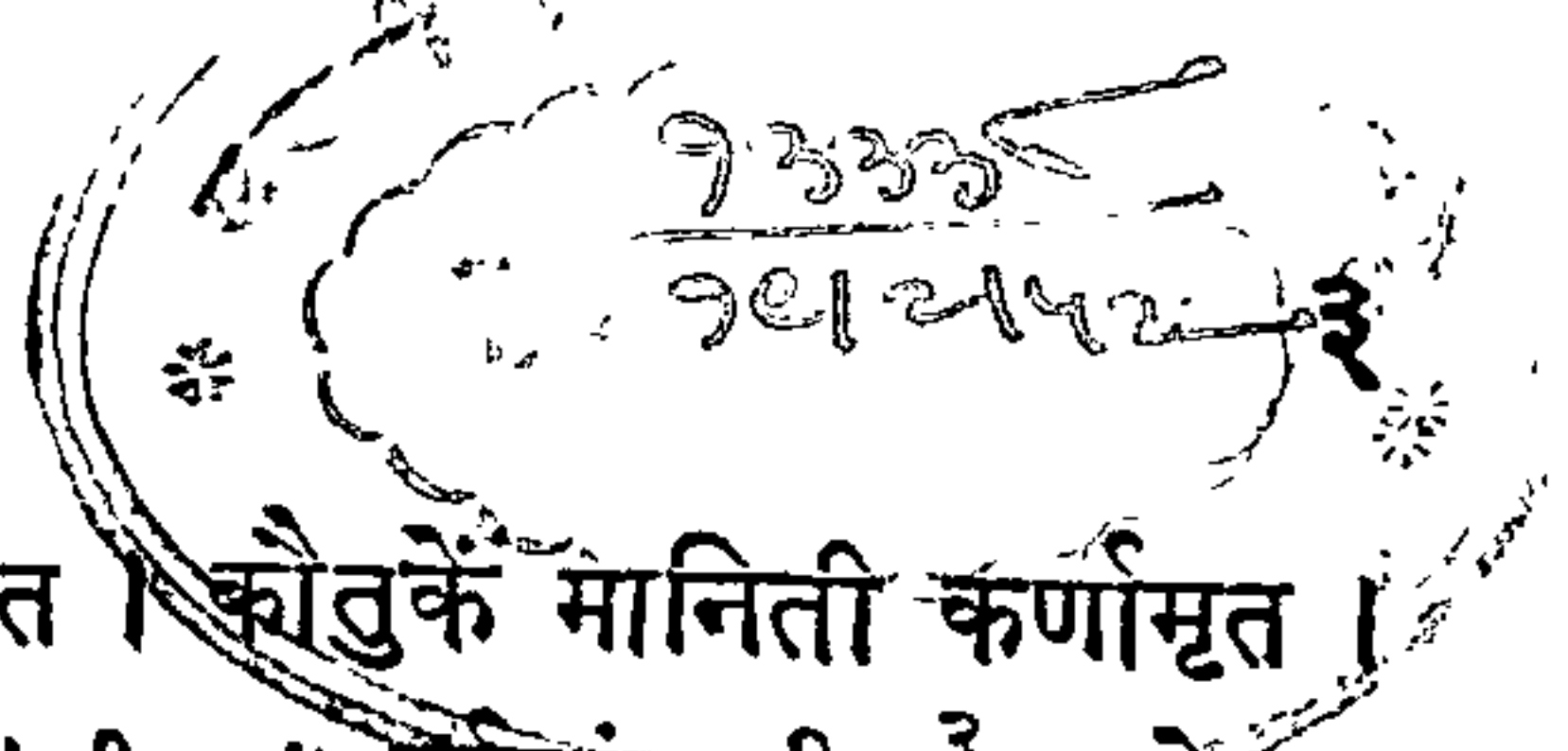
लीलाविश्वंभर ईश्वरु । दत्तात्रेय जगद्गुरु ।
 ज्याचेनि नामें भवसागरु । मागां तरले असंख्य. ॥ ६ ॥
 आणीकही तरतील पुढां । जो ब्रह्मविद्येनें उदार गाढा ।
 ब्रह्मादिक ज्याचिये पांडा । तुळितां उणे अपडे. ॥ ७ ॥
 ज्याची कृपादृष्टी भगवती, । अनुग्रह तोचि गणाधिपती, ।
 बोधप्रकाश गंभस्ती । हृदयाकाशीं झळकत. ॥ ८ ॥
 जीवीं शिवत्व प्रकाशिलें । विष्णुमयचि विश्व केलें ।
 एंव पंचायतन भलें । म्यां देखिलें गुरुरूपीं. ॥ ९ ॥
 तो ह्मणे, 'रे ! कविकिंकरा ! । वाचाळपणें न बोलें सैरा ।
 कथानिरूपणअधिकारा । सेवेसी आह्मीं नेमिलें. ॥ १० ॥
 त्या दाखविल्यानि पंथें चालें । बोलवूं तितुकें बोलें ।
 कवित्वगर्वाचेनि डोलें । डोलतां निंदा पावसी.' ॥ ११ ॥
 'जी ! जी ! प्रसाद' ह्मणोनि वेगीं । प्रणम्य केलें सांष्टांगीं ।
 हेचि नमन श्रोतियांलागीं । एकचि भावें समस्तां. ॥ १२ ॥

कथारंभ.

(ओंव्या.)

केवळोनि अभिप्राय 'सर्व' । मागां कथिलें आदिपर्व । आतां अपूर्वापूर्व ।
 सभापर्व परियेसा. ॥ १३ ॥ मुक्तेश्वरकवि भारत । टीका प्रांजळ व्यक्त ।
 जेवीं वेदाचा मथितार्थ । श्रुती पुराणें बोलती. ॥ १४ ॥ जो राजयांतें वीर-
 रस । विप्रैर्वर्यातें वेदसारांश । तत्त्वार्थबोध परमहंस । योगेश्वर भाविती. ॥ १५ ॥
 बुद्धियुक्तींचा सागर । ऐसें मानिती मंत्री चतुर । विलासियातें शृंगार । सुरता-

१. मुक्तेश्वरानें आपल्या मातापितरांच्या नांवांचा उल्लेख 'लीलाविश्वंभर' या समस्त पदानें आपल्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं केला आहे. [आदिपर्व-अध्याय १ ओंवी १९९ पृ० १२; अध्याय २१ ओं० ८८ पृ० १८४; अध्याय २४ ओं० ११३ पृ० २११; अ० २६ ओं० १२२ पृ० २३२.] २. दत्तात्रेय हें याचें दैवत होतें असें दिसतें. ३. बरोबरीला, समतेला. ४. सूर्य. ५. याप्रमाणें, असें. ६. खैर, खच्छंद. ७. 'दंड' असाही पाठ आहे. ८. आदिपर्व-अध्याय १ ओंवी ९६ पहा. ९. 'प्रणाम केला अष्टांगी' असा अन्य पाठ आहे. १०. आठ अंगांनीं युक्त असा. अष्टांग नमस्काराचें लक्षण दिलें आहे तें असें:—'जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥.' ११. धरून, घेऊन. १२. आदिपर्व-अध्याय १ ओंवी ९९ पहा. १३. अत्यंत चमत्कारपरिपूर्ण. १४. श्रेष्ठांतें.

नंदवर्धका. ॥ १६ ॥ विद्याप्रवीण शास्त्रपंडित । कौतुके^१ मानिती कर्णामृत ।
 दोषादोषीं यांचे आर्त । पुरवी गंगेसारिखे. ॥ १७ ॥ पर्वतांमाजी कंचकमेरु ।
 तडागांमाजी क्षीरसागरु । महाराष्ट्रांसी काव्यगुरु । हा गौरवु ये ग्रंथीं. ॥ १८ ॥
 व्यासवचन ईक्षुदंडु । गाळूनि सुरस सारांश गोडु । देशभाषा वळिले लाडु ।
 नावदेचे आवडी. ॥ १९ ॥ ते जैसे सुंजीं न सेवणें । तें आंग्रहावांचूनि काय म्हणणें ?
 कळंकरेखेस्तव चांदणें । काय चकोरीं वाळिजे ? ॥ २० ॥ व्यासग्रंथगिरीचें
 सोनें । संस्कृत खोटिये गाळूनि मनें । देशभाषा घडिलें लेणें । साहित्यरत्नीं
 सुजडित. ॥ २१ ॥ तें लेववितां कर्णभूषण । कां हो ! परते करावे कान ? ।
 श्रोते हो ! तुम्ही विचक्षण । निर्मत्सर विचारा. ॥ २२ ॥ असो उंचाराचिया
 गोष्टी । संतकृपा अपार गांठीं । असतां अपराधांचिया कोटी । मुक्त असती
 आमुतें. ॥ २३ ॥ आतां सात्विकभाव पांडवपत्नी । सद्भावना यज्ञसेनी ।
 कामादिक कौरवदुर्जनीं । सभास्थानीं गांजिली. ॥ २४ ॥ अनेक सावधानाचीं
 वसनें । फेडितां विकल्पदुःशासनें । निश्चय विचारितां श्रीकृष्णें । चढोवाढीं
 नेसविळीं. ॥ २५ ॥ तेंचि विस्तारें परिसिजे । आलस्य निद्रेतें विसरिजे ।
 तापत्रयातें निरसिजे । कथाश्रवणीं साधकीं. ॥ २६ ॥ आतां द्वितीयपर्वाची

१. आवड. २. सुवर्ण. ३. तडाग=तळें. ४. 'महाराष्ट्रकाव्यांसी गुरु' असा अन्य पाठ आहे. ५. कृष्णद्वैपायन व्यास. ६. उंसाचा दंड. ७. आदिपर्वातही महाराष्ट्रभाषेसंबंधानें मुक्तेश्वरानें कसे उद्गार काढिले आहेत ते पहा. [आदिपर्व-अध्याय १ ओंव्या ८७-९९ पृ० ६.] ८. साखरेचे. ९. 'रसजीं' असा अन्य पाठ आहे. १०. 'संस्कृताभिमानियें दोष देखणें' असा अन्य पाठ आहे. ११. डागाच्या ओळीसाठीं. १२. चकोरपक्षी चंद्रकिरणांचें पान करून राहतात असा कविसमय आहे. १३. टाकिजे. १४. खोट=धातूचा गोळा. (आटविलेल्या जुन्या धातूचा गोळा.) 'खोटीचें भाडें' हा शब्द फार प्रचारांतला आहे. १५. 'यत्नें' असाही पाठ आहे. १६. दागिना. १७. आदरार्थपर उक्तीच्या. १८. साधुकृपा. १९. हें 'रूपक' नामक अलंकराचें सुंदर उदाहरण आहे. २०. द्रौपदी, यज्ञसेनकन्या. २१. करितां. २२. सभापर्वातील मुख्य विषयाचें दिग्दर्शन या ओवींत कवीनें केलें आहे. २३. 'दवडिजे' असाही पाठ आहे. २४. ताप तीन प्रकारचे आहेत ते असेः—आधिदैविक (देवतांच्या क्षोभापासून होणारा-जसा वीज पडणें), आध्यात्मिक (मनाच्या क्षोभापासून अथवा शरीराच्या रोगापासून होणारा-जसा खरूज, ताप), आणि आधिभौतिक (पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांच्या क्षोभानें होणारा-जसा भूकंप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोल्लंघन.) २५. नाशिजे. २६. मोक्षेच्छु भक्तांनीं. २७. 'मुक्तेश्वर भारती कथा' असाही पाठ आहे.

कथा । राजा जन्मेजय परिसता ।^१ वैशंपायन विशेष वक्ता । अत्यादरं
 निरोपी. ॥ २७ ॥ खांडववनदहन महा आर्गी । मयदानव जळतां वेगीं । तेथें
 कृष्णार्जुन दोर्घीं । प्राणदानें सोडिला. ॥ २८ ॥ आज्ञा देऊनि स्वस्थळाप्रती ।
 घाडितां येरू करी विनंती, । म्हणे, 'मी विद्यासमुद्र सुमती । ऋणें वचनें
 बांधलों. ॥ २९ ॥ तुमच्या उपकारा उत्तीर्ण । व्हावयालागीं कल्पी मन । जैसें
 विश्वेश्वरातें दीन । अर्कपुष्पें तोषवी. ॥ ३० ॥ माझी विज्ञापना येकी । तेचि
 मानोनि हरीतकी । दयासमुद्र कौतुकीं । अंगिकारिली पाहिजे. ॥ ३१ ॥
 कांहीं सेवा सांगिजे मुखें । ते मी वंदीन निजमस्तकें । सिद्धी पाववीन
 निष्टकें । स्वल्पकाळें स्वामिया ! ॥ ३२ ॥ तुमच्या ठायीं सर्व सौख्यें । तुमचें
 ऐश्वर्य त्रिजगीं फांके । परी पिकलेंचि पिके हस्तोदकें । शालीवन ज्यापरी.'
 ॥ ३३ ॥ हरिमित्र म्हणे, 'अगा ! मित्रा ! । सर्व पावलों मी पवित्रा ! ।
 स्वगृहा जाऊनि कलत्रा । संतोषवीं सहवासें. ॥ ३४ ॥ कृष्णार्जुनें रक्षिला प्राण ।
 स्वमुखें करिसी गुणकीर्तन । यापरतें उचित कवण । करूं पाहसी सांग पां ?
 ॥ ३५ ॥ आवडी असे आमुच्या ठायीं । तुझें स्मरण आमुच्या हृदयीं ।
 आवडी वाटेल ते समयीं । भेटी गोष्टीनें सांभाळीं. ॥ ३६ ॥ विशेष वाढवावया
 मोहो । करूं भाविसी उचित स्नेहो । तरी जें सांगे रुक्मिणीनाहो । तें त्वां
 अवश्य करावें.' ॥ ३७ ॥ विचारूनियां यदुनायक । म्हणे, 'तूं शिल्पविद्येचा
 जनक । तरी स्वहातें सभा एक । करूनि दावीं आमुतें.' ॥ ३८ ॥ ऐकतां
 कृष्णमुखींचें वचन । मयें केलें साष्टांग नमन, । म्हणे, 'जें इच्छित होतें मन ।

१. अर्जुनाचा प्रपौत्र आणि परीक्षितीचा पुत्र. २. श्रोता. ३. वैशंपायन-हा व्यास ऋषींच्या प्रसिद्ध चार शिष्यांपैकी एक. हा यजुर्वेदाध्यायी होता व ह्यानें याज्ञवल्क्याला यजुर्वेद शिकविला. पुढें ह्या गुरुशिष्यांमध्ये कलह झाला व ह्यामुळें याज्ञवल्क्याला शिकविलेला यजुर्वेद त्यानें परत मागितला. त्या वेळीं याज्ञवल्क्यानें तो ओकून टाकला व वैशंपायनाच्या इतर शिष्यांनीं तित्तिरपक्ष्यांचे रूपानें त्याचें ग्रहण केलें. यावरून या वेदाला 'तैत्तीरीय' असें नांव पडलें. वैशंपायनाची पुराणवक्ता अशी फार ख्याति आहे. ह्यानेंच जनमेजय राजाला सर्व महाभारत सांगितलें हें सुप्रसिद्ध आहे. [आदिपर्व-अध्याय १ ओवी ११५ पहा.] ४. मय-नामक असुर. [आदिपर्व-अध्याय ५० पृ० ४४७-४५५ पहा.] ५. रुईच्या फुलानें. 'अर्ककुसुमें' असाही पाठ आहे. ६. हिरडा. ७. सर्वस्वी, यथासांग, परिपूर्णपणें. ८. हस्त-नक्षत्राच्या उदकानें. ९. भातशेत. १०. अर्जुन. ११. स्त्रीला. [कलत्र=स्त्री. 'कलत्रं श्रोणि-भार्ययोः' इत्यमरः.] १२. 'इच्छा' असा पाठभेद आहे. १३. रुक्मिणीचा नाहो (नवरा)=कृष्ण. १४. सभापर्व-अध्याय १ श्लोक ९-१२ पहा.

तेचि आज्ञा दीधली. ॥ ३९ ॥ शिल्पसृष्टीचा अपर-ब्रह्मा । मी असुरांचा विश्वकर्मा । उभारूनियां दिव्य धामा । चोज दाऊ जगातें ॥ ४० ॥ चंद्र-तेजाचें आटीव । जांबूनदाचें ओतीव । पाषाण मृत्तिकेचें नांव । स्पर्शा नेदी सर्वथा. ॥ ४१ ॥ स्वहस्ते निर्मूनि समालय । माजी दावीन भुवनत्रय । जें लक्षितां परम आश्चर्य । सहस्रनयनें पाविजे. ॥ ४२ ॥ कनकाचळातुल्य अवक्र । माजी रेखीन भूगोलचक्र । जें देखतां ह्मणे शक्र, । 'स्वर्ग येथें ठेंगणें.' ॥ ४३ ॥ ह्मणाल सुवर्ण आणि रत्नें । बहुसाळ मिळती कवण्या यत्नें । साध्य होती ज्या प्रयत्नें । तो मी जाणें उपावो. ॥ ४४ ॥ पूर्वी क्षोभोनि कमलाकांतें । निर्मूल करितां दानवांतें । वृषपर्वे दैत्यनाथें । निजसंपत्ती पळविल्या. ॥ ४५ ॥ रत्नें भरूनियां सुवर्णघटीं । उत्तरे कैलासगिरीच्या निकटीं, । मैनाकपर्वताचिये बेटीं । स्थान गूढ लक्षिलें. ॥ ४६ ॥ बिंदुसरोवर या नामें । तुळे सागराचिये उपमे, । त्यामाजी रत्नें उत्तमोत्तम । आच्छादिलीं अपार. ॥ ४७ ॥ जांबूनदसुवर्णलाटा । शैलशिखरा ऐसिया संदटा । प्रवाळ मांदुसेमाजी सांटा । ललामांचा अपार. ॥ ४८ ॥ स्पर्शमणीचिया कोटी । बिंदुसरोवराचिया पोटीं, । निक्षेपिल्या त्या म्यां दृष्टीं । स्थान असे लक्षिलें. ॥ ४९ ॥ भूगर्भीच्या निक्षेपांतें । घावया सामर्थ्य नरेद्रातें । यालागीं आणावया येथें । शंका कांहीं असेना. ॥ ५० ॥ घेऊनि यक्षगणांचीं शतें । घटिकेमाजी आणीन येथें ।

१. दुसरा. २. विश्व हें कर्म ज्याचें तो, शिल्पपंडित मयासुर. [मय-हा असुरांचा शिल्पी आणि विश्वकर्मा हा देवांचा शिल्पी होय. याचें वसतिस्थान दिल्लीनजीक देवगिरी पर्वतावर असे. हा वज्रकामा आणि मंदोदरी यांचा पिता.] ३. गृहा. ४. कौतुक. ५. सुवर्णाचें. ६. इंद्रें. [इंद्रानें अहल्येशीं व्यभिचारकर्म केलें म्हणून तिच्या पतीनें (गौतममुनीनें) 'तुझ्या आंगास हजार (सहस्र) भगें पडतील' असा त्याला शाप दिला. तेव्हां त्यानें मुनीची बहुत प्रकारें आराधना केल्यावर मुनि प्रसन्न होऊन 'तीं भगें नेत्रें होतील' अस त्यास उःशाप दिला. या कारणास्तव इंद्राला 'सहस्रनेत्र' अशी संज्ञा आहे.] ७. मेरुपर्वतासारखा. [कनक+अचळ=सुवर्ण+पर्वत.] ८. सरळ. ९. स्वर्गालाही तुच्छ मानणारें असें. १०. विपुल, पुष्कळ. ११. उपाय. १२. लक्ष्मीपतीनें. १३. दैत्यांतें. १४. असुरांचा अधिपति या वृषपर्वासुराची कन्या शर्मिष्ठा होय. १५. 'लपविल्या' असाही पाठ आहे. १६. कैलासगिरीच्या उत्तरेस मैनाकपर्वतावर बिंदुसरोवरीं वृषपर्वा नामक दानवानें आपली संपत्ति, गदा इत्यादि सर्व अमोलिक वस्तुजात लपवून ठेविलें होतें. १७. समीपभागीं. १८. अतिउत्तम. १९. गच्च. २०. पेटीमध्ये. २१. संग्रह, संचय. २२. भूषणांचा. २३. परीस. २४. पुरून ठेविल्या. निक्षेप=ठेवा. २५. पुरून ठेविलेल्या द्रव्यांतें.

आणीकही अनर्घ्य तेथें । वस्तु असती नरेंद्रा! ॥ ५१ ॥ दैत्य मारूनियां
समरीं । मागधराजें आपुले करीं । गदा ठेविली जिच्या प्रहारीं । चूर्ण होती
गिरिकूटें. ॥ ५२ ॥ जे चित्रिली कैनकोदकें । रत्नरंगीं विचित्र टिबुकें ।
धरिती मुष्टीवरी माणिकें । महीमौल्य जडियेलीं. ॥ ५३ ॥ ते आणुनी धर्मा-
नुजा । वोपीन भीमा पार्थाग्रजा । आणीकही महाराजा! । वस्तु एक परि-
येसीं. ॥ ५४ ॥ देवदत्त नामें शंख । वीरश्रियेचा वर्धक । त्याचेनि घोषें
भूंगोलक । नादावला दुमदुमीं. ॥ ५५ ॥ तो मी देईन अर्जुनातें । जेवीं कां
पांचजन्य देवातें'. । ऐसें बोलोनियां 'दोघातें । वंदूनियां निघाला. ॥ ५६ ॥
मय गेलिया बिंदुसरोवरा, । केशव ह्मणे कुंतीकुमरा, । 'प्रयाण करणें
द्वारकापुरा । ऐसें हृदयीं वाटतसे. ॥ ५७ ॥ वसुदेवदेवकीचे चरण । पहावया-
लागीं इच्छी मन । तुझे घेऊनि आज्ञावचन । येचि काळीं जातसें.' ॥ ५८ ॥
धर्मराज करी विनंती, । 'जावोनि शीघ्र यावें पुढती । तुझा वियोग लक्ष्मी-
पती! । अर्ध क्षण न साहे. ॥ ५९ ॥ आज्ञा द्यावया समर्थ 'नोव्हे । जा-
वोनि मागुती शीघ्र यावें, । चित्त आमुचें ठेवावें । पादपद्मीं आपुल्या.' ॥ ६० ॥
कुंतीसी करूनि नमस्कार । सन्मानिला युधिष्ठिर । भीमार्जुनासीं उद्धार ।
प्रेमानंदें न धरवे. ॥ ६१ ॥ पुसोनि द्रौपदीसुभद्रेतें । कृपेनें मौळें स्पर्शलें
हस्तें । आलिंगिलें सहदेवातें । नकुळासहित आवडीं. ॥ ६२ ॥ हृदयीं
वसतां ध्यानमूर्ती । बाह्य प्रतिमा होतां परती । तरी वियोगाची खंती । सांड-
वेना सर्वथा. ॥ ६३ ॥ उच्चैःश्रव्याचे सहोदर चारी । तैसे वांजी जुंपिले 'रहंवरीं ।
दारुक सारथी निजकरीं । मनोवेगीं चालवितु. ॥ ६४ ॥ रत्नचाकें सुवर्ण-
गुंठार । माजी शोभला लक्ष्मीवर । गरुडपाचूचे मनोहर । गरुडध्वज झळ-
कतु. ॥ ६५ ॥ धवळ शंख मंगळतुरें । भक्त गर्जती जयजयकारें । आशी-

१. अमोलिक. २. 'महेंद्रा!' असा पाठभेद आहे. ३. जरासंधानें. ४. पर्वतांचीं शिखरें.
५. सुवर्णाचे उदकानें. ६. धर्माच्या अनुजाला (धाकट्या भावाला). ७. अर्जुनाच्या वडील
भावाला. ८. हे कृष्णा. ९. वाढवणारा. १०. 'भूलोक' असाही पाठ आहे. ११. कृष्ण व
धर्म यातें. १२. नाही. १३. सभापर्व-अध्याय २ श्लो० २-४ पहा. १४. मस्तक. १५. उच्चैः-
श्रवा=इंद्राचा अश्व. [उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोति । उच्चैर्महत् श्रवो यशो यस्य ।
असे भिन्न विग्रह आढळतात. हें हयरत्न श्वेतवर्ण, सप्तमुख, समुद्रजात आणि उन्नतकर्ण
होतें असें वर्णन आहे.] १६. बंधु. १७. घोडे. १८. उत्तम रथीं. १९. गुठार=अंबारी.
२०. कृष्ण. २१. 'मिरवला' असाही पाठ आहे. २२. वाघें.

वचनीं ऋषीश्वरैः । शुभ कल्याण बोलती. ॥ ६६ ॥ राहवूनि समस्तांतें ।
 प्रयाण केलें लोकनाथें । मार्ग क्रमोनि भोगभरितें । द्वारावती ठाकिली. ॥६७॥
 वैकुंठ मानुनी विराम । जेथील वस्ती सुरवाड परम । भावोनि निर्विकार ब्रह्म ।
 सगुण झालें मिरासी. ॥ ६८ ॥ वाराणसी वरील तिसरी । सप्तम मोक्षाची
 पायरी । ज्ञान स्वरूप तीमाझारी । आत्माराम वसतसे. ॥ ६९ ॥ तें स्थळ वर्णू
 जातां तोंडें । निगम आटला खंडविखंडें । पातालकुहरामाजी दडे । लाजो-
 नियां अंत. ॥ ७० ॥ ध्यानीं कल्पितां नये व्यक्ती । न कळे शास्त्राचिये
 युक्ती । ते हे प्रत्यक्ष ब्रह्ममूर्ती । जन देखती द्वारके. ॥ ७१ ॥ असो. अंतर
 द्वारकापुरीं । प्रवेशोनि विवेकद्वारीं । सुधर्मसभेमाझारीं । यादवपंक्ती
 देखिल्या. ॥ ७२ ॥ दैवी संपत्तीचे सद्गुण । तेचि यादव सुहज्जन । खेहें अव-
 लोकी श्रीकृष्ण । खानंद पूर्ण समस्तां. ॥ ७३ ॥ दिव्य मुगुटीं रत्नकिरण ।
 तेणें उजळिले वसुदेवचरण, । नमस्कारोनि उग्रसेन । रेवतीरमण वंदिला.
 ॥ ७४ ॥ सात्यकी प्रद्युम्न सांव गदु । आलिंगिले पुत्र बंधु । ते वेळे
 जनाचा आल्हादु । ब्रह्मांडघटीं नं समाय. ॥७५॥ कामधेनूचिया कांसे । वत्सें
 निघती अंतिसौरसें । तेवीं देवकीनें संतोषें । आत्माराम केवळिला. ॥ ७६ ॥
 नमस्कारूनियां जननी । मग प्रवेशला रुक्मिणीभवनीं । जेवीं कां शेषाचिया
 शयनीं । रमारमण विश्रामे. ॥ ७७ ॥ मयें आणूनि सर्व सामुग्री । सभा
 निर्मिली कवणे परी । तें निरोपण रसाळ चतुरीं । परमानंदें परिसणें. ॥७८॥
 इति श्रीसभापर्व भारत । मुक्तेश्वरकविविरचित । सर्व दोष दवडूनि देत ।
 सुख सायुज्य श्रोतयां. ॥ ७९ ॥

१. सुखदायक. २. वतनदार. ३. पातालगुहेमध्ये. ४. शेष. ५. देवसभेत. ६. 'वैसल्या'
 असाही पाठ आहे. ७. दैवी संपत्ति=तेज, क्षमा, धैर्य, शौच, अद्रोह, मानीपणा न धरणें, या
 गोष्टी दैवी संपत्ति भोगण्याला जो जन्मला आहे त्याला मिळतात, असें दैवी संपत्तीचें वर्णन
 आहे. [भगवद्गीता-अध्याय १६ श्लो० ३.] ८. बळराम. ९. 'आनंदू' असा अन्य पाठ आहे.
 १०. न मावे. ११. मोठ्या हौसेनें, गोडीनें. १२. आलिंगिला. १३. घरीं. १४. विश्रान्ति घेई.
 १५. सायुज्य मुक्तीचें सुख. सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता असे मुक्तीचे चार प्रकार
 आहेत. उपास्य देवतेच्या लोकीं राहणें ती सलोकता; उपास्य देवतेच्या संनिध राहणें ती
 समीपता; उपास्य देवतेचें व आपलें स्वरूप व गुण सारखे होणें ती सरूपता; आणि उपास्य देवते-
 मध्ये (ब्रह्मीं) मिळून लीन होणें ती सायुज्यता. १६. 'इति श्रीमद्भारते शतसहस्रसंहितायां
 वैयासक्यां सभापर्वव्यासोक्तौ मुक्तेश्वरकृतटीकायां श्रीकृष्णार्जुनमथदानवसंवादो नाम प्रथमो-
 ऽध्यायः' असा समाप्तिलेख चार जुनाट पोथ्यांच्या अखेरीस आहे.

अध्याय दुसरा.

वैशंपायन म्हणे आंतीं, । 'जन्मेजया ! विशाळ कीर्ती । ऐकें सुजाणा !
 चक्रवर्ती । कथा पुढलिया सादरें. ॥ १ ॥ घेऊनि यक्षगणाचा मेळा । मय
 पातला मैनाकाचळा, । बिंदुसरोवर देखिलें डोळां । अतिरमणीय साजिरें.
 ॥ २ ॥ सुवर्णशृंगांचे वर्तत । रत्नशिखरें विराजित । कल्पवृक्ष पारिजात ।
 असंख्यात दाटले. ॥ ३ ॥ सदा पुष्पित तरु फळले, । परिमळें दिग्मंडळ
 दाटलें, । परम सुकृती सुकृतबळें । पक्षी झाले ते वर्नी. ॥ ४ ॥ पूर्वीं पवित्र
 राजेश्वरीं । इंद्रादिक सुरासुरीं । यज्ञ केले ती सामुग्री । उरली अपार
 पडली असे. ॥ ५ ॥ सुवर्णरत्नांचिया राशी । भव्य रक्षणा देतां ऋषीं ।
 उंबगोनि सांडिलें घनासी । नेता घेता असेना. ॥ ६ ॥ हेमकुंडें हेममंडप ।
 हेमचैत्य हेमयूप । शाला निकेतनें अंमूप । हेमरत्नीं बांधिलीं. ॥ ७ ॥ बालार्क
 कंदा निघाले कोंब । तैसे रत्नमणींचे खांब । विशाळवेदिका शातकुंभ- । जांबूनदें
 निर्मिले. ॥ ८ ॥ पद्मेसहित पद्मनेत्र । तपें आचरोनि पवित्र । सैहस्र वर्षे दीर्घ
 सत्र । आचरला ते ठायीं. ॥ ९ ॥ पूर्वीं तेथेंचि भगीरथ नृपु । तपस्तेजें क-

१. आवडीनें. २. सार्वभौम. [चक्रवर्ती पुरुषार्थ लक्षण सामुद्रिक ग्रंथांत आहे तें:—'अति-
 रक्तः करो यस्य ग्रथितांगुलिको मृदुः । चापांकुशांकितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद्भुवम् ॥'
 (राघवभट्टकृत 'अर्थद्योतनिका' नामक अभिज्ञानशाकुंतलटीका-अंक ७ श्लोक १६ पृष्ठ २३३.)
 चक्रवर्ती=चक्रे भूमंडले राजमंडले वा वर्तयितुं शीलमस्य । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ
 चालयितुं शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । असे या शब्दाचे विग्रह आढळतात.]
 ३. सभापर्व-अध्याय २ श्लो० ९-१० पहा. ४. "बिंदुसरोवर हें अहमदाबादेपासून
 ३० कोसांवर सिद्धपूर येथें आहे. त्यास मातृगया ह्मणतात. कारण कीं, येथेंच कपिलमहामुनि
 यांनीं आपली देवहूती माता इजला ज्ञान सांगून मोक्षास नेलें. तेथें जे तिचे अश्रु पडले त्यांचेंच हें
 सरोवर आहे असें ह्मणतात. तें लहान आहे. या गांवीं सरस्वती नदी आहे ती फार सुंदर आहे.
 सिद्धराज जयसिंग ह्मणून जो पाटणचा राजा झाला, त्यानें येथें घांट व रुद्रमाल ह्मणून
 चमत्कारीक इमारत बांधली आहे. परंतु ती हल्लीं पडीत आहे." [लोकहितवादीकृत
 ऐतिहासिक गोष्टी-भाग २ पृ० ४ पहा.] ५. पुण्याच्या सामर्थ्यानें, पुण्याईच्या जोरावर.
 ६. कंटाळून. ७. सुवर्णाचें यज्ञस्थान. (अध्याय २ श्लोक १२.) ८. सुवर्णाचा यज्ञस्तंभ.
 ९. गृहें. १०. पुष्कळ. ११. सुवर्णें. १२. लक्ष्मीसहित. १३. परमेश्वर. १४. 'सहा
 वर्षे दीर्घ सत्र' असाही पाठ आहे. १५. पुष्कळ दिवस चालणारें सत्र (यज्ञ). १६. कृश
 करितां, ओढून काढितां.

र्वितां वपु । प्रसन्न होऊनि ^१कंदर्परिपु । ^२गंगाप्रसाद दीधला. ॥ १० ॥
 नरनारायण चतुरानन । यमधर्म महेशान । विश्वपाळणालागीं यज्ञ । तेचि
 ठायीं आचरले. ॥ ११ ॥ प्रयुत अर्बुद पद्म संख्येंत । खर्व निखर्व शतानुशत ।
 हिरण्यदक्षिणेच्या गणित । सृष्टिकर्त्या न करवे. ॥ १२ ॥ असो. ते अपरि-
 मित सामुग्री, । रत्नसुवर्णे कोटीवरी । देऊनि यक्षगणांचे शिरीं । मयदानव
 पातला. ॥ १३ ॥ सूर्यकांत सोमकांत । काश्मीरगर्भ शुद्ध धूत । स्फटिक-
 स्तंभावरी शोभत । स्फटिकफळिया शुद्ध शिळा ॥ १४ ॥ हिरे माणिकें मुक्ता-
 फळें । पुष्कराज गोमेदं निळें । पांचू वैडूर्य सुंढाळें । नाना रत्नें अपार. ॥ १५ ॥
 स्वयंभू रत्नांचे रांजण । पद्मरागें भरले पूर्ण । ऐसे घेऊनि राक्षसगण । शंक्र-
 प्रस्था पातले. ॥ १६ ॥ अष्ट मुक्ताफळांच्या जाती । मेघ मच्छ सर्प हस्ती ।
 वंश शंख वराह शुक्ती । यांपासाव जन्मले कां ॥ १७ ॥ गँदा वोपिली भीम-

१. महादेव. २. भागीरथीरूप प्रसाद. ३. सभापर्व-अध्याय ३ श्लोक १५ पहा. ४. स्थाणु.
 ५. बिंदुसरोवराच्या ठायीं. ६. सुवर्णदक्षिणेच्या. ७. 'स्फटिक शिळा चौफाळा' असाही
 पाठ आहे. ८. रत्नविशेष. ९. तेजस्वी, चकचकित. १०. 'नवरत्नें' असाही पाठ आहे.
 ११. इंद्रप्रस्थग्रामांत. इंद्रप्रस्थ-हिंदुस्थानाच्या उत्तरेकडे दिल्ली ह्मणून यमुनेच्या कांठीं जें
 प्रसिद्ध शहर आहे त्याच ठिकाणीं भारतीयुद्धांत प्रसिद्धीस आलेलें इंद्रप्रस्थ नांवाचें शहर होतें.
 या शहराच्या सभोवार खांडवप्रस्थ नांवाचें अरण्य होतें. पांडवांचा आपल्या मुलांबरोबर कलह
 होऊं नये, ह्मणून धृतराष्ट्रानें, 'या ठिकाणीं शहर वसवून राहा,' असें पांडवांस सांगितलें. पुढें
 पांडवांनीं तें शहर वसविलें व त्याची रचना सर्वोत्कृष्ट झाल्यामुळें, त्याला 'शक्रप्रस्थ' असेंही
 ह्मणूं लागले. भारतांतील प्रसिद्ध गोष्टी ज्या मयासुरसभा आणि राजसूययज्ञ, त्या याच ठिकाणीं
 घडल्या, हस्तिनापुराप्रमाणें इंद्रप्रस्थ हेंही कुरुदेशाच्या राजधानीचें शहर होतें. (भारतस्थ-
 लादर्श-पृष्ठ ३१.) (मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व-अध्याय ४६ ओंव्या १-२० पहा.) १२. मोत्यांचीं
 उत्पत्तिस्थानें आठ आहेत:—'करींद्रजीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्तयुद्धववेणुजानि । मुक्ता-
 फलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धमेव भूरि ॥' [कुमारसंभव-सर्ग १ श्लोक ६ टीका.]
 या श्लोकाचें पद्यात्मक भाषांतर:—(साक्या) 'वारणिं, शंखीं, जलदीं, वंशीं, सर्पांच्या शीर्षांत ।
 वराहिं, मत्स्यीं, शुक्तीमाजी मुक्ता उद्भवतात. ॥ १ ॥ सर्वांमाजी शुक्तिज मुक्ता प्रसिद्ध
 लोकीं फार । कविसमयां या योजुनि कविते शोभविती कवि थोर. ॥ २ ॥' याचा भावार्थ:—
 करींद्र=गजश्रेष्ठ, जीमूत=मेघ, वराह, शंख, मत्स्य, अहि=सर्प, शुक्ति (शिंपा), आणि वेणु=
 वंश, यांपासून उत्पन्न होणारीं मोत्यें लोकांत प्रसिद्ध आहेत, त्यांत शुक्तिजात मुक्ताफळें
 पुष्कळ उत्पन्न होतात. १३. 'जे हो कां' असा अन्य पाठ आहे. १४. सभापर्व-अध्याय ३.
 श्लोक २१ पहा.

सेना, । देवदत्त शंख दिग्धला अर्जुना, । मुहूर्त अवलोकोनि रचना । सभा-
मंडपा मांडिली. ॥ १८ ॥ अठरा सहस्र राक्षस बळी । सामुग्री घावया
तत्काळीं । मयें ठेविले हाताजवळी । चपळ चतुर जाणते. ॥ १९ ॥ किष्कु
म्हणजे गूढ शब्द । पुरुषहस्तप्रमाण प्रसिद्ध । दहा सहस्र लांब रुंद । सूत्र-
प्रमाण मंडपा. ॥ २० ॥ ध्वज धूम शुनक वृष । खर कुंजर ध्वांक्ष मृंगेश ।
गृहीं रक्षिजे विशेष । वास्तुविधानीं बोलिजे. ॥ २१ ॥ अष्ट आय साधिले
निर्गुतीं । अष्टौ लोर्कपाळांच्या मूर्तीं । अष्टकोनीं ठेविल्या दीप्ती । अष्ट आदित्य

१. किष्कु=हात. [‘किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च’ इत्यमरः । ‘किष्कुर्द्रयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च’ इति मेदिनी.] २. “या अग्निप्रलयापासून अर्जुनानें नमुचीचा बंधु मयासुर याचें रक्षण केलें ह्मणून ते उपकार फेडण्याकरितां मयासुरानें मोठ्या कुशलतेनें एक उत्तम सभा (सभामंडप) पांडवांकरितां बांधिली. ती दहा हजार हात चौरस होती व ती बांधण्याचें काम सुमारें चवदा महिने चाललें होतें असें पुढील वचनांत आहेः—‘सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् । दश-किष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ २१ ॥ [सभापर्व-अध्याय ३.] ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः । निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजन् न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ [सभापर्व-अध्याय ३.]’ (कै० ज० वा० मोडककृत महाभारतावरील व्याख्यान.) ३. गृहादिक बांधावयाचें असतां जें चतुरस्र क्षेत्र साधितात त्याच्या क्षेत्रफळास आठांनीं भागून जें शेष राहतें त्यास ध्वजादिक ‘आय’ अशी संज्ञा आहे. वर जे आय सांगितले आहेत ते अनुक्रमानें नाहींत. हे ‘मुहूर्तचिंतामणि’ ग्रंथांत (१) ध्वज (२) धूम (३) सिंह (४) श्वान (५) वृषभ (६) खर (७) कुंजर (८) ध्वांक्ष या क्रमानें आहेत. आतां या आठांतून विषमस्थानचे आय गृहादिक बांधण्यास शुभ आणि समस्थानचे अशुभ ह्मणजे पहिला, तिसरा, पांचवा, सातवा हे शुभ आणि दुसरा, चौथा, सहावा, आठवा हे अशुभ असें आहे. ‘मुहूर्तमाला’ नामक ग्रंथांत या आयांचा क्रम असा आहेः—‘ध्वजधूमसिंहकुकुरवृषखरगजवायसा अष्टौ । आया-स्तेषां विषमः श्रेष्ठस्तं कल्पयेदिष्टम्. ॥ [मुहूर्तमाला-वास्तुप्रकरण-श्लोक ७ पृष्ठ १९५.] यांचा भावार्थः—ध्वज, धूम, कुकुर (कुतरा-श्वान), वृष, (बैल), खर (गर्दभ) आणि वायस (कावळा) असे आठ आय आहेत. त्या आठ आयांमध्ये ध्वजसिंहादिक जे विषम आय आहेत ते श्रेष्ठ होत, यास्तव वास्तुनिर्माणकार्यांत विषम स्थानीं इष्ट आय कल्पावा. वराहमिहिरकृत ‘बृहत्संहिते’च्या त्रिपंचाश (त्रेपन्नाव्या) अध्यायांत ‘वास्तुविद्येविषयीं चांगली माहिती दिली आहे ती इष्ट तर पहावी. [बृहत्संहिता-पृष्ठ २८१-३०३.] ४. कुत्रा. ५. बैल. ६. कावळा. ७. सिंह. ८. गृह बांधण्याच्या कामीं. ९. यथार्थ, निभ्रांत. १०. दिक्पाल हे आठ आहेत. [‘इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥.’ १ इंद्र (पूर्वेचा), २ वह्नि (आग्नेयीचा), ३ यम (दक्षिणेचा), ४ निर्ऋति (नैर्ऋतीचा), ५ वरुण (पश्चिमेचा), ६ वायु (वायवीचा), ७ कुबेर (उत्तरेचा), ८ ईश (ईशान्यीचा).]

पै जैसे. ॥ २२ ॥ पाया शोधूनि धरातळीं । तळवट बांधिला रत्नबळीं । त्या-
वरी स्फटिकांचिया ओळी । विशाल पौळिया उभविल्या. ॥ २३ ॥ सप्तर्गीं
विशाल शिळा । कोरीव टेंकिल्या अंतराळा । त्या बाहेर जनाच्या डोळां । चित्र-
विचित्र भासती. ॥ २४ ॥ नवरत्नांचिया चिरियावरी । जडित जोडिल्या कळा-
कुसरीं । जेवीं उगवलीं येकसरीं । रविमंडळें आकाशीं. ॥ २५ ॥ इंद्रनीळाचे
अखंड हस्ती । गाड्या रचिल्या चक्राकृती । त्यावरी मांडिली आयती । मंड-
पाची विचित्र. ॥ २६ ॥ पद्मरागाचे तोळंबे । पायीं दडपिले मरगजस्तंभें ।
ह्यणऊनि वज्रमणीचे क्षोभें । वरी उथाळीं वळघती. ॥ २७ ॥ जांबूनदाचे
तुळवट । गरुडपाचूच्या किलचापाट । ^{११}पेरोजांचे उंबरवट । कनकोदकें
चित्रिले. ॥ २८ ॥ पुष्कराजाच्या सुरेखा । चौकटी जडल्या अमोलिका ।
माणिकाच्या विनायका । अष्ट भुजीवरौते. ॥ २९ ॥ घोंटीव पाचूचे पाषाणीं ।
चौक साधिला मंडपांगणीं । ढाळोनि सोनियाचें पाणी. । ^{१२}कमळवेली रेखिल्याः
॥ ३० ॥ गोमेदांचिया ^{१३}मंजालसा । वरी बैसका राजहंसा । कामाविल्या
आकृती ठसा । मुक्ताफळीं सोज्वळ. ॥ ३१ ॥ वदनीं विद्रुमराजहंस । धरिले
मुक्ताफळांचे घोंस । नीळ रत्नाचे डोळस । ^{१४}नीळकंठ चित्रांग. ॥ ३२ ॥ शुद्ध
पाचूचीं पाखरें । मुखीं माणिकें मनोहरें । रत्नमणींचीं साँलंकारें । जंबूफळें
कर्षिलीं. ॥ ३३ ॥ हस्तलाघवकळेची थोरी । मयूर नाचती किंकारीं । पुतळिया
गाती सप्तस्वरीं । नृत्य करिती सुतालें. ॥ ३४ ॥ सभानायकाचें चोज । पुत-

१. पाया कसा घालावा इत्यादि वर्णन बृहत्संहितेंतील 'वास्तुविद्या' नामक अध्यायांत आहे.
२. प्रवाळ=पोंवळें. ३. 'आभासे' असा अन्य पाठ आहे. ४. नऊ रत्नें हीं—'मुक्ताफलं हिरण्यं
च वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि
वै नव ॥'; दुसरा पाठ—'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागो मरकतं नीलश्चेति
यथाक्रमम् ॥.' ५. कुशलपणानें. ६. एकदम. ७. 'चित्राकृति' असा अन्य पाठ आहे. ८. पद्म-
राग=एक प्रकारचें माणिक. ९. मरगज=मरकत=पाच. १०. आश्रय करतात. ११. रत्नविशेषाचे.
१२. 'कमलवल्ली' असा दुसरा पाठ आहे. १३. गोमेद=रत्नविशेष. १४. राजांगण. १५. मोर.
१६. 'साकारें' असा अन्य पाठ आहे. १७. सात स्वर आहेत:—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्य-
मधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥' (अमरकोश.) 'षड्जं रौति मयूरस्तु
गावो नर्दति चर्षभम् । अजाविभे च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले
कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजरः ॥.' १ नि-निषाद-हा

ळिया करिती चितिलें काज । महिष कुंजर जुंझती जुंझ । आज्ञा होतां प्रभूची.
 ॥ ३५ ॥ मरगजस्तंभीं सिंहमूर्ती । सांचारासारख्या हुंकारती । जिह्वा नखें
 दंत दीप्ती । पद्मरागें झळकती. ॥ ३६ ॥ तौळ मृदंग वाघें प्रास । लागोद्धारीं
 वीणे सुरस । लेपें वाजविती विशेष । कळा विश्वकर्माची. ॥ ३७ ॥ कौस्तुभ-
 मणी सीमंतमणी । खेवणीं जडिलीं खणोखणीं । यालागीं प्रवर्तल्या
 रंजनी । काज नाहीं दीपाचें. ॥ ३८ ॥ सुवर्णमणीचीं शिखरें । तेवीं
 शतखणी दामोदरें । प्रवेश करितां जळधरें । सूर्यकिरणें शंकती. ॥ ३९ ॥
 मेघीं तौळपती सौदामिनी । तैशा पताका झळकती गगनीं । कनक-
 कलशांचिया श्रेणी । हिणाविती ग्रंहातें. ॥ ४० ॥ पद्मरागाचीं कपाटें ।
 शृंगारश्रियेचीं अधरपुटें । स्तंभ दशनींचे न संठे । तेज फांके उघडितां.
 ॥ ४१ ॥ ज्योती हरियाची विशाळ । चित्रशाळा विश्रामस्थळ । वलभीवरी
 गोळांगुळ । अतिविचित्र शोभती. ॥ ४२ ॥ मोल विसरोनि नामगुणिया ।
 लसणे सूदले पाउठणिया । सुवर्ण सुगंध बैसोनियां । वरी सन्मानें जडियेली.

शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान; २ री-ऋषभ-हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान; ३ ग-गांधार-हा शब्द शेळीचा, याचें स्थान गाल; ४ सा-षड्ज-हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. [‘नासाकंठमुरस्तालु जिह्वां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥’ नाक, कंठ, ऊर, तालु, जिह्वा आणि दांत या सहा स्थानांपासून होणारा तो षड्ज.] ५ म-मध्यम-हा शब्द कौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान; ६ ध-धैवत-हा शब्द अश्याचा, याचें ललाटस्थान; ७ प-पंचम-हा शब्द कोकिलाचा-याचें कंठस्थान वसंतकाळांत. [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, ऊर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यांमधून जातो तो पंचम.] हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठांतून उत्पन्न होतात. या स्वरांविषयीं सविस्तर विवेचन भारतीय नाट्यशास्त्र-अध्याय २८ यांत पहावें. १८. ‘सुखरें’ असा अन्य पाठ आहे.

१. खन्यासारख्या. (सजीवासारख्या.) २. ‘टाळ’ असा अन्य पाठ आहे. ३. रत्नविशेष. ४. रात्र. ५. ‘गोपुरें’ असाही पाठ आहे. ६. मेघें. ७. चक्राकतात, शोभतात. ८. विजा. ९. ‘नक्षत्रातें’ असा अन्य पाठ. १०. ‘शृंगारी स्त्रियेचीं’ असाही पाठ आहे. ११. घराचे शाकारास आधारभूत जें कडणी, वांसा, वगैरे त्याजवर. ‘भिंतीवरी’ असा पाठभेद आहे. १२. माकडें. १३. ‘विचित्र रंगीं खेळती’ असा पाठभेद आहे. १४. पैरोज, रत्नविशेष.

॥ ४३ ॥ सुदृढ सुवर्णाचिया भिंती । चतुर्दश भुवनांची आकृती । कुंसरिये जडली रत्नदीप्ती । साच कीं चित्र लक्षेना. ॥ ४४ ॥ पाचुरतीं विष्णुभुवना । पुष्कराज ब्रह्मसदना । हिरे मुक्तें शिवस्थाना । कर्पूरगौर गणेशा. ॥४५॥ इंद्र चंद्र वरुण कुबेर । यम वायु वन्ही भास्कर । गण गंधर्व यक्ष किन्नर । मनोहर काढिले. ॥ ४६ ॥ मत्स्य कूर्म वराह स्थळें । शेष वासुकी फणिपाळ-कुळें । रेखिलीं सप्तही पाताळें । त्रिविक्रम बळीसीं. ॥ ४७ ॥ द्वीपें खंडें शैल सागर । काननें सरिता मनोहर । छप्पन्नदेशींचे राजेश्वर । मनुजाकृती विचित्र. ॥४८॥ लिहिलें रामायण भारत । अवतारचरित्र भागवत । शक्ती-आख्यानें अद्भुत । असुर सुर रेखिले. ॥ ४९ ॥ 'योगीसिद्ध चौच्यांसीं आसनें । तितुकीं कामशास्त्राचीं भिन्नें । देखतां अभ्यासमार्गीं मनें । योगीं भोगीं

१. चौदा भुवनें=सात लोक किंवा सप्तस्वर्ग आणि सात पाताळ मिळून चवदा भुवनें:— अतल, वितल, सुतल, महातल, रसातल, तलातल आणि पाताल अशीं सात पाताळें; भूलोक (मृत्युलोक), भुवलोक (पृथ्वीपासून सूर्यापर्यंतचा भाग—येथें मुनि, सिद्ध इत्यादि राहतात), स्वलोक (स्वर्गलोक, सूर्यमंडळापासून ध्रुवापर्यंतचा भाग—येथें देवांसह इंद्र राहतो), महलोक (सूर्यगोल व इतर तेजस्वी भाग), जनोलोक (येथें ब्रह्मदेवाचे पुत्र राहतात), तपोलोक (येथें तपश्चर्या करणारे राहतात), सत्यलोक (येथें ब्रह्मदेव आणि ऋषिजन राहतात). २. कुशलतेनें. ३. 'रत्नमूर्ति' असाही पाठ आहे. ४. 'स्वस्थाना' असा अन्य पाठ आहे. ५. सापाचीं कुळें. ६. पर्वत. ७. नद्या. ८. 'सरोवर' असाही पाठ आहे. ९. व्यासकृत महाभारत नामक ग्रंथ. (या ग्रंथास 'महाभारत' अशी संज्ञा पडण्याचें कारण दर्शविलें आहे तें असें:—'चत्वारश्चैकतो वेदा भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽप्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥.' पूर्वीं सर्व देवांनीं मिळून महाभारत आणि वेदचतुष्टय यांचें वजन केलें, तेव्हां वेदांपेक्षां भारत वजनानें ज्यास्त भरलें, तेव्हांपासून महाभारत हें नाम झालें.) १०. 'योगी चौच्यांसीं सिद्धासनें' असा अन्य पाठ. ११. बंध=कामशास्त्रविषयक ग्रंथांत वर्णिलेलें आसन. सुरताचे उत्तानक, तिर्यग्, उत्थित, स्थित आणि आनतक असे पांच भेद मानिले आहेत आणि या भेदांचे अनेक प्रभेद आहेत. त्यांसच बंध अथवा आसन असें नांव आहे. नागरबंध, व्योमपादबंध, सैन्यबंध, जंभितबंध, वीणकबंध असे अनेक बंध आहेत. यांचें सविस्तर निरूपण 'रतिरहस्य', 'अनंगरंग', 'रतिमंजरी', 'पंचसायक' इत्यादि ग्रंथांत पहावें. हे बंध (आसनें) कांहींच्या मताप्रमाणें १६ आहेत व कित्येक तर यांची संख्या ८४ पर्यंत वाढवितात. १२. कामशास्त्र=श्रीवात्स्यायनप्रणीत 'कामसूत्र' नामक ग्रंथ कै० महामहोपाध्याय पंडित दुर्गाप्रसाद यांनीं छापून प्रसिद्ध केला आहे. याजबरोबर

प्रेरिती. ॥५०॥ सोमकांताच्या पाषाणीं । विचित्र वापिका पुष्करणी । माजी
 पुष्करें नानावर्णीं । विकासती सुवासें. ॥ ५१ ॥ चिंतामणीचें देवांगार ।
 स्पर्शमणीचे नंदिकेश्वर । नाद निधीचे मनोहर । सोमसूत्रीं शिवलिंगें. ॥५२॥
 उष्णोदकाच्या वापिका । सुगंधतैलें चर्चून देखा । मंगळस्नानें करितां लोकां ।
 कळा वरी श्रियेची. ॥ ५३ ॥ सुगंधोदकें खंडकुलिया । रत्न बाणलीं मंचकीं
 शय्या । आसनें वितानें गादिया । इंद्रगोपवर्णाचीं. ॥ ५४ ॥ स्फटिकभूमिकें
 अमती डोळे । स्थळें तेथें दिसती जळें । वस्त्रें सांवरुनि बळें । चालतां चतुर
 हांसती. ॥ ५५ ॥ जळ असतां स्थळ भासत । चालतां पडती वस्त्रासहित ।
 बुचकळिया देतां होत । महाविनोद जनातें. ॥ ५६ ॥ काश्मीरभिंतीवरी
 अभंग । असोनि पुढें न दिसे मार्ग । मार्ग म्हणोनि चालतां आंग । भिंती-
 भार्गीं आदळे. ॥ ५७ ॥ झांकलीं दिसती मुक्त कवाडें । लोटल्या पडती
 पुढल्या तोंडें । मुक्त म्हणोनि चालतां पुढें । संघट्ट कपाटें आदळती. ॥५८॥
 सोमकांताचे कासारजीवनीं । मच्छकच्छपांची तळपणी । चक्रवाक 'हंस
 हंसिनी । क्रीडा करिती विनोदें. ॥ ५९ ॥ माणिकाचीं सुरंग नाळें । नीळ
 पाचूचीं सुनीळ दळें । सहस्रपत्री सुवर्णकमळें । विकासलीं साजिरीं. ॥६०॥
 तेथें उद्भव होतो परिमळा । हे अद्भुत दानवी कळा । हारोहारीं मुक्तमाळा ।
 हेमपत्रीं तोरणें. ॥ ६१ ॥ रत्नस्तंभांवरी कौतुकीं । वेष्टण केलें कनकलतिकीं ।

यशोधरविरचित जयमंगलाख्य टीकाही प्रसिद्ध केली आहे. या ग्रंथाचीं सात अधिकरणें
 (प्रकरणें) असून प्रत्येकांत कमिजास्त अध्याय आहेत. या शास्त्रावर औद्दालकि, दत्तक, चारा-
 यण, सुवर्णनाभ, घोटकमुख, गोनर्दीय, गोणिकापुत्र, कुचुमार इत्यादि पुरातनतम आचा-
 र्यांचे ग्रंथ असावेत असें या ग्रंथावरून समजतें. या ग्रंथाच्या परिशीलनानें गृहस्थव्यापारांचें
 ज्ञान होऊन पुरुष जितेंद्रिय होतो असें फल याच्या अखेरीस सांगितलें आहे. 'रक्षन्धर्मार्थ-
 कामानां स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेंद्रियः ॥'

[कामसूत्र-पृ० ३७१.]

१. तळें. २. कमळें. ३. प्रफुल्लित होती. ४. चिंतामणि नामक रत्नाचें. ५. देवगृह.
 ६. परिसाचे. ७. लक्ष्मीची. ८. 'सुगंधोदकें कोठडिया । रत्नदीपमंचकशय्या' असा अन्य पाठ
 आहे. ९. छतें. १०. 'बुचकळिया घेतां हांसत । महाविनोदें जाणते' असा अन्य पाठ आहे.
 ११. पक्षिविशेष. ['हंसो विहंगभेदे स्यादकें विष्णौ हयांतरे । योगिमंत्रादिभेदेषु परमात्मनि
 मत्सरे ॥' इति विश्वः. 'खगयोगिभिर्दोर्हंसो निर्लोभनृपसूर्ययोः । विष्णौ प्राणे चात्मनि च'
 इति मङ्गः.]

मुक्ताफळें आणि माणिकीं । घोंस केले फळांचे. ॥ ६२ ॥ तेथें गरुडपाचूचे
कीर । मुखें चुंबिती सुकुमार । सुवर्णपत्रीं पुष्पीं भ्रमर । नीळरत्नीं झळकती.
॥६३॥ भोंवतीं देवद्रुमांची दाटी । पुष्पीं फळीं करिती वृष्टी । द्विपद् षट्पदांचिया
कोटी । स्वादामोदीं लोभले. ॥६४॥ द्राक्षीफळांचे मंडप दाट । तळीं वाहती
रसाचे पाट । अमृत निश्चळ सुखादिष्ट । हेमजंबू दाळिंबी. ॥ ६५ ॥ क्षीरवोरी
अमृतफळी । रंभा खर्जूरी नारिकेळी । बिल्व आंवळी पोफळी । मातुलिंगी
सुफळित. ॥ ६६ ॥ चंपकवनें दवनवनें । कृष्णागरु हॅरिचंदनें । कर्पूरकेशर-
कर्दळीविपिनें । कनक केतकी शोभती. ॥ ६७ ॥ लवंगलतिका नागलतिका ।
बकुळ शतपत्र मल्लिका । जाती कंकोळवल्लिका । पारिजातका वेष्टित. ॥६८॥
असो. ऐसी सुरवाडभरित । सभा निर्मिली अत्यद्भुत । उपमे तुळितां गगनांत ।
स्वर्गपारडें वरुतें. ॥ ६९ ॥ विश्वकर्म्यानें घरूनि मुष्टीं । पासंगा घातले
तेतीस कोटी । तरी न बैसे तळवटीं । हळुवटपणें अद्यापी. ॥ ७० ॥ जे सभा
अवलोकितां दृष्टी । देखिली होय ब्रह्मसृष्टी । नाहीं देखिली ऐसी पोटीं ।
असोसी कांहीं उरेना. ॥७१॥ ब्रह्मसभा इंद्रसभा । सुधर्मा जे यादवी सभा ।
त्याहूनि साजिरी धर्मसभा । मयनिर्मित आगळी. ॥ ७२ ॥ चतुर्दशमासां
निरुपम । पूर्ण झालें सभेचें काम. । धर्मा सांगे दानवोत्तम, । 'सभा दृष्टीं
पाहींजे.' ॥ ७३ ॥ मित्र बंधु प्रधान कुमर । सर्वे पवित्र ऋषीश्वर । सुसुहूर्ते
करोनि रंजेश्वर । सभा पाहों पातला. ॥ ७४ ॥ मंगळघोष गर्जती वाधें ।
मंगधवार वाखाणिती ब्रिदें^{१२}, । मार्ग सिंपोनि सुगंधें । पुष्पभार विखुरले. ॥७५॥

१. 'दिसती' असा अन्य पाठ आहे. २. भ्रमर. ३. 'स्वादमदा लोभलिया' असा अन्य
पाठ आहे. ४. एक प्रकारचें मलयदेशांत होणारें चंदन. यालाच 'गोशीर्ष' असें ह्यणतात.
[हरिचंदनः—(इंद्रस्य विष्णोर्वा प्रियं चंदनं) 'घृष्टं च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचंदनमुच्यते' (पद्मपुराण). 'हरिचंदनमस्त्री स्यात्रिदशानां मही-
रुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि ॥' इति मेदिनी. 'हरि कपिलं तद्वर्णत्वात् ।
इरेरिंद्रस्य वा चंदनं हरिचंदनम्' इति रायमुकुट्याम् । स्तुतिकुसुमांजलि-स्तोत्र ८
पृष्ठ ९५ श्लोक ४ टीका.] ५. अरण्यें. ६. पानवेल. ७. पाहण्याची उत्कंठा.
८. 'निराळी' असा पाठमेद आहे. ९. उपमारहित. १०. धर्मराज. ११. स्तुतिपाठकांचे
समूह. १२. 'बिरुदें' असा अन्य पाठ आहे. १३. सर्वत्र पसरले.

सभाद्वारप्रवेशकाळीं । द्विजां वोपिल्या पुष्पांजळी । भक्ष्य भोज्य नानाफळीं ।
बळी सांडिले अपार. ॥ ७६ ॥ सभा अवलोकितां दृष्टीं । शोभासमुद्र हेलावे
पोटीं । चक्षु पोहणार उंठाउठी । ऐलकांठीं चुबकले. ॥ ७७ ॥ पावावया पैल
प्रांतीं । उडोनि जातां आपुले शक्ती । मनोविहंगम आवतीं । ऐलीकडे
राहिले. ॥७८॥ खणोखणीं पाहतां नयनें । ब्रह्मांडेंचि दिसती भिन्नै, । बैसका
घेतल्या जनमनें । त्या चालतां न चलती. ॥ ७९ ॥ म्हणती, 'स्वर्ग मृत्यु
पाताळीं । हे प्रतिमा नाहीं आणिली; । धन्य धन्य गुण याचे करतळीं ।
ईश्वरी कळा वसतसे.' ॥ ८० ॥ अपार वोपोनि धन संपत्ती । सुहृद्भाव
घरूनि चितीं । बहुत मानें स्वस्थळाप्रती । मय दानव बोळविला ॥ ८१ ॥
संतोषोनि राजेश्वर । अनेक देशींचे नृपवर । सोयरे पाचारूनि थोर । महो-
त्सव मांडिला. ॥ ८२ ॥ दहा सहस्र ब्राह्मणोत्तम । भोजनीं तृप्त केले परम ।
हेमपात्रीं अमृतोपम । भक्ष्य भोज्ये वोपिलीं. ॥ ८३ ॥ घृत पायस मधु
शर्करा । दधी नवनीत दुग्धधारा । फळीं मुळीं ऋषीश्वरां । तृप्त केलें भोजनीं.
॥ ८४ ॥ इच्छाभोजन आलियांतें । इच्छिलें दान याचकांतें । दरिद्रदुःख
जगापरतें । धर्मराजें दवडिलें. ॥ ८५ ॥ एकएकांतें सहस्र धेनु । संवत्स
सालंकृत सगुणु । देता झाला कुरुनंदनु । रत्नमाळा पंडुकूळें. ॥ ८६ ॥ सप्त
रात्रीं वाद्यध्वनी । खंडली नाहीं अनुदिनीं । उत्सव देखोनि अमरगणीं । दिव्य
सुमनीं वर्षले. ॥ ८७ ॥ मागध सूत वैतालिक । नटवे नाचती परिहांसक ।

१. धर्मराजानें सभाप्रवेशसमयीं अनेक देशांतून आलेल्या विप्रांस सात दिवस भक्ष्य,
चोष्य, पेय, पायस, मधु, फळ, वाराहहारिणमांस इत्यादि द्वारा संतुष्ट केलें असें
वर्णन आहे. [सभापर्व-अध्याय ४ श्लोक १-५ बालभारत-सभापर्व-सर्ग १ श्लोक
३३ पहा.] २. लवकर. ३. आलीकडचे. ४. अंतःकरणरूप पक्षी. ५. भोवण्यांत.
६. सुवर्णपात्रीं. ७. अमृतासारखें मधुर. ८. लोणी. ९. ब्राह्मणानें इच्छिलेला जो
पक्वान्नादि पदार्थ तो सिद्ध करून तद्विशिष्ट इच्छातृप्त जें त्यास भोजन घालितात तें.
१०. वत्ससहित. ११. अलंकारसहित. १२. वत्ससमुदाय. १३. पुष्पें. १४. मागधनामक
स्तुतिपाठक. १५. सूतनामक स्तुतिपाठक. १६. मंगलगीतिवाद्यादिकृत तालानें व्यवहार
करणारे जे ते वैतालिक, मंगलस्तुतिपाठक. १७. नट, अभिनयनिपुण नर्तक. १८. अध्याय
४ श्लो० ७ पहा. १९. जनांत हास्यरस वाढविणारे.

गायक वाद्यक भाट कथक । १ इंद्रजाळ बहुरूपी. ॥ ८८ ॥ वैद्य वैदिक पुरा-
णिक । शास्त्री पंडित ज्योतिषी गणक । सिद्धांतवेत्ते तत्त्वबोधक । अहोरात्र
जवळिके. ॥ ८९ ॥ सोडूनि अमरावती सदन । शक्र वसवी नंदनवन ।
तैसा राजा कुरुनंदन । सभासदनीं विश्रामे. ॥ ९० ॥ भिन्न भिन्न सौदागरीं ।
सहवर्तमान जायाकुमरीं । सुहृद् बंधु सुखनिर्भरीं । वसते झाले जवळिके. ॥ ९१ ॥
सभासनींची सुखवस्ती । वरी पुण्यश्लोकांची संगती । म्हणोनि ऋषीश्वरांच्या

१. गानकुशल, गीतकोविद. २. “पूर्वी भाट, चारण यांची प्रतिष्ठा फार असे. ते राजाचे उपाध्ये असत, आणि राजाच्या वंशाचे वर्णन कवितारूपाने करीत, व ते वर्णन वीररस उत्पन्न करण्याकरितां खारीत राजापुढे म्हणत. त्यांस ‘वहिवंचे भाट’ म्हणतात. राजांची वंशावळ त्यांच्याजवळ लिहिलेली असते, व दरएक राजकुळास नेमलेला भाट असतो. तो वर्षास राजदरबारीं येतो, व त्यास कांहीं द्यावे लागते. याप्रमाणे भिक मागून ते निर्वाह करितात, जामीन घेणे तरी त्यांस घेत; मुलीबरोबर पाठविणे तरी भाट पाठवीत; त्यांचेसारखा विश्वासू कोणी नाही, व तो प्राण दिल्याशिवाय राहावयाचा नाही अशी लोकांची समजूत असे. ते त्रागा करीत म्हणजे त्यांजवर कोणी जुलूम केला तर ते आपल्या घरच्या म्हाताऱ्या माणसाचे डोकें मारीत; आणि जो जुलूम करील त्याचे घरीं त्या प्रेतास आणून त्याचे तोरण बांधीत व ‘तुझ्यावर ही हत्या पडली’ असे म्हणत ! मरणाची त्यांस बिलकूल पर्वा नसे. अहमदाबादेत एका भाटिणीवर सरकारांत खोटी फिर्याद झाली सबब ती आपले पोटांत कढ्यार मारून घेऊन मेली ! तिचे देऊळ हल्लीं शाहपुरांत आहे. कोणी त्यांस नेमणूक वगैरे दिली नाही तर ते त्यांचे चित्र करून, ते एका उंच काठीवर टांगून त्याजबद्दलचे कवन व निंदा सर्व मुखभर दाखवीत फिरत. व याजकरितां राजे सुद्धां त्यांस भीत असत, आणि त्यांचा संतोष राखीत ! हल्लीं भाटांमध्ये ज्या अनेक जाती आहेत त्याः—ब्राह्म भाट, बारवटे भाट, वहिवंचे भाट, कंकाली भाट, तुर्की भाट, श्रमण भाट वगैरे. भाटलोक रजपूत लोकांपासून उपजीवन करितात. त्यांच्या कवितेस कुंडली, सवाई, चौपाई, छप्पा, कवीत, छंद, प्रबंध, दोहा, केहेवत, गीत, असे म्हणतात. हे असे म्हणतात कीं, कृतयुगांत वेलंग, वळास व भीमसी हे मोठे भाट झाले; त्रेतायुगीं बळीराजाजवळ पिंगळ नामक भाट होता; रामाजवळ रंपाळ होता; द्वापारयुगांत पांडवांजवळ सूत व संजय हे होते; पृथ्वी-राजाजवळ चंद भाट म्हणून होता, त्यानें ‘रसा’ म्हणून मोठा भारतासारखा ग्रंथ केला आहे; विक्रमाजवळ वेताळ भाट होता आणि तसाच अकबराजवळ गंग भाट म्हणून होता.” [लोकहितवादीकृत ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती—भाग २, पृष्ठ ३९.] ३. पुराणे-तिहासादिकथक. ४. आहे ते दिसू नये, नाहीं ते दिसावे, अशी चमत्कारिक मंत्रविद्या. ५. पुराणग्रंथपाठक. ६. अमरावती=जींत अमर (देव) असतात ती अमरावती. ‘मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्’ या सूत्राने ‘अमरा’ असा आकार झाला.

पंक्ती । सुरवाडल्या नृपसंगें. ॥ ९२ ॥ मूळभारतीं कवीचा नाथ । ऋषी राजे
 असंख्यात । बोलिला तें बोलतां येथ । अतिविस्तार होऊं पाहे. ॥ ९३ ॥
 क्षुद्रसरिता प्राकृतमती । सविस्तार निरोपण जीमूती । रायाकडील लागतां
 निश्चिती । समुद्रप्राय माजेल. ॥ ९४ ॥ निरोपण सुपथीं आडथळा । पायगोवा
 वाटे सकळां । यालागीं न पडोनि पाव्हाळा । संकळीत अनुवादे. ॥ ९५ ॥
 असित देवळ सर्पमाली । सुमित्र अर्वावसु शुनक बळी । महाशिरा ऋषी-
 मंडळी । आचार्य विप्र प्रसिद्ध. ॥ ९६ ॥ कृष्णद्वैपायन श्रीशुक । सुमंतु
 जैमिनी पैल देख । व्यासशिष्यांमाजी रंक । मीही एक त्या ठायीं. ॥ ९७ ॥
 तैत्तीर्य याज्ञवल्की धौम्य । आणि मांडव्य कौशिक परम । लोमहर्षण ऋषी
 परम । अग्निहोत्री त्या ठायीं. ॥ ९८ ॥ बकदाल्भ्य स्थूलशिरा ऋषी । पारा-
 शर्य मौजायन ऋषी । दामोष्णीश तपोराशी । मार्कंडेय प्रसिद्ध. ॥ ९९ ॥
 भालुकी गालव कोपवेगु । हरिदष्ट कौंडिण्य भृगु । पर्वत शांडिल्य
 गौतम पैगु । पवित्रपाणी सावर्णी. ॥ १०० ॥ हे मुख्य करूनि असंख्यात ।
 ऋषी तपोधन समर्थ । दिव्यं कथा परमासृत । राजश्रवणीं वर्षती. ॥ १०१ ॥
 छप्पन्नदेशींचे राजेश्वर । शांणवकुळींचे राजकुमर । प्रीति भक्ती जोडोनि

१. महाभारती. २. 'ऋषीचा नाथ' असाही पाठ आहे. ३. श्रीव्यास. ४. 'ग्रंथार्थ'
 असाही पाठ आहे. ५. लघुनदीरूप प्राकृत जनांची मती. ६. रायाकडील सविस्तर निरूपणरूप
 मेघ लागतां समुद्रासारिखा (म्हणजे विशालबुद्धी होईल असा भाव होतो.) ७. पायगुंता.
 ८. संक्षेपानें. 'खल्प कांहीं अनुवादे' असाही पाठ आहे. ९. 'ऋषिसत्तम' असाही पाठ
 आहे. १०. 'विद्या कथा' असाही पाठ आहे. ११. या राजांचीं नांवें सहाद्रिखंडांत दिलीं
 आहेत तीं:—अनुज, देवक, पृथु, ऋतुपर्ण, जय, सुभीम, सौवाम, सुमंत, कौंडिण, मंडुक,
 कुशिक, मार्तंड, कामपतीचे पुत्र सोमवंशी-पद्म, शाम, पृथु, श्रीधर, ब्रह्मज्ञ, चंपक, शार्दूल,
 नोल, विद्युत्पति, सुरब्रह्म, रघु, माधव, शैल, मान, श्रीपति, शल, नकुल, शैल, भूरथ, यदु,
 पौंड्रीक, जघव, मन्मथ, पार्थिव, रंधक, प्रघोष, शशी, दान, सारंग, वज्रदंष्ट्र, देव, मंत्रोद्भव,
 श्रीपाल, मयुरण्य, सुरसेन, नरहरि, मंडुक, भार्गव, सुप्रीव, सप्तसंधर, चैत्र, धर्म, रिपु,
 शाश्वत, दान, शाल्मली, जायव, विदर्भ, प्राणताथ, वैजयंत, पार्थिव, भूरिसेन, पृषद, वासुकी,
 कीर्तिमान, सुवर, गोत्रज, अतिवार, सुदेष्ण, रुक्मरथ, सुरथ, महाराज, अरिमर्दन, प्री-
 तिनाम, सहस्रजित्, चित्ररथ, सीम, आदि, गज, असीमहीधर, श्वेत, सुक्षेत्र, महाविद्वान्,
 सुविद्वान्, कामद, श्रीधर, प्रजापाल, देववार, ध्रुववंश, स्वायंभुमनूचा रघुवंश, वैवस्वत
 मनूचा जनकवंश, पुरूचा कुरुवंश, यदुवंश, सूर्यवंशशिवराज. १२. युवराज, राजबालक.
 [कुमारः स्यात् शुके स्कन्दे युवराजेऽश्वचारके । बालके' इति मेदिनी.]

कर । धर्मराजा वोळंगती. ॥ १०२ ॥ मुंजकेतु उग्रसेन । संग्रामजित् कक्ष-
 सेन । क्षेमक दुर्मुख जयसेन । कमठ कंपन भूपती. ॥ १०३ ॥ भोज
 कांबोज भीमरथ । चाणूर श्रुतायुध देवरात । पांड पुंड्रीक कंक किरात ।
 मागधराजा ते ठायीं. ॥ १०४ ॥ कुंभ कुनिंद अंग वंग । मद्रक जटासुर
 कालिंग । अंधक शिशुपाळादि सांग । दास्य करिती धर्माचे. ॥ १०५ ॥
 धाके असुरांचिया पंक्ती । वज्रधरातें उपासिती । तैशा नाना यवनजाती । वोळ-
 गती धर्मातें. ॥ १०६ ॥ सुकर्मा सुरथ चेकितान । वैदेह वसुदान केतु-
 मान । अनिरुद्ध अनूप सुंदर्शन । क्रमजित् नरेंद्र. ॥ १०७ ॥ सुहृद
 विष्णूचे नंदन । औहुक विपृथु गद सारण । सांबादि निःशठादि प्रतर्दन ।
 धर्मासंगें तिष्ठती. ॥ १०८ ॥ अक्रूर कृतवर्मा सात्यकी । कैकेय यज्ञसेन
 सौमकी । व्याकृत्ती भाष्यकी भीष्मकी । धर्मराजाजवळिके. ॥ १०९ ॥
 समस्त यादवांचे पुत्र । रुक्मिणीसत्यभामेचे कुमर । अर्जुनापासीं निरंतर ।
 शस्त्रविद्या खेळती. ॥ ११० ॥ धनुर्वेद विद्याधन । साधावया नृपनंदन ।
 पार्थगुरूचे श्रीचरण । अहोरात्र सेविती. ॥ १११ ॥ धनुर्विद्यांच्या घडा-
 मोडी । शस्त्रसंधाना कडोविकडी । राजपुत्र अति आवडीं । अभ्यासिती
 संतोषें. ॥ ११२ ॥ अर्जुनाचा सखा परम ।^९ तुंबर सांडोनि स्वर्गधाम । पार्थ-
 संगीं वसे निरुपम । पंच मुख प्रंगटावया. ॥ ११३ ॥ गंधर्वराज चित्रसेन ।
 सर्वे अप्सरा किंनरगण । करिती संतोषें गायन । ताल मृदंग सुताल. ॥ ११४ ॥
 ऐसा अद्भुत ऐश्वर्यनादु । भरे तेणें माजला सुखसिंधु । उत्साह झाला अनेक-
 विधु । त्रैलोक्याचा ते ठायीं. ॥ ११५ ॥ यावरी चमत्कार झाला । भाग्यासी
 भाग्योदय पावला । ऐश्वर्यासी तोही जोडिला । ऐश्वर्यलाभ ज्यापरी. ॥ ११६ ॥
 अमृतवनावरी माधवी । काशी क्षेत्रावरी जान्हवी । सौरसकमळें ते केशवी ।
 हविष्यगंधें घमघमीत. ॥ ११७ ॥ परीस सदैवासी सांपडे । पांयाळातें निधान

१. 'केशिक कारुष' असाही पाठ आहे. २. 'कीं राजे अनेक' असाही पाठ आहे.
 ३. 'वसुदेव' असाही पाठ आहे. ४. 'कृतवर्ण' असाही पाठ आहे. ५. 'अद्रक' असाही पाठ
 आहे. ६. सभापर्व-अध्याय ४ श्लोक ३५-३६ पहा. ७. 'वदावया' असाही पाठ आहे.
 ८. 'ऐश्वर्यो' असा अन्य पाठ आहे. ९. 'हविष्य जैशी शिवातें' 'हा विशेषाविशेष' असे अन्य
 पाठ आहेत. १०. पायाळ मनुष्याला पुरलेलें धन दिसतें, ही समजूत या ग्रंथांत अनेक
 ठिकाणीं व्यक्त केलेली आढळते.

जोडे । भाविकातें चंद्रचूडें । भेट दीजे आदरें. ॥ ११८ ॥ तैसा नारद महा-
मुनी । भेटी पातला कूपेकरूनी । दिव्यगंधीं दिव्यसुमनीं । जो सुरगणीं अर्चिला.
॥ ११९ ॥ जो आदिकवीचा आदिगुरू । जो सकळ सिद्धांचा ईश्वरू । ज्याचा
लाहोनि वरदकरू । व्यास वाल्मीक बोलिले. ॥१२०॥ चौदा विद्या चौसष्टी
कळा । ज्यापासोनि लाधल्या सकळा । स्तवितां विष्णूच्या कौंटाळा । जवा
आगळा अवगमे. ॥ १२१ ॥ अनुभवापर्यंत ब्रह्मज्ञान । समाधीपर्यंत योगसाधन ।

१. शंकरानें. २. 'आवडी' असाही पाठ आहे. ३. ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून-मांडी-
पासून-झालेला नारद. नार=पाणी, द=देणारा. जो पितरांना पाणी (नार) देतो तो नारद.
'नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥'
हरिवंश नामक ग्रंथांत या देवर्षीचें वर्णन खालीं लिहिल्याप्रमाणें केलें आहे:—
याची अंगकांति प्रज्वलिताग्नीप्रमाणें देदीप्यमान आहे, नेत्राची चकाकी बालार्कसदृश
आहे, मस्तकावर जटाभार उन्नमित करून बांधलेला आहे, याचें शरीर सुवर्णालंकारांनीं
भूषित केलेलें आहे, सखीप्रमाणें यानें आपल्या कक्षपुटांत एक मोठी वीणा वाळगली
आहे, चंद्ररश्मीप्रमाणें शुक्लांबर धारण केलें आहे, कृष्णमृगचर्मनिर्मित उत्तरीय वस्त्रानें
आपली काया आच्छादन केली आहे, दंडकमंडलु घेतले आहे व हा कोणी साक्षात्
दुसरा इंद्र आहे असा भास होत आहे. हा जगांतील गुप्त कलहांचा जाणणारा आहे.
स्कंदासारखा ब्रह्मचारी आहे. या महर्षीस कलहप्रिय देखील म्हणत असतात. हा विद्वान्
आहे व तसाच गायनकलेंत निष्णात आहे. हा ब्रह्मसूनु आहे व जणूं काय अन्य कलीच
आहे. देव व गंधर्व लोकांचा आदिवक्ता व मुनिश्रेष्ठ आहे. हा चारही वेद पठण करणारा आहे
व मुख्य मुख्य याज्ञिकांकडून गाइला जाणारा आहे. या ब्रह्मर्षीस नारद म्हणत असतात. हा
चिरंजीव आहे व त्याचा ब्रह्मलोकांत संचार आहे. ४. 'ऋषेश्वरी' असाही पाठ आहे.
५. चौदा विद्या. ['अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या
ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति. 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि अङ्गमिश्रिताः वेदाः । शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषम् इति षडङ्गानि । एवं चतुर्दश विद्याः' इति हेमाद्रिः. चार वेद
(ऋग्, साम, यजुष्, अथर्वन्) + सहा अंगें (छंद, सूत्र, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा आणि
व्याकरण)+पुराण (ब्राह्म, पद्म, वैष्णव, शैव, लिंग, गरुड, नारद, भागवत, अग्नि, स्कंद,
भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंड, वामन, वराह, मत्स्य, कूर्म आणि ब्रह्मांड)+न्यायशास्त्र+पूर्व-
मीमांसा व उत्तरमीमांसा+धर्मशास्त्र (गृह्यसूत्रे व मन्वादि स्मृति). अन्य मते (१) ब्रह्मज्ञान,
रसायण, स्वरधर, वेद, ज्योतिष, व्याकरण, धनुर्विद्या, जलतरण, न्याय, कोक, अश्वा-
रोहण, नट, कृषी, वैद्य, (२) चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्वणवेद)+चार उपवेद
+सहा शास्त्रें (धर्मशास्त्र, सांख्यशास्त्र, वेदांतशास्त्र, न्यायशास्त्र, योगशास्त्र, कामशास्त्र).]
६. 'प्राप्त' असाही पाठ आहे. ७. 'योगसंपन्न' असाही पाठ आहे.

भक्तिबळें ब्रह्मसंपन्न । सेवा करी जयाची. ॥ १२२ ॥ भूत भविष्य वर्तमान ।
 त्रिकाळज्ञानी चतुरानन । सर्व सवार्थी सर्वज्ञ । सर्वा श्रेष्ठ देवऋषी. ॥ १२३ ॥
 पाठ सिद्धि पाठार्थ सिद्धी । क्रियासिद्धि प्रतीतिसिद्धी । अष्ट दहा पांच सिद्धी ।
 जयापासीं लोळती. ॥ १२४ ॥ ब्रह्मांड रचोनि मोडी पुढती । येवढी शक्ती
 जयाचे हातीं । अवलोकितां अन्याय रीतीं । शिक्षा करी हरिहरां. ॥ १२५ ॥
 वेद शास्त्र पुराण श्रवण । इतिहासगायन महदाख्यान । ज्याचे वदनीं वसोनि
 मान्य । विस्तार त्रिलोकीं. ॥ १२६ ॥ प्रवृत्ति निवृत्ति विचार जाण । सुरां
 असुरां समान मान । ईश्वराचेही अवगुण । ज्ञांकों नेणे बोलतां. ॥ १२७ ॥
 ऐसा देखोनि ऋषिसत्तमा । परम आल्हाद पार्थधर्मा । सन्मुख घांवोनि पाद-
 पद्मा । भाळतिलकें स्पर्शिलें. ॥ १२८ ॥ बैसवूनि कनकासनीं । रत्नं अभि-
 षेकितां मूर्ध्नीं । पूजा उपचार समर्पुनी । बद्धहस्तें वोळंगे. ॥ १२९ ॥ साधु
 पुरुषाचें दर्शन एक । तात्काळ नासे संसारदुःख । ईश्वर आणि मोक्षसुख ।
 प्रसाद देती हस्तकीं. ॥ १३० ॥ अवलोकोनि राजनृपती । किंचित् प्रश्नाची
 व्यासोक्ती । उपदेशी गर्भीं राजनीती । पडताळिली धर्मातें ॥ १३१ ॥
 शुद्धखातीच्या चिद्धनें । वर्षाव कीजे नारदवचनें । श्रवणशुक्तिकांचीं वदनें ।
 वोढवावीं महंतीं. ॥ १३२ ॥ इति श्रीसभापर्व भारत । लीलाविश्वंभर
 अनुग्रहीत । मुक्तेश्वराचा वचनार्थ । सार्थकं श्रोतीं कैरावा. ॥ १३३ ॥

अध्याय तिसरा.

नारद म्हणे, 'महाराजा ! । धर्मस्वरूप ! धर्मात्मजा ! । नामासारखी

१. 'ब्रह्म सगुण' असाही पाठ आहे. २. 'समर्थ' असाही पाठ आहे. ३. 'पाठांतर'
 असाही पाठ आहे. ४. देवांना 'सुर' म्हणण्याचें कारण त्यांनीं सुरेचें (मद्याचें) ग्रहण केलें हें
 होय:—'सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ॥'.
 [वा० रा० बा० कां० सर्ग ४६ श्लोक ३६-३८.] ५. 'राया धर्मा' असाही पाठ आहे.
 ६. 'श्रोतीं सादर परिसावा' असाही पाठ आहे. ७. 'इति श्रीमहाभारते शतसहस्र-
 संहितायां वैयासके सभापर्वे व्यासोक्ति मुक्तेश्वरकृत टीकायां मयसभाविस्तरणो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः' असा समाप्तिलेख आहे. 'स्वस्ति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सभाविरचिते
 नारदागमो नाम द्वितीयोऽध्यायः' असा लेख दोन पोथ्यांत आहे. ८. मयासुरानें निर्माण
 केलेल्या अत्यद्भुत समेत सर्वांधव धर्मराज बसला असतां नारदानें प्रश्नद्वारा जी राजनीति
 त्यास बिकविली, तिचें वर्णन या अध्यायांत आहे. हें वर्णन मूळांतील पांचव्या अध्यायास

सुतेजा । करणी निर्मळ असे कीं ? ॥ १ ॥ ऐश्वर्य लाधल्या संपूर्ण । धर्मी
वर्तत असे कीं मन ? । राज्यमदें दुरभिमान । तुज संचरला नाही कीं ? ॥ २ ॥
न्यायें अर्जिला जो अर्थ । व्यय करिसी कीं धर्मार्थ ? । विषयकामलोभानें तुजें
चित्त । विटाळलें नाही कीं ? ॥ ३ ॥ वडील आचरले जो धर्म । तोच
चालविसी कीं नेम ? । विहितभंगाचा कर्दम । तुज लेपला नाही कीं ? ॥ ४ ॥
धर्म अर्थ अर्थ धर्म । धर्ममात्रीं पुरुषोत्तम । चढता वाढता सुखोद्यम ।
नित्यानित्य करिसी कीं ? ॥ ५ ॥ धर्मासी अविरोधी जो काम । तोचि
सेविसी कीं सुगम । इंद्रियलोभपतेचा भ्रम । प्राप्त झाला नाही कीं ? ॥ ६ ॥
नित्य नैमित्तिकीं कर्मां । वर्तत आहेसी कीं निष्कर्मां । काम्यनिषिद्धांची
ऊर्मां । लोटिसी कीं आलिया ? ॥ ७ ॥ अनायासीं हो कीं सायासीं । भाग्यें
जोडिल्या संपत्तीसी । विभागूनि समस्तांसी । सेविसी कीं सुजाणा ? ॥ ८ ॥
अनुकूल अथवा प्रतिकूल । अदृष्ट झालियाही विकूल । धर्मापासूनि बुद्धी
अचळ । अंश कांहीं न पवे कीं ? ॥ ९ ॥ अहोरात्रीं साठ घडी । लोटितां पाप-
पुण्याची जोडी । किती झाली हें घडीघडी । विचारीत अससी कीं ? ॥ १० ॥
अखंडैकनामस्मरणीं । देव केला असे कीं ऋणी ? । जो पावोनि देहमरणीं ।

अनुसरून आहे. या नीतीला 'नारदनीति' असें म्हटलें तरी चालेल. 'कच्चित्' (कीं काय)
या प्रश्नार्थक संस्कृत अव्ययाच्या द्वारे प्रश्न केले आहेत म्हणून कोणी हिला 'कच्चित्प्रश्न'
असेही म्हणतात. ९. 'धर्मराजा' असा पाठभेद आहे.

१. घातकी गर्व. २. संपादिला. ३. 'विकूल होत नाही कीं' असाही पाठ आहे.
४. अध्याय ५ श्लो० १८ पहा. ५. 'सुनेम' असाही पाठ आहे. ६. 'अविहित भोगाचा' व
'अविहित भाग्याचा' असे पाठभेद आहेत. ७. चिखल, डाग. ८. अध्याय ५ श्लो० १९-२०
पहा. ९. 'धन' असा पाठ आहे. १०. 'धर्ममार्गी पुरुषोत्तम' व 'धर्मी वर्ततसे कीं मन' असे
पाठ आहेत. ११. सुख-उद्यम. १२. 'तो न सेविसी' असा पाठ आहे. १३. लुब्धपणाचा.
१४. 'निष्कर्मी' असा पाठ आहे. १५. लाट. १६. दैव. १७. भ्रांत. १८. 'अळुमाळ'
असाही पाठ आहे. १९. पुढील ओव्या, ओव्या ९-१० यांमध्ये एका पौर्थांत आढ-
ळतात:—'सदन संत रक्षण । असद्गुणी त्यांचें दमन । संपावें सत्यासी दान । हें राजचिन्ह
वसे कीं ? ॥ १ ॥ हें चिन्ह नसतां पद्मभिषेक । तो पावी स्व ल्यजिती लोक । औषधपुटें
बांधितां देख । व्यजन माशा वारिती ॥ २ ॥ संतरक्षणाचें जें चिन्ह । राजया आंगीं
नसतां जाण । पद्मभिषेकादि बाळव्यजन । हा दुर्गुण नसे कीं ? ॥ ३ ॥' या ओव्यांत पुष्कळ
भाग अशुद्ध दिसतो म्हणून त्यांची योजना टीपांत करून प्रसिद्धि केली आहे. शुद्ध पाठ
मिळाल्यास त्याचा समावेश परिशिष्टांत अवश्य करूं. २०. जो देवाचें सतत नामस्मरण
करितो त्याचा देव ऋणी होतो, हा समज भक्तिप्रतिपादक ग्रंथांत फार आढळतो.

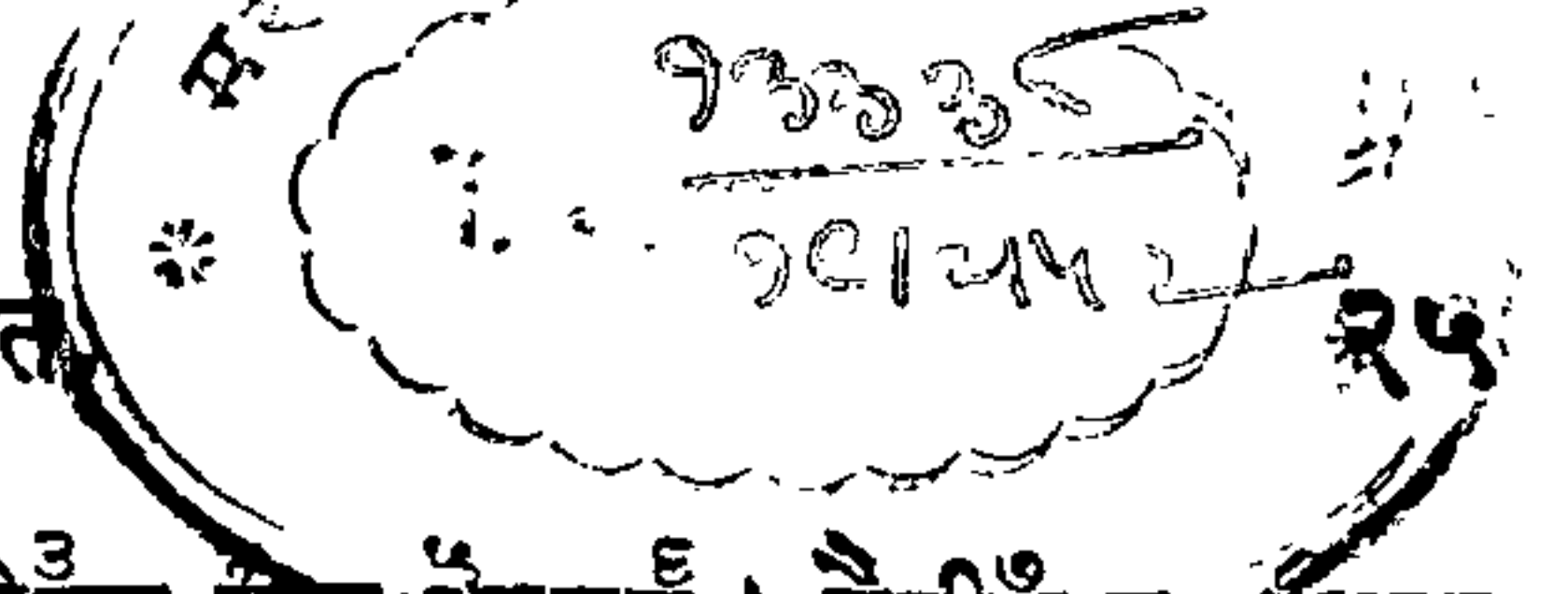

दास्य करी निजांगें. ॥ ११ ॥ मोक्षद्वारींच्या द्वारपाळां । आर्जवें भजसी कीं
 नृपाळा ? । जे कां हात धरुनि डोळां । सायुज्यधाम दाविती. ॥ १२ ॥
 समता संतोष सद्विवेक । चौथा साधुसंग देख । यांसीं करुनियां सख्य । मित्र-
 भावें अससी कीं ? ॥ १३ ॥ कामक्रोधलोभत्रया । मोह मद मत्सर यया ।
 वर्जिल्या नियोजिल्या ठाया । जाणसी कीं जाणत्या ? ॥ १४ ॥ काम नसावा
 परस्त्रियेचा, । क्रोध नसावा सत्पुरुषाचा, । लोभ नसावा शरीराचा, । मोह
 पुत्राचा बाधक. ॥ १५ ॥ मद नसावा सुहृदजातीं । मत्सर नसावा सर्वां भूतीं ।
 तुझी वर्तणुकीची शक्ती । सांग ऐसी आहे कीं ? ॥ १६ ॥ काम असावा
 ईश्वरभजनीं । क्रोध असावा इंद्रियदमनीं । तीर्थप्रसादशेषग्रहणीं । लोभ
 अपार असावा. ॥ १७ ॥ मोह असावा सज्जनासीं । मद असावा दुर्जनासीं ।
 मत्सर सदा 'संसारासीं । असावा तो असे कीं ? ॥ १८ ॥ राजचिन्हीं
 'बुद्धिगुण । सप्त उपाय परम गहन । बळाबळाचें लक्षण । जाणसी कीं
 चौदाही ? ॥ १९ ॥ आज्ञाकीर्तिद्विजपालन । दान भोग मित्रसंरक्षण । साही
 गुणीं तव प्रधान । सालंकार असती कीं ? ॥ २० ॥ जाणती नाना व्यूह-
 रचना । थोडेनि जिकिती बहुत सेना । ऐसे तुझे विचक्षणा ! । सेनापती
 असती कीं ? ॥ २१ ॥ निर्लोभिये विश्वासीक । वंशज असती कीं सेवक । जे
 स्वामीकाजीं देख । देह देती सोडून. ॥ २२ ॥ वेतन भक्षून पवित्र । राज-
 द्रव्य ज्यां अपवित्र । ऐसेनि योगें स्वतंत्र । खव्यापारीं असती कीं ? ॥ २३ ॥
 उत्तम मध्यम कनिष्ठ पर्दीं । योग्यायोग्य विचारनिधी । परीक्षुनि विशाळबुद्धी ।
 योजिसी कीं ? नरेंद्रा ! ॥ २४ ॥ अमात्यपर्दीं दासीपुत्र । अधमस्थळीं परम
 पवित्र । अपूज्या पूजोनि, सत्पात्र । अवमानीत नाहीस कीं ? ॥ २५ ॥ अचाट
 कार्य साधी भृत्य । वेतनाहूनि कोटिगुणित । द्रव्य देऊनि त्याचें चित्त ।

१. 'दास्य करिती सर्वस्वी' असा पाठभेद आहे. २. साधुजनाचा. ३. 'देहाचा' असा
 पाठभेद आहे. ४. भूत=जीव, प्राणी. ५. 'रीती' असा पाठभेद आहे. ६. पूज्य गुरु(तीर्थ)
 याच्या प्रसादाचा शेष (अवशिष्ट भाग) घेण्यामध्ये. ७. 'देशग्रहणीं' असा पाठभेद आहे.
 ८. 'मत्सर संसारशत्रूसी' असा पाठभेद आहे. ९. 'आहे कीं' असा पाठभेद आहे.
 १०. सहा राजगुणांचीं नांवें:-वक्ता, प्रगल्भ, मेधावी, स्मृतिमान्, नयविद् आणि कवि.
 ११. अध्याय ५ श्लोक २१ पहा. १२. 'मंत्ररक्षण' असा पाठभेद आहे. १३. श्लोक ५०
 पहा. १४. श्लोक ४३ पहा. १५. 'वेतनाहूनि' असाही पाठ आहे.

तोषवीत आहेस कीं ? ॥ २६ ॥ आपुले कांजीं पावले मरण । त्यांचीं कुटुंबें
 आश्वासून । आपुल्या कुटुंबासमान । पाळिसी कीं दयाळा ? ॥ २७ ॥ दरिद्र-
 काळींचीं बाळमित्रें । भेटों आलिया खेहपात्रें । ओळखी देऊनि दर्शनमात्रें ।
 श्रियावंत करिसी कीं ? ॥ २८ ॥ पैरगुण परीक्षा जाणणें । चित्त कळवळे परवेदनें ।
 हीं मुख्य प्रभूचीं लक्षणें । तुझ्या ठायीं असती कीं ? ॥ २९ ॥ मंत्रियांच्या
 राहटी केशा । देती यशा कीं अपेशा । चारमुखें नित्य नरेशा ! । विचारीत
 अससी कीं ? ॥ ३० ॥ नेमाहूनि आंगळें धन । घेऊन प्रजातें पीडण । करिते जे
 अयोग्य प्रधान । ते पंदातीत करिसी कीं ? ॥ ३१ ॥ राजद्रव्य देऊनि भाग ।
 भूमीसेवा करिती सांग । न करिती राजाज्ञेचा भंग । प्रजा नेमें असती कीं ?
 ॥ ३२ ॥ वनचर दूतांचिया गोष्टी । राष्ट्र अवलोकिसी कीं दृष्टीं । नष्टां तस्क-
 रांचिया राहटी । भंगिसी कीं ऐकतां ? ॥ ३३ ॥ तीर्थयात्रे जाती जन ।
 त्यातें कोंडूनि घेती धन । त्यांचें करूनियां हनन । मार्ग मुक्त करिसी कीं ?
 ॥ ३४ ॥ सांगावया क्लेशगोष्टी । दुर्बळ येऊं इच्छिती भेटी । तयां येतयां
 आडकाठी । तुझ्या द्वारीं नाहीं कीं ? ॥ ३५ ॥ परराष्ट्र घ्यावया घाडिसी सैन्य ।
 जुंझती त्यांचें करूनि कंदन । त्यांचाचून प्रजातें नागवण । तुझेनि होत नाहीं
 कीं ? ॥ ३६ ॥ पिपीलिकां लागे जेथें । तात्काळ हात पावे तेथें । दीनें
 पावतां दुःखातें । क्लेशांतीत करिसी कीं ? ॥ ३७ ॥ अंगींचें एक रोम उपडे ।
 तें जैसे हृदयांत ठाडकें पडे । तेवीं प्रजा पावतां पीडे । जाणसी कीं
 तात्काळ ? ॥ ३८ ॥ तुझिया राज्यामाजी प्राज्ञा ! । पुत्र पाळिती पितृआज्ञा ।
 न करितां पुरुषांची अवज्ञा । स्त्रिया स्वधर्म असती कीं ? ॥ ३९ ॥ शरीर
 संपत्ती मनोभावा । अर्पून करिती सदगुरुसेवा । ऐसे शिष्य नरेपार्थिवा ! । शि-

१. 'अससी कीं' असाही पाठ आहे. २. कामांत. श्लोक ५४ पहा. ३. 'प्रीतिपात्रें'
 असाही पाठ आहे. ४. 'क्षणमात्रें' असाही पाठ आहे. ५. 'परचित्त' असाही पाठ आहे.
 ६. 'जाकळे' असाही पाठ आहे. ७. दुसऱ्याच्या दुःखानें. ८. वर्तणुकी. ९. दूतांच्या
 (हेरांच्या) मुखानें. १०. अधिक. ११. 'नियोगी' असाही पाठ आहे. १२. पदच्युत, भ्रष्टपद.
 १३. 'गुप्ताचाराच्या' असा अन्य पाठ आहे. १४. चोरांच्या. १५. 'करावया' असाही पाठ
 आहे. १६. मुंगी. १७. नष्टक्लेश. १८. केश. १९. 'तें जेंवि देहासि' असा अन्य पाठ आहे.
 २०. 'मनोभावें' असाही पाठ आहे. २१. 'अर्पण करिती गुरुसर्वें' असाही पाठ आहे.
 २२. 'मनोभावें' असाही पाठ आहे.

व्यधर्म असती कीं ? ॥ ४० ॥ 'संधी' निग्रह यान् आसनं । द्वैधीभान् आश्रय
जाण । हेचि साही राजगुण । विचक्षण बोलती. ॥ ४१ ॥ साम दान दंड
भेद । इंद्रजाळ मंत्रौषध । संतोपाय ऐसे सुबुद्ध । पंडितवर्य बोलती. ॥ ४२ ॥
आपपराचें बळाबळ । इहींसीं चौदा भेद कुशळ । बोलती हें गूढ प्रांजळ ।
करुनि तूतें दाविलें. ॥ ४३ ॥ अथवा आणीक एक प्रकार । चौदा भेद
ग्रंथप्रकार । बोलती ते सविस्तर । मागुतेनि परियेसीं. ॥ ४४ ॥ अंगबळ,
सेनाबळ, । कोशबळ, दुर्गबळ, । शस्त्रबळ, मंत्रप्रधानबळ, । सुहृद्बळ आठवें.

१. ह्या ओंव्या, ओंव्या ४०-४१ यांमध्ये एका पोथींत आढळतात:—'संधींत अमि-
त्रासी मित्र करणें । विग्रह फावल्या रिपूतें पीडणें । मनीं रिपूवरी चाली करणें । सहा
चिन्हें अवधारीं ॥ १ ॥ बलिष्ठ रिपूतें देखतां । शरीरसंपत्ती तयाधीनता । या नांव
स्वस्थता । चौथा गुण जाणिजे ॥ २ ॥ आसन या पदाचें व्याख्यान । शत्रु सांडावा
उपेक्षून । तो असावध होऊन । मग समूळ प्राशावा ॥ ३ ॥ आतां ऐक द्विविधभावा ।
शत्रूचा आस कोडून पाहावा । त्याचेनि हातें धांव डावा । करुनि वैरी वधावा ॥ ४ ॥
हीं अमोघ साही राजचिन्हें । जीं नेमिलीं नीतीकारणें । तया गुणी धनवानें होणें । ते
तुझ्या ठायीं वसती कीं ? ॥ ५ ॥' २. तह, सख्य. ३. वैर, लढाई. ४. शत्रूवर स्वारी करणें.
५. 'शासन' असाही पाठ आहे. ६. सुरक्षित ठिकाणीं बसून असणें. ७. फितूर. ८. बलि-
ष्ठाचा आश्रय. ९. मंत्रोपाय आणि औषधोपाय. १०. 'उपायाः सप्त सामदानभेददंड-
मंत्रौषधेन्द्रजालाख्याः' [महाभारत-सभापर्व- अ० ५ श्लो० २१ टीका पहा.] ११. 'प्रसिद्ध'
असा पाठ आहे. १२. ओंव्या ४२-४३ यांमध्ये ह्या ओंव्या जास्ती आढळतात:—'साम
प्रेमें करावें कीं जाण । दान अर्थ अपार दंडन । भेद परजना क्लिष्ट करुन । निजगृहातें पर-
पीडणें ॥ १ ॥ हा माया उपाय त्रिविध भेद । उपेक्षा चिन्ह अगाध । ..... ।
उपेक्षा करणें रिपूची ॥ २ ॥ करुनियां इंद्रजाळ । रिपु जिंकावा सबळ । आणि वाचें व-
दावें बळाबळ । हें चिन्ह तव देहीं वसत कीं ? ॥ ३ ॥' १३. शत्रूचें आणि आपलें साम्य
आहे किंवा हीनत्व आहे किंवा कांहीं कमजास्तपणा आहे असें बळाबळ पाहणें. हें बला-
बल त्रिविध आहे. [टीका पहा.] १४. 'जाणोनियां अत्यंत कुशळ' असा पाठभेद आहे.
१५. बळाबळ पाहण्याचीं स्थानें चौदा आहेत; तीं हीं:—१ देश, २ दुर्ग (किल्ला), ३ रथ,
४ हत्ती, ५ घोडे, ६ योद्धे, ७ अधिकारी, ८ अंतःपुर, ९ अन्नगणना, १० अश्वरथादिकांचा
पुरवठा, ११ नीति, १२ जमाखर्चाचा हिशेब (आयव्ययनिर्णय), १३ द्रव्याचा पुरवठा,
आणि १४ गुप्तशत्रु (आसव-मद्याप्रमाणें अपकार करणारे प्रच्छन्नशत्रु). या संबंधानें
टीकेत पुढील श्लोक आहेत:—'देशो दुर्ग रथो हस्तिवाजियोधाधिकारिणः । अंतःपुरान्नगणनाः
शास्त्रलेख्यधनासवाः ॥ परीक्ष्या हयाधिपास्तेषां चतुर्दश नरेश्वरैः ॥' इति. अधिकारी=देश-
पाल, सेनापति इत्यादि. १६. 'चतुर' असाही पाठ आहे. 'यंत्र' असाही पाठ आहे.

॥ ४५ ॥ वेदत्रय बुद्धिबळ । ब्राह्मणशेषसुकृतबळ । अन्य रायाचें साह्यबळ ।
 ऐसीं चौदा जाणावीं. ॥ ४६ ॥ जिये गुणोदकीं तीर्थीं मन । सुस्नात होतां
 पावे स्नान । यालागीं तीर्थाटन अभिधान । द्वैपायन बोलिला. ॥ ४७ ॥
 स्वामी अमात्य सुहृद् कोश । राष्ट्र दुर्गबळ विशेष । शयनाशयनीं विशेष ।
 राजपुत्र कळत्र ॥ ४८ ॥ आतां वैशेषिक संस्थान । विहार विकल्प हे जाण ।
 अरि मित्रामित्रारी भिन्न । अष्टादश परपक्षी. ॥ ४९ ॥ राजपुत्र कळत्र सुहृद् ।
 तिन्ही भिन्न करूनि विशद् । स्वकीयपक्षी विचारविद् । पंचदश जाणती
 ॥ ५० ॥ आपुलेनि मरणें यया मरण । यालागीं तीर्न करूनियां भिन्न ।
 उरले पंध्रा विचक्षण । आपुला पक्ष लक्षिती. ॥ ५१ ॥ भृगु विशाल अं-
 गिरा मुनी । ऐसे प्रगट बदले वाणी । यावेगळे काय ते गुणी । द्वैपायन
 स्वयें जाणे ॥ ५२ ॥ वर्ष कार्य एक मास । मासाचें तें एक दिवस । दिवस-
 कार्य एक निमिष । संपादीत अससी कीं ? ॥ ५३ ॥ व्यास बोलिला
 गूढार्थ । म्यांही न बोलतां प्रगटार्थ । चैतुर श्रोतियांचें चित्त । संतोषेल ^{९३}कै-
 सेनि ? ॥ ५४ ॥ प्रज्ञा कुळ दमश्रुत । पराक्रम आणि मितभाषित । यथा-
 शक्ति दौन हें सत्य । कृतघ्नता नाठवी. ॥ ५५ ॥ अष्टौगुणप्रतीकार । ऐसे
 बोलती विचारचतुर । याचें सेवन निरंतर । अत्यादरें करिसी कीं ? ॥ ५६ ॥
 शुश्रूषा श्रवण ग्रहण धारण । ऊहापोह अर्थविज्ञान । तत्त्वज्ञानेंसीं आठही
 गुण । सेविसी कीं सुजाणा ? ॥ ५७ ॥ श्रोत्रिय कुटुंबी निर्धन । साधु सा-
 त्विकवृत्ति क्षीण । त्यांचें परिहरूनि दैन्य । सदा पाळण करिसी कीं ? ॥ ५८ ॥
 दरिद्रब्राह्मणाची जाया । तारुण्यकाळीं अंतरे, राया ! । ऐकोनि त्याच्या
 विवाहकार्या । साह्य संपूर्ण करिसी कीं ? ॥ ५९ ॥ रोगें प्रवासें पडिलें ।

१. आयुर्वेद, धनुर्वेद आणि गांधर्ववेद. २. 'दैवत मंत्र' असाही पाठ आहे. ३. 'सुंदर
 बळ' असाही पाठ आहे. ४. 'ज्ञान' असाही पाठ आहे. ५. 'तीर्थ हें' असाही पाठ
 आहे. ६. स्त्री. ७. ह्यांचें वर्णन पुढें ओव्या ११६-११८ यांत पहा. ८. 'नीती'
 असाही पाठ आहे. ९. मंत्री, पुरोहित आणि युवराज. १०. 'सुरगुरु' असाही पाठ आहे.
 ११. 'प्रगटार्थ' असाही पाठ आहे. १२. 'तरी' असा अन्य पाठ आहे. १३. ही ओवी,
 ओव्या ५४-५५ यांमध्ये जास्ती आढळते—'स्वपक्ष पंचदश हें लक्षण । याचा प्रगटार्थ
 यथामति करून । सांगीतला श्रोतयांलागुन । पुढें नारदोक्ती परिसिजे ॥ १ ॥.' १४. निय-
 मितभाषण. 'नीती भारत !' असा अन्य पाठ आहे. १५. 'धन' असाही पाठ आहे. १६. 'सु-
 बुद्धीसी सेविसी' असाही पाठ आहे. १७. वैदिक. १८. स्त्री. जीमध्ये पुत्ररूपानें पति जन्म
 घेतो (जायते) ती 'जाया.' १९. 'प्रवासी पीडिले' असाही पाठ आहे.

कारागृहीं जे कां अटकले । ते ते सांभाळूनि भल^१ कुशातीत करिसी कीं ?
 ॥ ६० ॥ गृहा पावलिया क्षुधापीडितें । ते तृप्त होऊनि पंचामृतें । आशी-
 र्वचनीं स्वस्थळतें । तुजपासून जाती कीं ? ॥ ६१ ॥ लोकलाजें त्यजिती
 प्राण । अधना धनलुब्धाचें ऋण । त्या उत्तमाचें ऋणमोचन । अतिसाक्षेपें
 करिसी कीं ? ॥ ६२ ॥ आवडीचें निज आप्त । गुणी जामात श्रियावंत ।
 तथा ऐसे परम आर्त । याचकांतें करिसी कीं ? ॥ ६३ ॥ तुझे ऋत्विज श्रुति-
 पारग । सांग संपादिती याग । तूतें नेणतां कर्म व्यंग । कदा होत नाहीं कीं ?
 ॥ ६४ ॥ वाजपेयादि पुंडरीक । अनेक ऋतु क्रिया याज्ञिक । घृतावदानीं
 यज्ञपुरुष । सदा तृप्ती करिती कीं ? ॥ ६५ ॥ ब्राह्मण स्थापिले वृत्तिक्षेत्रीं । ते
 ते अक्षयीं राजपत्रीं । भातें भक्षूनि पुत्रपौत्रीं । विहित घर्मे असती कीं ?
 ॥ ६६ ॥ दुष्ट गृहीं उघडितां मुख । शांतिक करिसी कीं तात्काळिक ? ।
 त्रिकाळज्ञानी ज्योतिषी गणक । शुभसूचक असती कीं ? ॥ ६७ ॥ निरं-
 पेक्ष असती कीं भंडारी । क्लीब रक्षक अंतःपुरीं । शुची आप्त तृप्त जठरीं ।
 पाककर्ते असती कीं ? ॥ ६८ ॥ विषम देशाच्या संधीं । अविचार शूर
 ठेविले युद्धीं । दुर्ग पर्वतीं स्थिरबुद्धीं । धैर्यवंत असती कीं ? ॥ ६९ ॥
 बोलों जाणती समयोचित । चतुर जे कां शास्त्रपंडित । ते ते इष्टसाधनार्थ ।
 योजिसी कीं ? नरेंद्रा ! ॥ ७० ॥ जितेंद्रिय ज्ञानवंत । परमपवित्र साधु संत ।
 सदाचारी सभेआंत । निकटवर्ती असती कीं ? ॥ ७१ ॥ दुष्ट दुर्जन
 क्षुद्र कोपी । वाग्निष्टुर परमसंतापी । पैशून्यवादी महापापी । सभास्थानीं
 त्यजिले कीं ? ॥ ७२ ॥ अपमानिती संत साधु । द्विजां देवां दोष शब्दु ।
 बोलती त्यांच्या जिह्वाछेदु । तत्काळिक करिसी कीं ? ॥ ७३ ॥ नरक मोक्ष
 पापचिन्ह । जिताचि जाणशी सज्ञान । जनाचे मुखीं निंदा स्तवन । हें तंव
 जाणत अससी कीं ? ॥ ७४ ॥ जागा होओनि अपररातीं । सारासारविचार

१. 'नीति' असाही पाठ आहे. २. 'परमामृतें' असाही पाठ आहे. पंचामृत=दूध, दही, तूप, मध, साखर. ३. 'आपत्य' असाही पाठ आहे. ४. 'आप्त' असा अन्य पाठ आहे. ५. 'कर्ममार्ग' असाही पाठ आहे. ६. 'अनेक ऋतु याज्ञिक याग । घृतावदानीं संतुष्टे' असाही पाठ आहे. ७. वाजपेय आणि पुंडरीक हीं यज्ञाचीं नांवें होत. ८. सनद. ९. 'वेतन' व 'स्वस्थान' असे पाठभेद आहेत. १०. निरिच्छ. ११. खजीनदार. १२. 'सभा-चारी' असा पाठभेद आहे. १३. समीपभागस्थ. १४. 'शीघ्रकोपी' असाही पाठ आहे. १५. 'अपमानाया' असाही पाठ आहे.

नीती । मोक्षोपायें भवनिवृत्ती । विचारीत अससी कीं ? ॥ ७५ ॥ अजिंक्य
 शत्रूतें जिंकावें । जिंकिल्यांतें प्रतिपाळावें । शरणागतातें रक्षावें । ऐसें करीत
 अससी कीं ? ॥ ७६ ॥ वर्ष पालटूनियां जीर्ण । दुर्गपर्वतीं नूतन धान्य । यंत्र
 औषधी अक्षरीं^१ जीवन । संग्रहीत अससी कीं ? ॥ ७७ ॥ पडले खचले जेथें
 जेथें । तत्काळ सरिसे करिती तेथें । ऐसे शिल्पीकारभृत्ये । वेतनभोक्ते
 असती कीं ? ॥ ७८ ॥ पशु पीडती पर्जन्यें । गळती गाईचीं गोठणें । वढाळें
 चरती शैलीवनें । ऐसें होत नाहीं कीं ? ॥ ७९ ॥ मठ वापिका देवागार ।
 भंगल्या करूनि जीर्णोद्धार । दीप नैवेद्य निरंतर । चालवीत अससी कीं ? ॥ ८० ॥
 क्षुधित वृद्ध दरिद्रमेळीं । पीडोनि रोड दीन दुर्बळीं । कर्दमपंथें वर्षाकाळीं ।
 मार्ग चालत नाहीं कीं ? ॥ ८१ ॥ आपलें महत्त्व होईल शून्य । ज्ञानोनि
 पुरोहित प्रधान । श्रेष्ठ पातलिया दर्शना विघ्न । करिती ऐसें नाहीं कीं ?
 ॥ ८२ ॥ आससुहृदां देती त्रास । संत साधू पावती क्लेश । ऐसिया दुर्गुणी-
 यांचा त्रास । तुज तंव झाला नाहीं कीं ? ॥ ८३ ॥ पर्वकाळीं स्त्रीमैथुन ।
 सूर्योदयीं निद्रासंपन्न । एकल्या पंक्ती मिष्टान्न । भक्षण घडत नाहीं कीं ?
 ॥ ८४ ॥ चहूं वर्णीं आपले पुत्र । विहित विधे अतिपवित्र । अनालस्य अहो-
 रात्र । अभ्यासवीत अससी कीं ? ॥ ८५ ॥ उग्रकामी स्त्रीधनहर्ता । कुळवंताही
 त्यागिती भर्ता । तैसे तूतें धरित्रीनाथा ! । प्रजाहीं त्यागिलें नाहीं कीं ? ॥ ८६ ॥
 याचक त्यागिती पतितातें । कुळें वाळिती जातीभ्रष्टातें । तेवीं सर्वलोकीं तूतें ।
 उपेक्षिलें नाहीं कीं ? ॥ ८७ ॥ संहस्र मूर्खातें दवडून । एक पंडित ज्ञान-
 संपन्न ।^{११} संग्रहनि त्याचें मन । स्वस्थ ऐसें करिसी कीं ? ॥ ८८ ॥ एका
 दुष्टाची संगती । यश लाभ सुख संपत्ती । नासूनि भोगवीं अपकीर्ती । ऐसें
 जाणत अससी कीं ? ॥ ८९ ॥ आढ्य व्यसनी अनुरक्त । मित्र उदासीन शत्रु
 अमात्य । या सातांचें चित्त^{१२} कर्षित । जाणसी कीं ? सुजाणा ! ॥ ९० ॥ तुवां
 अथवा तव प्रधानीं । रहस्य बोलिजे एकांतस्थानीं । तें बाहेर लोकांचे कर्णीं ।
 प्रगट होत नाहीं कीं ? ॥ ९१ ॥ दुष्ट बळिष्ठ आजारहित । तदर्थीं अपाय विचार

१. लढाईच्या प्रसंगीं उपयुक्त अशीं यंत्रें. २. पाणी. ३. 'शीघ्र करीत' असाही पाठ आहे. ४. निर्बंध गुरें (मोकार जनावरें) बोढाळ गुरें. ५. भाताचीं शेते. ६. 'जाणोनि' असाही पाठ आहे. ७. चिखलाच्या वाटेनें. ८. वाळींत टाकतात. ९. 'तुज उत्तमातें' असा पाठभेद आहे. १०. श्लोक ३५ पहा. ११. बाळगून. (पंडितास बाळगण्याचें कारण, संकट प्राप्त झालें असतां तो त्यांतून मुक्त करतो.) १२. चित्तांत आणलेलें.

गुप्त । प्रगटल्या नाश करिती बहुत । हैं तंव जाणत अससी कीं ? ॥ ९२ ॥
 एक उघड बोलिजे जनीं । एक 'प्रेरिजे महंतकर्णीं । एक ठेविजे मनींचे मनीं ।
 हैं जाणत आहेस कीं ? ॥ ९३ ॥ वैरिवर्गांचें वर्तन । क्षणक्षणां - व्हावया
 ज्ञान । गुप्त ठेऊन चारगण । विचारीत अससी कीं ? ॥ ९४ ॥ तुजसीं दा-
 वूनि आपता । शत्रूसी पावविती वार्ता । ऐसे कोण ते तत्त्वतां । बोळखोनि
 अससी कीं ? ॥ ९५ ॥ वार्ता आणिती वार्तिक । ते नेणती एकाएक ।
 नित्यानित्य अनोळख । 'प्रेरिसी कीं ? सुजाणा ! ॥ ९६ ॥ बहुत लाघे खल्प
 यतीं । तेथें आलस्य नसे कीं मनीं । खल्प लाभें बहुत हानी । तेथें उद्योग
 नसे कीं ? ॥ ९७ ॥ राज्य रक्षिती जुंझारबळी । संपूर्ण अथवा नियमकाळीं ।
 वेतन पावोनि तुझ्या दळीं । एक चित्तें असती कीं ? ॥ ९८ ॥ ज्याचेनि
 कार्यसाधन पुढें । ते पावतां वेतनपीडे । समयीं महा अनर्थ घडे । हैं जाणसी
 कीं ? नरेंद्रा ! ॥ ९९ ॥ अर्थसंग्रह पाहोनि जोडीं । चतुर्थांशें वेतनें दवडीं ।
 सकळ वेंचूनि हस्त झाडी । हे तुज खोडी नाहीं कीं ? ॥ १०० ॥ आय-
 व्ययाचे अधिकारी । गणक लेखक प्रथम प्रहरीं । सिद्ध पत्रें धरूनि करीं ।
 उभे सन्मुख असती कीं ? ॥ १०१ ॥ आरूढलिया भद्रासनीं । राजदर्शना
 येइजे जनीं । टिळा माळा वस्त्राभरणीं । देखसी कीं साजिरे ? ॥ १०२ ॥
 रक्तांबरी खड्गधार । किरीटकुंडलीं साळंकार । सुहृद क्षत्रियांचे भार । उभय-
 भारीं असती कीं ? ॥ १०३ ॥ श्रेष्ठ सत्पात्रीं वोपितां दान । योगियां विशेष
 अर्पितां धन । दुष्ट पुरोहित प्रधान । विघ्नकर्ते नसती कीं ? ॥ १०४ ॥ नगर
 रक्षावयाकारणें । कीजेत ग्रामाचीं पट्टणें । घोष घोष ग्रामतुल्य करणें । ऐसें
 करीत अससी कीं ? ॥ १०५ ॥ पर्वतसंधी घांट बेटा । वीस रानें पाहोनि

१. 'बोलिजे' असा पाठ आहे. २. 'आपुले' असाही पाठ आहे. ३. सेवकसमूह. गुप्त
 वातमीदारांचा समुदाय. ४. 'तीन तीन' असाही पाठ आहे. ५. 'परिसिसी कीं' असा पाठभेद
 आहे. ६. योद्धे, वीर. ७. 'नेम' असा पाठभेद आहे. ८. सैन्यांत. ९. जमाखर्चाचे अधिकारी.
 (श्लो० ७२.) १०. सिंहासन. भद्रासनाचें लक्षण 'देवीपुराणांत' आहे तें असें:- 'हैमं च राजतं
 ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥ सपादहस्तमानं च राज्ञो
 मांडलिकांतरात्.' यांचें लक्षण वराहसंहितेंत आहे:- 'त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिको-
 ऽर्धयुक्तश्च । मांडलिकानंतरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥' [रंगनाथकृत विक्रमोर्वशीयनाटक-
 टीका-पृष्ठ १३९ पहा.] ११. रक्तांबरधारी. (श्लो० ८७.) १२. खड्गहस्त. १३. संरक्षणासाठीं.

चोखटा । तेथें बसवूनियां पेटा । मार्ग निर्भय करिसी कीं? ॥ १०६ ॥ ना-
पेक्षितां मेघजळें । सर्वदा पिकें पिकती सकळें । अभंग तडागें पाटस्थळें । पै
निर्मिळीं असती कीं? ॥ १०७ ॥ कृषीवळें खंगलीं भणंगें । धनधान्य ओ-
पूनि अंगें । शेताचेनि राजभागें । पळिशी कीं? नरेंद्रा! ॥ १०८ ॥ लुब्ध
तस्कर लेखनकारी । राजस्त्रिया राजकुमरी । प्रजांलार्गीं बळात्कारीं । ^३पीडित
नाहींत कीं? ॥ १०९ ॥ हिंसक आततायी सिद्ध । त्यांचा श्रवणीं पडतां
शब्द । आधीं करूनियां वध । मग विचार करिसी कीं? ॥ ११० ॥
उदरपीडेचिया महामारीं । उत्तमेंही करितां चोरी । धरूनि आणितां
राजहेरीं । मानें मुक्त करिसी कीं ॥ १११ ॥ अष्ट भोगी श्रीरंजन ।
बाह्य अंतरीं संरक्षण । करूनि गुज अनुवादन । स्त्रीजनांसी नाहीं कीं?
॥ ११२ ॥ उँगाणितां परराजातें । जे जे वस्तु लाघली ज्यातें । ते ते
मुक्त करोनि त्यातें । तोषवीत अससी कीं? ॥ ११३ ॥ औषधनेम शरी-
रांतें । वृद्धसेवन मानसातें । दों प्रकारें आपणातें । रक्षिसी कीं? सुजाणा !
॥ ११४ ॥ अवलोकुनी आपपरातें । तदनुसार त्यां कर्मातें । प्रयोजनीं मग आ-
ठांतें । सेविसी कीं? सुजाणा ! ॥ ११५ ॥ पराच्या पक्षीं अष्टादश । आपुले

१. 'मुक्त' असाही पाठ आहे. २. 'निर्मळ' असाही पाठ आहे. ३. 'पीडा
करीत नसती कीं' असाही पाठ आहे. ४. वध करण्याविषयीं उद्युक्त. ५. जिकितां.
६. माफ, बक्षीस. ७. श्लोक ८९ पहा. ८. 'सुविद्या' असाही पाठ आहे. ९. शत्रुपक्षाचे
अष्टादश (अठरा) अधिकारी आणि स्वपक्षीय पंचदश (पंधरा) अधिकारी ह्यांच्या वर्तनाविषयीं
राजानें बातमी सदा ठेवावी म्हणजे तो कृतकृत्य होतो, असें नीतिशास्त्रांत सांगितलें आहे. ह्या
अधिकार्यांस येथें 'गुण' असें म्हटलें आहे, परंतु नीतिशास्त्रांत यांस 'तीर्थ' अशी संज्ञा आहे.
'तीर्थ'शब्दाविषयीं कोशपंक्तिः—'योनौ जलावतारे च मंत्र्याद्यष्टादशस्वपि' इति हलायुधः.
[महाभारत-सभापर्व, अध्याय ५ श्लोक ३८ टीका पहा.] 'तीर्थ' ह्मणजे मंत्री, उपाध्याय
असा अर्थ आहे. ['तीर्थ' शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्याय-
मंत्रिषु ॥' इति मेदिनी.] 'तीर्थ' ह्मणजे 'गुरु' ह्मणून हे अधिकारी इतर सर्व अधि-
कार्यांमध्ये मान्य, थोर, आणि उपयुक्त होत व याच कारणास्तव त्यांस 'तीर्थ' अशी
संज्ञा आहे. यांचीं नांवेः—'मंत्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपतिः । पंचमो द्वारपालश्च षष्ठो-
ऽतर्वेशिकस्तथा ॥ १ ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकस्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां न-
वमो विनियोजकः ॥ २ ॥ प्रदेशा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकस्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो
दंडपालश्चिपंचमः ॥ ३ ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रांतपालकः । अटवीपालकांतानि ती-
र्थान्यष्टादशैव तु ॥ ४ ॥ चारान्विचारयेत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पाखंडादीनविज्ञातान-
न्योन्यमितरेष्वपि. ॥ ५ ॥' [सभापर्व-अध्याय ५ श्लोक ३८ टीका.] याचा भावार्थः—

पक्षीं पंचदश । गुण बोलिले ते विशेष । जाणसी कीं नरेंद्रा ? ॥ ११६ ॥
 द्यूत निद्रा अन्नपान । स्त्रीसंयोग व्यय व्यसन । काळ पाहोनि विचक्षण ।
 करिती तैसें करिसी कीं ? ॥ ११७ ॥ अष्टांग चतुर्विध बळें । शत्रु जिंकिजे
 बुद्धिकुशळें । व्यसनीं क्षीणले आंगळे । आदरें वश्य करिसी कीं ? ॥ ११८ ॥
 परहितार्थ संत साधु । जे सांगती बुद्धिवादु । ते मानूनि परम बंधु । वर्तसी
 कीं तदाज्ञा ? ॥ ११९ ॥ अंतःकरण आणि शरीर । नियमीं न पावे विकार ।
 शब्द तो सजीव गिरिवर । न चळे न ढळे नुखळे कीं ? ॥ १२० ॥ ज्ञाता
 गुरु देवप्रतिमा । यज्ञमंडप चैत्यद्रुमा । देखतां क्षणीं राजोत्तमा ! । नमस्कार
 करिसी कीं ? ॥ १२१ ॥ वृद्ध तापस ब्राह्मणपंक्ती । अश्व भांडार भद्रजाती ।
 ध्वजा प्रासाद पवित्रक्षिती । देखतां वंदन करिसी कीं ? ॥ १२२ ॥ 'दंडि-
 त्यातें' प्रत्यक्ष थम । पूज्याप्रती परम सौम्यं । परीक्षोनि अधमोत्तम । वर्तसी
 कीं ? शहाणिया ! ॥ १२३ ॥ कार्यसाधनीं अति नेटकें । त्यांचें स्तवन

१ मंत्री, २ पुरोहित, ३ युवराज, ४ सेनापति, ५ द्वारपाल, ६ अंतर्वेशिक (राजाची भेट कर-
 विणारे), ७ कारागाराधिकारी (तुरुंगावरचा अध्यक्ष), ८ द्रव्यसंचयकृत् (जामदार), ९ विनि-
 योजक (योग्यायोग्य पाहून द्रव्य खर्चिणारा), १० प्रदेष्टा (मसलत देणारा), ११ नगराध्यक्ष
 (कोतवाल), १२ कार्यनिर्माणकृत् (घरें, रस्ते वगैरे बांधणारे), १३ धर्माध्यक्ष, १४ सभाध्यक्ष,
 १५ दंडपाल (न्यायाधीश), १६ दुर्गपाल (किल्लेदार), १७ राष्ट्रांतपालक (सरहद्दीवरचा संर-
 क्षक) आणि १८ अटवीपालक (अरण्यसंरक्षक). ह्या अठरांपैकीं मंत्री, युवराज आणि पुरो-
 हित हे तीन कमी करून स्वपक्षीय १५ समजावे. या पंधरांकडील बातमी काहून राजानें
 स्वप्रजांचें अनुरंजन करावें आणि परप्रजांना अभय देऊन स्वराष्ट्रवृद्धि करावी असें सांगितलें
 आहे. [श्लोक ३८ टीका पहा.]

१. श्लोक ६९ पहा. २. सैन्याचीं अंगें आठ आहेत:—'रथा नागा हया योधाः पत्तयः
 कर्मकारकाः । चारा दैशिकमुख्याश्च ध्वजिन्यष्टांगिका मता ॥.' याचा भावार्थ:—१ रथ,
 २ हत्ती, ३ घोडे, ४ वीर (योद्धे), ५ पायदळ, ६ कर्मकार (रस्ता साफ करणें इत्यादि
 कामें करणारे), ७ चार (गुप्त बातमीदार) आणि ८ दैशिकमुख्य (राज्यांतील ठिक-
 ठिकाणचे प्रमुख लोक) अशीं आठ अंगें आहेत. [अध्याय ५ श्लोक ६३ टीका.]
 ३. सैन्य चतुर्विध (चार प्रकारचें) समजतात:—१ मौल (मूळापासूनचे, पिढीजादे शिपाई),
 २ मैत्र (स्नेहास्तव शिपाईगिरी पत्करलेले), ३ भृत्य (दरमहा देऊन ठेवलेले) आणि ४ आट-
 विक (रानटी). [अध्याय ५ श्लोक ६३ टीका.] ४. 'आंगबळें' असाही पाठ आहे. ५. 'मानें
 मुक्त' असाही पाठ आहे. ६. पवित्र स्थळीं उगवलेला अथवा पार बांधलेला उंबर.
 ७. भद्रजाती-ही हत्तींमध्ये एक जात आहे. ८. दंडास योग्य अशातें. ९. यमाप्रमाणें
 क्रूर. (श्लोक ८८.) १०. विनयवान.

करिंसी मुखें । सभामंडपीं नानाधिक्यें । गौरवीत अससी कीं ? ॥ १२४ ॥
 अंगी सर्प चोर व्याघ्र । रोग राक्षस कां पैरचक्र । यांपासूनि आपुलें राष्ट्र ।
 रक्षिंसी कीं ? बळिष्ठा ! ॥ १२५ ॥ अंध मुके पंगु व्यंग । आतुर संन्यासी
 अंधवांग । पितयाऐसें सांगोपांग । पाळण त्यांचें करिंसी कीं ? ॥ १२६ ॥
 नास्तिक्य अनृत सक्रोधता । प्रमाद आणि दीर्घसूत्रता । कार्यां आलस्य
 क्षिप्रवत्ता । निश्चिताचा नारंभु. ॥ १२७ ॥ ज्ञानियाचें अदर्शन । अज्ञानाचें
 दृढचिंतन । अनर्थां एकनिष्ठ मन । अरक्षण मंत्राचें. ॥ १२८ ॥ मंगळाचा
 अप्रयोग । विषयाचा अतिप्रयोग । चौदा दोषीं तुझे अंग । सांग स्पर्शलें
 नाहीं कीं ? ॥ १२९ ॥ निर्द्रा आलस्य भय क्रोधता । अमार्दव आणि दीर्घ-
 सूत्रता । साही अनर्थांचिया माथां । पाय देऊनि अससी कीं ? ॥ १३० ॥
 सफळ दास, सफळ वित्त, । सफळ वेद, सफळश्रुत, । तुझे असे कीं निश्चित ।

१. अध्याय ५ श्लोक १२३ पहा. २. शत्रुसैन्य. ३. अध्याय ५ श्लोक १२४ पहा. ४. पी-
 डित, अबांधव, निराश्रित. ५. विरक्त, प्रव्रजित. ६. अंगानें विकल अथवा विहीन, अंगहीन.
 ७. गर्व, अनवधानता, दुर्लक्ष्य. ८. चेंगटपणा. ९. घाई, त्वरा. १०. एकाग्र. ११. जो मंत्र (मसलत)
 सांगितला त्याप्रमाणें न वागणें. १२. राज्यकारभारांतील गुप्त मसलत, विचार. १३. देवांचा
 उत्सव इत्यादि मंगलकार्ये न करणें. १४. 'अप्रिय योग' असाही पाठ आहे. १५. 'विषयाचा
 अतिप्रसंग' असाही पाठ आहे. १६. चौदा राजदोषांचीं नांवां:—'नास्तिक्यमनृतं क्रोधं
 प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पंचवृत्तिता ॥ एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्च
 चिन्तनम् । निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥ मंगलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।
 कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥' [अ० ५ श्लो० १०७-१०९पहा.] याचा भा-
 वार्थ:— १ नास्तिक्य (परलोकाचा अपलाप), २ अनृत (असत्य), ३ क्रोध, ४ प्रमाद (अन-
 वधानता), ५ दीर्घसूत्रता (चिरक्रियत्व), ६ ज्ञानवंतांचें अदर्शन (ज्ञानी जनांची भेट न घेणें),
 ७ आलस्य, ८ पंचवृत्तिता (पंचेंद्रियांची परवशता), ९ सर्वार्थांचें (सर्व प्रयोजनांचें) एक-
 चिंतन, १० विपरीतार्थदर्शी जनापासून अर्थांचें चिंतन (अर्थप्राप्तीविषयीं मसलत-मंत्र),
 ११ निश्चित कार्याचा अनारंभ, १२ मंत्राचें (मसलतीचें) अपरिरक्षण (गुप्त न राखणें), १३
 मंगल कार्याचें (उत्सव-देवपूजादिक) अननुष्ठान (मंगलकार्ये न करणें), १४ प्रत्युत्थान (सर्व
 दिशांस राहणाऱ्या शत्रूंवर सर्व बाजूंनीं दंडाच्या इच्छेनें एककालीं खारी करणें) असे चौदा
 राजदोष आहेत. [अध्याय ५ श्लोक २१ टीका पहा.] १७. 'वर्तलें' असा अन्य पाठ आहे.
 १८. श्लोक १२५ पहा. १९. काठिन्य. २०. श्लोक ११० पहा. यांत चार प्रश्न आहेत व त्यांचीं
 उत्तरें पुढच्या दोन ओंव्यांत आहेत. अग्निहोत्रफल वेद, दत्तभुक्तफल धन, रतिपुत्रफल दारा
 आणि शीलवृत्तफल श्रुत हीं चार उत्तरें आहेत. (श्लो० ११२.) अग्निहोत्र घेणें हें वेदाचें फळ
 होय, दान करणें व उपभोग घेणें हें धनाचें फळ होय, रतिसुख आणि पुत्रलाभ हें स्त्रियांचें
 फळ होय, शील व वृत्त (उत्तम वर्तन) हें श्रुताचें (शास्त्रज्ञांचें) फळ होय.

हैं प्रगटार्थ परिसैं पां. ॥ १३१ ॥ सफळ दारा रति पुत्र । सफळ वेद अग्नि-
 होत्र । दत्तभुक्तीनें पवित्र । सफळ विरें जाणसी कीं ? ॥ १३२ ॥ श्रुत्यर्थ
 बोधला जो अर्थ । त्या नांव 'श्रुतज्ञान' म्हणत । याचें फळ शीलव्रत । त्या आचारें
 अससी कीं ? ॥ १३३ ॥ परद्वीपींच्या अमोत्य वस्ता । वणिक् आणिती इच्छुनि
 अर्था । त्यांच्या पुरवूनि मनोरथा । लाभ चौगुणीं देसी कीं ? ॥ १३४ ॥ देशावरा
 पातले अर्था । द्रव्य देऊनि त्यांचे आर्ती । जगीं जोडावी सत्कीर्ती । हे तुज
 इच्छा असे कीं ? ॥ १३५ ॥ विषम काळास्तव पातले । कलत्र पुत्र वंशज
 भले । ते ते मानूनि आपुले । आपणाऐसे करिसी कीं ? ॥ १३६ ॥ वैद्य
 चिकित्सक मर्मक । हडपी साळी नापिक । निकटवर्ती विश्वासिक । हित-
 कारक असती कीं ? ॥ १३७ ॥ शत्रुनाशालागीं आघवे । विषप्रयोग
 जाणसी बरवे । वासपुष्पफळांसवें । प्राण घेसी परांचे कीं ? ॥ १३८ ॥ निर्दो-
 षियां दोषारोप । निर्घनियां घनसंकल्प । दुर्गुणियांचा दुर्गुणलोप । तुझ्या
 नगरीं नाहीं कीं ? ॥ १३९ ॥ आचार दावूनि लोकदृष्टी । अंतरीं अनाचार
 राहटी । ऐसे दांभिक तुझ्या निकटीं । वर्तणारे नसती कीं ? ॥ १४० ॥ तोंडें
 बोलोनियां ब्रह्म । भंगिती सदाचारधर्म । प्रशंसिती अविचारकर्म । ते संसर्गीं
 त्यजिले कीं ? ॥ १४१ ॥ दावूनि योगियाचें चिन्ह । पोसिती उदर आणि
 तन । त्यांच्या ठायीं तुझे मन । विश्रामत नाहीं कीं ? ॥ १४२ ॥ धनिक वेंची
 घनातें । दरिद्री नाचरे तपातें । शास्त्रज्ञ चालतां कुपर्थें । दंडिसी कीं
 निजाज्ञा ? ॥ १४३ ॥ मातापिता दवडूनि दूरी । श्वशुरवर्ग सांठवी घरीं । ऐसा
 कुत्सिताचार, परी । तुझ्या देशीं नाहीं कीं ? ॥ १४४ ॥ सुना छळिती सासु-
 वातें । पुत्र अंवेरिती पित्यातें । सेवक अवगणिती स्वामीतें । ऐसें होत नाहीं
 कीं ? ॥ १४५ ॥ एवं सर्वांपरी जाण । राजा असावा सावधान । हेंचि वि-
 स्तारें निरूपण । पुण्यश्लोका ! बोधिलें. ॥ १४६ ॥ जो कां राजा ऐसियापरी ।
 चंहुं वर्णाचें पालन करी । पृथ्वी भोगूनि लोकांतरीं । शक्रसायुज्य स्वयें पावे.
 ॥ १४७ ॥ ऐसे परीचे उत्तम गुण । तुझे ठायीं असावे पूर्ण । ऐसें आमुचें

१. वाणी, व्यापारी. २. नफा, लाभ. ३. याचक. ४. कोष्टी. ५. न्हावी. ६. श्लोक
 १२२ पहा. ७. 'वर्ते' असाही पाठ आहे. ८. 'बोलती' असाही पाठ आहे. ९. त्यागिती.
 १०. 'ऐसें' असाही पाठ आहे. ११. 'सर्व' व 'उंच' असेही पाठभेद आहेत. १२. 'भोगवी'
 असाही पाठ आहे.

इच्छी मन । 'किंचित्प्रश्न' या नांवें. ॥ १४८ ॥ 'किंचित् कामप्रवेदने' ।
 ऐसें बोलती पंडित शहाणे । तेचि विस्तारुनि मनें । तुजकारणें बोलिलों.'
 ॥ १४९ ॥ ऐकोनि नारदाचें वचन । आश्चर्य करी कुरुनंदन । म्हणे, 'के-
 वढा विचक्षण । होय सर्वज्ञ देवऋषी.' ॥ १५० ॥ पुढती पार्थिवाचेनि प्रश्ने ।
 लोकपालसभासदनें । व्यास गुरु वर्णील वदनें । तें सज्जनीं परिसावें.
 ॥ १५१ ॥ सभापर्वा 'नारदनीती' । उद्योगपर्वा 'विदुरनीती' । भी-
 ष्मपर्वा 'कृष्णनीती' । 'भगवद्गीता' ज्या नांव. ॥ १५२ ॥ भारतकथा-
 संक्रमणीं । निरोपणरूपें तीळवणी । वाटितां म्हणतसे अवदांनीं । लाहाणें असो
 श्रोतयां. ॥ १५३ ॥ लीलाविश्वंभरपादाब्जीं । मुक्तेश्वर पैदपद सहजीं ।
 गुंजारव करितां रुंजी । भारतकथा प्रगटली. ॥ १५४ ॥ इति श्रीसभापर्व
 भारतीं । पुढें अवधान घावें श्रोतीं । 'किंचित्प्रश्ना'ची समाप्ती । तृतीया-
 ध्यायीं बोलिलों. ॥ १५५ ॥

अध्याय चवथा.

नमस्कारुनि ऋषिचरणा । राजा म्हणे, 'सर्वज्ञा ! । जे जे स्वामींनीं केली
 आज्ञा । तेचि रीति वर्ततसें. ॥ १ ॥ पूर्वे उगवूनि छायारंग । पश्चिमे चाले

१. 'कश्चित्प्रश्न' असाही पाठ आहे. 'किंचित्प्रश्न' हें वाक्य मूळच्या संस्कृत 'क-
 चित् कामप्रवेदने' ह्या वाक्याचा अपभ्रंश होऊन झालें आहे. ह्याचा अर्थ 'अमुक गोष्ट
 अशा प्रकारची असावी अशी आपली इच्छा असून ती तशी आहेना ? असा दुसऱ्यास प्रश्न
 करावयाचा असतां 'कश्चित्' ह्या प्रश्नार्थक अव्ययाची योजना करावी' असा आहे. कवी-
 नेंही हा अर्थ मागच्या ओवींत सांगून त्यास आधार अमरसिंहाचें वाक्य दिलें आहे, असें
 दिसतें. (नवनीत.) २. संक्रांत. ३. 'हो श्रवणीं' असाही पाठ आहे. ४. तीळगुळ. ५. भ्रमर.
 ६. हा अध्याय मूळांतील पांचव्या अध्यायाच्या आधारानें रचिला आहे. याला 'नारदप्रश्नमुखेन
 राजधर्मानुशासनं' असें नांव मूळांत आहे. या अध्यायांतील ओव्यांचा क्रम मूळ अध्यायांतील
 श्लोकांस अनुसरून नाही. पुष्कळ ठिकाणीं मागें पुढें केलेलें आहे असें दिसून येतें. हा प्रकार
 मुक्तेश्वरानें केला असावा असें दिसत नाही. लेखकप्रमादामुळें यांत फारच फेरफार झाला
 असावा असें वाटतें. हा अध्याय अनेक कारणांनीं मोठ्या महत्त्वाचा आहे. पण त्यांत बरेच
 अपपाठ असल्यामुळें त्याचें महत्त्व कांहींसें कमी झालें आहे. मूळांतील बराच भाग गाळला
 आहे व कोठें कवीनें नवीन स्वतःच्या पदरची भर घालून रचना केली आहे असें जो
 कोणी उभय प्रकारणें ताडून पाहील त्यास कळून आल्याशिवाय राहणार नाही. ह्या अध्या-
 याची शुद्ध आणि परिपूर्ण प्रत मिळाल्यास तिचा उपयोग परिशिष्टांत करूं. ७. येथें
 'लोकपालसभाख्यानपर्वा'ला आरंभ होतो. ८. हे नारदा !.

अवक्रमार्ग । कीं त्रिंबकीं हनि गौतमीओघ । प्राचीं उजू चामके. ॥ २ ॥
हेही एथें न घडे युक्ती । स्वामींनीं निरोपिली जे नीती । त्यामाजी कांहीं यथा-
शक्ती । घडे न घडे नेणवे. ॥ ३ ॥ आमुचा विभाग श्रवणीं सुख, । कर-
णीनें समर्थ तुह्मी एक, । तुमचे कृपानुग्रहे रंक । योग्य होईल योग्यते. ॥ ४ ॥
आतां एक इच्छिजे चित्तें । तें सादर कथिजे मातें, । करतलप्राय विश्व तूतें ।
दृष्टी असे, या हेतु. ॥ ५ ॥ मयकृत सभे हो ! सारखी । आणीक सभा
आणीक लोकीं । असे कीं नसे हें कौतुकीं । सांगीतलें पाहिजे. ॥ ६ ॥
लोकत्रयीं तुझी राहटी । सत्यलोककैलासवैकुठीं । तुझिया गमना आडकाठी ।
येतां जातां असेना.' ॥ ७ ॥ ऐकोनि हांसिन्नला देवऋषी । ह्मणे, 'परियेसीं
सावकाशीं । मनुष्यलोकामाजी ऐसी । सभा आन असेना. ॥ ८ ॥ लोकपाळ
सभास्थानें । निरोपीन आपुल्या वचनें । जें ऐकतां प्रत्यक्ष नयनें । देखिलें
ऐसें अवगमे. ॥ ९ ॥ इंद्रसभा यमसभा । वरुणसभा कुबेरसभा । पांचवी ते
ब्रह्मसभा । अनुक्रमें अवधारीं. ॥ १० ॥ देवराज शचीरमण । स्त्रिया मंडित
सहस्रनयन । त्याचें प्रथम सभास्थान । विस्तारेंसीं परियेसीं. ॥ ११ ॥ शत
योजनें रुंद लांब । चौधार रत्नमणीचे खांब । आटोनियां शातकुंभ । गगनमुखें
वोतिले. ॥ १२ ॥ उंची प्रमाण शंत योजनें । तेजें लाजवी सूर्यकिरणें । मंदार-
पारिजातकविपिनें । कल्पद्रुम चौफेरीं. ॥ १३ ॥ हंसयुक्त विमानपंक्ती ।
हंसतुळिका रत्नदीप्ती । चित्रासनावरी शोभती । वोटांगणे विचित्र. ॥ १४ ॥
मंगळवाधें गायनवाधें । निरंतर वाजती सुनादें, । गंधर्व विद्याधर विनोदें ।
मंदहास्यें वर्तती. ॥ १५ ॥ नाहीं दिवसरात्रीचा योग । नाहीं चंद्रसूर्याचा
पांग । विषाद चिंता खेद उद्वेग । शक्रसभेसी असेना. ॥ १६ ॥ जिये
स्थळींचा लागतां वातु । क्षुधा तृषा जन्म मृत्यु । तात्काळ हारपे, जैसें द्वैतुं ।
ब्राह्मबोधें पारुषे. ॥ १७ ॥ जें जें इच्छिजे भोगसुख । तें तें पाविजे तात्का-

१. जाई. २. अध्याय ६ श्लोक ८ पहा. ३. अन्य. ४. वाटे. ५. अध्याय ६ श्लोक १०-१३ पहा. ६. इंद्र. ७. 'सविस्तर' असाही पाठ आहे. ८. अध्याय ७ श्लोक २ पहा. ९. सोनें. [शातकुंभ=शतकुंभे पर्वते भवम्=शातकुंभम्.] १०. 'पांच' असाही पाठ आहे. ११. वनें. मंदार आणि पारिजातक हे दोन देवतरु (देववृक्ष) आहेत. हे एकंदर पांच आहेत:-१ मंदार, २ पारिजातक, ३ संतान, ४ कल्पवृक्ष, ५ हरिचंदन. १२. कल्पवृक्ष=संकल्पित अर्थाचा वृक्ष (वृक्ष). 'कल्पाचा वृक्ष' ही जन्यजनकभावसंबंधदर्शक षष्ठी आहे. १३. अडचण. १४. द्वैतभाव.

ळिक । ऐसा शक्र समर्थ देख । शक्रसभेसी देखिला. ॥ १८ ॥ स्वयेंचि
परिमळाची खाणी । सुगंधवाटी जे दिव्यसुमनीं । निर्माल्य सांडितां मूर्धीं ।
मळयाचळ वोढवी. ॥ १९ ॥ नाहीं तापत्रयाचा वारा । नाहीं शोक
रोग जरा । कोणी नातळे षड्विकारा । शक्रसभेमाझारी. ॥ २० ॥ पुण्यें
करुनि कर्मभुवनीं । जे जे वसती तये स्थानीं । तें तें स्वरूप ऐकें श्रवणीं ।
सविस्तर नें वदवे. ॥ २१ ॥ दिव्यांबरें दिव्याभरणें । दिव्यमाळा हरिचंदनें ।
दिव्यस्त्रिया सुधापानें । दिव्यभोग समस्तां. ॥ २२ ॥ पाराशर सावर्णी
पर्वत । गाल्व दुर्वास शंख लिखित । गौरशिरा दीर्घतमा सुनीथ । याज्ञ-
वल्की भालुकी. ॥ २३ ॥ उद्दालक आणि श्वेतकेतु । सांख्यायन हरीत
विनतु । गर्विष्ठ हरिश्रंद्र नृपनाथु । घटोदर शांडिल्य. ॥ २४ ॥ पाराशर्य
गौतमघाता । काळअंत वीर्यवंता । स्कंध विषात विघाता । विश्वकर्मा तुं-
वरु. ॥ २५ ॥ सप्तसागर मेघातिथी । वामदेव पुलह पुलस्ती । कृत सु-
कृत ब्रह्ममूर्ती । दत्त त्वष्टा प्रसिद्ध. ॥ २६ ॥ मरीची स्थाणु कक्षीवान ।
गौतम आयताक्षी विष्वक्सेन । संवर्त देवहोत्री जाण । हिरण्य प्रदत्त ते
ठायीं. ॥ २७ ॥ रुचिक वाल्मीक प्रचेता । काळवृश्चित बाभ्रव्य सविता ।
मुनी वैश्वानर नाथा । पावक सप्तविंशती. ॥ २८ ॥ श्रद्धा मेघा सरस्वती ।
धर्म अर्थ काम त्रिमूर्ती । विद्युत जळवाह मेघपंक्ती । उपासिती शक्रातें.
॥ २९ ॥ आप औषधी वायुव्य । प्राची दिशा मूर्ती सावेव । आदित्य रुद्र
साध्य वसव । सेवा करिती शक्राची. ॥ ३० ॥ ब्रह्मऋषी राजऋषी । भृ-
ग्वादिक सप्त ऋषी । शुक्र बृहस्पती देवऋषी । शक्रसभेसी सादर. ॥ ३१ ॥

१. 'सुगंध' असाही पाठ आहे. २. पृष्ठ ३ टीप २४ पहा. ३. जायते (उत्पन्न होतो),
अस्ति (राहतो), वर्धते (वाढतो) विपरिणमते (तरुण होतो), अपक्षीयते (वृद्ध होतो) आणि
विनश्यति (मरतो) हे सहा विकार आहेत. ४. 'वदें न' असाही पाठ आहे. ५. 'दिव्य
सुमनें' असाही पाठ आहे. ६. 'मांडव्य धुंधुमार' असा पाठभेद आहे. ७. 'ते ते जाणिजे
तत्त्वतां असा' अन्य पाठ आहे. ८. पावक=अग्नि. [हे सत्तावीस आहेत. त्यांचीं नांवां:—
अंगिरा, दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, निर्मथ्य, वैद्युत, शूर, संवर्त, लौकिक, जाठर, विषग,
ऋष्याद्, क्षेमवान्, वैष्णव, दस्युमान्, बलद, शात, पुष्ट, विभावसु, ज्योतिष्मान्, भद्र,
भरत, स्विष्टकृत्, वसुमान्, क्रतु, सोम आणि पितृमान्. अ० ७ श्लो० २१ टीका.]
९. अर्थादिकांच्या अभिमानिनी देवता-असा अर्थ. [अ० ७ श्लो० २० टीका.] १०. पाणी.
(अ० ७ श्लो० १९.) ११. वायु. 'वापुव' असा अन्य पाठ. १२. 'दैदीप्य मूर्ति' असाही पाठ
आहे. १३. अ० ७ श्लो० २९ पहा.

ग्रह अप्सरा किन्नर तेषु । नृत्य वाद्य गीत संगीते । रंजविती देवेन्द्राते ।
 नानाकलाकौतुके. ॥ ३२ ॥ शैची इंद्राणी श्री लक्ष्मी । कीर्ति बुद्धि द्युती या
 नामी । शृंगारयुक्त शक्रधामि । वोळंगती सर्वदा. ॥ ३३ ॥ याहीवेगळे
 लक्षकोटी । अपार पुण्ये बांधोनि गांठी । वसती देवराजानिकटी । ऋषी राजे
 असंख्य. ॥ ३४ ॥ 'पुष्करमालिनी'ऐसी सभा । जे शतक्रतूची वैल्लभा. ।
 आतां ऐके अद्भुत शोभा । पितृराजसभेची. ॥ ३५ ॥ दिवसमणीचा कुळ-
 दीपक । सत्वनिष्ठ अतिसात्विक । दुष्टां निष्ठुर दंडक । नीच सेवक हरि-
 भक्ती. ॥ ३६ ॥ तथा यमधर्माचे गहन । श्रवण करीं सभासदन । जें ऐकतां
 म्हणती नयन । प्रत्यक्ष आम्हीं देखिलें. ॥ ३७ ॥ बाळार्क पर्वत श्रीपर्वती ।
 लेणें कोरिलें कुशळहस्ती । स्वल्प उपमा एक युक्ती । कांहीं घडे त्या ठाया.
 ॥ ३८ ॥ लांबी रुंदी शतयोजने । घडिलीं जंबूनदसुवर्णे । चितारिलीं राजां-
 गणे । पाटांगणे परिसाचीं. ॥ ३९ ॥ प्रकाशपरिमळाची खाणी । इच्छिल्या
 स्पर्शजे शीत उष्णी । परम आल्हादकारिणी । सुखवर्धनी समस्तां. ॥ ४० ॥
 वृक्ष देती इच्छिलीं फळे । शीत उष्ण सुगंध जळें, । सुगंध माळा परिमळें ।
 वस्त्राभरणें समस्तां. ॥ ४१ ॥ दुःख दरिद्र शोक जरा । क्षुधा तृषा पृथ्वीश्वरा ! ।
 क्लेश व्याधी भयाचा वारा । तथा ठायीं असेना. ॥ ४२ ॥ लेह्यं पेयं चोष्य
 खाद्य । भक्ष्य भोज्यं नानाविध । दिव्यरसाचा सुखाद । सुधापानें समस्तां.
 ॥ ४३ ॥ शक्रसभे वसती लोक । त्याहनि ते त्रिगुणी अधिक । धर्मसभेसी
 पुण्यश्लोक । अक्षयी सुख भोगिती. ॥ ४४ ॥ ऋषी राजे महामुनी । जे जे
 वसती तये स्थानी । त्यांचीं नामें तुझे कर्णी । मुक्ताफळें लेववूं. ॥ ४५ ॥
 त्रिसदस्यु भारत सुरथ । कृतवीर्य श्रुतश्रवा मारुत । अरिद्र रेणुबर्ही बृहद्रथ ।
 शक्रवेग नृपनामा. ॥ ४६ ॥ कृतिर्नामिनामा प्रतर्दन । शुभ्रमत्स्य पृथुलक्षण ।
 पौंड्र चतुरश्र वसुसेन । आर्षिषेण सदस्योर्मी ॥ ४७ ॥ कार्तवीर्य राजा

१. अ० ७ श्लो० २३-२५ पहा. २. 'संगीत संगीते' व 'नृत्य गीत संगीत संमते' असे
 अन्य पाठ आहेत. ३. अ० ७ श्लो० ४-५ पहा. ४. हें इंद्राच्या सभेचें नांव. (अ० ७ श्लो०
 ३० टीका पहा.) ५. प्रियतमा. ६. यम. ७. हा सूर्याचा पुत्र. ८. जंबूनदांत उत्पन्न झालेल्या
 सुवर्णानें. ९. अ० ८ श्लो० ४-५ पहा. १०. 'थारा' असाही पाठ आहे. ११. चाटण्याजोगें
 (खंडशर्करादि). १२. पिण्याजोगें. १३. चोखण्याजोगें (इक्षुकांडादि). १४. भक्ष्य (अपूपादि).
 १५. भोज्य (ओदनादि). १६. एक राजर्षी. १७. 'नृपनाथ पै' असाही पाठ आहे.

भारत । दिवोदास वसुनाम सुनीथ । अंबरीष भगीरथ । वसुरथ सेनजित
ते ठायीं. ॥ ४८ ॥ पृथुश्रवा लोमपार्षद । चक्रवर्ती नळ नैषध । आरय
लोहित प्रसिद्ध । पुरु पूर्वज तुमचा जो. ॥ ४९ ॥ नहुष मांधाता ययाती ।
सोम वरुण ध्वजी रथी । दिलीप उशीर शर्याती । उशीनर शरभादि.
॥ ५० ॥ अंग वरिष्ठ वेन दुष्यंत । संजय भागधरी सुनीथ । करंधम
निशीद्धात्वी कुसीरथ । अर्जुन सहदेव या नामें. ॥ ५१ ॥ बाल्हीक मधुक
पोतक । आश्वशाख रोमास्त्रणुक । शुक्राश्व महाश्व अर्क । राज गोरक्षक
ते ठायीं. ॥ ५२ ॥ सुद्युम्न प्रद्युम्न । धृष्टद्युम्न इंद्रद्युम्न । पद्म मुचुकुंद कक्ष-
सेन । जनक वैन्य पृथुलाश्व. ॥ ५३ ॥ त्रिगर्ति पुरुष ब्रह्मदत्त । देवराजादि
जयद्रथ । आर्षिषेण वारिसेन शतरथ । धृष्टदुर्ग गजपुष्ट. ॥ ५४ ॥ सगर
नाभाग उपरिचर । अरिष्टनेमी नरेश्वर । भीमजानु सुकृती थोर । धर्मधामी
देखिले. ॥ ५५ ॥ द्वाशरथी रघुनंदन । तयाजवळी लक्ष्मण । धर्मसभे
सुप्रसन्न । सुखसंपन्न देखिले. ॥ ५६ ॥ जमदग्नी भार्गवोत्तम । क्षत्रियांतक
महाभीम । चिरंजीविया नित्य निष्काम । धर्मधाम वसवितू. ॥ ५७ ॥ यम-
सभेसी रघुनाथ । ऐसें बोले ऋषी भारत । हें परिसोनि साशंक चित्त ।
श्रोतृभक्तीं न करावें. ॥ ५८ ॥ विश्वव्यापक आत्माराम । अभेदभक्त राजा
धर्म । भक्तिभावे पुरुषोत्तम । धर्मधाम वसवितू ॥ ५९ ॥ बळीचे द्वारीं
कमळापती । प्रत्यक्ष पुराणें साक्ष देती । धर्मसभेसी केली वस्ती । येथें खंती
कायसी ? ॥ ६० ॥ सूर्यवंशींची आराध्यमूर्ती । सभास्थानीं स्थापिली भक्तीं ।
नारदनयना सत्यप्रचीती । आभासली सद्भावें. ॥ ६१ ॥ कीं अयोध्या
वाहोनि विमानीं । स्वधामा जातां धर्मभुवनीं । पूजा घेतां तेच क्षणीं ।
नारदमुनी पातला. ॥ ६२ ॥ ते वेळीं कौतुक जें देखिलें । तेंचि धर्माप्रती
बोधिलें । आतां भजकीं मन आपुलें । स्वस्थ केलें पाहिजे. ॥ ६३ ॥
नारद म्हणे, 'राया ! धर्मा ! । धर्मसभेसी उत्तमोत्तमा । देखिले ते नामा-

१. 'गज' असाही पाठ आहे. २. अ० ८ श्लो० २२ पहा. ३. श्लोक २१ पहा.
४. 'सुकृती थोर' असाही पाठ आहे. ५. विष्णुरूपानें. ६. शेषरूपधारी. [अ० ८ श्लो० १८
टीका.] ७. हें वर्णन अ० ८ श्लो० १८ याच्या टीकेस अनुसरून आहे, यावरून मुक्तेश्वर
नीलकण्ठकृत टीका पाहून ग्रंथरचना करी असें दिसतें. ओंव्या ५८-६३ ह्या द्वाशरथीरामाचें
वास्तव्य यमसभेंत कसें झालें याच्या स्पष्टीकरणासाठीं मुक्तेश्वरानें टीकेस अनुसरून घातल्या
आहेत. ८. अति उत्तम.

नुक्रमा । असो. किती अनुवादू? ॥ ६४ ॥ मत्सनामाचे एकशत । महाराजे देखिले तेथ । निरवघ ब्रह्मदत्त । शत एक ते ठायीं. ॥ ६५ ॥ धृतराष्ट्र नामाचे । एकशत देखिले साचे । येरी जे जे वैरी रायाचे । शत एक देखिले. ॥ ६६ ॥ ऐसी संख्या जनमेजया ! । वसती यमसभालया । तुझा पिता प्रताप-सूर्या ! । पांडु राजा ते ठायीं. ॥ ६७ ॥ शंतनूही तथा जवळा । म्यां प्रत्यक्ष देखिला आपुल्या डोळां । याही वेगळे नृपाळा ! । असंख्यात धर्मात्मे. ॥ ६८ ॥ अगस्ती मातंग महाऋषी । श्रेष्ठासनीं धर्मापार्शीं । दिव्य भोग सुखोल्हासीं । धर्मासंगीं भोगिती. ॥ ६९ ॥ यागकर्ते योगाभ्यासी । सिद्ध पुण्यात्मे तपो-रासी । पितृभक्त तीर्थवासी । तथा ठायासी पावती. ॥ ७० ॥ सुकृती सत्य-वादी शंत । संन्यासी वानप्रस्थ विरक्त । दक्षिणायनीं पावती मृत्यु । ते ते तेथें पावती. ॥ ७१ ॥ अनंतकाळ करूनि तपें । विश्वकर्मानें अतिसाक्षेपें । सभा निर्मिली ते स्वरूपें । कर्णद्वारा लाविली. ॥ ७२ ॥ दिव्यदेही दिव्यांबरें । ज्वाळाकुंडलें किरीटधरें । गंधमाळा सुखोपचारें । महा उल्हासें क्रीडतां. ॥ ७३ ॥ अप्सरा वाद्य गीत संगीत । लास्य हास्य उल्हासयुक्त । पुण्यपुरुष शतानुशत । उपासिती धर्मातें. ॥ ७४ ॥ ऐसी वैवस्वताची सभा । कथिली ऐश्वर्य मंडपशोभा । आतां ऐकें अतिदुर्लभा । सभा सैलिलरायाची. ॥ ७५ ॥ पश्चिमदिग्बधूचा वर । जलेश जलचरेश्वर । त्या वरुणाची सविस्तर । सभा परिसें सभाग्या ! ॥ ७६ ॥ धर्मसभेसमान गुणी । सुविस्तीर्ण शतयोजनीं । समुद्रोदरीं रत्नखाणी । उघडे तैसी भासतु. ॥ ७७ ॥ सूर्यचंद्राचीं मंडळें । अपार उगवलीं एक वेळे । कामावूनि मुक्ताफळें । निर्वाळलीं सुतेज. ॥ ७८ ॥ भोगसुख अतिअमूप । शीग देऊनि भरलें माप । तेथें वसती त्यांचें तप । सर्वाहूनि आगळें. ॥ ७९ ॥ दिव्यरत्नांचे विशाल द्रुम । पुष्पीं फळीं उत्तमो-त्तम । रत्नरंगी विहंगोत्तम । मधुरस्वरें कूजती. ॥ ८० ॥ शोक जरा मृत्यु व्याधी । कवणा नाहीं हृदयाधी । जे जे इच्छिजे समृद्धी । ते ते तात्काळ पाविजे. ॥ ८१ ॥ वारुणीसहित राजा वरुण । सिंहासनीं विराजमान ।

१. अध्याय ८ श्लोक २२-२३ व त्यांवरील टीका पहा. २. अध्याय ८ श्लोक ३६ पहा. ३. नर्तन. ४. यमाची (विवस्वताच्या पुत्राची, सूर्यपुत्राची). ५. वरुणाची. (अध्याय ९.) ६. पति. (वरुण हा पश्चिमदिशेचा लोकपाल होय.) ७. 'पूर्ण चंद्राचीं' असाही पाठ आहे. ८ अधिक, श्रेष्ठ. ९. अध्याय ९ श्लोक २ पहा. १०. पक्षी. ११. मानसिक व्यथा. १२. वरुण-पत्नीसहित. वारुणी=वरुणानी, माध्वी. (श्लोक ६ टीका.) १३. 'भद्रासनीं' असाही पाठ आहे.

सेवा करिती कर जोडून । कोण कोण ते एका. ॥ ८२ ॥ द्वादश
 आदित्य सभास्थानीं । निकट वर्तती येकासनीं । मननशील महामुनी ।
 कथाश्रवणीं रंजविती. ॥ ८३ ॥ वासुकी तक्षक ऐरावत । पद्मचित्र
 कृष्ण लोहित । कंबलाश्रतर नागनाथ । मूषकादि प्रहाद. ॥ ८४ ॥
 धृतराष्ट्र मणिमान बलाहक । कुंडलाधार कर्कोटक । धनंजय आणि मान-
 कुंडक । बळवान ते ठायीं. ॥ ८५ ॥ हे मुख्य करुनि महाफणी । जलेश्वराचे
 सभास्थानीं । वोळंगती बद्धपाणी । देव जैसे शक्राते. ॥ ८६ ॥ बली
 वैरोचन नृपती । पृथ्वीजय विप्रचित्ती । दुर्मुख शंख सुमना सुमती ।
 कालखंज सर्वही. ॥ ८७ ॥ घटोदर महापार्श्व नृप । क्रथनि पिठर विश्वरूप ।
 स्वरूप विटभूत विरूप । महाशिरा ते ठायीं. ॥ ८८ ॥ नरक संहार इन्द्र-
 तापन । मेघवासा दशानन । सुग्रीव वाळी बळसंपन्न । दोह आणि दुंदुभी.
 ॥ ८९ ॥ हे मुख्य करुनी धरित्रीपाळा ! । असंख्य दैत्यदानवमेळा । रुचिर
 कुंडलें वनमाळा । विराजमान शोभती. ॥ ९० ॥ पूर्णकाम मृत्युरहित । सुख-
 संपत्ती भोगसहित । सभास्थानीं एकचित्त । उपासिती वरुणाते. ॥ ९१ ॥
 चारी समुद्र मूर्तिमंत । दिव्यरत्नीं अलंकृत । बद्धहस्तीं विनयवंत । तोयनाथ
 सेविती. ॥ ९२ ॥ गंगा भोगावती भागीरथी । कालिंदी विदिशा वेत्रवती ।
 चंद्रभागा सरस्वती । ईरावती वितस्ता. ॥ ९३ ॥ शतद्रु विपाशा नरेन्द्रा ! ।
 विशल्या कावेरी सरिद्वारा । दिव्यदेही जलेश्वरा । आराधिती ते ठायीं. ॥ ९४ ॥
 गोदावरी कृष्णा वेणी । नदी नर्मदा वेगवाहिनी । सिंधु शोणभद्र हे दोन्ही ।
 देहाकृती देखिले. ॥ ९५ ॥ प्रश्रवण सरोवरतीर्थ । कूप पूर्वले तडागे
 विख्यात । प्रत्यक्ष तेथें देहवंत । दास्य करिती सर्वदा. ॥ ९६ ॥ नवलक्ष
 जातींचे जलचर । तिमिंगिल राघवादि मगर । सेवेलागीं निरंतर । उभे असती
 जवळिकें ॥ ९७ ॥ गंधर्व अप्सरा महानंदें । नृत्य गीत हास्य विनोदें । नाना

१. श्लोक ७ पहा. २. हीं नागांचीं नांवें आहेत. (श्लोक ९-१० पहा.) ३. या नांवाचा
 नाग मूळांत दाखल केलेला नाही. येथें 'मणिमान्' अथवा 'पाणिमान्' असें नांव असावें. (श्लोक
 ९-१०.) ४. मोठे साप. ५. वरुणाचे. ६. प्रवण होतात. ७. हात जोडलेले. ८. 'कालखंज'
 नामक सर्व दानव. ९. राजा !. १०. श्लोक १६ पहा. ११. 'ईशवंती इतस्ता' असाही पाठ
 आहे. १२. 'कृष्णवेणा' असें मूळांत आहे (श्लोक २०.) १३. असेंच विशेषणपद मूळांत
 आहे. (श्लोक १८.) १४. अध्याय ९ श्लोक २४ पहा. १५. लहान सरोवरे. (श्लोक २५.)
 १६. 'रजनीचर' असाही पाठ आहे.

ध्वनींचीं मंगलवाद्यें । निरंतर गंजती. ॥ ९८ ॥ विश्वकर्मानें आपुले हस्तीं ।
 कलाकौशल्यें वेंचूनि मती । सभा निर्मूनियां वस्ती । वरुणालागीं दीधली.
 ॥ ९९ ॥ अष्टौ दिशांसी देवी धरणी । दिव्यस्वरूप तये सदनीं । ऐसी
 वरुणसभा नयनीं । देखिली ते बोलिलों. ॥ १०० ॥ आतां कुबेर धनेश्वर ।
 त्याची सभा अतिसुंदर । शतयोजनें सविस्तर । रुंद सत्तर योजनें. ॥ १०१ ॥
 विश्रवण पावला जनन । त्या विश्रवणाचा वैश्रवण । त्याची सभा करीं कां
 श्रवण । विचक्षण नरवर्या ! ॥ १०२ ॥ तपोबळें निर्धीच्या नाथें । जे निर्मिली
 निजसामर्थ्यें । कैलासगिरीचेनि दृष्टांतें । उपमा पावे त्रिलोकीं. ॥ १०३ ॥
 शतयोजनें भोंवतीं देखा । जांबूनदसुवर्णभूमिका । चिंतामणीचिया वेदिका ।
 हीन पाषाण परिसाचे. ॥ १०४ ॥ रत्नवृक्षाचे मांदोडे । प्रवालवल्लींचे
 जुंबाडे । वैडूर्यखाणी चहूंकडे । भानुतेजें झळकती. ॥ १०५ ॥ सुधा-
 रसार्चीं सुपवित्रें । रत्नसरोवरीं विचित्रें । सुवर्णकमळें सहस्रपत्रें । दिव्यगंधें
 र्धमघमती. ॥ १०६ ॥ गाळोनि सौदामिनीचें पाणी । चित्रें रेखिलीं सुवर्ण-
 वर्णी । रत्नमणीचीं बाळलेणीं । पालाणिलीं अरुवार. ॥ १०७ ॥ काढोनि
 मुक्ताफळांचे रस । तेणें वोटिले राजहंस । नीळ रत्नांचे राजहंस । ^{१२}नीळकंठ
 शुकपक्षी. ॥ १०८ ॥ ^{१३}अग्र आसनें विर्तानें । दिव्यगंधें ढाळिजे पवनें ।
 शोभासमुद्रां चंद्रवर्णे । नौका मिरवे ज्यापरी. ॥ १०९ ॥ देव गंधर्व अप्सरा-
 गण । नृत्य वाद्यें विनोद गायन । कौतुकें तोषविती मन । तथा त्रिनेत्र-
 मित्राचें. ॥ ११० ॥ नक्षत्रयोगिनींमाजी गहन । शोभे कुमुद्वतीचा ^{१५}रमण ।
 तैसा विराजे वैश्रवण । सहस्र स्त्रियांमाझारी. ॥ १११ ॥ मिश्रकेशी ^{१६}रंभा
 रमणी । चित्रसेना सुवासिनी । चारुनेत्रा सुरमोहिनी । वोळंगती वित्तेशा.
 ॥ ११२ ॥ ^{१७}तिलोत्तमा उर्वशी घृताची । मेनिकां सहजन्या विश्रवाची ।

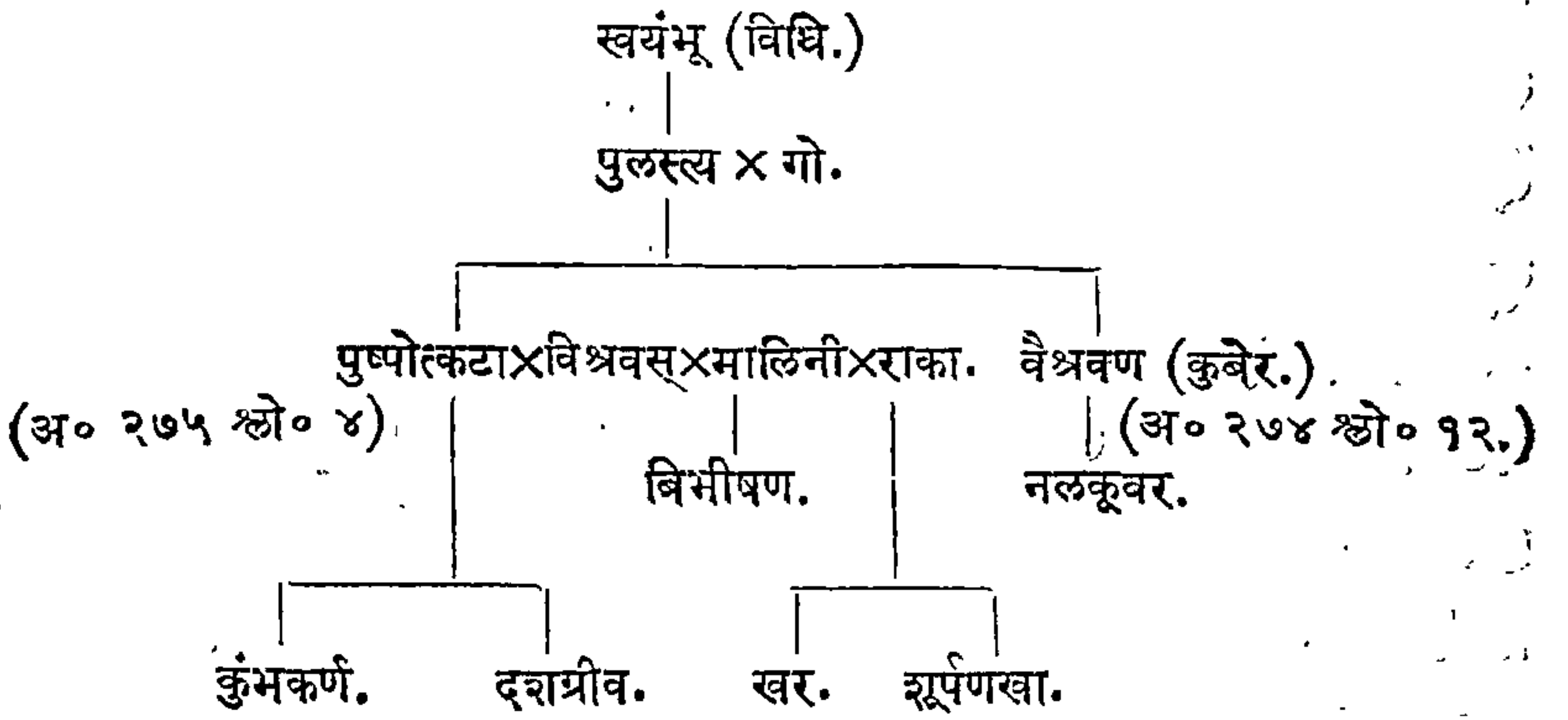
१. 'वाजती' असाही पाठ आहे. २. 'धनद' असाही पाठ आहे. ३. अध्याय १० श्लोक
 १ पहा. ४. वैश्रवणानें. (नवनिधिनाथें.) ५. 'नाना परिमळ एक चित्तें' असाही पाठ आहे.
 ६. कमळें. ७. अ० १० श्लो० ४ पहा. ८. 'मगमगितें' असाही पाठ आहे. ९. विजेचें.
 १०. 'सूर्यकीर्णी' असाही पाठ आहे. ११. मृदु, कोमल. १२. मयूर. १३. 'गृह' असाही पाठ
 आहे. १४. छत, चांदवे. १५. शिवाच्या मित्राचें. (कुबेराचें.) कुबेराला 'त्र्यंबकसख' असें
 नांव आहे. १६. चंद्र. १७. अ० १० श्लो. ६ पहा. कुबेर स्त्रीसहस्रानें वेष्टित असतो-असें
 वर्णन आहे. १८. हीं अप्सरांचीं नांवां आहेत.

वर्गा सौरभेयी समीची । ईरा लता प्रम्लोची. ॥ ११३ ॥ विडा चित्रा
विभावरी । पुंजीकस्थळा सुरसुंदरी । बाळव्यजनें धरुनि करीं । जाणविती
उपभोग. ॥ ११४ ॥ धनद श्वेतभद्र गुह्यक । मणिभद्रक कशेरक ।
प्रद्योत महाबळक नंदक । गंडकंडू गंधर्व. ॥ ११५ ॥ पिशाच गजकर्ण
विशाळक । वराहकर्ण फळोदक । हंसचूड पिंगलक । प्रवाळक हेमचंड.
॥ ११६ ॥ शिखावर्त विभीषण । शोणितोद पुष्पानन । स्वादौष्ट फळ-
भक्ष अनिकेतन । वृक्षवासी इत्यादि. ॥ ११७ ॥ ऐसे यक्षगणांचे लक्ष ।
उपासिती धनाध्यक्ष । सकळ सुरीं सहस्राक्ष । आराधिजे ज्यापरी. ॥ ११८ ॥
श्री भगवती नळकूबर । मीही तेथेंच निरंतर । मजसारिखे थोर थोर । देव
ऋषी आचार्य. ॥ ११९ ॥ साठसहस्र गणांच्या पंक्ती- । सहित शंकर कृपा-
मूर्ती । कुबेराचिये परमभक्तीं । तेथेंचि वसे सर्वदा. ॥ १२० ॥ पशुपती
शूळी शैल्यंजारमण । भृगुनेत्रभिद् त्रिलोचन । शक्ती षण्मुख गजानन ।
वीरभद्रादिकांसीं. ॥ १२१ ॥ विश्वावसु गंधर्वपती । हाहा हूह तुंबर
सुमती । पर्वत शैलूष चित्ररथी । चित्रसेन ते ठायीं. ॥ १२२ ॥ विद्याधरांचा

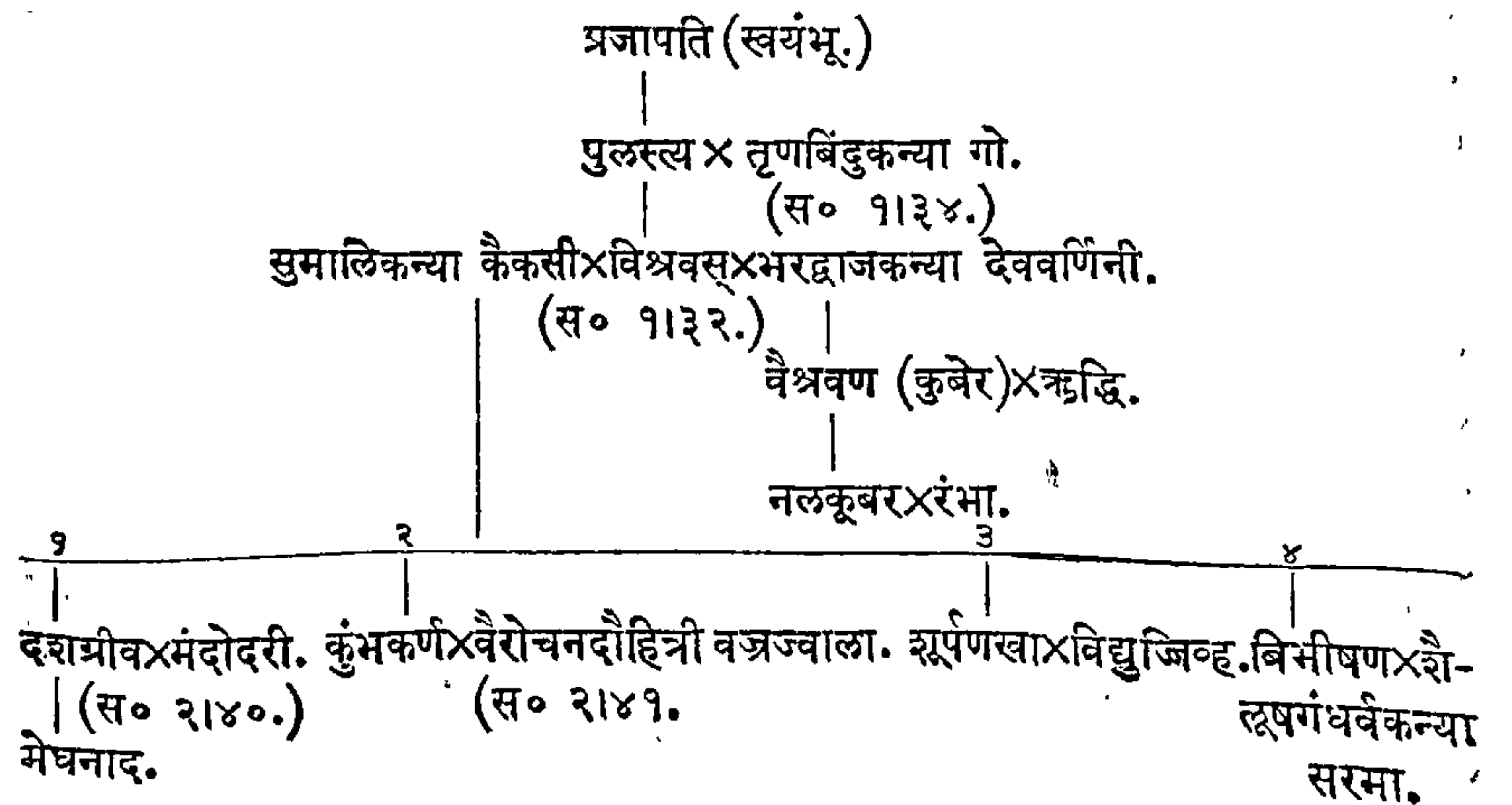
१. 'अनेक किती इत्यादि' असाही पाठ आहे. २. 'प्रम्लोचा' असें नांव आहे. (अ० १० श्लो० ११.) ३. 'अनेक नाना विविध' असा अन्य पाठ आहे. ४. श्लो० १५-१८ पहा. ५. 'हेमनेत्रा' असाही पाठ आहे. ६. इंद्र. ७. लक्ष्मी. (श्लो १९.) ८. हा कुबेराचा पुत्र- ९. 'शतसहस्र' असाही पाठ आहे. १०. कुबेर=कुत्सितं बेरं शरीरं यस्य सः कुबेरः=कुष्टत्वानें ज्याचें शरीर दूषिलें आहे तो कुबेर. । 'कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽकितः ॥' इति वायुपुराणम्. कुबेर हा विश्रवस् याचा मुलगा; म्हणून यास वैश्रवण असें म्हणतात. हा उत्तर दिशेचा स्वामी, याला तीन पाय आणि आठ दांत असल्यामुळें कुरूपाचें सूचक असें 'कुतनु' हें नांव आहे. हा शिवाचा मित्र म्हणून याला 'ईशसख' असेंही म्हणतात. ११. पशूनां (जीवानां) पतिः=शिवः. ['अयं च सर्वविद्यानां पतिरायः सनातनः । अहं वै पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थितः । अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि ॥' (वराहपुराण)]. पशुपतिराणवमायीवकार्माख्यपाशत्रयवद्धाः पंच-कलाकलिता जनाः पशवस्तेषामीशः' (स्तुतिकुसुमांजलि-स्तोत्र ११ श्लोक ९७ टीका.) १२. शूल धारण करणारा शिव. १३. पार्वतीपति. १४. भग=दक्षयज्ञांतील ऋत्विज्. यानें शिवगणाकडे कोपदृष्टीनें पाहिलें म्हणून शिवानें वीरभद्राकरवीं याचे नेत्र फोडविले-अशी कथा आहे. (भागवत-स्कंध ४ अ० ५.) १५. वीरभद्र=एक शिवपार्षद. यानेंच दक्ष-यज्ञाचा विध्वंस केला. [वीरभद्रानें दक्षयज्ञाचा विध्वंस केला व त्याचें शिर तोडून पुन्हां दक्षप्रजापतीस मेंढ्याचें शिर लावलें या कथानकास अनुसरून गेल्या शतकांत हेबळीकर मोरेश्वर या कवीनें 'श्रीवीरभद्रचरित्र' नांवाचा ७००० ग्रंथसंख्येचा वीररसपरिपूर्ण असा ग्रंथ केला आहे. हा ग्रंथ ओवी वृत्तांत रचलेला आहे.] १६. श्लोक २७ पहा.

नायक । चक्रधर्मा नित्य सेवक । किन्नरांचे गण अनेक । दास्य करिती धनदाचें. ॥ १२३ ॥ भगदत्त द्रुमादिक । मेदिनीपाळ मुख्य मुख्य । महाराजे परिसेवक । कुबेराचे ते ठायीं. ॥ १२४ ॥ घेऊनि राक्षसांचें सैन्य । नित्य नेमें लंकेहून । आंगें येऊन विभीषण । सेवा करी बंधूची. ॥ १२५ ॥

१. श्लो० ३०-३१ पहा. २. कुबेर (वैश्रवण) आणि विभीषण यांच्या बंधुत्वाचा संबंध ह्या वंशवृक्षावरून कळून येईल. पहिल्या वंशवृक्षाप्रमाणें कुबेर विभीषणाचा चुलता होतो व दुसऱ्याप्रमाणें सापत्न बंधु होतो.

भोरोपंतांनीं वनपर्वांत (अध्याय १० गीति ६-१२ काव्यसंग्रह-वनपर्व पृ० १३९-१४०) असेंच वर्णन महाभारतास अनुसरून केले आहे. हें वर्णन रामायणांतील वर्णनाशीं जुळत नाहीं. अध्यात्मरामायण-उत्तरकांड (सर्ग १२) यांत हा रावणवंशवृक्ष दिला आहे तो असाः—

हिमवान् विंध्य पारियात्र । कैलास मंदर शैल्य दुर्धर । सुनाम इंद्रकीळ महेंद्र ।
 गंधमादन महागिरी. ॥ १२६ ॥ मेरु मुख्य करुनि तेथ । मूर्तिमंत महापर्वत ।
 रत्नशिखरीं जोहारीत । कुबेरातें सर्वदा. ॥ १२७ ॥ नंदिकेश्वर श्रीभगवान् ।
 महाकाल शंखकर्ण । शंखप्रमुख शंखगण । पारिषद शिवाचे. ॥ १२८ ॥
 महापद्म पद्म शंख । मकर कच्छप पांचवा देख । मुकुंद कुंद नीलाष्टक ।
 खर्वादिक नवनिधी. ॥ १२९ ॥ नवही देहवंत तेथें । विनयें भजती वित्ते-
 शातें । वित्तेश सेवी भूतेशातें । वर्ततसे शिवाज्ञा. ॥ १३० ॥ ऐसी कुबेर-
 सभा येथें । श्रवणद्वारीं दाविली तूतें । आतां दुर्लभ त्रैलोक्यातें । ते ब्रह्म-
 सभा अवधारीं. ॥ १३१ ॥ पूर्वीं भूतला एकवेळे । सूर्य पातला सहज लीळे ।
 देखोनि त्याचीं चरणकमळें । कौळत्रयें वंदिलीं. ॥ १३२ ॥ स्तवनीं तोष-
 वूनी तैरणी । 'ब्रह्मसभा दाखवीं नयनीं' । म्हणतां तेणें नेवोनी । हिमालया-
 मस्तकीं, ॥ १३३ ॥ तेथें सहस्र संवत्सर । तपश्चर्या करविली तीव्र. । पुढती
 येऊनि भास्कर । आज्ञावचनीं उठविलें. ॥ १३४ ॥ कृपेनें मातें धरोनि
 हातीं । नेलें ब्रह्मसदनाप्रती । सभा देखतां देहस्फूर्ती । मावळली आश्चर्ये.
 ॥ १३५ ॥ तेथील बोलतां प्रमाण । वाग्देवतेनें घेतलें मौन्य । प्रभा अव-

१. 'हिमवंतगिरी विंध्याद्रि थोर । कैलास मंदार मान्यवंत दुर्धर ॥' असाही पाठ आहे.
 २. कैलास=शिवाचें क्रीडास्थान. [कैलास-कैलासो हिमवांश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्व-
 पश्चायतावेतौ अर्णवान्तरुपस्थितौ ॥' इति ब्रह्मांडपुराणे. 'कैलासः कनकाद्रिश्च मंदरो गंध-
 मादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये. श्रीकंठचरित-
 सर्ग ४ कैलासवर्णन पहा. पृ० ४६-५८.] ३. 'महावळी' असाही पाठ आहे. ४. श्लोक ३४
 पहा. ५. 'महाकाळ चंडी भृंगी आदिकरुन' असाही पाठ आहे. ६. सेवक. ७. कुबेराच्या नऊ
 निधींचीं नांवें:—'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च
 निधयो नव ॥' इति शब्दार्णवः. कुबेराच्या घरीं हे द्रव्याचे नऊ खजिने आहेत अशी समजूत
 आहे. 'निधि' ही संख्या लक्षाहून कमी असावी असें पुढील मयूरोक्तीवरून दिसतें. ती उक्ति
 अशी:—'दुर्गे ! तूं चरणनतां नव निधि किति ? ओपिशील नव लक्ष.' [मोरोपंतकृत स्फुटप्रक-
 रणें-भाग पहिला-काव्यसंग्रह-पृष्ठ १८८.] ८. जेव्हां भव (शिव) कुबेरसभेंत बसतो तेव्हां
 कुबेरही त्याची आज्ञा घेऊन तदनुसार त्याच्या निकट बसतो-असें वर्णन आहे. (श्लोक ३८टीका.)
 ९. 'ऐसी धनदसभा तेथें' असाही पाठ आहे. १०. पितामहसभा. ११. देवयुगांत, कृतयुगांत.
 (अध्याय ११ श्लोक २ पहा.) १२. त्रिकाळ. १३. आदित्य. १४. म्यां नारदानें म्हटलें
 असतां, मला पितामहसभा दाखवा-असें म्हणतां. १५. ब्रह्मव्रत. (श्लोक ९.) १६. सरस्वतीनें.

लोकितां नयन । अंध होती इंद्राचे. ॥ १३६ ॥ स्तंभेविण ते स्वयंभा ।
 ब्रह्मश्रियेची सौभाग्यशोभा । सौंदर्ये चित्सूर्याची प्रभा । श्रेष्ठ सभा स्वध्याची.
 ॥ १३७ ॥ सकळ आनंदाचें धाम । दुःखशोकाचें न शिवे नाम । तपोबळें
 सुकृती परम । ते विश्राम पावती. ॥ १३८ ॥ तेथील वर्णितां वैभव । वरें
 ऐश्वर्ये पावले देव । इंद्रादिक विबुध सर्व । द्वारदेशीं किंकर. ॥ १३९ ॥ अव-
 लोकितां ब्रह्मसृष्टी । तें भाग्य नाही देखिलें दृष्टीं । ऐकिलें नाही कर्णपुटीं ।
 बोलतां गोष्टी न ये ते. ॥ १४० ॥ अमृताहूनि कोटिगुणीं । स्वाद आगळा
 तेथींचे जीवनीं । वृक्षच्छाये बैसतां मनीं । ब्रह्मानंद अवतरे. ॥ १४१ ॥ चंद्र
 सूर्य हव्यवाट । असंख्य मीनले येकवट । ब्रह्मसभेमाजी हळुवट । खद्योत-
 प्राय लोळती. ॥ १४२ ॥ सेवितां सुखाद परिमळ । हारळ त्यागी मलया-
 निळ । वसंत होवोनियां अंलिकुळ । फेरे घाली भोंवते. ॥ १४३ ॥ सदा
 सर्वांगीं वाढतां । मैथुनानंद^{११} वोसंडे चिचा । तो अळुमाळ वोहोट होतां ।
 अक्षयानंद अवतरे. ॥ १४४ ॥ सुकृत जोडोनि अमौल्यें । सभाग्य त्या ठाया
 पातले । त्यांचिया नामाचीं कुंडले । तुझे कर्णीं लेववूं. ॥ १४५ ॥ सिंहासना-
 रूढ विरिंची । दक्ष प्रचेता पुलह मरीची । कश्यप भृग्वादि मुनींची ।
 मींदी पुढां लोळत. ॥ १४६ ॥ अत्री वसिष्ठ ऋषी गौतम । अंगिरा पुलस्त्य
 क्रतु कर्दम । प्रन्हाद अंगिरा उत्तम । वालखिल्य ते ठायीं. ॥ १४७ ॥
 अंगस्त्य मार्कंडेय जमदग्नी । भरद्वाज संवर्त गुणी । च्यवन दुर्वास तये
 स्थानीं । ऋष्यशृंग देखिला. ॥ १४८ ॥ सनत्कुमार आत्मज्ञानी । असित
 देवल^{१२} जैमिनी । ऋषभ जितशत्रु हे नयनीं । ब्रह्मसभेसी देखिले. ॥ १४९ ॥
 मागां कथिल्या सभा चारी । तेथील स्वामी सहपरिवारीं । नित्य येऊनि
 जोडल्याकरीं । उपासिती ब्रह्मयातें. ॥ १५० ॥ यालागीं एकाचींच नावें ।
 द्विवार आलीं स्वभावे । जैसे बोलिले व्यासदेवें ।^{१३} मीही तैसेंच निरोपीं. ॥ १५१ ॥

१. 'आतां स्तवीन त्या स्वयंभा' असाही पाठ आहे. ह्या सभेला स्तंभ नव्हते असें वर्णन आहे. (श्लोक १४.) २. ब्रह्मयाची. ३. पुण्यवान्, भाग्यशाली. ४. अमर, देव. ५. उदकांत. ६. अग्नि. ७. जमले. ८. नीच, हलके. ९. मलयपर्वतावरील वायु. १०. अमरसमूह. ११. भहन खालीं सांडतो. १२. अल्प, थोडासा. १३. जमाव. १४. 'खेळत' असाही पाठ आहे. १५. अध्याय ११ श्लोक २२ पहा. १६. वैधात्र, ब्रह्मपुत्र. [सनत्+कुमार=पितामह, इहिण+पुत्र.] १७. 'महामुनी' असा अन्य पाठ आहे. १८. 'म्यांही तैसें निवेदिलें' असाही पाठ आहे.

देवऋषी लोकपाल । बद्धहस्तीं सर्व सकळ । परमेष्ठीचें पादयुगुळ । आरा-
धिती सद्भावें. ॥ १५२ ॥ माया विद्या आदि संकल्प । गुणत्रयादि त्रिविध-
ताप । आकाश वायु तेज औप । धरा साकार ते ठायीं. ॥ १५३ ॥ दश-
इंद्रिये पंच प्राण । पंच विषय प्रत्यक्ष जाण । मन बुद्धी चित्त अंतःकरण ।
अहंकार मूर्ति ते ठायीं. ॥ १५४ ॥ छंद रहस्य मंत्रबीज । अकारसहित
प्रणवमात्र । चोरी अवस्था स्वतंत्र । तेथें पवित्र देखिल्या. ॥ १५५ ॥ वेद^{१३}
उपवेद अष्टौमूर्ती । साही अंगें अष्टविकृती । अष्टादश पुराणें अठरा स्मृती ।

१. ब्रह्मदेवाचें. २. श्लोक २० पहा. ३. सत्त्व, रज आणि तम. ४. पंचतत्त्वे. ५ जल.
६. मही. ७. 'ते जागीं' असाही पाठ आहे. ८. १ मुख, १ ब्रह्मरंध्र, २ घ्राण (नाग-
पुड्या), २ श्रवण (कान), २ नेत्र, १ शिश्न, १ गुदद्वार. ९. प्राण-अन्नप्रवेशन, अपान-
गुदस्थळीं सकळमूत्रातें करणारा, व्यान-पाचन, उदान-भाषण, समान-डोळा मिटणें व उघ-
डणें. १०. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध. (श्लोक २१.) ११. 'मूर्तिमंत' असा अन्य
पाठ आहे. १२. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुर्या. १३. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि
अथर्ववेद. १४. उपवेद=आयुर्वेद (ऋग्वेदाचा), धनुर्वेद (यजुर्वेदाचा), गांधर्ववेद (साम-
वेदाचा), स्थापत्यवेद (अथर्ववेदाचा). १५. चार वेदांच्या चार मूर्ति व चार उपवेदांच्या
चार मूर्ति मिळून आठ मूर्ति. १६. सहा अंगें. वेदांचीं अंगें सहा आहेत. त्यांचीं नांवें:—
'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदसां चयः । ज्योतिषामयनं चैव वेदांगानि षडेव तु ॥'
१ शिक्षा, २ छंदसू, ३ व्याकरण, ४ निरुक्त, ५ ज्योतिष आणि ६ कल्प. [लोकहितवादीकृत
स्वाध्याय पृष्ठ ४७-५६.] १७. वेदाच्या मंत्रभागाच्या आठ विकृति आहेत. १ जटा, २ माला,
३ शिखा, ४ रेखा, ५ ध्वज, ६ दंड, ७ रथ आणि ८ घन. 'जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दंडो
रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः॥.' [स्वाध्याय-विकृति' पृष्ठ ३३-४०.]
१८. पुराणें अठरा आहेत त्यांचीं नांवें:—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथा-
न्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा । दशमं ब्रह्म-
वैवर्तं लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कादं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च
कौर्म पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा. ॥' व अठरा उपपुराणें
आहेत तीं अशीं:—'अष्टादशपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नार-
सिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्न-
दीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसे-
रितम् ॥ ब्रह्मांडं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा सांबं सौरं सर्वार्थसंचयम् ॥
पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥ चतुर्धा
संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥' यांजविषयीं सविस्तर माहिती लोकहितवादीकृत
'ऐतिहासिक गोष्ठी व उपयुक्त माहिती-भाग दुसरा' पृ० ४५-५१ यांत आहे ती पहावी.
१९. 'अठरा स्मृति', 'अठरा श्रुति' असे अन्य पाठ आहेत.

देहवंत ते ठायीं. ॥ १५६ ॥ वेदांतासहित साही शास्त्रे । प्रत्यक्ष सिद्धांत
अलोट शास्त्रे । युक्तीं कौतुकें अहोरात्रे । रंजविती ब्रह्म्याते. ॥ १५७ ॥ क्षण
लव मुहूर्त रात्र दिवस । पक्ष अयन द्वादशमास । ऋतु संवत्सर सेवेस । षष्टि-
संख्या देखिले. ॥ १५८ ॥ हैरिमान् वसुमान् रथांतरें । युग चत्वारी मन्वं-
तरें । कालचक्र ग्रह नक्षत्रे । प्रत्यक्ष तेषें देखिलीं. ॥ १५९ ॥ आदित्य
वसव रुद्र मरुत । विश्वेदेव साध्य समस्त । राक्षस पिशाच दानव दैत्य । गुह्यक
सुपर्ण सर्पादि. ॥ १६० ॥ चौदा विद्या चौसष्टी कळा । नारीस्वरूपें नर-

१. शास्त्रे सहा आहेत—सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि वेदांत. 'सहित'
असा अन्य पाठ आहे. २. श्लोक ३७ पहा. ३. षण्मास. ४. प्रभवादिक साठ संवत्सर. [मुहूर्त-
माला-पृ० ६-७.] ५. कर्मविशेषांच्या देवता. (श्लोक ३०.) ६. सामविशेषाची देवता.
७. द्वादशराश्यात्मकचक्र. (श्लोक ३८.) ८. आदित्य बारा आहेत (श्लोक ४४.) 'आदित्या
द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः ॥ आभास्व-
राश्रतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ॥ साध्या द्वादश
विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥' [श्रीभानुजिदीक्षितकृत अमरकोषव्याख्या पृ० ८.]
९. वसु आठ आहेत. १०. अकरा रुद्र. ११. मरुद्रुण एकूणपन्नास आहेत. १२. विश्वेदेव दहा
आहेत. १३. साध्य बारा आहेत. १४. श्लोक ४९-५० पहा. १५. चौदा विद्या=४ वेद (ऋग्,
साम, यजुष् आणि अथर्वन्)+६ अंगें (छंद, सूत्र, ज्योतिष्, निरुक्त, शिक्षा आणि व्याक-
रण)+पुराणें (ब्राह्म, पाद्म, वैष्णव, शैव, लिंग, गारुड, नारदीय, भागवत, आग्नेय, स्कंद,
भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, वामन, वाराह, मात्स्य, कौर्म आणि ब्रह्मांड)+न्यायशास्त्र+पूर्व-
मीमांसा व उत्तरमीमांसा+धर्मशास्त्र (गृह्यसूत्रे व मन्वादि स्मृति). १६. चौसष्ट कलांचीं
नांवां:—१ अभिधानकोश, २ अक्षरसुष्टिकाकथन, ३ आकारज्ञान, ४ आकर्षकक्रीडा, ५ आ-
लेख्य, ६ उत्साहन, ७ उदकघात, ८ उदकवाद्य, ९ ऐंद्रजाल, १० काव्यसमस्यापूरण,
११ कर्णपत्रभंग, १२ केशमार्जनकौशल्य, १३ क्रियाविकल्प, १४ कौचमारणयोग, १५ गंध-
शुक्ति, १६ गीत, १७ चित्रयोग, १८ चित्रशाकापूपभक्तविकारक्रिया, १९ छंदोज्ञान,
२० छलितयोग, २१ तंदुलकुसुमबलिप्रकार, २२ तर्ककर्म, २३ तक्षण, २४ दशनवसनांगराग,
२५ दुर्वचकयोग, २६ देशभाषाज्ञा, २७ द्यूतविशेष, २८ धातुवाद, २९ नाटकाख्यायिका-
दर्शन, ३० नाट्य, ३१ नृत्य, ३२ नेपथ्ययोग, ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्प, ३४ पानकरस-
रागासवयोजना, ३५ पुष्पवाटिकानिमित्तज्ञान, ३६ पुष्पास्तरण, ३७ पुस्तकवाचन, ३८ प्रति-
माला, ३९ प्रहेलिकाकूटवाणीज्ञान, ४० बालक्रीडन, ४१ भूषणयोग, ४२ मणिभूमिककर्म,
४३ मणिरागज्ञान, ४४ मानसी काव्यक्रिया, ४५ माल्यग्रथनविकल्प, ४६ मेषकुक्कुटलावकयु-
द्धविधि, ४७ म्लेंच्छितकविकल्प, ४८ यंत्रमातृकाधारणामातृकासंवाय, ४९ रौप्यरत्नपरीक्षा,
५० वस्त्रगोपन, ५१ वाद्य, ५२ वास्तु, ५३ विशेषकच्छेद्य, ५४ वीणाडमरुवाद्य, ५५ वृक्षा-
युर्वेदयोग, ५६ वैजयिकविद्याज्ञान, ५७ वैतालिकविद्यादान, ५८ वैनायिकविद्यादान,

शार्दूला ! । असो हे एक एक वेळां । सर्व तेथें स्वरूपें. ॥ १६१ ॥ धर्म अर्थ
 काम मोक्ष । मद मत्सर मोह द्वेष । लोभ कोपेसीं काळपुरुष । अहर्निशीं
 ते ठायीं. ॥ १६२ ॥ क्षुधा तृषा अथवा ग्लानी । कोणी नायके आपले श्रवणीं ।
 मृत्यु काळ कर जोडोनी । उभा तिष्ठे सर्वदा. ॥ १६३ ॥ लक्ष्मीसहित लक्ष्मी-
 पती । तेथेंचि वसे करूनि वस्ती, । शंकरस्वामीसह पार्वती । ब्रह्मासना-
 जवळिकें. ॥ १६४ ॥ शैववैष्णवगणांचे पाळे । कर जोडूनि उभे जवळें ।
 अनंत सिद्ध गणांचे मेळे । तेथें दृष्टीं देखिले. ॥ १६५ ॥ सहस्र अठ्ठायासीं
 सुविनीत । ऊर्ध्वरेते अतिसमर्थ । पन्नास सहस्र प्रजावंत । ऋषीश्वर ते ठायीं.
 ॥ १६६ ॥ देवऋषी राजऋषी । ब्रह्मऋषी तपोरासी । नमस्कारूनि ब्रह्म-
 यासी । आज्ञेनें जाती स्वस्थाना. ॥ १६७ ॥ एक तेथें अचळ असती । एक
 नित्य दर्शना येती । एक आज्ञा घेऊनि जाती । स्वलोका मागुते. ॥ १६८ ॥
 सावित्री दुर्गतरणी मेधा । श्रुति वाणी सप्तविधा । धृती प्रज्ञा बुद्धी शुद्धा ।
 यश क्षमा सत्कीर्ती. ॥ १६९ ॥ अदिती दिती दनु सुरसा । सुरभी
 गौतमी नरवरेशा ! । कश्यपस्त्रियांसी दश दशा । सिद्धि सकळ तिष्ठती.
 ॥ १७० ॥ ब्रह्मसृष्टीमाजी जितुलें । स्थावर जंगम नामाथिलें । तितुकें देह-
 वंत देखिलें । ब्रह्मसभेमाझारी. ॥ १७१ ॥ सुकृते तेथें म्हणियारी । जप
 तप तिष्ठती यागद्वारीं । पवित्र पुण्यात्मे सुविचारी । मानें नेती त्या ठाया.
 ॥ १७२ ॥ जन्मोनि नाही वदले लटिकें । परान्न सेविलें नाहीं मुखें । पर-
 निंदेच्या पांपपकें । लेपले नाहीं स्वप्नीही. ॥ १७३ ॥ अभिलाषाचा अनामिक-
 वाडा । प्रेतपशूच्या मांसहाडां- । सारिखें देखती जे पुढां । परधन आणि
 परस्त्री. ॥ १७४ ॥ सदाचारावीण सुभटा । चालों नेणती अमार्गवाटा ।

५९ शयनरचना, ६० शुकसारिकाप्रलापन, ६१ शेखरापीडयोजना, ६२ सूचीधानकर्म,
 ६३ सूत्रकीडा आणि ६४ हस्तलाघव. हीं कलांचीं नांवे श्रीमद्भागवत-दशमस्कंध-
 अध्याय ४५ श्लोक ३६ याच्या टीकेत दिली आहेत. तसेंच श्रीवात्स्यायनप्रणीत 'कामसूत्र'
 नामक ग्रंथाच्या प्रथम अधिकरणाच्या 'विद्यासमुद्देश' नामक तृतीय अध्यायांत सविस्तर
 दिली आहेत.

१. श्लोक २७ पहा. २. श्लोक १३ पहा. ३. श्लोक ५१ पहा. ४. जमाव. ५. श्लोक ५४
 पहा. ६. नम्र. ७. ब्रह्मचारी. ८. सप्तविधा=सात प्रकारची, अकार, उकार, मकार,
 अर्धमात्रा, नाद, बिंदु, शक्ति हे सात प्रकार वाणीचे आहेत. संस्कृत, प्राकृत, पेशाची,
 अपभ्रंश, ललित, मागध, आणि गद्य असे सात प्रकार वाणीचे आहेत. (श्लोक ३४
 टीका.) ९. श्लोक ३९-४० पहा. १०. चिखलानें.

ब्रह्मसभेमाजी वांटा । बैसावया तयांतें. ॥ १७५ ॥ शतजन्में सदाचार । नेमें
 चालती पवित्र नर । ब्रह्मसभेमाजी अधिकार । बैसावया तयांतें. ॥ १७६ ॥
 छळितां नाहीं क्रोधावले । ब्रह्मचर्य नैष्ठिक भले । ते ते त्या ठाया पातले ।
 मान्य झाले हरिहरां. ॥ १७७ ॥ न वचती निषेधाचिया वाटा । नेणती इंद्रिय-
 विकारचेष्टां । तेचि ब्रह्मसभेमाजी श्रेष्ठा ! । श्रेष्ठासनीं बैसती. ॥ १७८ ॥
 सर्वभूतीं दयापर । ईश्वरभजनीं दृढ निर्धार । मनें न वचे निर्विकार । त्यां
 आधार तो लोक. ॥ १७९ ॥ परोपकारीं वैचिती धन । पररक्षणीं पावले
 मरण । सदा हरिहरस्मरण । ते ते स्थानीं पावती. ॥ १८० ॥ ऐसी चतुरा-
 ननाचिया स्थानीं । सुरां श्रेष्ठ स्वर्गभुवनीं । मनुष्यलोकामाजी मुखरणी । सभा
 तुझी कुरुवर्या ! ॥ १८१ ॥ ऐकोनि नारदाचें वचन । तृप्त झाले नृपाचे
 श्रवण । ढेंकर देऊनि म्हणे, 'पूर्ण । धावूनियां भुकेलों.' ॥ १८२ ॥ यावरी
 कथा वर्तली कैसी । ते परिसा जी ! सावकाशीं । जन्मविले ते पोसावयासी ।
 उबगों नका सँदुरु हो ! ॥ १८३ ॥ इति श्रीभारतकथा गहन । निरो-
 पणरूपें समुद्रमथन । सभाप्रमेय पीर्यूषपान । दैवयोगें लाधलें. ॥ १८४ ॥
 मुक्तेश्वराची वाँड्योहिनी । दुर्जनदैत्यातें ठंकोनी । सज्जनदेवजनांच्या श्रेणी ।

१. न जाती. २. 'श्रेष्ठ होऊनी बैसले' असा अन्य पाठ आहे. ३. 'हरिनामस्मरण'
 असा अन्य पाठ आहे. ४. प्रमुख. ५. तृप्त होऊन. ६. उबगणें=त्रासणें. ७. 'सज्जन'
 असाही पाठ आहे. ८. अमृतपान. ९. मोहिनीनें दैत्यांस फसवून देवांना अमृत दिलें
 या पौराणिक कथेकडे कविकटाक्ष आहे. या ओव्यांत 'रूपक' नामक अलंकार
 झाला आहे. वाक्यांतील अलंकार थोड्या फेरफारानें कसे बदलतात तें पहाः—'हें
 मुख चंद्रच आहे' असें ह्मटलें ह्मणजे रूपकालंकार झाला. 'हें मुख चंद्रासारखें
 आहे' यांत उपमालंकार झाला. 'हें मुख जणूं काय चंद्रच आहे' यांत उत्प्रेक्षा झाली. 'हें
 मुख नव्हे, तर चंद्रच' असें ह्मटलें ह्मणजे अपन्हुति झाली. 'हें मुख चंद्र समजून चकोर
 त्यासभोंवतीं घिरत्या घालतो' यांत भ्रांतिमान् अलंकार झाला. 'हें मुख मुखासारखें आहे'
 अनन्वय. 'मुखासारखा चंद्र आहे' प्रतीप. 'चंद्राला पाहून तुझे मुख मी आठवतों' स्मरण.
 'मुखचंद्रानें ताप शमतो' परिणाम. 'अहो ! हें मुख आहे किंवा चंद्र आहे' संदेह. 'चंद्र असें
 समजून चकोर आणि कमल असें समजून भ्रमर तुझ्या मुखावर आसक्त असतात' उल्लेख.
 'हा चंद्र होय' अतिशयोक्ति. 'मुखानें चंद्रकमलांस जिंकिलें' तुल्ययोगिता. 'रात्रौ चंद्र आणि
 तुझे मुख हर्षतात' दीपक. 'तुझ्या मुखावर मी आसक्त आहे, चंद्रावर चकोर आसक्त आहे.
 प्रतिवस्तूपमा. 'आकाशांत चंद्र, भुवनांत तुझे मुख' दृष्टांत. 'मुख चंद्रकांति धरितें' निद-
 र्शना. 'निष्कलंक मुख चंद्राहून सुंदर असतें.' व्यतिरेक. 'तुझ्या मुखाबरोबर चंद्र रात्रौ हर्ष

अमर करिती प्राशनं. ॥ १८५ ॥ विकल्पकाळराहूचें तोंड । नामें करूनि
खंडविखंड । पुरवील श्रोतियांचें कोड । तेंचि गोड अवधारा. ॥ १८६ ॥

अध्याय पांचवा.

धर्मराज म्हणे, 'देवऋषी ! । ज्ञानविज्ञानतपोराशी । तुळितां तुझिया
सामर्थ्यासी । तुजसारिखा तूं एक. ॥ १ ॥ तुझिया वाक्यदिव्यांजनं । नेत्र-
स्वरूपा झालीं श्रवणें । देवसभा पांचनिधानें । बैसले स्थळीं दाखविलीं. ॥२॥
कथापंथीं चालतां सुगम । सुखें लोटले पंचग्राम । एके स्थळीं महाकर्दम ।
आशंकेचा मज बाधी. ॥ ३ ॥ वैवस्वतसभेसी विशदु । राजलोक कथिला
विविधु । नागदैत्येंसीं सरितासिंधु । वरुणसभेसी दाविले. ॥ ४ ॥ यक्ष गुह्यक

पावतो' सहोक्ति. याप्रमाणें वाक्यांत थोडा फेरफार केला कीं लागलाच अलंकारांतही बदल
होतो. [श्रीमदप्पयदीक्षितप्रणीत 'चित्रमीमांसा' पृ० ५.] १०. 'टाकुनी' असाही पाठ
आढळतो. ११. 'सज्जनदेवजनांच्या कर्णी' असा अन्य पाठ.

१. 'तृप्त करील प्राशनं' व 'अमर करील प्राशनं' असे अन्य पाठ आहेत. २. हें
'अनन्वय' नामक अलंकाराचें उदाहरण आहे. जेथें ज्याची त्यालाच उपमा दिली असते
ह्मणजे जेथें उपमानत्व आणि उपमेयत्व हीं दोन्हीं एकाच वस्तूवर असतात, तेथें हा अलं-
कार होतो. जसें:-गगन हें गगनासारखें आहे, रामरावण हे रामरावणोपम होत. याचें
लक्षण व उदाहरण—'उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्यादौ तद-
नन्वयः ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥'.
आणखी प्राकृत उदाहरणें:- (१) झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु यासम हा; । यास
महादेवा ! दे जय, पाहिन कधि धनंजयास महा ॥ १ ॥ [मोरोपंत-विराटपर्व-अध्याय ४
गीति ७५; काव्यसंग्रह-पृ० ९६] (२) शक्र ह्मणे 'बा ! तुजसम तूंचि भला विश्वमहिततर-
शील, । व्यसनातें बंधूसह निर्दालुनि सर्व अहित तरशील. ॥ १ ॥ [मोरोपंत-वनपर्व-अध्याय
२ गीति ११४; काव्यसंग्रह-पृष्ठ २७]. (३) श्रीरामरावणसमर होय श्रीरामरावणसम-
रसा । ते वृष्टि जसे न करिति तसि शुचि सशकार रावण समरसा. ॥ १ ॥ [वनपर्व-अध्याय
१२ गीति ६६; काव्यसंग्रह-पृष्ठ १७९] (४) होय रामराज्य रामराज्यसेचि तोखद, व्याधि
जो भवाख्य उग्र हें तयासि ओखद । कीं करी प्रकाशुनि स्वसन्महा निरंजन, श्रीश बुद्धिचें
हरूनि जन्म हानि रंजन ॥ १ ॥ [पंचचामर रामायण-श्लोक ८१; सर्वसंग्रह-पृष्ठ ४०५]
(५) यासम हाचि धनुर्धर ह्मणतां उपमन्युसुरतरु रुसेना । रण विसरतिल रिपुचमू जेंवि हरि-
समक्ष सुरत रुसेना. ॥ १ ॥ [मोरोपंत-कर्णपर्व-अध्याय ४० गीति ५९; सर्वसंग्रह-पृष्ठ
१६५]. ३. 'मागध दैत्येंद्र' व 'मग दैत्येंद्र' असे अन्य पाठ आहेत.

निशाचर । अप्सरा गंधर्व पृथ्वीश्वर । वृषभध्वज श्रीशंकर । धनदसभेसी
दाविले. ॥ ५ ॥ पितामहसभेमाझारी । महर्षी लक्ष कोटीवरी । वेदशास्त्र
देहधारी । श्रवणद्वारीं दाविले. ॥६॥ असंख्य इंद्रसभेआंत । देवगंधर्व भाग्य-
भरित । एकचि ऋषिराज तेथ । हरिश्चंद्र सांगसी. ॥ ७ ॥ शक्रसभेसी हरि-
श्चंद्र । अर्धासनीं सुखसमुद्र । माझा पिता पांडु नरेंद्र । यमसभेसी सांगसी.
॥ ८ ॥ तथा दोघां समान सुख । किंवा कांहीं न्यूनाधिक । हें मी पुसावया
साशंक, । परी तुवां निःशंक वदावें. ॥ ९ ॥ कवण व्रत तप नियम । आच-
रलासे राजोत्तम ? । शक्रसभेसी शक्रासन । हरिश्चंद्र सुख भोगी. ॥ १० ॥
यमसभेसी नसेल तैसें । ऐसें कल्पिजे मम मानसें, । तुवां आपुले वाक्य-
प्रकाशें । संशयातें परिहारीं. ॥ ११ ॥ सर्वश्रेष्ठ ! सर्वज्ञमुनी ! । पंच सभा
वर्णिल्या वदनीं । त्या म्यां प्रत्यक्ष देखिल्या नयनीं । ऐसी प्रचीती अवगमे.
॥ १२ ॥ प्रत्यक्ष पांडु भेटला तूतें । कांहीं निरोप धाडिला मातें । तोही
सांगोनि चित्त चित्ते- । वेगळें करीं सर्वज्ञा ! ॥१३॥ सुगम चालतां कथापंथें ।
अडखळोनि संशयगते । चित्त पडिलें असे त्यातें । कडे काढीं स्वामिया !'
॥ १४ ॥ हांसोनि बोले विरिंचिसुत, । 'मोलासारखी लाहिजे वस्त, ।
योग्यतेवीण आगळा स्वार्थ । काय करिती जाणते ? ॥ १५ ॥ हरिश्चंद्र नर-
केसरी । एकरथी पृथ्वीवरी । भूपकुंजर कोटीवरी । विभांडूनी प्रतापें. ॥१६॥
मदगर्वाचीं ^{१२}कुंभस्थळें । भेदूनि संपदा मुक्ताफळें । विखुरलीं तीं ब्राह्मणकुळें ।
अपार नेतां भागलीं. ॥ १७ ॥ नरव्याघ्रें आपुले आंगें । त्रासूनि भूपाळें
कस्तूरीमृगें । कीर्तिकस्तूरी भरली वेगें । या ब्रह्मांडकरंडीं. ॥ १८ ॥ आंव-

१. राक्षस. २. 'विद्याधर' असाही पाठ आहे. ३. मूर्तिमान्. ४. अर्ध आसनस्यार्धासनम्= अर्धे आसन. [अर्धासन प्राप्त होणें हें गौरव आणि सन्मान यांचें ज्ञापक आहे. 'हरीच्या अर्धासनीं' या पदानें धर्माचें श्रेष्ठत्व सूचवून त्याची इंद्रसमानताही दर्शविली आहे. 'इंद्राचें अर्धासन' अशीं पदे संस्कृतांत वारंवार येतात. रघुवंश सर्ग ६ श्लो० ७३, शाकुंतल नाटक अंक ७ इत्यादि पहा. मोरोपंत-वनपर्व-अध्याय ५ गीति ५ यांत हेंच पद योजिलें आहे.]
५. अध्याय १२ श्लोक ७ पहा. ६. अध्याय १२ श्लोक ८-९ पहा. ७. खळग्यांत. (गर्ता-खळगा.) ८. थोर, अधिक. ९. मनुजसिंह. १०. नृपराज. ११. पराभव करून.
१२. गजाच्या गंडस्थळांत मुक्ताफळें (मोळें) असतात असा कविसमय आहे.
१३. पसरलीं. १४. विप्रसमूह. १५. बोलवून आमंत्रण करून. ['आवतणें' हा शब्द अध्याय ९ ओवी ९७ मध्येही आहे.]

तूनि अष्टदिशा बाळी । मळवट रेखिला तिये भाळीं । जे क्षालितां प्रळय-
जळीं । प्रक्षालिले न वचती. ॥ १९ ॥ तेचि श्यामता लोपली गगनीं । गंध-
विषये व्यापिली धरणी, । मषीकरूनि सर्व पुराणीं । जे रेखिजे विस्तारें.
॥ २० ॥ यशोधवल्लिमा चंदनउटी । कलंककस्तूरिका लह्मटीं । अर्थनाम
संबंधासाठीं । चिन्हद्वय मृगांकीं. ॥ २१ ॥ प्रतापें जिंकोनि महातळीं । राजे
आणोनि पायातळीं । संपदा जोडूनि आणी आगळी । ते भूतळीं नै समाय.
॥ २२ ॥ उभय दिशाद्वय पारडां । उत्तरमेरू घातला धोंडा । संपदा
जोखूनियां दडदडां । याचका उजू सांडिल्या. ॥ २३ ॥ शर्करेचिया महा-
पर्वता । लोटोनि क्षीरघृताच्या सैरिता । सागरीं मिळाल्या त्या तत्त्वतां । घृत-
समुद्र क्षीराब्धी. ॥ २४ ॥ हें असो; सभेसी हरिश्रंद्र । वीर अर्धासनीं सुख-

१. हें रूपकाचें सुंदर उदाहरण आहे. २. काळेपणा. ३. धवलमन्=(धवल=शुभ्र)
शुभ्रपणा. यशाचा रंग पांढरा असतो असा कविसमय आहे. हे कविसमय अनेक आहेत,
त्यांचा समावेश पुढच्या पद्यांत केला आहे:—‘मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता
वर्ण्यते हासकीत्यो रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पंकजेंदीवरादि । तोयाधारेऽखिलेऽपि
प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यांति हंसाः ॥,’
‘पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमधैर्यूनामंगेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्र-
योगस्य तापैः । मौर्वीं रोलंबमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोर्भिन्नं स्यादस्य वाणै-
र्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥,’ ‘अह्वयंभोजं निशायां विकसति कुमुदं चंद्रिका शुक्लपक्षे
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् । न स्याज्जाती वसंते न च कुसु-
मफले गंधसारद्रुमाणामित्याद्युन्नेयमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबंधे ॥.’ [श्रीविश्वनाथ-
कविराजकृत साहित्यदर्पण-सप्तमपरिच्छेद]. दुसऱ्या कांहीं पद्यांत या कविसमयांचा समावेश
केला आहे ते असे:—‘पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शा-
त्प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगंडूषसेकात् । मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्रवाता-
च्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरोनर्तनात्कर्णिकारः ॥’ [मेघदूत-मल्लिनाथकृत संजीवनीनामक
टीका, उत्तरमेघ श्लोक १५], ‘आलिंगनैः कुरवकस्तिलकः कटाक्षैः शिंजाननूपुरपदाहन-
नैरशोकः । गंडूषसीधुपतनैर्बकुलौऽगनानामभ्येति माधवमये समये विकासम् ॥’ [स्तुतिकुसु-
मांजलि-स्तोत्र ११ श्लोक ११० टीका.], ‘करींद्रजीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्तयुद्धववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धमेव भूरि ॥,’ ‘पादाहतस्यजति शोकमशो-
कवृक्षः पुष्पं दधाति बकुली मुखशीधुसिक्तः । आलोकितः कुरुवकः कुरुते विकासमालो-
डितस्तिलक उत्कलिको विभाति ॥,’ ‘सुनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं यदशो-
कस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् ॥.’ (कुमारसंभव-पंडित नवीनचंद्र विद्यारत्नकृत टीका.) ४. ही
अचाट कविकल्पना चिंतनीय आहे. ५. न मावे. ६. श्लोक १५-१६ पहा. ७. नद्या. ८. मार्गें
८ व्या औवीवरील टीप पहा.

समुद्र । ऐसिया सुकृतसामुग्री नरेंद्र । तो शक्रासनीं शोभतु. ॥ २५ ॥ असो;
 किती बहु बोलणें ? । राजसूय महायज्ञानें । हरिश्चंद्रें सुख भोगणें । शक्रासनीं
 जाण पां. ॥ २६ ॥ शत्रुभाजा अश्रुजीवनीं । अवभृथस्नान झालें राजसूययज्ञीं ।
 याचक कुबेर केले दानीं । शक्रसदनीं मिरवती. ॥ २७ ॥ तपश्चर्येच्या खदि-
 रांगारीं । धूप झाले निजशरीरीं । ते उत्साह धरुनि अंतरीं । शक्र ठेवी जव-
 लिकें. ॥ २८ ॥ शूलदशनाचिया वोळी । खड्गवल्ली जिव्हा सरळी । उभय-
 सेनांची आहाळी । जी पसरिली भ्यासुरे. ॥ २९ ॥ त्या संग्रामाचिया
 तोंडीं । अंगें झाले जे भुतोंडी । ते चेपोनि मांडिये मांडी । शक्रासनीं
 शोभती. ॥ ३० ॥ आपुलेनि धैर्यवंत । येकल्यावरी असंख्यात । धारातीर्थीं देह
 देत । त्यांसी बहुमान ते लोकीं. ॥ ३१ ॥ रणचत्वरीं शतसहस्र । नाना
 शस्त्रीं करिती मार, । न बोलतां करुणोत्तर । प्राण देती समरांगणीं. ॥ ३२ ॥
 त्यातें शचीचिया वल्लभें । सन्मुख येऊनि समारंभें । सन्मानूनि आपुले सभे ।
 स्वस्थानीं बैसवी. ॥ ३३ ॥ असो; हें करुनि राजसूय यज्ञ । हरिश्चंद्र इंद्रा-
 समान । पांडुलार्गीं तैसें पुण्य । घडलें नाहीं भूतळीं. ॥ ३४ ॥ नारद
 म्हणे, 'कुरुनंदना ! । सांगतां विसर पडला मना । आतां ऐकोनि तुझिया
 प्रश्ना । आठवण मज झाली. ॥ ३५ ॥ हातीं धरुनि पांडुनृपें । निरोप सांगी-
 तला साक्षेपें । तो त्वां परिसोनि सत्यसंकल्पें । सफळ केला पाहिजे. ॥ ३६ ॥
 'तूं सकळेश्वर्यसंपन्न । बंधू असती तुज स्वाधीन । संपादनियां राजसूय यज्ञ ।
 मज हें स्थान पालटीं. ॥ ३७ ॥ राजे जिंकोनि दारुण । संपादिला राजसूय
 यज्ञ । म्हणोनि हरिश्चंद्र आपण । एकासनीं शक्राच्या. ॥ ३८ ॥ तुम्हीं
 समर्थ सर्वोपरी । चक्रवर्तींचिये सरी । राजसूय यज्ञ करुनि करीं । श्रेष्ठ मातें
 सुरसदनीं. ॥ ३९ ॥ राजसूय यज्ञ पुण्यकोटी । उपायन धाडीं शक्रा भेटी ।
 जो नेऊनि आपणा निकटीं । मानें मातें बैसवी. ॥ ४० ॥ मत्कुळकल्प माझा
 फळ । सुरस गुणी गुणरसाळ । ऐसिया तुजपासूनि विफळ । संकल्प माझा
 नुपेक्षीं. ॥ ४१ ॥ क्षुधित परतोनि जाय मागां । हे अश्लाघ्यता महाभागा ! ।

१. भार्या. २. यज्ञाच्या अखेरीस जें स्नान करतात तें अवभृथस्नान. ३. आहळ, आहळी=आंच, दाह, तीव्रता, गरमी, आग. ४. भुतांना उंडी (घांस). अल्प आहार भुतांचा भाग, जसें:-'भुतांला भुतोंडी घावी मग निघावें'. ५. रणांगणीं, समरभूमीवर. ६. इंद्राणीच्या नवऱ्यानें. (इंद्रानें.) ७. जे संग्रामांत पळ न काढतां लढतात आणि मृत्यु पावतात त्यांना इंद्रसदन मिळतें. (श्लो० २१.) ८. उत्सुकतेनें. ९. श्लोक २३-२५ पहा. १०. मागें पृष्ठ ८ टीप २ पहा. ११. नजराणा.

म्हणोनि आतां राजसूय यागा । शीघ्रकाळें प्रारंभीं. ॥ ४२ ॥ जैसा मेघ वर्षोनि व्योमीं । वोघ सांठवी समुद्रधामीं । तोच परतोनियां घेनागमीं । उदक प्राशी मनेच्छा. ॥ ४३ ॥ माझिये आशीर्वचनीं कुशळ । वृद्धी पावेल ऐश्वर्य वळ । तेणें माझा काम सुफळ । होवोनि ठाके तुझेनी'. ॥ ४४ ॥ ऐसी पांडुपितयाची आज्ञा । तुवां ही पाळावी प्रतिज्ञा । परंतु महाकठिण प्राज्ञा ! । माझे दृष्टी दिसताहे. ॥ ४५ ॥ पितयानें पाठविला निरोप । तुवां केलिया कृतसंकल्प । तथापि असाध्य जैसा सर्प । मंत्रहीना न धरवे. ॥ ४६ ॥ दैत्यै राक्षस दुराचारी । विघ्नं करिती नानापरी । राजे बळिष्ठ पृथ्वीवरी । घेती देती प्राणांतें. ॥ ४७ ॥ दुष्ट बळिष्ठ असंख्यात । जरासंधादि वक्रदंत । ज्यांचेनि भयें श्रीकृष्णनाथ । सागरोदरीं वसतसे. ॥ ४८ ॥ विवेकें विचारूनि सुमती ! । घडे तें करीं आपुले शक्ती । आज्ञा घेऊनि द्वारकेप्रती । जाणें असे मज आतां.' ॥ ४९ ॥ ऐसें बोलोनियां गुरूचा गुंरुं । उठता झाला अतिसत्वरु । पळे दावूनियां चमत्कारु । सिद्धपुरुष पै जैसा. ॥ ५० ॥ निःसंग संगीयांसंगातें ।

१. राजानें अभिषेकद्वारा करावयाचा जो यज्ञ तो, अथवा राजा ह्यणजे लतात्मक सोम, याचें सवन म्हणजे कंडन करतात ज्यांत तो यज्ञ. २. वर्षाकालीं; घन+आगम=मेघ+येणें. ३. ओंव्या ३७-४४ यांत पांडुनृपानें धर्माला पाठविलेल्या निरोपाचें वर्णन आहे. [मोरोपंत-सभापर्व-अ० १ गी० ४४-४९.] ४. मांत्रिकावांचून अन्य सापाला धरूं शकत नाहीं, हा समज फार पुरातन असून सुप्रसिद्ध आहे. ५. श्लोक २९ पहा. ६. जरासंध=मगधदेशाचा बृहद्रथ नामक राजाचा पुत्र. बृहद्रथाला दोन स्त्रिया होत्या. पण पुत्र नव्हता. तेव्हां त्यानें चंडकौशिक ऋषीची सेवा केली. ऋषि प्रसन्न होऊन 'वर माग' असें त्यास म्हणाला. त्यावर राजानें पुत्र मागितल्यावरून कौशिक ऋषीनें आम्रवृक्षाखालीं ध्यानस्थ असतां पडलेलें एक आम्राचें फळ त्यास दिलें; व 'हें आपल्या बायकोला दे म्हणजे ह्यापासून तुला पुत्र होईल' असें त्यास सांगितलें. त्याचे सारखे भाग करून राजानें ते आपल्या दोघी बायकांस दिले. त्यापासून त्यांस गर्भ राहून त्या प्रसूत झाल्या; तेव्हां प्रत्येकीस एका मुलाचा अर्धा भाग याप्रमाणें दोघींस दोन भाग झाले. ते राजानें पाहून, निराश होऊन दूर फेंकून दिले. ते जरा या नांवाच्या राक्षसीनें सांधून त्या दोन शकलांचा एक मुलगा केला म्हणून याला जरासंध असें नांव पडलें. (सभापर्व-अ० ८ श्लो० ११.) ७. वक्रदंत=दंतवक्र=हा वसुदेवभगिनी श्रुतदेवा हिचा पुत्र. हा असुरांश असल्यामुळें कृष्णाच्या हातून मरण पावला. (भागवत-स्कंध १० अ० ७८.) ८. द्वारकानगरी प्रथमतः भूमीवरच होती, परंतु जरासंध व कालयवन वारंवार त्रास देत म्हणून कृष्णानें विश्वकर्माकरवीं हिची स्थापना सागरांत केली. (भागवत-स्कंध १० अ० ५१.) ९. दाशार्ह नगरी (श्लो० ३२). येथें 'लोकपालसभाख्यानपर्व' संपून 'राजसूयारंभपर्वा'स आरंभ होतो. १०. नारद.

गमन केलिया ब्रह्मसुते, । विचारसमुद्राआंतौते । चित्त पडिलें नृपाचें. ॥५१॥
 पाचारूनियां प्रधान मंत्री । चतुर पंडित षट्शास्त्री । ऋषी ऋत्विज अग्नि-
 होत्री । सारासार जाणते. ॥ ५२ ॥ आप्त सुहृद् श्रेष्ठ श्रेष्ठ । वृद्ध बैसवूनियां
 निकट । हृदयमंत्र केला प्रगट । कर्णानुजे त्यां कर्णी. ॥५३॥ म्हणे, 'हा नवलव
 परियेसा । मृत्युलोकींच्या मज माणसा । स्वर्गाह्नि पूर्वजे ऐसा । निरोप मज
 पाठविला. ॥५४॥ राजसूय यज्ञ महामखीं । पुण्य जोडोनियां ब्रह्मांड तुंकीं, ।
 माझा वास स्वर्गलोकीं । हरिश्चंद्रासमान. ॥ ५५ ॥ होय तें करीं पवित्र-
 तनुजा ! । वंशीं उभारीं सत्कीर्तिध्वजा । हें न करितां पुरुषार्थ माझा । वांझ-
 वृक्षासारिखा. ॥५६॥ सुफळ न करितां पितृवचन । माझा देह भैरवभाजन ।
 विधवेचें जेवीं नवयौवन । कोणते ये उपयोगा ? ॥ ५७ ॥ हिंवरतरुची
 शीतळ छाया, । कीं नटांमाजी नेटकी जाया, । अनुपकारी नराची काया । वृथा
 पुष्ट ज्यापरी. ॥५८॥ नपुंसकलिंग षोडशांगुळ, । गर्भाधाचे चक्षु विशाळ, ।
 ग्रामथिल्लरींचें जळ निर्मळ । तेंचि निर्जळ पवित्रा. ॥ ५९ ॥ जवादी बिडा-
 लाचे वृषण । मस्तकीं खोविती श्रीमंतजन । रासभाचे लंबायमान कर्ण । कोणी
 हातें नातळे. ॥ ६० ॥ इंद्रियभ्रष्टाचा आचार । धनलुब्धाचा तत्त्वविचार ।
 दरिद्रियाचा अत्यादर । विश्रांती नेदी श्रांतातें. ॥ ६१ ॥ अदातयाचें उंच
 सदन । दाट लागलें कंटकवन । असत्यवादियाचें वचन । सर्वही फोल
 बोलणें. ॥६२॥ तेवीं पितयाचे मनोरथ । पूर्ण न करितां जन्मचि व्यर्थ, ।
 प्रेतप्राय जिवें जित । भूषित हस्त कृपणाचे. ॥ ६३ ॥ पितृवचना साच
 करणें । न होतां राज्य त्यजूनि जाणें । प्राण पापी हा दवडणें । शरीरग्रामा-
 बाहेरी. ॥ ६४ ॥ सांडणें सांडोनि अपवित्रा । बळी त्यागूनि भंगिती पात्रा ।
 तेवीं प्राणेंसहित गात्रा । मी त्यागीन तत्काळीं. ॥ ६५ ॥ आतां वडील हो !
 सांगा युक्ती । हें कार्य साधे कवणे रीतीं ? । पिता तोषवूनियां त्रिजगतीं ।

१. नारदानें. (पृष्ठ २० टीप ३ पहा.) २. धर्मानें. ३. नवल, कौतुक, अपूर्व गोष्ट.
 ४. हालवीं, डोलवीं. ५. फुटकें भाडें. ६. हिंवर=हिवर=हिवरी=हें एका झाडाचें नांव आहे.
 या झाडाच्या छायेखालीं बसणें निषिद्ध समजतात. जो पदार्थ दिसण्यांत सुंदर, व मनोहर
 पण उपयोगांत अहितकारक आणि दूष्य असतो त्याला 'हिंवरतरुची शीतळ छाया' असें
 म्हणतात. ७. जवादी=जवादे=जवादी मांजराची कस्तूरी, मार्जारकस्तूरिका. जवादीबिडाल=
 गंधमार्जार. ८. गाढवाचे. ९. न स्पर्श. १०. हें दृष्टांतपर वर्णन मुक्तेश्वराचें स्वतःचेंच आहे.
 ही ओवीमाला मुक्तेश्वराच्या उज्ज्वल कल्पनाशक्तीची चांगली साक्ष देते.

पुत्रत्वं माझे वाखाणे. ॥ ६६ ॥ श्रावण पुंडलिक श्रीराम । भगीरथ मारुती

१. 'राखणें' असा अन्य पाठ आहे. २. श्रावण=वैश्यजातीय तपस्वी. हा ताताज्ञापर होता. आपल्या अंध पितरांस कावडींत घालून यात्रेस जात असतां वाटेंत तमसा नदीच्या तीरीं पाणी आणावयास गेला. तेव्हां दशरथानें गजभ्रांतीनें यास बाण घालून मारिलें. (रघुवंश-सर्ग ९ श्लोक ७१-७७.) ३. पुंडलिक बलरामाचा अवतार होय असें समजतात. पुंडलीक हा एक देशस्थ ब्राह्मण होता. याच्या बापाचें नांव जानुदेव आणि मातेचें नांव सत्यवती. हा आपल्या पत्नीसह सुख भोगून मातापितरांस अनेक प्रकारांनीं छळीत असे. तीं काशीयात्रेस जावयास निघालीं तेव्हां हाही स्वपत्नीसह त्यांच्याबरोबर निघाला. मार्गानें यानें आपल्या वृद्ध मातापितरांस पुष्कळ त्रास दिला. काशीस आल्यावर हीं सर्व मनुष्यें कुकुटस्वामी नामक महातापसाच्या आश्रमासमीप उतरलीं होतीं. तेथें रात्रौ पुंडलिकास गंगा, यमुना, सरस्वती या तीर्थदेवतांचा साक्षात्कार झाला. कुकुटस्वामी हे साक्षात् मातृपितृसेवारत श्रावणाचे अवतार होत. यांची गोष्ट त्या देवतांनीं पुंडलिकास सांगून त्याचे डोळे उघडिले व त्याला शुद्धीवर आणिलें. तेव्हां त्याला आईवापांस दुःख दिलें ह्मणून परम पश्चात्ताप झाला. त्याला लागलीच उपरति झाली आणि तो मातापितरांच्या आज्ञेत राहून त्यांच्या एकनिष्ठ सेवेत सुख मानून राहूं लागला. नंतर तो त्यांच्यासह काशीहून परत आला आणि भीमातटीं गरसळें नामक गांवीं कायावाचामनेंकरून त्यांची सेवा करीत राहिला. पुढें त्याला नारदाचें दर्शन झालें. 'भगवान् श्रीकृष्ण येतील तोंपर्यंत तूं असाच राहून त्या देवाचें नांव 'श्रीविठ्ठल' असें सुप्रसिद्ध कर' असें त्याला सांगून नारद इष्टस्थलास गेले. पुढें रुक्मिणी रुसून आली होती तिची समजूत करण्यासाठीं देव श्रीकृष्ण तेथें आले. तिची समजूत घालून तिच्यासह दिंडीरवनांत पुंडलिकाची झोंपडी होती तेथें देव येऊन उभे राहिले. त्यानें केलेली मातापितरांची सेवा पाहून देवांनीं प्रसन्न होऊन त्याला जन्ममरणबंधमुक्त केलें. 'जे कोणी चंद्रभागेत स्नान करून श्रीविठ्ठलनामाचा जप करून देवदर्शन घेतील ते संसारपाशमुक्त होतील' असा वरही दिला. प्रत्येक दिवशीं पुंडलिकास भेटण्यासाठीं सर्व तीर्थें येतात अशी भक्तजनांची समजूत आहे. पुंडलिकाचें सविस्तर चरित्र 'भक्तिकथामृत' नामक ग्रंथांत दिलेलें आहे. ४. श्रीरामानें तातवचन पाळण्यासाठीं राज्यत्याग केला इत्यादि वृत्तांत सुप्रसिद्ध आहे. ५. भगीरथानें भगीरथी आणून आपल्या पितरांचा उद्धार केला या वृत्तावर कविकटाक्ष आहे. याची कथा अशी:—पूर्वीं रामाचा पूर्वज सगर नामक राजा होता, त्याला दोन स्त्रिया होत्या. त्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एकीस साठ सहस्र व एकीस एकच पुत्र होता. त्याचें नांव असमंजस. सगरानें नव्याण्व अश्वमेध यज्ञ करून पुन्हां शंभराव्या यज्ञासाठीं अश्व सोडला. तेव्हां इंद्रास धाक पडला कीं, जर शंभर यज्ञ शेवटास गेले तर यास माझे पद मिळेल. या भीतीनें इंद्रानें तो घोडा पळवून पाताळांत कपिलऋषीच्या आश्रमांत नेऊन ठेविला. सगराचे साठ सहस्र पुत्र अश्वरक्षणास होते, ते अश्व पृथ्वीवर कोठें दिसेना ह्मणून पाताळांत पाताळलोकीं त्याच्या शोधार्थ गेले. तेथें कपिलमुनीच्या आश्रमांत घोडा पाहून त्यास ताडन करूं लागले. तेव्हां त्या ऋषीनें डोळे उघडून रागानें पाहतांच ते सर्व सगर क्षणांत जळून भस्म

भार्गवोत्तम । यांचे पंक्तीं राजा धर्म । सुपुत्र ऐसें मज म्हणती. ॥ ६७ ॥
 कौसल्या देवकी अनुसूया सती । अंजनी रेणुका भगवती । कुंती माता
 त्यांचे पंक्तीं । पुत्रवती म्हणवेल. ॥ ६८ ॥ सुपुत्रजननी धन्य वचनें । कुशीं
 कीजेति निंबलोणें । तेचि गर्भवती म्हणणें । रत्न लाहे ज्यापरी. ॥ ६९ ॥
 पोटीं घेऊनियां मुक्ताफळें । शुक्तिसंपुटीं भासती स्थूळें । नापरी पोता सुप-
 रिमळें । पवित्र रंभा गर्भिणी. ॥ ७० ॥ तेचि सुपुत्राची जननी । तेचि
 सगर्भा सौभाग्यखाणी । येरी त्या शूकरी खैरी श्वानी । अपुत्रीच बहुपुत्रें.
 ॥ ७१ ॥ सभाग्य आणि कीर्तिवंत । पोटीं जन्मेल जरी सुत । तरीच सेजे
 सेवावा कांत । व्यास म्हणत स्त्रियांतें. ॥ ७२ ॥ शरीर वोपोनियां सुपुरुषीं ।
 कुपुत्र जन्मला जरी कुशीं । त्या पुत्रातें श्रेष्ठ पुरुषीं । प्रेतप्राय लेखिजे. ॥ ७३ ॥
 जळोदरोगें स्थूळोदरी । तेवीं ते सगर्भ भासे नारी, । विवोनि बंध्या ते
 संसारीं । कुपुत्रमाता म्हणोनि. ॥ ७४ ॥ सुपुत्रप्रसूतीं पावे जननी । कुपुत्र-
 प्रसवें निघाली कोणीं । एक कुळांतें उजळी गुणीं । एक तो लावी काळिमा.
 ॥ ७५ ॥ जो जन्मोनि जनकापोटीं । सफळ न करवे त्याची गोष्टी । तो
 जंतुप्राय जन्मला सृष्टीं । अनुपयोगी अभाग्य. ॥ ७६ ॥ जितां पाळी पितृ-
 वचन । वर्षीं श्राद्धीं द्विजभोजन । गयेसी वोपी पिंडदान । तो एक धन्य सुपुत्र.
 ॥ ७७ ॥ पिता गुरू, पिता देवो, । पितृसेवे शरीर जावो, । ऐसा ज्याचा

ज्ञाले. हें वर्तमान सगरास कळल्यानंतर त्यानें आपला नातू अंशुमान् यास कपिलऋषीच्या सांख्यनार्थ पाठविलें. तेव्हां त्यानें कपिलाला प्रसन्न करून त्याच्या आज्ञेनें घोडा नेऊन सगराचा यज्ञ पुरा केला. व आपल्या चुलत्यांचा उद्धार होण्याविषयीं प्रार्थना केली, तेव्हां 'गंगेशिवाय सद्गति होणार नाहीं' असें कपिलानें सांगितलें. तेव्हां गंगेला खालीं आणण्याकरितां त्यानें तप आरंभिलें, परंतु त्याचा हेतु तडीस न जातां त्यास मृत्यु आला. पुढें त्याचा पुत्र दिलीप यानें तप केलें पण तोही मरण पावला. अखेरीस भगीरथानें अत्यंत कठिण तपश्चर्या करून गंगेस प्रसन्न करून खालीं आणून सगरपुत्रांचा उद्धार केला. गंगेला भगीरथानें आणिलें म्हणून 'भागीरथी' असें म्हणतात—अशी कथा आहे. ६. हनुमान्—हा अंजनीचा पुत्र. यानें आपल्या लोकोत्तर पराक्रमानें आणि भक्तिबलानें श्रीरामास वश केलें आणि आपल्या मातेला राम-चरितद्वारा स्वपराक्रम सांगून सुप्रसन्न केलें—इत्यादि कथा प्रसिद्ध आहे.

१. परशुरामानें आपल्या बापाच्या वचनास अनुसरून स्वमाता रेणुका हिचा वध केला.
 २. दत्तात्रेयमाता, अत्रिपत्नी. ३. गर्दभी. ४. देऊन. ५. गया=त्रिस्थळींतील हें एक क्षेत्र होय. येथें पिंडदान करतात. काशीस दंडण, प्रयागीं मुंडण आणि गयेस पिंडण असें या तीन स्थलांचें माहात्म्य आहे.

निश्चय भावो । तो एक धन्य सुपुत्र. ॥ ७८ ॥ पितृवाक्य तें वेदोक्ती ।
 पितृसेवनें अक्षय मुक्ती । चढतां प्रेमें पितृभक्ती । तो एक धन्य सुपुत्र. ॥७९॥
 नित्य नेमें तीर्थप्राशन । पितृशेष नित्य भोजन । नेमें चरणसंवाहन । करी तो
 धन्य सुपुत्र. ॥८०॥ अपूर्व तितुकें दे आवडी । वेंचूं नेणे जोडिली जोडी, ।
 बहुकाळ वांचो हे गोडी । धरी तो धन्य सुपुत्र. ॥८१॥ सर्वस्व वोपी दारा-
 कुमरां । दरिद्र भोगवी मातापितरां । त्याचिया भारें उंबगे धैरा । अधम पुत्र
 म्हणोनि. ॥ ८२ ॥ असतें पित्यानें मागतां वस्तु । म्हणे, 'तुज कां नुपजे
 परमार्थु ? । जळो तुझा लोभ स्वार्थु' । ऐसा वदे तो पुत्र दुरात्मा. ॥ ८३ ॥
 पितृआज्ञेचें उत्तर । मोडोनि दे जो प्रत्युत्तर । पित्यासी म्हणे, 'मी चतुर' ।
 तोचि कुपुत्र दुरात्मा. ॥८४॥ पित्यानें बोधितां उपदेश । म्हणे, 'तुज ज्ञाला
 बुद्धिभ्रंश'. । दुष्टवचनीं उपजवी त्रास । तोचि कुपुत्र दुरात्मा. ॥ ८५ ॥
 जित्या नेदी अन्नवसन । नेदी स्वल्प धन सन्मान, । मेल्या श्राद्धीं शंतभोजन, ।
 तोचि कुपुत्र दुरात्मा. ॥८६॥ कुशब्द बोलोनियां उदंड । हृदय करी खंड-
 विखंड, । मेल्या गये पाडी पिंड । तोचि कुपुत्र दुरात्मा. ॥ ८७ ॥ पिता
 देखोनि लाजे मनीं । अवमान करी सभास्थानीं, । जो कांटाळे रोगरमणीं ।
 तो एक पुत्र दुरात्मा. ॥ ८८ ॥ जितां भोगवी दरिद्रदुःखा । मेल्या रडोनि
 दाखवी लोकां । पीडिल्या औषधासि नेदी रुंका । मेलिया मांडी क्रियेतें.
 ॥ ८९ ॥ असो; हें बोलणें वाउगें । उत्तम वर्तती धर्ममार्गें । करणीहीन तो
 सांगे । न्याय नीती जगातें. ॥ ९० ॥ बोलिलों पापयुगाची वार्ता । प्रस्तुत
 द्वापार असे आतां । पितृवचनालागीं जीवित्वा । वेंचू करीन सर्वस्वें. ॥९१॥
 पितृवचनालागीं जाणें । करीन राज्याचें सांडणें । प्राणांतही जिणें मरणें ।
 कार्यसिद्धि असिद्धी.' ॥ ९२ ॥ ऐसा सबळ आणि निर्वळ । उभय संकल्पांतें
 विफळ । होवोनियां कुरुभूपाळ । विचार पुसे वडिलांतें. ॥ ९३ ॥ 'विर्वशी
 दवडोनियां परती । निधान साधूनि घेइजे हातीं । ऐसी यथें कवण युक्ती ।
 ते आप्त हो ! अनुवादा.' ॥ ९४ ॥ ^{१०}धौम्य द्वैपायनादिक । प्रधान प्रजा-

१. पित्यांनीं भक्षण केल्यावर शिल्लक राहिलेलें. २. पाय चोळणें, पाय चुरणें. ३. हे
 विचार मूळांत नाहींत. मुक्तेश्वरानें स्वकल्पनेनें योजिले आहेत. ४. त्रासे, कंटाळे. ५. पृथ्वी.
 ६. जीवंत पित्याला. ७. विप्रशतभोजन. ८. जीवंत असतां, जीवंतपर्णीं. ९. पयसा, पैसा.
 १०. उत्तरक्रियेतें. ११. आचारहीन. १२. कलियुग. १३. जखीण. १४. अध्याय
 १३ श्लोक २९ पहा.

विषयी लोक । म्हणती, 'राया ! आवश्यक । हेंचि आतां अनुष्ठीं. ॥ ९५ ॥ तुझेनि संपूर्ण सर्व सामर्थ्ये । कांहीं अटक नाही तूतें । जें इच्छिजे तुझेनि चित्तें । तेंचि फळे तात्काळीं. ॥ ९६ ॥ सर्वांपरी सुफळ काळ । साह्य सोयरे पृथ्वीपाळ । संशय सांडूनियां सकळ । यज्ञप्रारंभ करावा. ॥ ९७ ॥ विशेष विश्वाचा ईश्वरु । जो जनार्दन जगत्रयगुरु । तो श्रीकृष्ण सांगेल विचारु । मान्य सर्वीं करावा.' ॥ ९८ ॥ ऐकोनि सुहृदांची वाणी । राजा आल्हादला मनीं । म्हणे, 'सर्वज्ञ हो ! परुषवचनीं । जाणोनि बोलिलों हृदयींचें. ॥ ९९ ॥ जें इच्छिजे माझेनि जीवें । तेंचि बदलेती मनोभावे, । शकुनारंभीं देइजे देवें । उजवें फूल ज्यापरी. ॥ १०० ॥ जो संपन्न सकळ ऐश्वर्ये । धरी धीरत्वा ज्याचेनि धैर्ये । तो कृष्ण पावल्या सकळ कार्ये । सुफळ होती तात्काळीं.' ॥ १०१ ॥ शुद्ध भावार्थ निकटवृत्ती । बैसवूनियां निश्चयरथीं । प्रेरिला अंतर द्वारावती । शीघ्र श्रीपती आणावया. ॥ १०२ ॥ मनोगती पावला दूत । निरोपीं उठविला त्रैलोक्यनाथ । म्हणे, 'मज आसांहनि आस । धर्मभेटी इच्छितों. ॥ १०३ ॥ आतांचि केलें पाहिजे गमन', । म्हणोनि उठिला करुणाघन, । संगीं सुवात तैसा सगुण । इंद्रसेन सांगाती. ॥ १०४ ॥ जेथें वसे सात्विकगुण । तेथें वैराग्य आणि ज्ञान । टाकूनि येती, तेवीं श्रीकृष्ण । धर्मभेटी निघाला. ॥ १०५ ॥ अभेदभक्ताचें दर्शन । घ्यावया शंकर नारायण । आदरें येती, तेवीं श्रीकृष्ण । पांडवभेटी चालिला ॥ १०६ ॥ रथ नेटका निर्मळभजन । चारुवारुचतुष्टय मन । एकनिष्ठेचें वरी आसन । गुंडार शोभे समाधी. ॥ १०७ ॥ कुशल सारथी सुविचारु । नेर्मरश्मीनें आंवरी वारु । समागमें विवेकचतुरु । अर्धासनीं जवळिकें. ॥ १०८ ॥ शमदमार्चीं उभय चाकें । चूर्ण करिती विकल्पखडकें । वासनासरितांचीं तटाकें । उल्लंघिती अवलीळा. ॥ १०९ ॥ ऐसिये रथीं आत्मारामा । बैसका ज्ञाली पुरुषोत्तमा । या वेगळी आगळी उपमा । काय द्यावी कवीनें ? ॥ ११० ॥ लंघोनि अनेक देशांतरें । पुरंदरप्रस्था यादवेश्वरें । पावतां परिसोनि प्रेमादरें ।

१. करीं. २. 'यज्ञारंभ' असाही पाठ आहे. ३. देवाला अथवा देवीला कळा लावतात व उजवा कळा उतरला तर काम होईल असे समजतात— ह्या देवाच्या कौल घेण्याच्या रूढीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. ४. प्रसन्न झाला असतां. ५. दयाघन. ६. हा दूत. ७. आच्छादन. ८. हें रूपकाचें उदाहरण आहे. ९. लीलेनें, सहज. १०. अध्याय १३ श्लो० ४२-४३ पहा.

धर्म धांवे सामोरा. ॥ १११ ॥ क्षेमालिंगन आल्हादकोटी । पुरीं नागरीं
 पुष्पवृष्टी । मंगळवाद्यांचे बोभाटी । राजालया पातले. ॥११२॥ पितृभगिनीतें
 वंदोनी । भीमार्जुना आलिंगोनी । मोहें माद्रीतनय दोन्ही । कोमळहृदयीं
 कवळिले. ॥ ११३ ॥ द्रौपदी सुभद्रा यांचे माथे । खेहसंभ्रमें स्पर्शी हातें ।
 ते वेळीं त्यांचिया आनंदातें । पारावार असेना. ॥११४॥ भोजन साखूनियां
 स्वपंक्तीं । बैसका घालोनि एकांतीं । धर्म म्हणे, 'सर्वज्ञ मूर्ती ! । विचार
 सांगें मज आतां. ॥११५॥ राजसूयऋतुसुकृतें । शक्रसभे बैसवीं मातें, । ऐसें
 कुंतीचेनि कांतें । निरोप नेमें पाठविला. ॥ ११६ ॥ परिसतां देवऋषीचें
 वचन । भ्रमणचक्रीं भ्रमे मन । तें कार्यसिद्धीवेगळें आन । समाधान
 पावेना. ॥ ११७ ॥ होऊनि पांडूचा नंदन । त्याची इच्छा न करवे पूर्ण, ।
 तें मी जीतचि प्रेतासमान, । कां पाषाण अपवित्र. ॥ ११८ ॥ यथार्थ ऐकें
 पुरुषोत्तमा ! । न करितां पितृवचन नेमा । धर्म तो मी अधर्म नामा ।
 लोकत्रयीं स्फुरेल. ॥ ११९ ॥ धैतूरफळातें कनकफळ । पृथ्वीपुत्राचें नाम
 मंगळ । दिवाभीतालागीं बरळ । 'कौशिकशब्दे बोलती. ॥ १२० ॥ विष-
 नागाचें नांव अमृत, । कुंभकारातें भार्गव म्हणत, । तेवीं करणीवीण व्यर्थ ।
 नाममहिमा वाउगा. ॥ १२१ ॥ आतां श्रीकृष्णा ! कृपा करीं । हस्त ठेवीं
 माझिया शिरीं । हे कार्यसिद्धी कवणेपरी । तो मज सांगें उपाव. ॥ १२२ ॥
 निर्विकल्प निगमागमा ! । सेवकालागीं साकार ब्रह्मा ! । तुजवांचूनियां आमुच्या
 अमा । विश्रामकर्ता असेना. ॥१२३॥ लोभ भय दंभ मानार्थ । धांतुपोषण
 बोलती बहुत । तुझे बोलणें शंकेरहित । तेंचि मान्य मजलागीं.' ॥ १२४ ॥
 हांसोनि 'बोले सर्वज्ञमूर्ती, । 'बरवें राया ! धरिलें चितीं । स्वल्प कांहीं असे
 गुंती । तेही तूतें परिसवूं. ॥ १२५ ॥ भार्गवें मारितां उरले क्षिती ।

१. नृपमंदिरातें. २. कुंतीतें. ३. खेहानें आणि संभ्रमानें (संवेगानें) सन्मानें. ४. सफळ
 न करितां. ५. धोत्र्याचे फळाला. ६. कनक=(१) सोनें, (२) धोतऱ्याचें झाड. ७. मही-
 सुताचें, कुजाचें. ८. मंगळ हा ग्रह आकाशांत असूनही त्याला भौम, कुज, महीसुत
 (पृथ्वीचा मुलगा) असें म्हणतात. ९. घुबड. १०. अज्ञानी जन. ११. कौशिक=(१) विश्वा-
 मित्र (२) घुबड. १२. अमृत=विषनाग; (पक्षीं) सुधा. १३. भार्गव=जामदग्न्य मुनि;
 (पक्षीं) कुंभार. १४. अशींच इतर नांवें आहेत:-भिक्षा मागणाराचें नांव धनपाळ, मेलेल्या
 मनुष्याचें नांव अमरनाथ-इत्यादि. १५. भुलधापा, गोड गोष्टी, मधुरभाषण. धातुपोषणाचें
 बोलणें=गुळथापणी, साखर पेरणें. १६. अध्याय १४ पहा. १७. अडचण. १८. जामदग्न्य
 मुनीनें. (अ० १४ श्लो० २.)

पुढती नेणों जन्मले किती । इक्ष्वाकुकुळाची संतती । जे भूपाळ ये काळीं.
 ॥ १२६ ॥ त्यांचीं कुळें एकशत । देशाधिपत्य नामांकित । चारी दिशा
 समुद्रांत । व्यापूनि मही भोगिती. ॥ १२७ ॥ कृतीं त्रेतीं राक्षस असुर ।
 तेच द्वापारीं पृथ्वीधर । विष्णुद्रोही म्हणोनि वैर । सदा मजसीं चालविती.
 ॥ १२८ ॥ कारणेंविण द्वेष करिती । बळात्कारें चालूनि येती । कार्या-
 कारणें धरूनि शांती । सर्व साहता मी झालों. ॥ १२९ ॥ वळेंचि आक्रमिली
 अंवनी । दुष्ट बळिष्ठ पदाभिमानी । सहस्रनयन ज्यांचिया नयनीं । तृण-
 तुल्य अवगमे. ॥ १३० ॥ हेंही असो, कीं इतुली मातु । प्रस्तुत माजला
 मागधनाथु । जरासंध मदगर्वितु । दृष्टी नाणी काळते. ॥ १३१ ॥
 मिळोनि पृथ्वीचे भूपती । साम्राज्यपदीं चक्रवर्ती । अभिषेकूनि बद्धहस्तीं ।
 उपासिती तयातें. ॥ १३२ ॥ पृथ्वीपाळांमाजी श्रेष्ठ । जरासंध परम दुष्ट ।
 निर्दय दुरात्मा पापिष्ठ । उपमे जैसा रावणु. ॥ १३३ ॥ राजे धरूनियां
 असंख्यात । तेचि कल्पूनियां बैस्त । होम करावया उद्युक्त । झाला असे
 ये काळीं. ॥ १३४ ॥ मागां केला, नायकिला । अधर्म धर्मत्वीं कल्पिला ।
 अद्भुत अन्याय मांडिला । असे तेणें ये काळीं. ॥ १३५ ॥ राजे होमोनियां
 हवनीं । तोषवूं पाहे शूलपाणी । जेवीं कां व्याघ्र उपोषणीं । घेनू मारी
 फळाहारा. ॥ १३६ ॥ कां म्लेंच्छाचिया महासनीं । संहारिती पशूंच्या श्रेणी, ।
 कीं बकाचे अनुष्ठानीं । निसंतान मच्छांचें. ॥ १३७ ॥ तेवीं मांडूनि नृपांची
 हिंसा । तोषवूं पाहे महेशा । परी महेश करील निर्मूळ वंशा । हें पापिष्ठा
 कळेना. ॥ १३८ ॥ मुळींहूनियां उदंड । आम्हांसीं चालवी महाद्वंद्व, । माझें
 नाम ऐकतां क्रोध । वहिप्राय धडधडी. ॥ १३९ ॥ जरासंधाचिया तनुजा ।
 अस्ती प्राप्ती, सहदेवअनुजा, । त्या होती कंसाचिया भौजा । मातुळपत्न्या
 आमुतें. ॥ १४० ॥ त्याचिया पापराहाटी । आकांतली सर्वसृष्टी । माता पिता
 सुहृत्कोटी । बंदिशाळे सूदल्या. ॥ १४१ ॥ शेष घेऊनियां सांगातें । अव-
 तार घेणें मातें । मल्ल मर्दोनि मुष्टिघातें । कंस निर्वंश म्यां केला. ॥ १४२ ॥
 कंस निमालिया अंतीं । स्त्रिया गेल्या मागधाप्रती । सूड घ्यावया अहोरातीं ।
 निस्तेजिती पितयातें. ॥ १४३ ॥ राजे होवोनियां दास । सेवे तिष्ठती रात्रं-

१. अ० १४ श्लो० ५ पहा. २. पृथ्वी. ३. इंद्र. ४. बोकड. ५. शंकर. ६. वैर.
 ७. कन्या. अस्ति आणि प्राप्ति ह्या सहदेवाच्या धाकट्या बहिणी. ८. अध्याय १४ श्लोक
 ३१ पहा. ९. भार्या. १०. निस्तेजणें=मानहानि करणें, पाणउतारा करणें.

दिवस । चैद्य शिशुपाळ दमघोष । सेनापती तयाचे. ॥ १४४ ॥ 'हंस
 डिंभक दोषे असुर । मंत्री तयाचे महाकूर । त्यांचेनि बळें मगधेश्वर । 'ईश्वर'
 म्हणवी आपणा. ॥ १४५ ॥ स्वर्ग पाताळ मनुष्यलोक । एकेक जिंकीन
 म्हणती एक । ऐसा वीरश्रियेचा तैवक । क्षणक्षणां अवतरे. ॥ १४६ ॥ ^३तीन-
 शतें वर्षेवरी । युद्ध करितां अहोरात्रीं । तरी आटेना निर्धारिं । मागधसेना-
 समुद्र. ॥ १४७ ॥ तेवीस अक्षौहिणी कटक । घेऊनि आम्हां दावी अटक, ।
 कामक्रोधादि शत्रुषट्क । जेवीं विवेक विध्वंसी. ॥ १४८ ॥ सतरा वेळां त्रासिला
 युद्धीं । पुढती पेटली महाद्वंद्वी । काळयवनासी दुर्बुद्धी । मागुता आला
 संग्रामा. ॥ १४९ ॥ पाडोनियां मुचकुंदाशीं गांठी । काळयवन भस्म केला
 कपटी । पुढें येऊनियां यमुनातटीं । मथुरापुरी वेढिली. ॥ १५० ॥
^५हंसनामा असुर जाण । बळभद्रहस्तें पावला मरण । हें ऐकोनियां
 डिंभकें प्राण । बंधुभ्रमें दीधला. ॥ १५१ ॥ जो कळवळोनियां मोहजाळीं ।
 देह त्यागिला यमुनाजळीं । वांचला हंस ते काळीं । हृदय पिटीत पातला.
 ॥ १५२ ॥ 'मजलागीं मृत्यु पावला बंधु' । म्हणूनि पावला परम खेदु, ।
 पाहोनियां यमुना अगाधु । प्राण दीधला तेणेंही. ॥ १५३ ॥ व्यर्थ निर्माले
 प्रधान बंधु । दुःखें उद्विग्न जरासंधु । चतुर्गुणी वाढला क्रोधु । 'मारीन'
 म्हणे 'कृष्णातें'. ॥ १५४ ॥ मथुरेहोनि परिव्राजगिरी । नव्वद एक योजनें
 दुरी । तेथूनि गंदा भवंडोनि करीं । झुगारिली महारागें. ॥ १५५ ॥ ते
 पडतांचि मथुरापुरीं । गृहें गोपुरें झालीं चुरी । नगरवासी पुरुषनारी । हाहा-
 भूत कांपती. ॥ १५६ ॥ मथुरा त्यागूनि भयसंकटीं । कुशस्थळी समुद्र-
 बेटीं । रैवतपर्वताचे निकटीं । ठाव केला वसावया. ॥ १५७ ॥ द्वारावती
 गोमतीतटीं । सप्तपुरींत पवित्र सृष्टीं । घेऊनि यादवांच्या कौटी । वस्ती
 करूनि राहिलों. ॥ १५८ ॥ तीस योजनें रचोनि नगर । तीन पौळी पर्वता-
 कार । योजनामाजी शतद्वार । दुर्ग दुर्गम रचियेले. ॥ १५९ ॥ धाक घेऊनि

१. अध्याय १४ श्लोक १२-१३ पहा. २. जोर, रग, आवेश. ३. अध्याय १४ श्लोक
 ३६ पहा. ४. अठरावे संग्रामीं. (श्लोक ४०.) ५. आपला बंधु हंस याला बलरामानें मारिं
 (श्लोक ४०-४२) असें ऐकून डिंभकानें यमुनेत उडी टाकून प्राण सोडला. पण खरा प्र
 हंस मूर्च्छित झाला होता इतकाच होय. ६. मरण पावले. ७. अ० १९ श्लो० २३-२५ प
 जेथें ही गदा पडली त्या स्थळाला 'गदावसान' असें नांव प्राप्त झालें. ८. अ० १४ श्लो
 ५० पहा. ९. किल्ले.

मागधाचा । आश्रय करूनि पांडवांचा । वास करूनि द्वारकेचा । याद-
वांसीं वसतसें. ॥ १६० ॥ हें सांगावया काय कारण । जरासंध अति-
दारुण । जीवंत असतां तुमचा यज्ञ । सिद्धी न पावे सर्वथा. ॥ १६१ ॥ यालागीं
राजसूययज्ञविचारु । तुम्हांसी असाध्य हा निर्धारु । बाळकमाथां पर्वतभारु ।
ठेवितां क्षेम केउतें ? ॥ १६२ ॥ टिट्टीवी प्राशीन म्हणे सिंधु, । मशक आसीन
म्हणे इंद्रु, । तेवीं मारणें जरासंधु । पांडवहस्तीं अघटित. ॥ १६३ ॥
एकोनि वासुदेवाचें वचन । धर्मराज निस्तेजवदन । हें देखोनियां भीमसेन ।
गदा हातें पडताळी. ॥ १६४ ॥ म्हणे, 'मातें निरोपीं काजा, । आतांचि
वधीन मागध राजा, । माझा क्रोधाग्नी सुतेजा । धरा करीन निक्षेत्री. ॥ १६५ ॥
नसती घालोनि आशंका । मोडिसी धर्माचा आवांका । तुझिया उक्ती यदु-
नायका ! । मजवीण मान्य समस्तां.' ॥ १६६ ॥ सत्वर उठोनियां पार्थ ।
रथ सज्जिला प्रतापवंतें । हातीं घेऊनि धनुष्य भाते । उभा ठेला सन्मुख.
॥ १६७ ॥ म्हणे, 'मी मारूनि मागधेश्वरा । एथें आणोनि दावीन शिरा ।
करणें असेल तो पुढारां । विचार करा वडील हो ! ॥ १६८ ॥ निस्तेजोनि
राया धर्मा ! । निर्वीर करूनि सांडिलें आम्हां । अधमा स्तविसी पुरुषोत्तमा ।
लज्जा कैसी असेना.' ॥ १६९ ॥ कोपला देखूनि धर्मानुज । अर्जुना आंगीं
वीरश्रीतेज । हें जाणोनियां अधोक्षज । 'स्थीर स्थीर' म्हणतसे. ॥ १७० ॥
सांगेन त्या एका गोष्टी । वर्तेल तें विलोका दृष्टीं । अविचारें कोप केलिया
कष्टी । प्राणी होय अविवेकीं.' ॥ १७१ ॥ दोघेही सांडूनियां क्रोधीं ।
म्हणे, 'बळाहूनि आगळी बुद्धी । जो बुद्धिबळें कार्य साधी । तोचि पावे
जयातें.' ॥ १७२ ॥ आतां धर्म करील प्रश्न । पुसेल जरासंधाचें जनन ।
भीमहस्तें त्याचें मरण । विश्वकर्ता करवील. ॥ १७३ ॥ भारतामाजी अति-
नेटकें । सभापर्व रस मोटकें । श्रीकृष्णमूर्तीचीं नाटकें । गुप्त प्रगट
परियेसा. ॥ १७४ ॥ व्यास वाढितां जगातें । ग्रास लाधला जीर्णकवीतें ।
याचे मुखींचीं उच्छिष्ट शितें । म्यां दुर्बळें वेंचिलीं. ॥ १७५ ॥ तीं सेवो-
नेयां पावलों तृप्ती । तेणें उद्धारली स्फूर्ती । हे वल्गना संतांप्रती । नेणतपणें
नीतसों. ॥ १७६ ॥ कितीएकांसीं आग्रह मोठा । नातळों म्हणती कवि-
चंद्रा

अर्थ १. अध्याय १४ श्लो० ६२ पहा. २. हें अघटितघटनेचें उदाहरण आहे. ३. पृथ्वी.
४. क्षत्रियरहित. ५. पाणउतारा करणें. ६. हें 'अर्थांतरन्यास' नामक अलंकाराचें
उदाहरण होय.

उच्छिष्टा । हा समर्थवाद योग्य श्रेष्ठा । ईश्वरकृपा म्हणोनि. ॥१७७॥ मार्गस्था
तंतु एकएकु । मिळूनि चिंध्या देवीचा रुखु, । समर्थ म्हणवी तेवीं रंकु । कवि-
उच्छिष्टा पावलों. ॥ १७८ ॥ एकएक अक्षरांची मीक । जीर्णकवीतें मागूनि
देख । मी सर्वज्ञ कविनायक । ऐसें म्हणविलें लौकिकीं. ॥ १७९ ॥ इति
श्रीसभापर्व भारत । मुक्तेश्वरकविविरचित । श्रोतीं होवोनि सावधचित्त ।
श्रवण केलें पाहिजे. ॥ १८० ॥ व्यासवचन संस्कृत । त्याचेंचि हें प्राकृत ।
साधुसंतांलागीं सत्य । उघडार्थ कृष्णाज्ञा. ॥ १८१ ॥

अध्याय सहावा.

धर्म म्हणे 'गुणैकधामा ! । भक्तकामकल्पद्रुमा ! । जरासंध कवण तो
आम्हां । ज्ञात करीं स्वमुखें. ॥ १ ॥ कैसें वीर्य ? कैसें बळ ? । कवण कुळ ?
कवण स्थळ ? । जाणावया बळाबळ । विस्तारोनि मज सांगें.' ॥ २ ॥ जो
योगियां हृदयजपु । कामिनीकुळातें कंदर्पु । दुष्टदैत्यां सर्पदर्पु- । दळणीं स्वामी
गरुडाचा. ॥ ३ ॥ तो कृष्ण सांगे सविस्तर, । 'मगधदेशींचा राजेश्वर । बहु
संपत्ती बळसागर । तृणप्राय ज्या सृष्टी. ॥ ४ ॥ पर्वतप्राय विशाल रथु ।
यालागीं नामें बृहद्रथु । त्याचेनि बळें पृथ्वी जितु । सुरां असुरां नावरे. ॥५॥
तीनें अक्षौहिणी दळ । तेणें तो अतिप्रबल । न्यायनीतीधर्मशील । प्रजा-
पालक स्वधर्म. ॥ ६ ॥ काशीश्वराच्या जावळ्या कुमारी । सुलक्षणी गुणसुंदरी ।
अंगें जिकोनि स्वयंवरीं । गृहस्वामिणी त्या केल्या. ॥ ७ ॥ ऐश्वर्ये वाढे तो
हेमाद्री । परी संततीवीण दिसे दरिद्री । म्हणोनी लागली मनीं चंद्री ।
सखेदता क्षयरोगु. ॥ ८ ॥ केलीं साधनें अनेक । परी पुत्रप्राप्तीची जवळीक ।
न लाभेचि तेणें ऐश्वर्यसुख । परम दुःख त्या वाटे. ॥ ९ ॥ म्हणे, 'शरीर
नसतां प्राण । कां लावण्य नसतां घ्राण । कृपणाचें अपवित्र धन । तेंचि अधन
ज्यापरी. ॥ १० ॥ सुंदर शृंगारें गोरटी । परी एक गळसरी नसतां कंठीं ।
कां यज्ञोपवीत त्यागूनि वेष्टी । अमूल्य वस्त्रें ब्राह्मण. ॥ ११ ॥ तेणें न लाभे
पवित्रता । श्रेष्ठ मानिती सर्व भ्रष्टता । तेवीं संततीवीण वृथा । गृहस्थाश्रम
श्रमरूप. ॥ १२ ॥ अरुची मानूनि राज्यभोगीं । उभय वनिता घेऊनि संगीं

१. 'देशभाषा प्राकृत' असा अन्य पाठ आहे. २. अध्याय १७ श्लोक ११ पर्यंत
३. स्त्रीजनातें. ४. मदन. ५. अध्याय १७ श्लोक १३-१४ पर्यंत. ६. सैन्य. ७. काशि-
राजाच्या जुळ्या मुली. ८. चिंता.

वनोपवनें हिंडतां योगी । योगासनीं देखिला. ॥ १३ ॥ काक्षीवान् ऋषीचा पुत्र । गौतमतनयो अतिपवित्र । अचाट भाग्ये ललाटनेत्र । श्रेष्ठ जैसा सर्वार्थी. ॥१४॥ तो चंडकौशिक नामें ऋषी । तपोवनीं प्रकाशराशी । देखतां क्षणीं राजयासी । अष्टौ भाव उदेले. ॥१५॥ नमस्कारूनि लोटांगणीं । चरण क्षालिले अश्रुजीवनीं । परिमार्जुनि केशवसनीं । "संबाहिले सुखेहें. ॥ १६ ॥ निर्मळ देखोनि भावार्थ । ऋषीनें उचलिला वरदहस्त । म्हणे, 'तुझा मनोरथ । पूर्ण करीन जाण पां'. ॥१७॥ राजा म्हणे, 'करुणानिधी ! । अपुत्रत्व महा-व्याधी । उदेली असे हृदयसंधीं । ती परिहरीं स्वामिया ! ॥ १८ ॥ पुत्र लाधेन संसारीं । तरीच प्रवेश करीन नगरीं । न होतां तपाच्या वैश्वानरीं । देह त्यागीन काननीं'. ॥१९॥ करूनि कृपावलोकन । म्हणे, व्याकुळ न करीं मन । देऊं न शके चतुरानन । तें मी समर्थ घावया. ॥ २० ॥ जाऊं नको दुस्तरवना । तुझी संपूर्ण मनकामना । झाली ऐसें जाणून मना । स्वस्थ राहें स्वस्थानीं'. ॥ २१ ॥ आम्रच्छाया सुशीतळ । आसनारूढ मुनि दयाळ । अक-स्मात सुपक्क फळ । पुढें पडिलें ते काळीं. ॥ २२ ॥ नसतां वायूचा झडाड । न लागतां शुंकादिकांचें तोंड । फळ पडलें रसाळ गोड । धर्मघमीत सुवासें. ॥२३॥ उचलोनियां कृपाहस्तें । प्रसाद दिधला राजयातें । म्हणे, 'हें भक्षवीं स्त्रियेतें । फळ लाभेल तात्काळीं'. ॥ २४ ॥ प्रसादलभें पुरलें कोड, । परी दोषी स्त्रियांची सारखी भीड, । यालागीं करूनि दुखंड । उभयहस्तीं वोपिलें. ॥ २५ ॥ शस्त्रेंकरूनि समान फाळी । अर्पिल्या दोषींच्या करतळीं । भक्षण करितांचि तात्काळीं । गर्भप्राप्ती स्त्रियांतें. ॥ २६ ॥ आज्ञा देतां चंडकौशिक । नगरीं प्रवेशे नरनायक, । ते वेळीं त्याचा अत्यंत हरिख । ब्रह्मांडघटीं न

१. अध्याय १७ श्लोक २२ पहा. गौतम काक्षीवताचा पुत्र. २. ललाटस्थानीं नेत्र ज्याच्या असा (रुद्र). ३. अष्ट सात्विक भाव येणेंप्रमाणें आहेत:—'स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयौ अष्टौ भावाश्च सात्विकाः ॥' याचा भावार्थः—
१ स्तंभ=स्तब्धता, २ स्वेद=घाम येणें, ३ रोमांच=आंगावर कांटा उभा राहणें, ४ वेपथु=कंप टणें, ५ वैवर्ण्य=तोंडाचा वर्ण बदलणें, ६ अश्रु=डोळ्यांतून पाणी येणें, ७ प्रलय=बेशुद्धि, चंद्रावैवर्ण्य=स्वर पालटणें. ४. नेत्रोदकांनीं. (अ० १७ श्लो० २५.) ५. संबोधिले. ६. अग्नींत. अर्धें. अरण्यांत. ८. ब्रह्मा. ९. आम्रफळ. (श्लो० २७-२८.) १०. पोपटादिक पक्ष्यांचें. ११. 'भगमगित' असा अन्य पाठ आहे. १२. शकलें. १३. फलप्राशनसंभवगर्भलाभ. [अ० १७ श्लो० ३४-३५.] १४. संतोष. १५. न समावे.

समाये. ॥ २७ ॥ सानंद गर्भी झाला राजा । फळप्रसादे उभय भाजा ।
 संपूर्ण दिवसीं धर्मतनुजा ! । कर्म कैसीं वोढवलीं ? ॥ २८ ॥ एकेच क्षणीं एकेचि
 दिनीं । पूर्ण दिवसीं नृपकामिनी । प्रसूति पावतां विचित्र करणी । प्रारब्धाची
 परियेसीं. ॥ २९ ॥ एक हस्त एक चरण । एक चक्षु एक कर्ण । अर्ध उदर
 भाळ वदन । खंड एक एकातें. ॥ ३० ॥ जेवीं कां कर्वतीं विभागिलें । तेवीं
 समान दोन्ही शकलें । दोघी प्रसवल्या हें झालें । चोज अद्भुत जवळियां.
 ॥ ३१ ॥ सैजीव पाहती एकनयनीं । देखोनि अपवित्र अवलक्षणी । मनें
 मानूनि उभय जननी । दुरी ठेल्या भयभीत. ॥ ३२ ॥ वनितांसहित वनिता-
 कांत । शोकापासोनि झाला शांत । कपाळ टेंकोनि त्यागवीत । नगराबाह्य
 प्रदेशीं. ॥ ३३ ॥ वस्त्रे वेढोनियां हातें । धात्रीकरीं गुप्तपथें । चतुष्पथीं
 त्यागूनि त्यातें । न पाहतां ते गेली. ॥ ३४ ॥ निशा प्रवर्तली घोर ।
 जरा नामें राक्षसी क्रूर । अवलोकित महाघोर । तथा ठाया पातली. ॥ ३५ ॥
 शकलें देखोनि कौतुकें । जोडोनि पाहे जंघ हस्तकें । तंव तात्काळ झालीं
 एकें । वज्रातेंही नुंकळती. ॥ ३६ ॥ जेवीं वस्त्राचीं उभयखंडें । शिवणीं
 जडितां होती अखंडें, । कीं दोन्ही ओघ मिळतां उघडें । एकरूप नदीचें. ॥ ३७ ॥
 तेवीं लोपोनि द्वैतविचार । स्वरूप झालें एकाकार । सर्वलक्षणीं राजकुमार ।
 अतिसुंदर नेटका. ॥ ३८ ॥ मुखीं फोडितां चंडटाहो । राक्षसीतें उपजला
 मोहो । पूर्वरूप लोपोनि देहो । दिव्यस्त्रीचा आंगवला. ॥ ३९ ॥ परिसोनि
 बाळकाचें रुदित । राजा धांवित्रला स्त्रियांसहित । पांन्हा दाटला अतिअद्भुत ।
 चहूं स्तनीं मातातें. ॥ ४० ॥ शक्ति रूपिणी मनोहर । हातीं घेऊनि राज-
 कुमर । म्हणे, 'राजया ! घेई वर । माझा आणि ऋषीचा. ॥ ४१ ॥ चंड-
 कौशिकें रत्न दीधलें । तें त्वां मूर्खत्वे हारविलें । तें म्यां शोधोनि वहिलें । तुज

१. भार्या. संस्कृतांतील यकाराचा प्राकृतांत 'ज' होतो. जसे:-या=जाणें, यत्र=जेथें, कार्य=काज. २. यमनंदना ! ३. भूपत्नी. [भूयान् कामोऽस्याः सा.] नृपवामलोचना. ४. अ० १७ श्लो० ३६ पहा. ५. श्लो० ३७ पहा. सजीव शकलें. ६. 'कपाळ पिटोनी त्यागी वित्त' असा अन्य पाठ. ७. गुंडाळून, वेष्टून. ८. दाई. ९. चार रस्ते जेथें फुटतात अशा ठिकाणें चतुष्पथ=चवाठा. १०. वेगळीं होत नाहीत. ११. मुलानें मुखांत मुष्टि घालून मेघास मोठी गर्जना केली तेव्हां राजा व त्याच्या स्त्रिया फार घाबरल्या. [अ० १७ श्लो० ४४-४५.] १२. राक्षसीनें अपुत्रिक राजाला पुत्र देण्यासाठीं मनुष्यरूप धारण केलें. [श्लो० ४८.] १३. 'पावली' असा अन्य पाठ आहे. १४. श्लोक ५० पहा.

वोपिलें सभाग्या ! ॥४२॥ गृहदेवता मी यक्षिणी । पूजा घेतसें लोकसदनीं ।
 अपुत्रिका पुत्रजननी । होती माझेनि प्रसादे. ॥ ४३ ॥ माझे रूप देखोनि
 भीती, । प्रतिवर्षीं पूजा करिती । त्यांतें संतती संपत्ती, । देऊनि रक्षीं सर्वदा.
 ॥ ४४ ॥ जरादत्त जरासंधु । याचि नामेही प्रसिद्धु । पुत्र घे जैसा इंदु ।
 ऐश्वर्यकळीं वाढता.' ॥४५॥ जरेनें सांधिली प्रतिमा । यालागीं जरासंध या
 नामा । ठेवून म्हणे, 'नृपसत्तमा ! । पुत्रसंगीं सुख भोगीं.' ॥ ४६ ॥ ऐसी
 बोलोनि मंगळ वाणी । अदृश्य झाली राक्षसिणी. । राजा प्रवेशला सदनीं ।
 पुत्रकामिनींसमवेत. ॥ ४७ ॥ ध्वज पताका उभविल्या नगरीं । मखरें तोरणें
 घरोघरीं । गगन गर्जे मंगळतुरीं । कुंजरभेरी त्राहाटिल्या. ॥४८॥ पुत्रोत्साह-
 संतोषमनें । द्विजां वोपिलीं रत्नधनें । धेनु वस्त्रें अश्व यानें । भूमिदानें
 याचकां. ॥ ४९ ॥ जातकर्मादि संस्कार सांग । पावले उपनयनाचें अंग ।
 पुत्रभाग्यें तो सभाग्य, । अभाग्य मानी इंद्रातें. ॥ ५० ॥ वार्ता परिसोनि
 राजेश्वरा ! । चंडकौशिक पातला नगरा, । राव धांवोनि सामोरा । अतिसन्मानें
 आणिला. ॥५१॥ पूजोपचारीं पावूनि तृप्ती । ऋषी म्हणे, 'मागधनृपती ! ।
 तुझा पुत्र हा सर्व जैगतीं । राज्य करील एकआज्ञा. ॥ ५२ ॥ श्रेष्ठ होईल

१. पुत्र (जरासंध) आणि स्त्रिया यांसहवर्तमान. २. वाजविल्या. ३. पालख्या. ४. संस्कार-
 विशेष. हे संस्कार सोळा आहेत, त्यांचीं नांवे आणि संक्षिप्त वर्णनः—ब्राह्मण, क्षत्रिय,
 वैश्य, आणि शूद्र या चार वर्णांनीं देहशुद्ध्यर्थ करावे जे गर्भाधान (ऋतुशांति), पुंसवन (गर्भ-
 धारणापासून दुसरे किंवा तिसरे महिन्यांत विधि करितात तें), अनवलोभन (गर्भाच्या तिसरे
 महिन्यांत जो विधि करितात तें), विष्णुबलि (गर्भाच्या सातवे महिन्यांत करावयाचा विधि
 तो), सीमंतोन्नयन (गर्भाच्या चौथे, सहावे किंवा आठवे महिन्यांत जो विधि करितात तो),
 जातकर्म (बालक उत्पन्न झाल्यावर नालच्छेदनापूर्वीं बालकाच्या मुखांत मधु घालण्याचा
 विधि), नामकरण (बालकास नांव ठेवण्याचा विधि), निष्क्रमण (बालकाला तिसरे पक्षांत
 चंद्रावलोकन करण्याचा विधि), सूर्यावलोकन (बालकाला तिसरे किंवा चौथे महिन्यांत सूर्य
 दाखविण्याचा विधि), अन्नप्राशन (बालकाला सहावे किंवा आठवे मासांत अथवा दंतोत्पत्ति
 झाल्यावर अन्न देण्याचा विधि), चूडाकर्म (दुसरे किंवा तिसरे वर्षीं शिखा राखण्याचा विधि),
 चंद्रान्नयन (मुंज करण्याचा विधि), महानामय (गायत्रीचा उपदेश करण्याचा विधि), समावर्तन
 अर्सेसोडमुंज), विवाह (लग्न), आणि स्वर्गारोहण हे प्रत्येक. यांशिवाय भूम्युपवेशन, दुग्धपान,
 कर्णवेध इत्यादि अंतर्गत विधि करितात. या संस्कारांपैकीं उपनयन, महानामय आणि
 समावर्तन हे तीन शूद्रांस वर्ज्य आहेत. ५. पृथ्वीवर.

सर्वे नृपवरां, । धाक लावील सुरासुरां, । रंणचत्वरिं चक्रधरा । हारी आणील
 विष्णूतें. ॥ ५३ ॥ नरनारायण शिवरूपें । यतीं पडतील साक्षेपें । तरीच
 मरण, येरवीं कोपें । हा नाटोपे त्रैलोक्या. ॥ ५४ ॥ करील कृष्णासीं
 विरोध । तरीच पावेल प्राणवध, । येन्हवीं यासी नाही बाध । कल्पांतींही
 सर्वथा. ॥ ५५ ॥ कृष्णीं उपजेल दीर्घ द्वेष । ते वेळीं उदेल जाणावा
 नाश । यालागीं मित्र हृषीकेश । करूनि अक्षयी असावें. ॥ ५६ ॥
 श्रीकृष्णहस्तें ^९कंसवध । ज्ञाला, यालागीं वैरसंबंध । वाढला म्हणोनि आज्ञा-
 शब्द । ऋषीगुरूचा भंगला. ॥ ५७ ॥ जेथें गुरूचा आज्ञाभंग । तोचि
 ऐश्वर्यहानीचा मार्ग । शेखीं प्राणाचाही त्याग । होय तात्काळ निर्धारें.
 ॥ ५८ ॥ ऐसा बोधोनि विवेक । आश्रमा गेला ऋषिनायक । तेचि काळीं
 राज्याभिषेक । पित्यानें केला पुत्रातें. ॥ ५९ ॥ निरवूनि पुरोहितप्रधाना ।
 सर्वे घेऊनि धर्मागना । प्रवेशोनि तपोवना । तपश्चर्या मांडिली. ॥ ६० ॥
 तपें वेंचूनि आयुष्यधना । योगमार्गें त्यजूनि प्राणा । पावोनि अक्षयी स्वर्ग-
 भुवना । कृतकृत्य तो ज्ञाला. ॥ ६१ ॥ मांगें पुत्रें आपुले प्रौढी । संसद्दीपें
 समुद्रथडी । जिंकोनि राजे लक्ष कोडी । कारागृहीं ^{१०}सूदले. ॥ ६२ ॥ यादव
 कौरव पांडव । भिन्न करूनि राजे सर्व । वृषभप्राय नर पार्थिव । एके
 दावणीं बांधिले. ॥ ६३ ॥ तो हा जरासंध जाणा । दळबळें नाटोपे कोणा ।

१. रणांगणीं. २. सुदर्शन चक्र धरणारा. ३. पराजित करील. ४. कृष्णार्जुन. ५. कृष्ण.
 (हृषीक+ईश=इंद्रिय+स्वामी.) ६. अ० १९ श्लो० २२ पहा. ७. अंतीं. ८. जरासंधातें.
 [अ० १९ श्लो० १८-१९.] ९. अ० १९ श्लो० २० पहा. १०. 'नंदनवना' असा अन्य पाठ
 आहे. ११. 'मागधराजा आपुले प्रौढी' असा अन्य पाठ. १२. या सात द्वीपांचीं नांवें:—
 "जंबु-यांतील लोकांना थोड्या आयासानें पाहिजे ती वस्तु प्राप्त होते. प्लक्ष-यांतील लोक
 एक हजार वर्षे जगतात. उपास्यदेवता सूर्य. शाल्मली-यांतील लोकांची उपास्यदेवता
 चंद्र. कुश-यांतील लोकांचे कुशल, कोविद, अभियुक्त आणि कुलक असे चार भेद आहेत.
 उपास्यदेवता अग्नि. कौच-यांतील लोकांचे पुरुष, ऋषभ, द्रविण आणि देवक असे चार
 भेद आहेत. उपास्यदेवता उदक. शाक-यांतील लोकांचे ऋतव्रत, सत्यव्रत, दानव्रत आणि
 अनुव्रत, असे चार भेद आहेत. उपास्यदेवता वायु. पुष्कर-यांत मानसोत्तर या नांव
 मधोमध वाटोळा एक पर्वत आहे. याची उंची व विस्तार दहा हजार योजनें आहे. यांतील
 लोकांची उपास्यदेवता ब्रह्मा. (भागवत.)" [संख्यावाचक दुर्वाचकोश-पृष्ठ ४३-४४.]
 १३. ठेविले. 'घातले' व 'कोडिले' असे अन्य पाठ आहेत. १४. बैलासारखे.

हा काळवरी कुरुनंदना ! । पै उपेक्षा म्यां केली. ॥ ६४ ॥ येश आयुष्य
 झालें पूर्ण । म्हणोनि मांडिला राजसूय यज्ञ । करावया मागधहनन । इच्छा
 मातें उदेली. ॥ ६५ ॥ जरेनें सांधिला जो सांधा । तो आणिका नुकळे
 कदा । वर्म ठावुकें मज गोविंदा । नाश पावेल ज्यापरी. ॥ ६६ ॥ वरद
 वदला त्रिलोचन । शस्त्रघायां न पावे मरण । बाहुयुद्धीं याचें कदन । कर्ता
 कोण मी जाणें. ॥ ६७ ॥ आतां असो शब्दरचना । जाणें असे मागधहनना ।
 आज्ञा देई भीमार्जुना । दोघां जावया मजसर्वे. ॥ ६८ ॥ बलिष्ठ शत्रु पेटला
 कदना । यश अपेश नेणवे कोणा । कुशल असावें भीमार्जुनां । ऐसें
 मनीं चिंतीं तूं. ॥ ६९ ॥ तरी मनेंकरुनि यांचा त्याग । माझे हस्तीं निवेदीं
 दोष । प्रारब्धयोगें घडेल योग । तें जाणसी स्वभावे. ॥ ७० ॥ आम्ही दोघे
 साक्षिभूत । भीमहस्ते शत्रुनिष्पात । होईल ऐसा निश्चितार्थ । धर्मराजा !
 जाण पां. ॥ ७१ ॥ धर्म म्हणे, 'गा पुरुषोत्तमा ! । तुंझी कृपा कवच आम्हां ।
 पांडवरक्षिता ऐसा महिमा । लोकत्रयीं प्रसिद्ध. ॥ ७२ ॥ तया शत्रूचीं
 शस्त्रें तिखटें । दूर्वाकुरांहुनि हळुवटें । तेथें कायसीं संकटें । अनुमानाचीं
 जाण पां. ॥ ७३ ॥ तूं कूर्म हे अवयव, । तूं पांडव हे पल्लव । कृष्ण आत्मा
 हे पांडव । पंच प्राण पै तुझे. ॥ ७४ ॥ जें इच्छिलें तुझेनि जीवें । तें
 सर्वार्थीं होईल बरवें, । आतां कर्तव्य तें करावें । शीघ्रकाळें स्वामिया !
 ॥ ७५ ॥ म्हणोनि बोळवी आज्ञापुनी । अनुज लागले धर्मचरणीं । भीमा-
 र्जुन चक्रपाणी । कृत्रिमवेषें चालिले. ॥ ७६ ॥ दोघांसी शिष्यत्व अधिकारु ।
 गुरुत्व अवगला जगद्गुरु । दग्ध करावया मागधेश्वरु । अग्नित्रय ज्यापरी. ॥ ७७ ॥
 घोर संसारशत्रूचें कदन । करावया वैराग्य विवेक ज्ञान । उठिले तैसे तिघे जण ।

१. येथें 'राजसूयारंभपर्व' समाप्त होऊन 'जरासंधवधपर्व' सुरू होतें. २. 'एक' अन्य पाठ.
 ३. 'बाहुयुद्धे शस्त्राविण' अन्य पाठ. ४. वरदाता. ५. शिव. ६. 'दोघांजणां' अन्य पाठ.
 ७. 'जातां बलिष्ठ शत्रूच्या कदना । यश अपेश न जाणवे कोणा । परि कुशल असो
 भीमसेना । ऐसें कांहीं कल्पिशी ॥' असा अन्य पाठ. ८. अ० २० श्लो० ७ पहा. ९. 'बद्धा-
 चंद्रा पुरुषेभ्यो यो ह्युत्कृष्टः पुरुषोत्तमः' [विद्युतिसहित विष्णुनामसहस्र. पृष्ठ ३.] १०. 'तुंजें
 अग्नेः णावचन आम्हां' अन्य पाठ आहे. ११. पांडव रक्षी हा महिमा' अन्यपाठ. १२. 'तिक्त'
 शब्दाचें तिखट' असें रूपांतर वर्णवृद्धि होऊन झालें. १३. वृक्ष. १४. कनिष्ठ बंधु. १५. गार्ह-
 पत्य, आहवनीय आणि दक्षिणाग्नि असे तीन अग्नि. अ० २० श्लो० ३ पहा.

मागधहनना चालिले. ॥ ७८ ॥ इष्टि त्रय जातवेदु । साधिजे तैसा जरा-
संधु । साधावया श्रीगोविंदु । संगियांसीं शोभला. ॥ ७९ ॥ मदनदहना-
लागीं तीन नेत्र । उघडी जैसा धनदमित्र । कीं दोष नाशावया पवित्र । त्रिपथें
गंगा चालिली. ॥ ८० ॥ शकुनलाभ सूचला पंथीं । जयाचें फळ दाविलें
हातीं । जेवीं विष्णुस्मरणग्रंथीं । मोक्ष वाटे बांधिला. ॥ ८१ ॥ झालें
जरासंधाचें हनन, । तुटलें नृपांचें बंधन, । सिद्धी पावला राजसूय यज्ञ ।
ऐसें धर्म मानिलें. ॥ ८२ ॥ वधावया मागधेश । भीमांगीं अति आवेश ।
चंद्र सूर्य आणि हुंताश । तैसे त्रिवर्ग भासती. ॥ ८३ ॥ कुरुजांगळा मध्य
सागरीं । रमणीय पद्मसरोवरीं । काळकूटगिरिपरिसरीं । पुण्यसरिता गंडकी.
॥ ८४ ॥ शोणभद्र गंगातीरें । शरयू वोलंडिली त्वरें । पूर्वकोशलादि
नगरें । लंघोनि मिथिला टाकिली. ॥ ८५ ॥ तरोनि चर्मण्वती नदी । शोण-
भद्र जैसा उदधी । गंगा स्पर्शोनियां नदी । तीर्थे केलीं सुंदर. ॥ ८६ ॥
गोरथगिरीवरी वळंघले । तेथोनि मागधपुर देखिलें, । वृक्ष फळभारें लविन्नले ।

१. अग्नी. तीन अग्नी इष्टि जशी साधतात तसें. पृ० ४२ टीप ८ पहा. २. महादेव. (कुबे-
राचा मित्र.) ३. भागीरथीस 'त्रिपथगा' 'त्रिस्रोता' अशीं नांवें आहेत. जिचे तीन पथ (मार्ग)
आहेत ती त्रिपथा अथवा जी तीन मार्गांनीं जाते ती त्रिपथगा. याविषयीं महाभारतांत पुढील
वचन आहे:—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा
स्मृता ॥.' ४. अग्नि. ५. परिसर=नदीनगरपर्वतादिकांच्या समीपचा भाग, समीपस्थान.
६. अ० २० श्लो० २८-३० पहा. या नदीचा उगम हिमालय पर्वतांत आहे. हिला 'शालि-
ग्रामी' नदी असें नांव आहे; कारण हीत शालिग्रामशिला सांपडतात. तुळजापुरच्या देवीची
मूर्ति गंडकीच्या काळ्या दगडाची असून मनोहर आहे. ७. नदविशेष. ८. चर्मण्वती-
ही नदी दशपुराधीश रंतिदेव नामक राजानें यज्ञांत ज्या अनेक गाई मारल्या त्यांच्या
चर्मराशीपासून उत्पन्न झालेल्या रक्तप्रवाहाच्या योगानें झाली म्हणून तिला हें नांव पडलें.
रंतिदेवानें गोमेध यज्ञांत शेंकडों गाई मारल्या त्यामुळें रक्तनदीच उत्पन्न झाली, अशी पौरा-
णिक कथा भारताच्या शांतिपर्वांत (अ० ९० श्लोक १२३) आहे. [गो० २० नंदगींकर-
प्रकाशित मेघदूत टीपा-पृष्ठ ५२.] ९. जरासंधाला मारण्याकरितां कृष्ण, भीम, अर्जुन हे
तिघे धर्माच्या आज्ञेवरून निघाले; त्यांच्या मार्गाचें वर्णन संक्षेपतः असें आहे:—ते कुरुदेशांतून
कुरुजांगल, पद्मसर, काळकूट, मिथिलेस वलांडून पुढें गंडकी, महाशोण, सदानीरा ह्या एकां
पर्वतावरच्या नद्या त्यांनीं वलांडल्या. नंतर शरयू नदी उतरून पूर्वकोसल देशांतून गेल्या
तेथून माला, व चर्मण्वती ह्या नद्या उतरून गंगा व शोण ह्या नद्या उतरले. नंतर पूर्वे-
तोंड करून मागध देशांत गेले. त्यांतील गोरथ पर्वतावर चढले. तेव्हां मागधराजधानी
(राजगृहनगरी) दृष्टीस पडली. (अध्याय २०) तेथें ब्राह्मणवेषानें जाऊन 'बंदींत घातलेले

शुद्धोदके तडागे. ॥ ८७ ॥ पंचशृंगीं पंचपर्वत । चूतमंडित सुशोभित ।
 गिरिव्रजातें रक्षीत । रक्षपाळ पै जैसे. ॥ ८८ ॥ आरक्तपुष्पी पादपवनीं ।
 सुवर्णगिरिकेचिया खाणी । नेणों अरुणसंध्या दोनी । क्रीडों आल्या त्या ठाया.
 ॥ ८९ ॥ गौतमऋषीचा आश्रम । पांडवां दाखवी आत्माराम । तो येथें
 जाणा उत्तम । योगियांच्या कौतुके. ॥ ९० ॥ शूद्रयोनींत आपुल्या रेतें ।
 काक्षीवदादि शतपत्रांतें । गौतमं जन्मविलें येथें । गर्भी औशीनरीच्या. ॥ ९१ ॥
 अंगवंगादि राजे सकळ । गौतमाश्रमीं सर्वकाळ । ऋषींसहित सदा कुशळ ।
 मागधातें इच्छिती. ॥ ९२ ॥ तपें तोषविल्या हरातें । जें फळ लाघे साधकांतें ।
 तेणें आपुलेनि सामर्थ्ये । काम पुरवी प्रजांचे. ॥ ९३ ॥ सर्पी सांडोनि
 पाताळांतें । वनीं क्रीडती संतुष्टचित्तें । आणीकही वसती तेथें । यक्ष किन्नर
 अप्सरादि. ॥ ९४ ॥ असो. हे तिन्ही पुरुषव्याघ्र । नगरद्वारा पातले शीघ्र ।
 तेही भेदूनियां अव्यग्र । द्वारमाथां वळघले. ॥ ९५ ॥ दैत्य मारूनियां समरीं ।
 त्यांचेनि चर्म मढिल्या भेरी । ठेविल्या असती नगरद्वारीं । जरासंधें प्रतापें.
 ॥ ९६ ॥ मागधकीर्तीचा महाशब्दु । शतयोजनें गाजवी नादु । तो परिसोनि
 शत्रूच्या वंधु । गर्भ त्यागिती पोटींचे. ॥ ९७ ॥ ईषणात्रय लोटोनि पायें ।
 विरक्त आत्मसाधना जाये । तेवीं बलिष्ठ भीमरायें । तिन्ही भेरी भंगिल्या
 ॥ ९८ ॥ नगरस्त्रियेचीं सौभाग्यशृंगें । भेदीत गेलीं गगनमार्गें । ज्यांचे ठायीं
 सप्तारंगें । वोप देती शृंगारें. ॥ ९९ ॥ चंदनलेपन सुगंध चूर्णे । माळा दंडीं
 विचित्र सुमनें । मेरुशिखराचेनि मानें । मध्यभागीं शोभती. ॥ १०० ॥ ऐश्वर्यमर्दें

८६ राजे सोड नाहीं तर युद्धास ये' असें त्यांनीं जरासंधास सांगतांच त्यानें आपला पुत्र
 सहदेव यास राज्याभिषेक करविला व आपण युद्धास तयार झाला. नंतर भीमाबरोबर त्याचें
 मलयुद्ध कार्तिक शुद्ध १ पासून १३ पर्यंत होऊन १४ वे दिवशीं भीमानें त्यास मारिलें व
 कृष्णानें बंदींत असलेले सर्व राजे सोडून दिले. नंतर इंद्रप्रस्थीं तिघेजण धर्मराजाकडे आले
 व कृष्ण धर्मास विचारून द्वारकेस गेला.

१. वैहार, वराह, ऋषिगिरि, चैत्यक आणि वृषभ असे पांच पर्वत. [अ० २१ श्लो० २-५.]

२. आम्रवृक्षांनीं शोभित. ३. सूर्ययंता. ४. कृष्ण. ५. औशीनरी नामक शूद्रेच्या ठायीं
 गौतमानें काक्षीवतादिक पुत्रांस उत्पन्न केलें. [अ० २१ श्लो० ५.] ६. अ० २१ श्लो० ७
 चंद्रा. ७. ऋषभ नामक दैत्याला मारून बृहद्रथानें त्याच्या चर्माच्या तीन मोठ्या भेरी केल्या
 असें आ, त्या तिन्ही पांथांनीं फोडून टाकल्या. [अ० २१ श्लोक १७-१९.] ८. 'वनविल्या'
 प्लान्य पाठ. ९. स्त्रिया. १०. पुत्रेषणा, दारेषणा, वित्तेषणा. अथवा वित्तैषणा, दारसुतैषणा
 व आत्मलोकैषणा. [भागवत-दशमस्कंध अध्याय ८४ श्लो० ३८.] ११. पुष्पें.

जे मातले । देहाभिमानें गर्वा चढले । ते त्रिवर्गी भंगिजेती वहिले । ईश्वर
काळ प्रारब्धे. ॥१०१॥ तेवीं त्रिवर्गे महाबळी । शृंगें भंगूनि पाडिलीं तळीं ।
हे देखोनि जनीं, सकळीं । परम दुश्चिन्ह मानिलें. ॥ १०२ ॥ राजविर्दीं
चालतां वीर । गंधविक्रयी मालाकार । देखतां करूनि बलात्कार । माला गंध
हरितलें. ॥ १०३ ॥ हरिचंदनें चर्चिली उटी । सुमनमाला सूंदल्या कंठीं ।
लोक लक्षितांही दृष्टीं । नेम कोणा न करवे. ॥ १०४ ॥ सुस्नात आणि श्वेत
वसनीं । चंदनलेप माळा सुमनीं । मार्ग सांडोनि राजसदनीं । प्रवेशले
अमार्गे. ॥ १०५ ॥ राजा व्यासक्त यज्ञायतनीं । दीक्षित नेमस्त उपोषणीं ।
पुरोहित पातला गजयानीं । मंत्रविधानीं आचार्य. ॥ १०६ ॥ सांग संपादूनि
होम । स्वस्थासनीं नरेद्रोत्तम । दूतांसहित यमधर्म । तेवीं तिघे देखिले.
॥ १०७ ॥ कुंजरवनामाजी केसरी, । कीं गोठणीं प्रवेश कीजे व्याघ्रीं, । तैसे
तिघे होमागारीं । जरासंधें देखिले. ॥ १०८ ॥ न बोलतां आशीर्वचनीं ।
स्तंभप्राय उभे मौनी, । रायें देखोनि सन्मानीं । प्रत्युत्थानीं गौरविले. ॥१०९॥
तिघां वोपिलीं कनकासनें । मधुपर्कविधी पूजा विधानें । देतां 'ने घें' म्हणतां
वचनें । इच्छा कांहीं असेना. ॥ ११० ॥ कृत्रिम वेष यदुनायक । म्हणे,
'राजया ! अल्पसें एक । मागणें असे कांहीं एक । तें अविलंबें अनुवादें.

१. राजमार्गांत. २. अध्याय २१ श्लोक २६ पहा. ३. चंदनागुरूनें. (पृष्ठ १५ टीप ४ पहा).
४. 'धरिल्या' अन्य पाठ. ५. यज्ञस्थानीं. ६. हस्तिरूप अरण्यांत. ७. सिंह. ८. यज्ञशाळेंत.
९. अध्याय २१ श्लोक ३१ पहा. १०. विवाहसमयीं वर वधूच्या द्वारीं आला असतां
पादप्रक्षालनादि करून मध, तूप आणि दही हीं मिश्रित करून त्यास समर्पून गंध वस्त्र इत्या-
दिकांनीं त्याची पूजा करणें, या विधीला 'मधुपर्क' म्हणतात. या संबधानें पुढील वचनें
आधारभूत आहेत:—'दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सितैताभिस्तु पंचभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु
सर्वदेवौघतुष्टये ॥ जलं तु सर्वतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् । सर्वेषामधिकं क्षौद्रं मधुपर्के
प्रयोजयेत् ॥' (कालिकापुराण.) याचा भावार्थ:—सर्व देवांच्या प्रीणनार्थ दधि घृत जल
मधु आणि शर्करा या पांच पदार्थांचें जें मिश्रण करतात त्याला मधुपर्क हें नांव
आहे. ह्यांत पाण्याचा अंश सर्वांत कमी असतो. साखर दही आणि तूप हीं सारख्या
प्रमाणानें असतात. परंतु मधुपर्कांत मधाचें परिमाण सर्वांत जास्त असतें. 'राजलिक् स्नात-
कगुरुन्प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥' [मनुस्मृति-अध्याय १
श्लोक ११९.] याचा भावार्थ:—राजा, ऋत्विक्, स्नातक (वेदाध्ययन करून गुरुगृहापात्रीं
आलेला वेदाभ्यासी विद्यार्थी), गुरु, जांवई, सासरा आणि मामा, हे सात घरीं आले असतें
गृह्यसूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें त्यांची मधुपर्कद्वारा पूजा करावी. एक संवत्सर लोटल्यावर
पुनः आले तर त्यांची मधुपर्कपूजा पुनः केली पाहिजे. ११. अ० २१ श्लो० ३३-३४ पहा.

॥ १११ ॥ हे दोषे व्रतस्थ मौनी । अर्धप्रमाण लोटतां रजनी । वृत्तांत बोल-
 तील वचनीं । तो त्वां पुढें परिसणें.' ॥ ११२ ॥ होमशाळे स्थापूनि द्विजा ।
 राजगृहीं प्रवेशे राजा, । अर्ध लोटल्या शशांकभाजा । पुढती आला जवळिके.
 ॥ ११३ ॥ महानुभाव तपस्वी थोर । म्हणोनि गृहीं योगेश्वर । त्यातें अर्पूनि
 पूजोपचार । सुप्रसन्न करावे. ॥ ११४ ॥ म्हणूनि मागुती मागधेश्वर । आदरें
 करूनि नमस्कार । काय बोलती मधुरोत्तर । तें उचित परिसावया. ॥ ११५ ॥
 अतिथी म्हणती, 'कुशळ राया !' । तो म्हणे, 'देखतां पवित्र पायां । सकल
 कल्याण येथोनियां । आशीर्वचनीं स्वामींचिया. ॥ ११६ ॥ कोठोनि येणें
 कोठवरी ? । इच्छा केउती पुढारीं ? । आज्ञा असेल, उत्तरीं । प्रगट केली पाहिजे.
 ॥ ११७ ॥ पाहतां तापसियांचीं सोंगें । वर्ततां देखोनि अविधिमार्गें, । भेरीभंग
 शृंगभंगें । किमर्थ केलें सांगिजे. ॥ ११८ ॥ अमार्गें आलेति राजसदना । हेही
 दोषामाजी गणना, । पूजा न घ्यावया कारण । सांगितलें पाहिजे. ॥ ११९ ॥
 पुष्पगंधें श्वेत सुमनें । कवणा आश्रमाचीं हीं चिन्हें । इच्छा नाही तरी कां येणें ? ।
 प्रभूपती विरक्तीं. ॥ १२० ॥ असो तुमचे गुणागुण, । मागाल तें देईन
 दान, । या निश्चयें निश्चळ मन । करूनि बोला याचक हो !' ॥ १२१ ॥ तिघां-
 माजी गुरुत्व मुख्य । तो म्हणे, 'राया ! यथार्थ ऐक । जाणतां वर्तती अविवेक ।
 हें अघटित सर्वथा. ॥ १२२ ॥ प्रकट अपकीर्तीचा घोष । यालागीं पवित्रा
 आला रोष । भेरी भंगिल्या त्याचा दोष । पाहतां कांहीं असेना ॥ १२३ ॥
 'वाढेल तें पडेल त्वरित' । हाचि जाणावा संकेत । शृंगें भंगिलीं त्याचा
 अर्थ । ऐसाचि असे शाहणिया ! ॥ १२४ ॥ त्यागूनि रज तम दुर्जनें ।
 सत्वसंगें असणें बसणें । म्हणोनि गंधें श्वेतवसनें । शुद्ध सुमनें धरियेलीं
 ॥ १२५ ॥ मार्गें जाइजे मित्रसदना । अमार्गें येइजे शत्रुस्थाना । नीतिधर्म
 नरमंडना ! । वर्तणूक आमुची. ॥ १२६ ॥ आलों असों आणिके अर्थीं ।
 पूजाप्रतिग्रह नातळों हातीं । जे जे वर्तती धर्मपंथीं । ते ते मित्र आमुचे'.
 ॥ १२७ ॥ ऐकोनि बोले मागधेश्वर, । 'आम्हां काय ऐसें वैर । कोणे काळीं

१. नियमस्थ. २. यज्ञागारांत. ३. रात्र. शशांकाची (चंद्राची) भाजा (भार्या). रात्र ही चंद्राची बायको आणि चंद्र हा तिचा वल्लभ-ही समजूत फार जुनी आहे. चंद्राला 'निशापति' असें नांव आहे. ४. अ० २१ श्लो० ४५ पहा. ५. अद्वारानें. ६. अ० २९ श्लो० ४९-५४ पहा. ७. आपल्या शत्रूच्या घरीं आडमार्गानें जावें असा नियम आहे. [अ० २१ श्लो० ५३]. ८. पूजेचा स्वीकार. ९. स्पर्श. १०. धर्ममार्गी.

विरोधाचार । मी आचरलों तुम्हांशीं. ॥ १२८ ॥ नाहीं असत्यापरतें पाप ।
 बोलतां तितुका अविचार जल्प । कारणावीण दुष्ट संकल्प । वाहणें हाचि
 अविवेक. ॥ १२९ ॥ अमृतफळाऐसीं वचनें । अंतर भेदितां वृंदावनें, ।
 काळकूटें घोळिलीं अन्नें । केवीं रुचिकर म्हणावीं ? ॥ १३० ॥ आतां यथार्थ
 तेंच सांगा । मागणें तें प्रकट मागा । नसतां कलंक माझिया आंगा । वैरशब्द
 न लावणें. ॥ १३१ ॥ 'याचक' म्हणतां अनादरु । करूं नये हा शिष्टाचार, ।
 सांडोनि वक्रोक्तीचा विचारु । नीट बोला, धीट हो ! ॥ १३२ ॥ अच्युत
 म्हणे, 'एक वचन, । वैरास कांहीं न लागे यत्न, । दुष्ट ज्याचें आचरण । तोचि
 वैरी विश्वाचा. ॥ १३३ ॥ राजे धरूनियां लक्षावधी । बेंस्त करुनि सूंदले
 बंदीं । त्यांचा होम कवणे विधी । करूं पाहसी सांग पां ? ॥ १३४ ॥ हेंचि
 असह्य तिघां देवां । हेंचि असह्य महानुभावां । हेंचि कारण वैरभावा । आम्हां
 तुम्हां प्रस्तुत. ॥ १३५ ॥ काया वाचा मनोविकारी । परपीडक हिंसाचारी ।
 भूतद्रोह ज्यामाझारी । तोचि वैरी विष्णूचा. ॥ १३६ ॥ ऐश्वर्यमदें जो अवि-
 चारी । इंद्रियकर्मीं जो अनाचारी । शक्ति असोनि अनुपकारी । तोचि वैरी
 विष्णूचा. ॥ १३७ ॥ भंगी वेदाज्ञागळसरी । ऐश्वर्यवादें वैधव्य करी ।
 कुश्चिताचारें जो व्यभिचारी । तोचि वैरी विष्णूचा. ॥ १३८ ॥ विष्णुरूप
 जगशरीरीं । गर्जन तर्जन कठिणोत्तरीं । शस्त्रधारे भेद न करी ।
 तोचि वैरी विष्णूचा. ॥ १३९ ॥ कर्मला केशवा वागेश्वरी । भेटों
 भावी धर्मागारीं । कार्पण्यलोभें विघड करी । तोचि वैरी विष्णूचा. ॥ १४० ॥
 जो शिवाचें भजन करी । विष्णुद्रोह ज्याचे अंतरीं । तेणें मस्तक पुजोनि
 उदरीं । शस्त्र जैसें खोंचिलें. ॥ १४१ ॥ विष्णुनामाची निंदा करी । विष्णु-
 भक्तांचा द्वेष धरी । विष्णूचें गुणकीर्तन अठ्हेरी । तोचि वैरी विष्णूचा.
 ॥ १४२ ॥ विष्णुभक्त मी निर्दोष । म्हणोनि करी शिवाचा द्वेष । त्यातें
 म्हणे हृषीकेश । मुख्य वैरी तो माझा. ॥ १४३ ॥ संत महंत महानुभाव । हा
 विष्णूचा परिवार सर्व । यालागीं सहज वैरभाव । आम्हां तुम्हां योजला.
 ॥ १४४ ॥ अपाय चिंतूनि परातें । कल्याण इच्छी आपणातें । विष्णु वैरी
 होवोनि त्यातें । नाश करी सर्वस्वें. ॥ १४५ ॥ आम्हीं धर्मातें स्थापावें । साधु-

१. एक जातीचें कडू फळ. २. विषानें. ३. अ० २२ श्लो० ७-२६ पहा. ४. बोकड.
 ५. घातले. ६. उदारधी नरां. ७. प्राणिद्वेष. ८. लक्ष्मी.

सज्जनांतें प्रतिपाळावें । यत्ने दुष्टांतें दंडावें । हेंचि कर्तव्य आमुचें. ॥१४६॥
याचिलार्गीं येणें जाणें । याचिलार्गीं देह धरणें । सांगों नये परि सांगणें ।
पडियेलें येथें ये काळीं. ॥ १४७ ॥ ब्राह्मण अवघा ब्रह्ममूर्ती । याचिलार्गीं
फिरों सर्व जगतीं, । जे जे वर्तती अनीतीं । शिक्षा त्यांतें करावया. ॥१४८॥
आतां राजे करीं कां मुक्त । हेंचि आमुचें मागणें येथ, । नेदीं म्हणसी तरी
अनर्थ । येचि काळीं दिसतसे. ॥ १४९ ॥ राजे सोडविल्याविणें । येथोनि
सहसा नाहीं जाणें । पैजे प्राण घेणें देणें । घूत खेळणें हें येथें. ॥ १५० ॥
हांव न धरिसी संग्रामीं । तरी बळात्कारें उठवूं आम्ही.' । ऐसें बोलतां परा-
क्रमी । जरासंध क्षोभला. ॥ १५१ ॥ पुसोनियां उभय नेत्र । न्याहाळून पाहे
वैक्र, । म्हणे, 'हा पांडवांचा मित्र । होय कीं काय विचारी. ॥१५२॥ जो
आटींव जेठियाऐसा । चढत तेज मुखप्रकाशा । भीमाऐसा आंगठसा ।
माझिये दृष्टी भासतसे. ॥ १५३ ॥ तिसरा जो कां आजानुवाहो । तो द्रौप-
दीचा तिसरा नाहो, । त्रिशुद्धी करूनि खांडवदाहो । तोषविलें त्रिपादा.

१. 'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
युगे ॥' [भगवद्गीता-अ० ४ श्लो० ८] या श्लोकाचा भावार्थ या ओवींत आहे. २. इच्छा-
३. मुख. ४. नायक. ५. ही कथा अशी आहे:—श्वेतकी नामक एका प्रख्यात राजानें
असंख्य यज्ञ केले; शेवटीं शतसंवत्सरात्मक यज्ञ दुर्वास ऋषीच्या आश्रयानें केला. या अनेक
यज्ञांत हविर्भक्षण केल्यामुळें अग्नीला इतकें जाड्य आलें कीं, 'त्याचा प्रतीकार कसा करावा?'
असें विचारण्यासाठीं त्याला ब्रह्मदेवाकडे जावें लागलें. अनेक वर्षे घृतधारा सेवन केल्यानें
अग्नि निस्तेज आणि म्लान झाला. 'खांडववन भक्षण करून अग्नीनें आपलें जाड्य निरस्त
करावें' असा उपाय पितामहानें सांगितला. पण हें वन इंद्ररक्षित होतें म्हणून तें अग्नीस
सुप्राप्य नव्हतें. तेव्हां पितामहाच्या अनुमतानें अग्नि विप्रवेष घेऊन मनुष्यलोकीं कृष्णा-
र्जुनांस शरण आला. त्या उभयांनीं खांडववन भक्षणार्थ देण्याचें कबूल केलें, पण अर्जुनापाशीं
रथादियुद्धसाहित्याची कांहींशी उणीव असल्यामुळें अग्नीनें वरुणापासून मागून घेऊन अर्जु-
नाला गांडीव धनुष्य, अक्षय्य इषुधि, कपिध्वजयुक्त दिव्य रथ, इत्यादि सामुग्री दिली आणि
कृष्णास वज्रनाभ नामक चक्र आणि कौमोदकी नामक गदा देऊन उभयतांस संतुष्ट केलें.
नंतर अग्नि तें वन भक्षण करूं लागला, आणि कृष्णार्जुन रथारूढ होऊन वनाच्या दोन्ही
बाजूंस सर्व प्राणिनाश करूं लागले. हें वर्तमान कळतांच इंद्र अग्नीचें निवारण करण्यासाठीं
सकलदेवांसह आकाशांत येऊन जलवृष्टि करूं लागला. तेव्हां कृष्णार्जुनांनीं त्याचा पाडाव
करून त्यास परत लाविलें. नंतर अग्नि तें वन पंधरा दिवस यथेच्छ भक्षण करून व्याधिनिर्मुक्त
झाला. (आदिपर्व-अध्याय २२३-२२५.) ६. अग्नीला. [त्रयः पादाः यस्यासौ त्रिपाद्.
अग्नीला तीन पाय (पाद) होते म्हणून त्याला त्रिपाद म्हणत. 'चत्वारि शृंगाणि त्रयो अस्य
पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य' असें श्रुतिवचन आहे.]

॥ १५४ ॥ शस्त्रसाधनें बहुत काळ । केलीं यांचें वक्ष विशाळ । पाणितळें
भासती प्रबळ । तें सांगती जातीतें. ॥१५५॥ नोव्हे द्विजतेजाचें चांदणें, ।
क्षात्रतेजाचीं उष्ण किरणें । लगतां सांगती लक्षणें । वर्ण आणि वृत्तीचीं.
॥ १५६ ॥ येरव्हीं ऐसीं वाग्वचनें । बोलिजेतील आणिकें कोणें । तथापि
माझिये दृष्टीस तृणें । कृष्ण आणि पांडव. ॥ १५७ ॥ जरासंध असतां
जितु । महींद्रमोचनाची मातु । करी ऐसा वीरश्रीकांतु । भुवनत्रयीं असेना.
॥ १५८ ॥ मुखाकृती मशकाऐसी । पर्वत गिळीन म्हणे मासी । तुमची
बोली टिटवी तैसी । आश्चर्य करी आमुतें. ॥१५९॥ ऊर्णनाभी स्वतंतुसूत्रीं ।
पृथ्वी झांकीन म्हणे वस्त्रीं । वृश्चिक नागियाचे शस्त्रीं । खंडीन म्हणे
वज्रातें. ॥ १६० ॥ खंदोत मिरवी रविमंडळा । मुंगी उचली ब्रह्मांड-
गोळा । तेवीं तुझें बोलणें बरळा ! । शक्तीहूनि अचाट. ॥ १६१ ॥
अवलोकनि आपणाकडे । शक्तीसारिखें बोलिजे तोंडें । याचकें जीविकेचिये
चाडें । मागों ये तेंचि मागावें. ॥ १६२ ॥ ऐसें बोलतां मागधेश्वर । उत्तर
देईल यादवेश्वर । तेंचि कथील कवीश्वर । उत्तराध्यायीं श्रोतयां ॥ १६३ ॥
इति श्रीभारतकथानुवादें । खंडती जन्ममरणाचीं वृंदें, । लीलाविश्वंभरप्रसादें ।
मुक्तेश्वर कवि म्हणे. ॥ १६४ ॥

अध्याय सातवा.

कंसारी ^१संसारगजकेसरी । हांसोनि बोले श्रीकृष्ण शौरी, । पांडुपुत्र हे
निर्धारीं । भीमार्जुन जाण पां. ॥ १ ॥ मागें अपराध केले क्षमा । ते कार्या-
कारणें पुरुषाधमा ! । लोटली मर्यादेची सीमा । शेवटीं फळ भोगीं कां. ॥२॥
संरला सुकृताचा तंतु । आयुष्यतैला झाला अंतु । माझिये हस्तीं व्यजनवातु ।
भीमरूपें उदेल. ॥ ३ ॥ तो झगटतां सत्वरगती । प्राणदीप पंच ज्योती ।
मालवोनि पडेल क्षितीं । गात्र पात्र पालथें. ॥ ४ ॥ असेल वांचावयाची
आर्ती । तरी रक्षिल्यां करीं बंधमुक्ती । आम्हां तुम्हां अर्थाअर्थीं । वैरसंबंध
असेना. ॥ ५ ॥ करीं रायांचें बंधमोचन । कीं युद्धा उठीं न लगतां क्षण ।

१. राजांच्या सुटकेची गोष्ट. २. सुतेरा. ३. आपल्या तंतूंच्या जाळ्यानें. ४. विंचू.
५. काजवा. ६. संसाररूप गजाचा (हंता) सिंह. ७. हें रूपकाचें सुंदर उदाहरण आहे.
अशीं रूपकें मुक्तेश्वराच्या काव्यांत अनेक आढळतात.

यावेगळा विचार आन । करणें आतां घडेना. ॥ ६ ॥ आतां बोलिलासी
वचन । मागाल तें देईन दान । न करितां नृपांचें मोचन । ऊठ वेगीं
संग्रामा. ॥ ७ ॥ शस्त्रावीण बाहुयुद्ध । उसण्या घाई करीं कां शुद्ध । जिंकेल
तेणें अक्षयी पद । उभयलोकीं भोगावें. ॥ ८ ॥ तिघांमाजी जो आवडे ।
त्यासींच भिडिजे इडेंपाडें.' । मागध म्हणे, 'मूर्खा ! तोंडें । जल्प करिसी
वाचाटा ! ॥ ९ ॥ तूं बहुरूपी खेळसी सोंगें । कोणतें युद्ध जिंकिलें आंगें ।
वेडीं बागडीं भाविकें भणगें । तुझें शूरत्व त्यांमाजी. ॥ १० ॥ पार्थ पृथेचें
सुकुमार बाळ । शस्त्राभ्यासीं गेला काळ । मजसीं अयोग्य परि अळुमाळ ।
भीम कांहीं दिसतसे. ॥ ११ ॥ तोही मंद जड आळसी । बहुत आहार
निद्रा त्यासी । आयुष्य सरलें म्हणून ऐसी । बुद्धी उदेली तुम्हांतें. ॥ १२ ॥
तिघांतें हाणोनि चडकणा । क्षणामाजी मेळवीन मरणा । बळें सर्पाच्या
सदना । मंडूक वस्ती पावला.' ॥ १३ ॥ 'मंडूक किंवा तिघे गरुड । आतांचि
होईल हा निवाड. । समय प्राप्त झालिया वाड । बोल टाकीं माधारा.'
॥ १४ ॥ ऐसें बोलतां चक्रपाणी । उभे ठेले समरांगणीं । जरासंधें राज्यासनीं ।
अभिषेकिलें सहदेवा. ॥ १५ ॥ प्रधानातें निरोपी मुखें, । 'राज्य रक्षावें अति-
विवेकें, । होणार तें होतसे सुखें । निर्भय सर्वीं असावें.' ॥ १६ ॥ सरसावुनी
वीरगुंठी । भीम लक्षिला दारुण दृष्टीं । जैसा मदोन्मत्त कॅरटी । सिंहेश्वरें
लक्षावा. ॥ १७ ॥ भीमाआंगीं वीरश्रीचा लोटू । धरितां न धरवे अतिउद्धटू ।
अगस्ती धांवे समुद्र धोटूं । तैसा झगटे पुढारां. ॥ १८ ॥ दोघे पिटिती
पाणितळें । जानुमूळें बाहुमूळें । मही ताडितां पांदतळें । शैलमौळें थरकती.
॥ १९ ॥ दोघे सरती कुळदैवतें । मागध मागे म्हेशातें, । 'शत्रुयाचकां
माझेनि मृत्यें । यशभिक्षा लाधो मज.' ॥ २० ॥ भीमें सरोनि श्रीकृष्णचरण ।
म्हणे, 'होवोनि मागधहनन । सिद्धी पावो राजसूययज्ञ । आर्त पुरो पांडूची.'
॥ २१ ॥ किरीट काढोनि हस्तकीं । केश आंवळिले मस्तकीं, । चंड गर्जना
करिती मुखीं । काळ कांपे चळचळां. ॥ २२ ॥ धांवोनि भीमाची वीरगुंठी ।
मागधें कवळोनियां मुष्टी । दक्षिणहस्त सूदला कंठीं । काळपाशासारिखा.

१. बेडूक. २. कृष्ण. ३. अ० २२ श्लो० ३१ पहा. ४. हत्ती. ५. पिण्यासाठीं. ६. 'तगटे'
असा अन्य पाठ. तगपे=धांवे. ७. तळहातानें. ८. मांड्या. ९. दंड. १०. पायांच्या
तळव्यानें. ११. पर्वतशिखरें. १२. थरथर कांपती. १३. शंकरातें. १४. आवड, इच्छा.
१५. अ० २३ श्लो० ६ पहा. १६. भयंकर. १७. यमधर्म. १८. घातला. १९. यमाचा पाश.

॥ २३ ॥ दांत खाऊनि करकराटी । गुडघा स्थापिला हृदयपुटी । सावध
 म्हणे कृष्ण जगजेठी, । 'बापा ! भीमा ! वळिष्ठा !' ॥ २४ ॥ भीमें भैरवा-
 कार दृष्टी । हृदयीं वोपिली वैज्रमुष्टी । सोडवूनि मंगरमिठी । झिंजाडोनि
 लोटिला. ॥२५॥ तेणें मागुती उठोनि विर्कळ । पडिला जैसा विशाळ ताळ ।
 पुढती उठोनि उतावीळ । भीम मध्ये कवळिला. ॥ २६ ॥ दोन्ही कोंपर
 दोन्ही मुष्टी । चारी आंघात वोपिले पृष्ठी । मागध क्षोभोनि उंफराटी ।
 हुंमणी हाणी मस्तकीं. ॥२७॥ झोंबी सोडवोनि तेंवकें । मस्तका मस्तकें देती
 थडके, । सहस्रसंख्या लोट भंडके । अंशुद्धाचे चालती. ॥ २८ ॥ मस्तकें
 फुटोनियां घरणीं । रक्तप्रवाह भरती वदनीं. । मागध म्हणे, 'देहमरणीं ।
 अमृतपान होतसे.' ॥२९॥ हस्त वोढिती तोडावया । पाय कवळिती मोडावया ।
 डोळे टोंचिती फोडावया । पाडावया दंशनांतें. ॥३०॥ कूर्परप्रहार लत्ताप्रहार ।
 मुष्टिप्रहार मस्तकप्रहार । मोजोनि मारिती शतसहस्र । 'उसणें वे घे' म्हणोनी.
 ॥ ३१ ॥ मस्तकीं वाहती करूनी मोट, । भूर्मी टाकिती जैसा घट, । तळीं
 पाषाण होती पिष्ट । आंगलोटें दोघांच्या. ॥ ३२ ॥ बाहु गदा बाहु मुसळें ।
 बाहु मुद्गल कर त्रिशूलें । एकमेकांचीं मर्मस्थळें । पाहोनियां मारिती. ॥३३॥
 तळवे तळपणें चपेट झडपा, । ताडितां दोघे दाटती धापा । उडिया टाकिती
 सकोपा । येरयेरां मस्तकीं. ॥ ३४ ॥ व्याघ्राएसे क्रोधानळीं । झोंबों पाहती
 कंठनाळी । सिंहाएसे कुंभस्थळीं । भेदूं म्हणती मस्तकें. ॥ ३५ ॥ नीट
 उभारोनि बोटें । हाणोनि फोडों पाहती पोटे । काढोनि अंत्रमाळ गोठें । कंठीं
 घालूं इच्छिती. ॥३६॥ वर्मस्थळीं लाविती कळे । हस्तपार्शीं कर्षती गळे, ।
 दोघांचींही आतुर्बळें । नाटोपती एकएकां. ॥ ३७ ॥ सर्पाएसे फुस्कारती ।
 सिंहाएसे हुंकारती । वृषभाएसे फुंपाटती । उफाळती ईसाळें. ॥ ३८ ॥ नरें
 नारी नागरिक लोक । पाहती दोघांचें कौतुक । विमानयानीं वृंदारक । जय
 इच्छिती भीमातें. ॥३९॥ मुष्टिघातांचिया ध्वनी । थरथराटें थरके धरणी ।

१. करकर. २. छातीवर. ३. 'कृष्णकिरीटी' असा अन्य पाठ. ४. भयंकर. ५. वज्रा-
 सारखी कठिण मूठ. ६. मगरासारखी घट मिठी. ७. आंसडून. ८. घायाळ. ९. ताडवृक्ष.
 १०. प्रहार. ११. 'उल्हाटी' असा अन्य पाठ. १२. बुक्की. १३. कोपाच्या आवेशानें.
 १४. लाल. १५. रक्ताचे. १६. दंतांतें. १७. 'कूर्परप्रहार' असा अन्य पाठ. कूर्परप्रहार=
 कोंपरखळ्या. १८. 'बाहु कांतिया करवाळें' असा अन्य पाठ. कांतिया करवाळें=पोलादी
 तरवारी. १९. ब्रह्मराक्षस. २०. अध्याय २३ श्लोक २१ पहा. २१. देव. २२. पृथ्वी.

वोथरोनि पाताळफणी । मार्ग पाहे पळावया. ॥ ४० ॥ कूर्म आंखडी हात पाय, । वैराह म्हणे, 'मांडिलें काय ? । दंष्ट्रास्तंभ भंगलिया, भोर्ये । केवीं थांबे तळवटीं.' ॥ ४१ ॥ निराहार निरुदक, । विसांवा न घेतां पळ एक, । तेरो दिवसपर्यंत देख । युद्ध झालें दोघांसी. ॥ ४२ ॥ कार्तिकाचिया प्रथम दिवसीं । संग्राम मांडला दोघांसीं । लोटलिया त्रयोदशी । निशी झाली झुंजतां ॥ ४३ ॥ चतुर्दशीचिया रातीं । सूच्छा पावला मागध नृपती, । ते वेळीं संकेत दावी हातीं । पांडवातें माधव. ॥ ४४ ॥ 'पाय कवळोनियां करतळीं । चिरोनि करावीं दोन्हीं फळीं । जरेनें सांधिला तो उंखळीं । सांधा वेगीं बलिष्ठा ! ॥ ४५ ॥ या वेगळा उपाय आंन । करितां मागध न पावे मरण, । आतांचि होऊनि सावधान । युद्ध करील मागुती.' ॥ ४६ ॥ ऐसें बोले जंव मुकुंद, । तंव सावध झाला जरासंध । धांवला जैसा द्विरंद मदांध । झगटे विशालद्रुमासीं. ॥ ४७ ॥ शंबरारीवरी शंबर, । श्रीरामावरी दशशिर, । महाशक्तीवरी महिषासुर । महाकूर ज्यापरी. ॥ ४८ ॥ महिषासुर महामायेसीं, । हिरण्यकशिपु नृसिंहासीं, । जेवीं मदन महेशासीं । तेवीं भीमासीं मागध. ॥ ४९ ॥ मोहो माजला विवेकासी, । क्रोध संघटे सात्विकासी, । खळ बडबडी सर्वज्ञासी । तेवीं भीमासीं मागध. ॥ ५० ॥ प्रवर्तला महामारीं । पतंग जैसा वैश्रानरीं । झगटे, तैसा मुष्टिप्रहारीं । रागें ताडी भीमातें. ॥ ५१ ॥ भीमें रगडोनियां दाढा । मध्यभागीं कर्षिला गाढा । माथां वाहोनियां भवंडा । चक्राकार दाविला. ॥ ५२ ॥ तेथोनि टाकिला भूतळीं । लात वोपिली वक्षस्थळीं । वज्रें ताडोनियां मौळी । शंक्र भंगी

१. घाबरून. २. कांसव. ३. डुकर. ४. भूमि. ५. अ० २३ श्लो० २९ पहा. ६. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेपासून त्रयोदशीपर्यंत तेरा दिवस मलयुद्ध होऊन चतुर्दशीच्या रात्रीं भीमानें जरासंधास मारिलें. (अ० २३ श्लो० २९-३०.) युद्धाचा आणि कार्तिकाचा आरंभ एकाच दिवशीं झाला. [मोरोपंत-सभापर्व-अ० १ गी० ११२.] ७. रात्र. ८. भीमातें. ९. सोडीव. १०. अन्य. ११. हत्ती. [द्वि (दोन) रद (दांत) ज्याला तो. हत्तीला दोन दांत असतात; हत्तीला 'अनेकप' आणि 'द्विप' असेंही नांव आहे.] १२. मोठ्या वृक्षासीं. १३. शंबराचा शत्रु मदन. शंबरासुराच्या वधाची कथा 'कृष्णविजय'-अध्याय ५५ (काव्य-संग्रह-पृष्ठे २९-३९) यांत आहे ती पहा. १४. रावण. १५. कात्यायनी, काली. १६. अग्नींत. १७. धरिला. १८. घट्ट. १९. फेरा. २०. उरावर. २१. मस्तक, शिखर. २२. इंद्र. [इंद्रानें वज्रप्रहारानें अनेक पर्वतांचा चुराडा केला-अशी कथा आहे.]

पर्वता. ॥५३॥ तेवीं पाडोनियां उताणा । वामपादें दक्षिण चरणा । रगडोनि
 सव्य पाद जाणा । उभयहस्तीं कवळिला. ॥ ५४ ॥ आंसडोनि बळउद्धटे ।
 मध्यें उघडिला तडतडाटे । अशुद्धनदीचे खळखळाटे । रंगभूमिके लोटले.
 ॥ ५५ ॥ जडोनि मागुता उठिला झुंजा । देखोनि आश्चर्य अर्जुनाग्रजा ।
 पुढती धरोनि महाराजा । दुभागिलें हस्तकें. ॥ ५६ ॥ तिसच्यानें देहाकार
 घडिला. । भीम हांसोनि आवेशला, । पायीं कवळोनि वहिला । मस्तकावरी
 मागुता. ॥५७॥ शतवार देऊनियां फेरे । भूमीं त्राहाटिला अंगभारें । चिरोनि
 सांडिला द्विकरें । दोहींकडे देहुडीं. ॥५८॥ ते न लागती एक शैवा । मागघ
 निःशेष मुकला जीवा । झाला भरंवसा पांडवा । आणि माधवा पार्थासी ॥५९॥
 कथा बोलती ग्रंथांतरीं । संकेत दाविला मुरारीं । खर्जुरीपर्ण धरुनि करीं ।
 मध्यभागीं चिरियेलें. ॥ ६० ॥ सव्य अपसव्य सांडितां करे । मग न जडतीच
 परस्परें, । परी हें व्यासऋषीश्वरें । कथिलें नाही भारतीं. ॥६१॥ भीमसेनें
 आपुले हस्तीं । करोनि शकलें टाकिलीं क्षितीं । जरासंधा दिधली मुक्ती ।
 कुंतीकुमरें यापरी. ॥६२॥ तेव्हां भीमें फोडिली हांक, । तेणें घाबरे तिन्ही
 लोक, । अंगनाअंगीं भरला धाक । गर्भस्राव ओसरला. ॥ ६३ ॥ म्हणती
 पृथ्वी दुभागिली, । कीं ग्रंहांचीं मंडळें खचलीं, । कीं मेरुचीं शिखरें कोस-
 लीं, । वज्रघात न लागतां. ॥ ६४ ॥ विमानीं गंधर्व करिती शब्द, ।
 'कृष्णें मारिला जरासंध, । नोहे प्रळय, हा आनंद । लोकत्रयीं माजवा.'
 ॥ ६५ ॥ जयजयकार करुनि सकळीं । उभयलोकीं पिटिली टाळी । देवीं
 वोपिल्या पुष्पांजळी । कृष्णभीममस्तकीं. ॥ ६६ ॥ विजयी झाला भीम-
 सेन । आनंदकंदा आल्हाद पूर्ण । आवडीं देऊनि आलिंगन । पाठी हातें
 थापटिली. ॥ ६७ ॥ म्हणे, 'भीमा ! माझे आर्त । तुवां पुरविले समस्त ।
 निःशल्य झालों आज सुचित्त । सुखें वसों द्वारके.' ॥ ६८ ॥ भीम बोले
 विनयोत्तरें, । 'वायां वेडीव^३ घेइजे चतुरें, । शस्त्रासी वाखाणिजे शस्त्रधरें । धन्य तूं

१. चिरिला. २. रक्तनदीचे. ३. भीमास. ४. अध्याय २४ श्लोक ६ पहा. ५. आप-
 टिला. ६. राजद्वारीं. ७. प्रेतास. ८. भीमास. ९. या ओवीवरून व अशाच इतर उल्लेखां-
 वरून मुक्तेश्वर हा मोठा ग्रंथपाठक होता असें दिसतें. 'महाभारतांत' काय आहे काय
 नाही हें नीटपणें पाहून ग्रंथरचना करित असे. पण केवळ 'महाभारत' वाचून त्याची
 तृप्ति होत नसे असें म्हटलें पाहिजे. १०. अध्याय ३६ श्लोक ९-१० पहा. ११. सूर्यादिक
 ग्रंहांची. १२. कृष्णाला. १३. अजाणपणा.

आज यशस्वी. ॥ ६९ ॥ परीजणें शस्त्रासि चाळिजे । यश गौरव त्यासीच
साजे, । तुमच्या गुह्याचीं धन्य बीजें । आमुतें निमित्त करूनी. ॥ ७० ॥
स्मरणें जोडे मोक्षसदन । त्याचे दृष्टीपुढें मरण, । जरासंधाचें भाग्य पूर्ण ।
विष्णुभुवनीं सुखवस्ती.' ॥ ७१ ॥ मरण पावला मागधनाथ । राजद्वारीं
पडिलें प्रेत, । प्रजा पाचारूनि समस्त । अभयदानें तोषवी. ॥ ७२ ॥ सह-
देवातें आलिंगन । आवडीं वोपी यदुनंदन, । म्हणे, 'तूं प्रन्हादासमान । आस
होसी मज मित्रा ! ॥ ७३ ॥ खेद सांडोनियां मना । राज्य चालवीं माझिये
आज्ञा । तुझें अरिष्ट तें मी प्राज्ञा ! । परिहारीन तात्काळ.' ॥ ७४ ॥ प्रजा
प्रधानाचिया हातीं । मागधपुत्र निरविला प्रीतीं, । सहदेवें बहु संपत्ती ।
कृष्णापार्यां अर्पिली. ॥ ७५ ॥ उत्तरकार्याचा निरोप । देवोनि राहविला
मागधनृप । राजसूययज्ञा सकृप । 'शीघ्र येई' म्हणतसे. ॥ ७६ ॥ असो. जरा-
संधाचा रथ । जो त्रैलोकीं विख्यातवंत । त्यावरी बैसोनि रॅमाकांत । तारका-
वरी मिरविला. ॥ ७७ ॥ पुढें वृत्रासुराच्या हनना । श्रीधरें वोपिला सँहस्र-
नयना । शक्रे मित्रत्व मानोनि मना । बृहद्रथातें दीधला. ॥ ७८ ॥ क्रमेंचि
जरासंधासी प्राप्त । तोचि संजोगोनि दिव्यरथ । पांडवांसीं श्रीकृष्णनाथ ।
आरूढोनि चालिला. ॥ ७९ ॥ एकाऊन एकशत । दानवराजे बलोन्मत्त ।
ज्यांवरी बैसोनि निष्पात । शक्रे केला त्यांचा. ॥ ८० ॥ तप्त चामीकराची
प्रभा । किंकिणी ज्वाळा गाजवी नभा । सूर्यतेजाचे दीप्तीची शोभा । गाळूनि
जैसी निर्मल. ॥ ८१ ॥ इंद्रधनुष्यासारिखा ध्वज । दुरोनि दिसे तेजःपुंज ।
पताका फडकती जैसी वीज । वातें वारी अरीतें. ॥ ८२ ॥ स्मरण करितां मुख-
सँरोजीं । गरुड येवोनि बैसला ध्वजीं । ज्याच्या पक्षांच्या सुतेजीं । झांकोळती
रविचंद्र. ॥ ८३ ॥ उच्चैःश्रव्यातें दाविती मार्ग । चारी वारू अतिसवेग ।

१. परजणें. २. अध्याय २४ श्लोक ४१-४२ पहा. ३. जारासंधि. ४. विष्णु. ५. इंद्राला.
६ इंद्रानें. ७. जोडून, सज्ज करून. ८. भीमार्जुनांसह. ९. नव्याणव दानव राजे (अ० २४
श्लोक १९). १०. ज्या रथावर. ११. सुवर्णाची. १२. अध्याय २४ श्लोक १७-२८ पहा.
१३. कांतीची. १४. मुखकमळी. १५. व्यापून जाती. झांकोळणें=आच्छादित होणें अथवा
करणें. १६. इंद्राच्या अश्वतें. उच्चैःश्रवा हा चवदा रत्नांपैकीं एक होय. या चौदा रत्नांचीं
नांवें पुढच्या श्लोकांत दिली आहेत:—'लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वंतरिश्वंद्रमा गावः
कामदुधाः सुरेश्वरगजो रंभादिदेवांगनाः । अश्वः सप्तमुखो विषं हरिधनुः शंखोऽमृतं चांबुधे
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मंगलम् ॥'.

सूर्यरथातें म्हणती व्यंग । एक चक्र म्हणोनी. ॥ ८४ ॥ त्यावरी वळंघोनि
 मुरारी । उभा ठाकला नगरद्वारी । लोक गर्जती जयजयकारी । ब्रह्मानंद
 ब्राह्मणां. ॥८५॥ तोडिलीं नृपांचीं बंधनें । ते घालिती लोटिंगणें । पुष्पांजळी
 भरुनि रत्नें । कृष्णमाथां वोपिती. ॥८६॥ 'प्राणदात्या पुरुषोत्तमा ! । कांहीं
 सेवा सांगिजे आम्हां' । कृष्ण म्हणे, 'राया धर्मा । काज असे यज्ञाचें. ॥८७॥
 काया वाचा मनें घनें । तेथें समस्तीं साह्य होणें । हेंचि सांगणें मागणें । तुम्ही
 देणें हें ऐक'. ॥८८॥ ऐकोनि कृष्णमुखींची गोष्टी । राजे पातले धर्मभेटी, ।
 म्हणती, 'रत्नें सुवर्ण कोटी । धर्मकार्या निवेदूं.' ॥ ८९ ॥ सर्वही पातले
 इंद्रप्रस्था । परम आल्हाद कुंतीसुंता, । विजयी झाला भीमभ्राता । कृष्णनाथ-
 प्रसादें. ॥९०॥ नमस्कारोनि अधोक्षजा । सप्रेमभावे केली पूजा । आलिंगनें
 दिघलीं अनुजां । स्नेहभावे आवडीं. ॥ ९१ ॥ बंधनमुक्त राजेश्वर । त्यातें
 आलिंगी युधिष्ठिर । तींहीं अर्पिले करभार । पर्वत कनकरत्नांचे. ॥ ९२ ॥
 राजसूययज्ञा येणें । बोळविले आज्ञावचनें । स्वस्थळा पावोनि सन्मानें । राज्य
 करिती कृष्णाज्ञा. ॥ ९३ ॥ केशव विनवी धर्मराया, । 'तुझेनि धर्म मागघ
 लया । पावला, आतां यज्ञकार्या । विघ्नकर्ता असेना. ॥ ९४ ॥ तुझे कुळ-
 दीपक हे दोन्ही । नेऊनि उजळिले मागधसदनीं । शत्रुंतमातें निरसूनी ।
 सहदेवतंतु उजळिला. ॥९५॥ कृपापल्लवें झांकूनि पुढती । तुझे वोपिले तुझे
 हातीं । युद्धवाताचे आवर्ती । संरक्षिले सुकृते'. ॥ ९६ ॥ धर्म म्हणे, 'गा !
 सर्वोत्तमा ! । कां भेदांगीं भुलविसी आम्हां ? । इंद्रियांसी रक्षी निजात्मा । तो
 आभार कवणातें ? ॥ ९७ ॥ करें श्रीमुख शृंगारिलें । अथवा चरणप्रक्षाळण
 केलें । तो उपकार मानूनि बोलें । कोण वाणी ऐक पां ? ॥ ९८ ॥ तज

१. चहून. २. अध्याय २४ श्लोक ३१-३५ पहा. ३. आडवें पडून चक्रासारखें लोटत
 जाणें. ४. 'हेंचि सांगणें आणि मागणें' असा अन्य पाठ. ५. अध्याय २४ श्लोक ३६-३७
 पहा. ६. अर्पण करूं. निवेदणें=(१) सांगणें, निरूपण करणें; (२) देणें. ७. धर्मास.
 ८. अधोक्षज=विष्णु. याचा विग्रहार्थ असाः—(१) 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मा-
 दधोक्षजः', (२) 'द्यौरक्षं पृथ्वी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज
 इष्यते ॥', (३) 'अक्षात् इंद्रियाजायते इति अक्षजम्=प्रत्यक्षज्ञानम्, तदधरं ग्राहकत्वाभावात्
 हीनं यस्य', (४) 'अधःकृतं अक्षजं=इंद्रियज्ञानं येन,' याप्रमाणें या शब्दाचे विग्रह आढळतात.
 ९. भीमार्जुनांस. १०. हें सुरेख 'रूपक' आहे. ११. कृपापदरें. १२. भोंवण्यांत. आवर्त=
 पाण्याचा भोंवरा. 'स्यादावर्तोऽभसां भ्रमः' इत्यमरः.

अमृतसमुद्रा आंत । बुडोनि क्रीडती आनंदभरित । त्यांसी जन्ममृत्यूचा वात ।
 वृंवा स्पर्शे सांग पां ? ॥ ९९ ॥ असो हें. श्रीकृष्ण बोले पुढती, ।
 'धर्मराजा ! विवेकमूर्ती ! । बंधु पाठवीं दिशांप्रती । 'पृथ्वीजया'कारणें.
 ॥ १०० ॥ धैराकामधेनूचे स्तन । चहूं दिशांचे भूपाळ जाण । त्यांचें
 करूनियां दौंन । करभाररूपें गोरस ॥ १०१ ॥ आणूनि कीजे यज्ञारंभ । येथें
 न करावा विलंब । देवकीदर्शनाचा लाभ । मीही घेऊनि येतसें.' ॥ १०२ ॥
 'अवश्य' म्हणूनि चौघां वीरीं । सवेग ठोकिल्या प्रस्थानभेरी । निघते झाले
 सहपरिवारीं । देश द्वीपें जिंकावया. ॥ १०३ ॥ जिंकोनि पृथ्वीचे नृपवर ।
 आणोनि कनकाचे गिरिवर । तेणें द्रव्यें ऋषीश्वर । महायोगी गौरवूं.
 ॥ १०४ ॥ शृंगारूनि मागधरथ । द्वारके चालिला द्वारकानाथ । धर्मापार्शीं
 ठेविलें चित्त । अर्थ जैसा लोभिया. ॥ १०५ ॥ कुंतीसी करूनि नमस्कार ।
 नमिला धौंम्य ऋषीश्वर । सन्मानिला युधिष्ठिर । वृकोदरपार्थासीं ॥ १०६ ॥
 पुसिलें नकुळसहदेवांतें । द्रौपदी भगिनी सुभद्रेतें । नमन करितां गोप्रीनाथें ।
 प्रेमानंद समस्तां. ॥ १०७ ॥ नगरद्वारा पातल्या कृष्णा । पांडवीं केली
 प्रदक्षिणा । नमस्कारूनियां चरणा । मग माघारे परतले ॥ १०८ ॥ द्वारके
 गेलिया कृष्णनाथ । पुढें वर्तला जो वृत्तांत । जन्मेजयाप्रती सांगत । वैशंपायन
 तें एका ॥ १०९ ॥ व्यासभारतकथेचा अर्थ । सांगतां वांकडें जाईल जेथ ।
 सज्जनीं लावोनियां हात । नीट केलें पाहिजे ॥ ११० ॥ जें कां आपुलें हो
 नव्हे । तेंचि दूषण स्वभावे । आपुलें झालें तें झांकावे । लाज उघडें देखतां.
 ॥ १११ ॥ इति श्रीसभापर्व भारत । 'जैरासंधवध' समाप्त । पुढां परिसीत
 श्रोते संत । मुक्तेश्वर कवि वदे. ॥ ११२ ॥

अध्याय आठवा.

अक्षय भाते गांडीव रथ । सभा लाधली मयनिर्मित । वरी कृष्णाचा
 पक्षपात । तेणें पार्थ उल्हासे ॥ १ ॥ विशेष मागधाऐसा वैरी । निमाला
 निःशल्य झाले उदरीं । आणीक आतां पृथ्वीवरी । समर्थ आम्हां असेना. ॥२॥

१. दिग्विजयासाठीं. २. पृथ्वीरूप कामधेनूचे. हें रूपक फार मनोहर आहे. ३. दूध.
 ४. अ० २४ श्लो० ५३-५५ पहा. ५. येथें 'जैरासंधवधपर्व' संपून 'दिग्विजयपर्व'ला
 आरंभ होतो. ६. अध्याय २५ श्लोक १ पहा.

भूप वृक्षस्वरूप जालें । झाडुनियां करभार दिव्य फळें । आणोनि भुकेलीं
 ब्रह्मांडकुळें । तृत यागीं करावीं. ॥ ३ ॥ ऐसा हृदयांतील भावो । जाणोनि
 आज्ञापी धर्मरावो । म्हणे, 'जें बोलिला कृष्णदेवो । तें चौघेही अनुष्ठा. ॥४॥
 पूर्व उत्तर आणि पश्चिमे । चौथी जे कां पाळिली धर्में । त्यांपती चौघे
 अनुक्रमें । शीघ्र गेले पाहिजे.' ॥ ५ ॥ अग्रजआज्ञेच्या उल्हासें । अर्जुन
 चालिला उत्तरदिशे । जी पाळिली धनाधीशें । किन्नरेशें कुबेरें. ॥ ६ ॥ सर्वें
 वीरसेना प्रबळ । जैसे प्रळयाग्नीचे ज्वाळ । कीं प्रतापसिंधूचे कळोळ ।
 उत्साहवातें उसळती. ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णाज्ञेच्या वरदोत्तरें । फाल्गुन येतसे
 उत्तरे । तेज रायांचें वोसरे । ऊत उतरे बळाचा. ॥ ८ ॥ कोणी टाकिती
 युद्धकदना । कोणी शरण येती चरणा । करभार वोपोनि कुरुनंदना ।
 समागमें चालती. ॥ ९ ॥ कुलिंद आनर्त कालकूट । सुमंडल करूनियां
 अवजित । शाकलद्वीपाचा नृपनाथ । प्रतिविंध्यनामा जिंकिला. ॥ १० ॥
 सप्तद्वीपींचा राजसमूहो । पांडवासीं करावया कलहो । शाकलद्वीपा पातला
 पहा हो ! । तो अर्जुनें त्रासिला. ॥११॥ वाणीं विध्वंसिलें सैन्य । धुरा मारितां
 पातले शरण । कोटीच्या कोटी रत्नधन । अर्पूनि पायां लागती. ॥ १२ ॥
 सर्वें घेऊनि त्यांचा भार । प्रांग्योतिष नामें नगर । जेथें भगदत्त नामें
 राजेश्वर । तेंही स्थान वेढिलें. ॥१३॥ तीन दिवस करितां युद्ध । सेनेसहित
 पावला खेद । मग म्हणे, 'तूं परम सुहृद । आस होसी अर्जुना ! ॥ १४ ॥
 इंद्र माझा परम मित्र, । त्याचा वीर्यज तूं सुपुत्र । मित्रपुत्रा ! प्रीतिपात्र । मातें

१. हें सुंदर रूपक आहे. २. करा. ३. यमधर्म. ४. अर्जुन उत्तरेला, भीमसेन
 प्राचीला, सहदेव दक्षिणेला आणि नकुल प्रतीचीला असें चौघे चार दिशांला गेले [अ० २५
 श्लोक ९-१० मोरोपंत सभापर्व अ० २ गी० १.] ५. अ० २५ श्लो० ४ पहा. कुबेर हा उत्तर
 दिशेचा स्वामी. हे दिक्पाल आठ आहेत. [इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर
 ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ १ इंद्र (पूर्वेचा), २ वह्नि (आग्नेयीचा), ३ यम
 (दक्षिणेचा), ४ निर्ऋति (नैर्ऋतीचा), ५ वरुण (पश्चिमेचा), ६ वायु (वायवीचा), ७ कुबेर
 (उत्तरेचा), ८ ईश (ऐशान्यीचा.)] ६. किन्नर+ईशें=यक्ष+अधिपें. ७. अ० २६ श्लो०
 ४ पहा. ८. अर्जुनासीं. ९. सैन्याचा अग्रभाग. १०. अ० २६ श्लो० ७ पहा. ११. भगदत्ताचें
 अर्जुनासह आठ दिवस युद्ध झालें असें मूळांत आहे (श्लो० १०.) १२. हें भाषण मूळांतील
 ११-१४ श्लोकांत आहे. (अ० २६.) १३. 'आप्तमित्र' असाही पाठ आहे.

होसी निर्धारें.' ॥ १५ ॥ वाजी वारण उष्ट्र यानीं । रत्नमांदुसा सहस्रश्रेणी ।
 वोपोनि बोळवी सन्मानीं । पार्थ निघे पुढारा. ॥ १६ ॥ अंतर्गिरी बहि-
 गिरी । रत्नें जिंकिला उपगिरी । करभार लावले जैसे गिरी । रत्नें आणि
 कनकाचे. ॥ १७ ॥ कुळपर्वतनिवासी राजे बहुत । युद्धीं झाले हताहत ।
 त्यांहीं भेटी वोपिल्या बहुत । पद्मराग शतकोटी. ॥ १८ ॥ सेनाबिंदु महारथ ।
 वामदेव धरित्रीनाथ । सुनामा सुवर्चा पाळित । देशपंचक जिंकिलें. ॥ १९ ॥
 विष्वगश्च पौरव नृपती । पर्वतजातीय तस्करजाती । उत्सवसंकेत
 राजे क्षिती । दश सप्तक जिंकिले. ॥ २० ॥ काश्मीरराजे जिंकोनि बळें ।
 लोहिताद्रि दश मंडळें । त्रिगर्त कोकनद विशालें । अभिसारी नगरी
 शोधिली. ॥ २१ ॥ वश्य करोनि उत्तरवासी । वर्ज वैदूर्य रत्नरासी । सुवर्ण-
 निष्क पर्वतेंसीं । तुळती तैसे घेतसे. ॥ २२ ॥ सिंहपुरीचा चित्रायुध ।
 चीनाचा सुदामा प्रसिद्ध । बाल्हीकसह भोज वरद । परमकांबोज जिंकिले.
 ॥ २३ ॥ तारकामय ऐसा परम । ऋषिकें केला घोर संग्राम, । शेखीं
 पावोनियां श्रम । 'भृत्य' म्हणे 'मी पार्थाचा.' ॥ २४ ॥ शुकोदरासारिखीं
 वर्णे । आठ शतें अश्वरत्नें । मयूरवर्णीं सुलक्षणें । ऋषिकें पार्था दीधलीं.
 ॥ २५ ॥ सुवर्णनिष्क सहस्र कोटी । पुढां वोपिले पादभेटी । पांच कोटी
 पेरोजवृष्टी । मेघप्राय वर्षला. ॥ २६ ॥ हिमवंत श्वेतपर्वत । वोलांडूनि
 विजयी पार्थ । किंपुरुषदेशीं द्रुमसुत । राजा युद्धीं जिंकिला. ॥ २७ ॥ तेणें
 करभार बहुवस । देऊनि पूजिला पांडवेश । पुढें हौटक नामक देश ।
 जो गुह्यकीं रक्षिला. ॥ २८ ॥ तेणें वंदूनियां चरण । देता झाला बहु
 सुवर्ण । गोरक्षकपर्वतानिकट जाण । जो कांचन प्रसवत. ॥ २९ ॥ पुढें
 मानस सरोवर । समुद्रप्राय देखिलें थोर । अमृततुल्य तोर्यं मधुर । शरयू-
 पाट जेथींचा. ॥ ३० ॥ भोंवत्या रत्नसुवर्णखाणी । प्रवालवल्ली उतरल्या जीवनीं ।

१. रत्नांच्या पेठ्या. २. भगदत्ताला जिंकून अर्जुन पुढें गेला. ३. अ० २७ श्लो० ३ पहा.
 ४. 'तेणें ओपिले पद्मराग शत । असंख्यात शतकोटी ॥' असाही पाठ आहे. ५. माणिकें.
 ६. सेनाबिंदुराजाकडे येण्यापूर्वी अर्जुनानें उलूकपर्वतवासी बृहंत नामक राजाचा पराभव
 केला. (अ० २७ श्लो० ५-१०.) ७. हें नांव मूळ ग्रंथांत नाहीं. ८. पंचगण नामक देश जिंकिले.
 [श्लो० १२.] ९. काश्मीर वीर (श्लो० १७.) १०. मंडल=क्षुद्रराज्य. (श्लो० १७ टीका.)
 ११. हिरे. १२. अ० २७ श्लो० २० पहा. १३. देवदानवांचा तारेसंबंधानें झालेला सुप्रसिद्ध
 संग्राम. तारा=तारका=बृहस्पतिभार्या तारका (तारा) हीच आहे आमय (रोग, विनाशहेतु)
 ज्या संग्रामांत (युद्धांत) तो तारकामय संग्राम. [सभापर्व-अ० २४ श्लो० १७.] १४. रत्नवृष्टि.
 १५. अ० २८ श्लो० ३ पहा. १६. अ० २८ श्लो० ४-५ पहा. १७. उदक. १८. उदकांत.

कर्पूरकंदलीच्या काननीं । कस्तूरीमृग खेळती. ॥ ३१ ॥ जळीं मुक्ताफळांचे
घोंस । सुवर्णकमळीं दिव्य सुवास । स्वेच्छानंदें राजहंस । हंसिनीयुक्त क्रीडती.
॥ ३२ ॥ कोणी नेदितांचि सहजें । आवडे तें तेणें घेइजे । सुवर्ण रत्नें
हेमांबुजें । प्रवाळ मुक्तें इत्यादि. ॥३३॥ पुढें गंधर्वीं रक्षिला । तो गंधर्वदेश
बळें दमिला । त्यांहीं पार्थ सन्मानिला । तोषविला करभारें ॥ ३४ ॥
तित्तिरि कल्माष वारू सबळ । वायुवेगी महा चपळ । मंडूकाख्य अति-
विशाळ । दहा सहस्र दीर्घले. ॥३५॥ सुवर्णरौप्याचे पर्वतीं । पार्थ पूजिला
परमभक्तीं । रत्नें वोपिलीं जीं रातीं । दिसती जैशीं नक्षत्रें. ॥ ३६ ॥ तेथूनि
विशेष देश चतुर । उत्तरे हरिवर्ष गंधर्वपुर । टाकिलें तेथें नगरद्वार ।
गगनतुल्य देखिलें. ॥ ३७ ॥ महाकाय महाविशाळ । उंचिवे जैसा प्रचंड
ताळ । द्वारीं असंख्य द्वारपाळ । सुवर्णदंड त्यांहस्तीं. ॥ ३८ ॥ पवन पातल्या
पुढारा । लोटोनि घाली माघारा । पुढें देखोनि धनुर्धरा । हास्य करिती
विनोदें ॥ ३९ ॥ म्हणती, 'पार्था ! कवण हांव । नव्हे मानवां येतां ठाव ।
जोडिल्या यशाचें वैभव । विशेष मानुनी फिरावें. ॥४०॥ पुढती हांव धरिसी
पोटीं । तरी पुढें पाहों न शके दृष्टी । आणि विघ्नकर्तेही संकटीं । आलियातें
घालिती. ॥ ४१ ॥ वानर पक्षी पर्वताकार । योजनप्रमाण असती विखार ।
नागिया भेदिती गिरिवर । ऐसे वृश्चिक ते ठायीं. ॥ ४२ ॥ विष्णुमित्र
वासवपुत्र । म्हणोनि देखिलें हें क्षेत्र । आतां आमुचा आज्ञामंत्र । मानूनि
मार्गें फिरावें. ॥४३॥ येथवरी आलास पुरुषार्थ । हें आश्चर्य बहुत आमुतें ।
सांग काय इच्छिजे चित्तें । तेंचि पुरवूं पवित्रा !' ॥ ४४ ॥ हांसूनि बोलिजे
सुभद्रारमणें, । 'बोलसी तितुकीं स्नेहाळवचनें । ज्यालागीं येथवरी झालें
येणें । त्या श्रमातें परिहारीं. ॥ ४५ ॥ धर्म मांडिलासे याग । तो सिद्धी
पावला पाहिजे सांग । अपूर्ण सामुग्रीची शीग । तुम्ही संपूर्ण करावी.' ॥४६॥
हें ऐकोनि संतुष्टमनें । दिव्य रत्नें दिव्यांभरणें । दिव्य वस्त्रें दिव्यास्तरणें ।

१. मानससरोवरीं राहणाऱ्या हंसास राजहंस म्हणतात. याचे पाय व चोंच तांबडी असून बाकी शरीर पांढरें असतें. 'राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः'. २. अध्याय २८ श्लोक ५ पहा. ३. हीं घोड्याचीं नांवें. ४. मंडूक आहे आख्या (नाम) ज्याची असे हयोत्तम (उत्तम अश्व) [श्लो० ६]. ५. गंधर्वनगरानें मंडूक नांवाचे घोडे दिले. ६. अध्याय २८ श्लोक ८ पहा. ७. ताडवृक्ष. ८. मानवांची दृष्टि. ९. हें वर्णन मूळांत नाहीं. (श्लोक ९-१३). १०. अध्याय २८ श्लोक १६ पहा.

क्षौमाजिनं अपार. ॥ ४७ ॥ अश्व गज दिव्य रथा । सर्वे देऊनि गंधर्वसुता ।
पावतें केलें इंद्रप्रस्था । धर्मराजयज्ञार्थ. ॥ ४८ ॥ एवं उत्तरदिशा पार्थ ।
जिकोनि प्रवेशला खांडवप्रस्थ । आणिलें तें संख्येरहित । धर्मपायीं अर्पिलें.
॥ ४९ ॥ एक दिशेंत चारी दिशा । निर्धूत शोधिल्या नरेशा । संपत्ती
आणूनि बहुवसा । निवेदिल्या धर्मातें. ॥५०॥ धन न सांठे भांडारकोशीं ।
म्हणोनि नगरबाह्यप्रदेशीं । पर्वत पडले अष्टां दिशीं । रत्नांचे आणि धनांचे.
॥ ५१ ॥ आधीं वंदूनि राजा धर्म । पूर्व दिशे चालिला भीम । त्याचा विजयी
पराक्रम । स्वधर्मशीळ परिस तूं. ॥५२॥ अंतरीं चित्तशुद्धीचें बळ । बाह्य शम-
दमाचे मेळ । तैसें घेऊनि सबळ दळ । बळसमुद्र निघाला. ॥ ५३ ॥ आले
देखोनि पंचाळपुरा । द्रुपद धांवला सामोरा । कौतुकें भेटोनि जामातवीर ।
पूजा अपार अर्पिली. ॥ ५४ ॥ गंडकी बोलांडूनि अनायासीं । विदेह भेटला
करभारेंसीं । दशार्णव राजा गर्वराशी । सुधर्मा जो प्रसिद्ध. ॥ ५५ ॥ तो
बाहुयुद्धें पीडोनि रणीं । जिकोनियां सेनाश्रेणी । अश्वरथीं महाकिरणीं । रोचमान
त्रासिला. ॥ ५६ ॥ विभांडोनि पुलिंदनगर । वश्य केला सुकुमार वीर ।
सुमित्र जिकोनि वृकोदर । चैद्यदेशीं पातला. ॥ ५७ ॥ सन्मुख येऊनि दळ-
भारें । शिशुपाळ भेटला अत्यादरें । तेरा दिवस मित्रोपचारें । भीम तेथें
राहविला. ॥ ५८ ॥ रत्नं वस्त्रं सुवर्णभार । उष्ट्र वाजी रथ कुंजर । देऊनि
पूजिला कुंतीकुमर । म्हणे, 'हें कार्य आमुचें.' ॥ ५९ ॥ कोसलराजा बृह-
द्वल । दीर्घयज्ञ अयोध्यापाळ । गोपाळकक्ष शोधूनि सकळ । बल्लव राजे
जिकिले. ॥६०॥ हिमवंतपार्श्वीं देश बहुत । मल्लट शुक्तिमंत पर्वत । काशि-
राजा सुबृहद्रथ । महायुद्धीं जिकिला. ॥ ६१ ॥ मालव गय पशुभूमिक ।
महीधर सोमप्रिय अटक । वत्सभूमीचे नरनायक । राजे सर्व जिकिले. ॥६२॥
भगाधिपती निषधाधिप । भोग मणिमंत दक्षिणभूप । करभार घेऊनि

१. क्षुमा=अतसी. अतसीतंतुनिर्मित वस्त्र=क्षौम; अजिन=मृगचर्म. २. या हरिवर्षप्रदेशाच्या वर्णनांतील कांहीं भाग मुक्तेश्वराच्या पदरचा दिसतो. ३. दिल्या. ४. येथें अर्जुनोत्तरदिग्विज-याचें वर्णन संपलें. ५. अध्याय २९ पहा. धर्माची आज्ञा घेऊन भीम प्राची दिशेला गेला. ६. 'ऐकूनि' असाही पाठ आहे. ७. अध्याय २९ श्लो० ३ पहा. ८. 'जामातवरा' असाही पाठ आहे. ९. 'क्षिती' असाही पाठ आहे. १०. भीमानें सुधर्मा राजास जिकून त्याला आपला अधिसेनापति केलें असें वर्णन मूळांत आहे. (श्लो० ६). ११. 'सेनापती' असाही पाठ आहे. १२. 'महारथी' असाही पाठ आहे. १३. रोचमान हा अश्वमेध नामक नगराचा राजा. १४. राजाचें नांव. १५. अध्याय २९ श्लोक १६ पहा. १६. अध्याय ३० श्लोक ११-१२ पहा.

अमूप । दास करुनि स्थापिले. ॥ ६३ ॥ शर्मक वर्मक वैदेहक जनक । इंद्र-
 पर्वतीं बहु नायक । किरातरायांचें सप्तक । उभें ठेलें करभारें. ॥ ६४ ॥
 सुह्रप्रांच सुह्र सपक्ष । मागध दंडधार मुख्य । गिरित्रजासी येतां दक्ष ।
 जारासंधि भेटला. ॥ ६५ ॥ तेणें आप्तवादे थोर । अपार वोपिले करभार ।
 त्यांतें घेऊनि वृकोदर । कर्णदेशा पावला. ॥ ६६ ॥ तो कर्णनामा जिंकोनि
 युद्धीं । अपार घेतली धनसमृद्धी । पर्वतवासीय लक्षावधी । पर्वत देती द्रव्याचे.
 ॥ ६७ ॥ मोदागिरी पांडवराजा । कौशिकीकच्छनिलय अमितौजा ।
 वासुदेव जिंकोनि पैजा । वश्य केला वेगेंसीं. ॥ ६८ ॥ समुद्रसेन चंद्रसेन ।
 ताम्रालि कर्वटाधिपति गहन । वंगराजातें पराभवून । तृतीय सुह्र त्रासिला.
 ॥ ६९ ॥ समुद्रवासीय म्लेंच्छजाती । नामें सांगतां नेणों किती । तितुके
 येऊनि बद्धहस्तीं । वोळंगती करभारें. ॥ ७० ॥ अनेक रंगांचीं ललामें ।
 माणीकजाती उत्तमोत्तमें । कांचन रत्न नीळ विद्रुमें । शतकोटी संख्या लाधली
 ॥ ७१ ॥ गजवेलीचीं लोहशस्त्रें । कनकमोलातुल्य विचित्रें । सुवर्णभार
 विकती वस्त्रें । ऐसीं अपार बहुयानीं ॥ ७२ ॥ जवादीकस्तूरी कृष्णागर । चंदन
 पोतांस नागकेशर । तैलनाम मुख्य अपार । सुगंधद्रव्यें अनेक. ॥ ७३ ॥
 घेऊनि पातला इंद्रप्रस्था । नमस्कारोनि धरित्रीनाथा । बळीनें वोपिलें श्रीकांता ।
 तेवीं सर्वस्व अर्पिलें. ॥ ७४ ॥ न शिवोनि वंचकतेचा भाव । अनुच्छिष्ट-
 द्रव्यें पूजी देव । तेवीं पवित्र भीमराव । धनें अर्पी धर्मतिं ॥ ७५ ॥
 आतां दक्षिणेप्रती दक्षिणा । ध्यावया माद्रीच्या नंदनीं । प्रेरिलें त्या निरूपणा ।
 कुरुभूषणा ! अवधारीं. ॥ ७६ ॥ रूपवंत लेइला लेणें । तेणें सौंदर्य दाखवी
 दुणें । तेवीं सहदेव सहसैन्यें । दक्षिणा पर्णू चालिला. ॥ ७७ ॥ शूरसेन

१. श्लोक १५ पहा. २. सहदेव. (श्लोक १८). ३. मोठा तेजस्वी, महापराक्रमी. ४. पुंड्रा-
 धिप. ५. भूषणें. ६. सुगंधिद्रव्यविशेष. ७. भीमसेनी कापूर. ८. बळि नामक दैत्यानें विश्व-
 जित् नांवाचा यज्ञ करून इंद्रपद घेतलें. (भागवत, स्कंध ८, अ० १५.) तें पुनः त्यास
 द्यावें या हेतूनें विष्णूनें वामनाचा अवतार घेऊन त्यापाशीं तीन पावलें (त्रिविक्रम) जमीन
 मागितली. त्यानें देतो असें म्हणून उदक सोडल्यावर वामनानें विराट्स्वरूप धारण करून,
 दोन पावलांतच मृत्युलोक आणि स्वर्गलोक व्यापून तिसरें पाऊल बळीच्या मस्तकावर
 ठेऊन त्यास पाताळीं घातलें, अशी कथा आहे. बळी हा मोठा दानशूर होता व त्यानें आपलें
 सर्वस्व विप्रबद्दला दिलें या कथाभागास अनुलक्षून हें वर्णन आहे. ९. येथें भीम-
 दिग्विजयवर्णन संपतें. १०. सहदेवाला. ११. दुप्पट. १२. 'जिकूं' असा अन्य पाठ आहे.
 पर्णू=परिणाया. [परिणय=त्रिवाह.]

जिकोनि आर्धी । दंतवक्र दंडिला युद्धी । करभार घेऊनि स्वपदी । मृत्य
करूनि स्थापिला. ॥ ७८ ॥ मत्स्यपुरीं मत्स्याधिराज । सुकुमार पवित्र कुंति-
भोज । निषाद करूनियां निस्तेज । धनें रत्नें घेतलीं. ॥७९॥ पेटच्चर जिकोनि
दुर्धर । श्रेणिमंत नरवर । विनीत होवोनि करभार । कोटीच्या कोटी दीघले.
॥ ८० ॥ तेथोनि चर्मण्वतीच्या तटीं । जंभपुत्रे रत्नें गोमटीं । वोपिलीं
अपार मनसंतुष्टीं । माद्रीपुत्रा मस्तकीं. ॥ ८१ ॥ पुढां टाकिलें नर्मदातीर ।
विंदानुविंद अवंती नगर । अर्पिती कनकाचे संभार । आणिकं कोटी
रत्नांच्या. ॥ ८२ ॥ भोजकटीं दोन दिवस । रुक्मिया झुंजला बहुवस ।
यावरी होवोनियां दास । पूजा अपार अर्पिली. ॥ ८३ ॥ दक्षिणकोशल
कात्तारक । हेरंबक नाटकेय नाटविक । मारुघ रम्यग्राम नीचक ।
वाताधिप पुलिंद. ॥ ८४ ॥ जिकोनि किष्किंधा वेढिली । मैदं द्विविदं
गोलांगुलीं । सप्तदिवस क्लेशकालीं । युद्ध केलें अपार. ॥८५॥ यावरी भेटोनि
सन्मानें । वाळीभांडारींचीं रत्नें । अर्पिलीं ज्यांसीं तुळितां उणें । शुक्र आणी
सुरगुरु, ॥ ८६ ॥ पुढां माहिष्मती पुरीं । नील राजा राज्य करी, । जो
कां शक्राचिये सरी । वही जामात जयाचा ॥ ८७ ॥ नकळत प्रवेशला
मंडळ । तंव क्षोभला प्रलयानंळ । जाळूं लागला पांडवदळ । वेष्टूनियां चौफेरीं.
॥ ८८ ॥ अश्वरथगजसंघाट । ज्वाळाचक्रीं कोंडूनि वाट । भक्षूं लागला
हव्यवाट । घडघडाटें क्षोभला. ॥ ८९ ॥ संकटीं पडिला पांडुकुमर । म्हणे,
‘मांडिला अद्भुत संहार । दूरी ठेला यादवेश्वर । आणि अर्जुन बळगाढा.’
॥ ९० ॥ न झुंजतां राजभार । झुंजों लागला वैश्वानर । यातें वारिता
प्रकार । नकुळानुजा सरेना. ॥ ९१ ॥ वैशंपायना पुसे राजा, । ‘वही
क्षोभला कवणे काजा ? । धर्मे मांडिली यज्ञपूजा । हें कां पांवक
नेणेचि ?’ ॥ ९२ ॥ व्यासशिष्य म्हणे, ‘नृपती ! । श्रीमंत नगरी
माहिष्मती । तेथें चहूं वर्णांच्या युवती । जारकर्मीं विमुक्ता.’ ॥ ९३ ॥

१. अध्याय ३१ श्लोक ३ पहा. २. नामविशेष. ३. ‘कुळीं’ असाही पाठ आहे.
४. ‘जंभक मेकळ परमेकळी (?)’ असाही पाठ आहे. ५. ‘वोपिल्या अपार रत्नांजुळी’
असा अन्य पाठ आहे. ६. अध्याय ३१ श्लोक ११ पहा. ७. वानरराजा. (अध्याय ३१
श्लो० १८). ८. वानरांनीं. ९. देश. १०. प्रलयकालचा अग्नि. ११. समूह. १२. अग्नि.
१३. पारीक्षित, जनमेजय.

होम करितां राजा नीळ । बहुतीं फुंकितां नोहे ज्वाळ । हें देखोनि गुण-
 वेलहाळ । कन्या आली जवळिकें. ॥ ९४ ॥ ते आपुल्या लावण्यपुष्टी । शची-
 सौंदर्य पायीं लोटी । रंभा उर्वशीच्या गोष्टी । पै आरौत्या अपाडें ॥ ९५ ॥
 रौतोत्पलाहूनि कोमळ । अंधरीं फांके दिव्य परिमळ । तेणें मुखीं फुंकितां
 अनळ । पंचबाणें ताडिला. ॥ ९६ ॥ म्हणे, 'इचा वंदनानिळ । कृत्रिमकुंडीं
 उठवी ज्वाळ । बळें डवचूनि मंन्मथव्याल । हृदयवर्मी लाविला. ॥ ९७ ॥
 सुकुमार सुंदर अधर दोन्ही । चुंबन कीजे उभय वदनीं । आलिंगनास ते
 पाणी । उल्हासती पै माझे.' ॥ ९८ ॥ विरहें तापला वहिनाथ । ब्राह्मणवेषें
 पातला त्वरित, । नीळाप्रती प्रेरुनि हात । कन्यादान मागतसे ॥९९॥ राजा
 अनुमानी अळुमाळ । तंव देहीं घडकला महाज्वाळ । भय पावोनि नीळ-
 नृपाळ । म्हणे 'अवश्य' ब्राह्मणा. ॥१००॥ ते वेळीं पाणिग्रहणविधी । कुमारी
 वोपिली जातवेदीं । संतोषोनि सर्व समृद्धी । देवमुखा दीधल्या ॥ १०१ ॥

१. नीलराजाची कन्या. २. उर्वशी—नरनारायण मुनींच्या ऊरुसमीपस्थ भागांपासून (मांड्यां-
 पासून) उत्पन्न झाली म्हणून या स्वर्देश्येस 'उर्वशी' असें नांव इंद्रानें ठेविलें. हिची कथा पुराणांत
 वर्णिली आहे ती:—बदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचें इंद्रास भय पडलें. तेव्हां
 त्यांस विघ्न करण्यासाठीं इंद्रानें वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या
 आज्ञेप्रमाणें अप्सरांनीं त्या ऋषींना भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठ-
 लोष्टाप्रमाणें अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणें त्या सर्वांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील
 स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. तेव्हां त्यांनीं परत स्वर्गास
 जाण्याचा बेत केला. हें जाणून नरनारायणांनीं 'इंद्रासाठीं आश्रमांतील स्त्रियांपैकीं एकीस
 घेऊन जा,' असें सुचविलें. तेव्हां त्यांनीं ऊरुसमीपस्थ स्त्री पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली, ती
 नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला त्यांजबरोबर पाठविलें. (भागवत
 स्कंध ११ अध्याय ४ पहा.) ३. अलीकडे. ४. ताम्रकमलाहून. ५. ओष्टीं. ६. कामानें
 मदनाचे बाण पांच आहेत:—['अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते
 पंचबाणस्य सायकाः ॥' अथवा 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य
 पंच बाणाः प्रकीर्तिताः ॥'] ७. वदन+अनिल=मुखसंबंधी वायु. फुंकर. ८. 'मनोत्कुंडीं पेटवी
 ज्वाळ' असाही पाठ आहे. ९. दंशून. १०. मदनसर्प. ११. हस्त. १२. विचारी. १३. विवाह-
 संस्कारें. १४. अ० ३१ श्लो० ३०-३८ पहा. १५. अग्नीला. [जाते जाते विद्यते इति
 जातवेदाः तस्मिन् असून्सप्तपर्णादिव वीप्सासमासेनेव प्रतीताः । जातं वेदाः अस्मादिति वा ।
 इति हेमाद्रिः ॥ रघुवंश-सर्ग १२ श्लो० १०४ पहा.] १६. अग्नीला. अग्नि हा देवांचें मुख
 आहे असें वर्णन प्राचीन ग्रंथांत आढळतें. (श्लो० ४१ पहा.)

स्वमुखे वदे वरद, 'राया ! । जारकमीं वर्ततां जाया । दोष आतळों नेदी
यया । तुझे नगरीं निर्धारें ॥ १०२ ॥ व्यभिचार करितां निर्दोष । पावती
पवित्रतेचें यश । मरणानंतरें स्वर्गवास । वरें माझिया भोगिती.' ॥ १०३ ॥
हा आचार अद्यापवरी । केरळ मल्याळ सिंधुपारीं । दक्षिणदेशीं सर्वनारी ।
खेच्छाचारें वर्तती. ॥ १०४ ॥ येथें येतां पारिखें दळ । जाळोनि सांडीन
तात्काळ' । ऐसें बोलोनि देव अनळ । आश्वासी नीळतें. ॥ १०५ ॥ रायें
लागोनियां पायीं । करूनि ठेविला घरजांवई । यालागीं प्रवर्तला अपायीं ।
सहदेवासी ते काळीं. ॥ १०६ ॥ असो. ते वेळीं पांडवेश्वर । सांडोनि आसन
रहंवर । अवलोकोनि वैश्वानर । नमस्कार घातला. ॥ १०७ ॥ प्रक्षाळुनी
हस्तचरणा । शुचिर्भूत करूनि मना । हृदयपत्रीं कल्पूनि ध्याना । अग्निस्तवन
मांडिलें. ॥ १०८ ॥ म्हणे, 'जयजयाजी चित्रंभानु ! । सुरेशा ! अनळा !
बृहद्भानु ! । कृशानु ! ज्वलन हुंताशनु ! । वायुमित्रा ! तुज नमो. ॥ १०९ ॥
विभावसो ! वीतिहोत्रा ! हुंताशा ! । वैश्वानरा ! ह्रुवंगा ! पिंगेशा ! । कृष्ण-
वासा ! भूरितेजसा ! । रोहितकेशा ! मज पाहीं. ॥ ११० ॥ तूंचि सकळ देवांचें
मुख । पावनत्वे तूं पौवक । वेदप्रतिपाद्या वृंदारक । जातवेद तुज म्हणती.
॥ १११ ॥ तूं प्रळयाग्नि हराच्या नयनीं । तूं वडवाग्नि समुद्रजीवनीं । तूं
विश्वाच्या हृदयभुवनीं । कर्मसाक्षी जगदात्मा. ॥ ११२ ॥ तूतें देऊनि आमंत्रण ।
सामुग्रीलागीं रानोरान । धांवतां केलें तुवां विघ्न । धन्य विवेक हा तुझा !
॥ ११३ ॥ तुजलागीं मांडिला समारंभ । न मानोनि तो संतोष लाभ, । स्वकार्य

१. या नगरीमध्ये स्त्रिया या वेळेपासून स्वच्छंदी झाल्या. कोणत्या पुरुषाच्या शरीरांत
अग्नि प्रवेश करून स्त्रियांचा उपभोग करील याचा नेम नसल्यामुळे स्त्रियांस त्याचे
पति यथेष्ट आचरण करण्याचे कामीं आडकाठी आणीत नसत. २. रथ. ३. अध्याय
३१ श्लोक ४१-४८ यांत सहदेवकृत अग्निस्तव आहे. ४. हें अग्नीचें नांव. ५. अग्नि.
(शुद्ध करणारा-असा अर्थ.) ६. समुद्रांत राहून त्याचें जल शोषण करणारा अग्नि.
याची कथा अशीः—और्व नामक एक मोठा भार्गववंशोत्पन्न मुनि होता त्यास असें
कळलें की, कार्तवीर्यकुलोत्पन्न राजांनीं भार्गवसंततीचा उच्छेद करून आपला कुळांतील
स्त्रियांस द्रव्यनिमित्त बहुत पीडा दिली. तेव्हां यानें त्यांच्या नाशासाठीं तपःप्रभावानें
भयंकर अग्नि उत्पन्न केला. त्यामुळे क्षत्रियांस फार त्रास झाला, तेव्हां ते और्व पितरांस
शरण गेले. नंतर पितरांच्या आज्ञेवरून और्वानें आपला कोपानल समुद्रांत टाकिला. यासच
'वडवाग्नि', 'वडवानल' असें म्हणतात. कारण याचें मुख वडवे (घोडी) सारखें आहे.
७. समुद्राच्या पाण्यांत.

नाशावया क्षोभ । सांग कैसा उदेल ? ॥ ११४ ॥ ऐसैं बोलतां माद्रीकुमर ।
 प्रत्यक्ष झाला वैश्वानर, । हांसोनि, 'दीघला अभयकर । माझा तूतें सर्वदा
 ॥ ११५ ॥ गुंतलें होतें वरदवाक्य । म्हणोनि दाविलें कौतुक । आतां सुप्रसन्न
 देख । मी पावक तुम्हांतें ॥ ११६ ॥ अर्जुनाचा उपकारभार । माझे मस्तकीं
 असे थोर, । मी कृष्णाचा आज्ञाधर । वर्तें साचार कृष्णाज्ञा. ॥ ११७ ॥
 श्रीकृष्णरायाचिया भक्ता । मी रक्षिता परी नव्हे दौहिता, । लंकेंत रक्षिलें
 हनुमंता । आणि गांजितां प्रन्हादा. ॥ ११८ ॥ गोपाळ रक्षिले यमुनातीरीं ।
 विभीषणसंपदा लंकापुरीं । तुम्हां रक्षिलें लक्ष्मजोहरीं । तेही आज्ञा
 कृष्णाची. ॥ ११९ ॥ कृष्णाज्ञेनें पार्थविजयो । करीत असतां अरिष्टवायो ।
 लागों न शके आणि लयो । शत्रूंचाही देखाल. ॥ १२० ॥ मातें देऊनि
 आमंत्रण । मांडिलें असे हें कारण, । हें मी जाणें गा ! सर्वज्ञ ! । सहसा
 विघ्न करीं ना.' ॥ १२१ ॥ खेहें देऊनि आलिंगन । प्रसन्न झाला हुताशन ।
 नीळास म्हणे, 'करीं नमन । सहदेवातें आवडी. ॥ १२२ ॥ कनकमेरूचेनि
 पाडें । करभार वोपिला अपाडें । पुढती द्रव्य पाहिजे पुढें । ऐसी इच्छा
 नुरेचि. ॥ १२३ ॥ नमस्कारूनि यज्ञपुरुषा । आमंत्रिलें नीळनरेशा । पुढां
 मागुती दक्षिणदिशा । जिंकावया चालिला. ॥ १२४ ॥ त्रिपुर अमितौजा-
 आकृती । कौशिकाचार्या सुराष्ट्रपती । शूर्पारक जिंकोनियां क्षिती । चक्रवर्ती
 दंडक. ॥ १२५ ॥ सागरद्वीपवासीय बहुत । म्लेंच्छयोनीचे असंख्यात ।
 ज्यातें बोलती नर प्राकृत । बहुधा नामी येकाळीं. ॥ १२६ ॥ जावी जंगी
 फिरंगी । इंग्रेज बहुधा रक्तरंगी । मलेबार नौकामार्गी । विघ्नकर्ते दंडिले.
 ॥ १२७ ॥ निषाद पुरुषाद कर्णवसनी । काळमुख नरराक्षसयोनी ।
 कोल्लगिरीतें जिंकोनि धरणी । वश केली प्रतापें. ॥ १२८ ॥ सुरभीपट्टण
 ताम्रद्वीप । रामक पर्वत तिमिंगिल भूप । एकपाद पुरुष विद्रूप । चर्मपाळ

१. दर्भाचें आस्तरण घालून अग्निप्रवेश करण्यासाठीं सहदेव सिद्ध झाला तेव्हां अग्नीनें प्रसन्न होऊन त्यास दर्शन दिलें. (श्लोक ५१-५२.) २. कुतूहल. ['कौतुकं नर्मणीच्छाया-मुत्सवे कुतुके मुदि । पारंपर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः' इति हैमः; 'कौतुकं लभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम्' इति मेदिनीकारः ॥ 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः.] ३. भस्म करणारा, जाळणारा. ४. लक्षागृहांत. ५. दुःखरूप वायु. ६. असाधारण, विपुल. ७. अग्नीला. ८. 'दक्षिणदेशा' असाही पाठ आहे. ९. अ० ३१ श्लो० ६१ पहा. १०. हें देशाचें व तत्रस्थ लोकांचें नांव. (श्लो० ६६.) ११. सागरद्वीपांत राहणारे. १२. चांगले. १३. कर्णप्रावरण.

भाळाक्ष ॥ १२९ ॥ संजयंती नामें नगरी । पाषंड जिंकोनि समरीं । कर-
 भारद्रव्य घेऊनि शिरीं । कोटीच्या कोटी चालिले. ॥ १३० ॥ करहाटक
 पांड्य प्रबळ । द्रविड आणि चोळमंडळ । अंध तालवन विशाळ । काळीक
 उद्धट उष्टूकर्णिक ॥ १३१ ॥ आटवी पुरी यवनपूर । जिंकोनि घेतला
 करभार । दत्त करुनि कृपा किंकर । आज्ञेतळीं ठेविले. ॥ १३२ ॥ कच्छ
 जिंकोनि कांचीपुरी । आपण राहोनि सहपरिवारीं । दूत घाडिले त्वरेंकरीं ।
 लंकापुरा पत्रेसीं. ॥ १३३ ॥ पत्र वंदूनि बिभीषण । म्हणे, 'हे सेवा मज
 भूषण । मी कृष्णाचा कनिष्ठ दीन । निजसेवक धर्माचा ॥ १३४ ॥ कृष्णे
 ऐश्वर्य दीधले रंका । कृष्णाज्ञेनें पाळितों लंका । ज्याचें त्यासी अर्पितां शंका ।
 मातें कांहीं असेना.' ॥ १३५ ॥ रावणभांडारींचीं रत्नें । कुबेराचीं दिव्या-
 भरणे । जंबुशाखींचीं सुवर्णे । जे कां गरुडें अर्पिलीं. ॥ १३६ ॥ सिंधुमथ-
 नींचा अर्णव मणी । अमूल्यवस्त्रें सूर्यकिरणीं । नारिकेलें अमृतगुणी । जाती
 कंकोळ लवंगादि. ॥ १३७ ॥ मत्स्य आणि कुंजरदंत । शृंगें चर्म रोमजात ।
 चंदन कृष्णागरु पर्वत । मत्स्यपीते कस्तुरी. ॥ १३८ ॥ देऊनि राक्षसांचिया
 माथां । अपार घाडिले माद्रीसुता । ऐसे घेऊनि इंद्रप्रस्था । धर्मानुज पातला
 ॥ १३९ ॥ नमस्कारुनि कुरुभूपाळ । पादपूजे वोपिलें सकळ । पाडिले
 सुवर्णाचे अचळ । मंदराचळासारिखे ॥ १४० ॥ वांसुदेवें पाळिली दिशा ।
 ते पश्चिम नरवरेशा ! । नकुळ चालिला त्या देशा । प्रताप कैसा परियेसीं
 ॥ १४१ ॥ दांतयापासीं सर्व सुकृते । नामस्मरणीं सर्व तीर्थे । खेळती तैसें
 सांगातें । पवित्र सेना चालिली. ॥ १४२ ॥ रोहीतक मत्तमयूरक । मरु-
 भूमीचे बहु नायक । महेत्थ आक्रोश शैरीषक । देश अनेक जिंकिले. ॥ १४३ ॥
 दशार्ण जिंकितां संग्रामीं । लोटांगणें घालिती भूमीं । करभारेंसीं दासधर्मीं ।
 पुढां उभे तिष्ठती ॥ १४४ ॥ शिबी त्रिगर्त अंबष्ठ । मालव आणि पंच-

१. 'कालिंद' असाही पाठ आहे. २. सर्व तुम्हांला दिलें असें. ३. सेवक. किं करोमि
 कुर्याम् वा इति स्वामिनं पृच्छति इति किंकरः । अथवा कुत्सितं करोति इति. 'काय
 करुं महाराज' असें विचारणारा सेवादक्ष चाकर याला किंकर म्हणावें. किंवा जो काम नीट
 करित नाही, कारण चाकरच तो म्हणूनही त्याला किंकर म्हणावें. ४. पौलस्त्य बिभीषण
 (श्लो० ७३.) ५. जंबु वृक्षापासून झालेलीं सुवर्णे. ६. 'आणिली' असाही पाठ आहे. ७. अमूल्य.
 ८. पर्वत. ९. यथे 'सहदेवदक्षिणविजय'वर्णन समाप्त झालें. १०. कृष्णानें. 'वरुणें पाळिलीं'
 असा अन्य पाठ. ११. दात्याजवळ. ['दाता' तयास म्हणती दीनाची ज्यास येतसे करुणा।-
 विठ्ठल.] १२. मत्तमयूर नामक क्षत्रिय राजे. १३. 'धनिक' असाही पाठ आहे.

कर्पट । मध्यमकेय वाटधान उद्भट । द्विजराजे जिंकिले ॥ १४५ ॥ जिंकोनि
 पुष्करारण्यवासी । गण उत्सवसंकेतासी । सिंधुकुळाश्रितया चौफासी । ग्राम-
 णीया महाबळी. ॥ १४६ ॥ शूद्र आभीरगण उन्मत्त । जे सरस्वतीतीरा-
 श्रित । पर्वत पंचनदाश्रित । वश्य केले वाटीवा ॥ १४७ ॥ अमरपर्वतवासी
 नगर । उत्तरज्योतिष राजेश्वर । दिव्यतट महापूर । द्वारपाळ दंडिले. ॥ १४८ ॥
 रामठा हारहूणा प्रबळ । पृथ्वीचे जे राजे सकळ । जिंकोनि माद्रवतीचा
 बाळ । दूत धाडी द्वारके ॥ १४९ ॥ धर्मराजमुद्रांकित । पत्र देखोनि
 श्रीकृष्णनाथ । वारंवार हर्षयुक्त । माथां वंदी आदरें. ॥ १५० ॥ हांसोनि
 कृपासमुद्र बोले, । 'आम्हीं धर्माचे अंकिले । जें जें मागतील तें तें वहिलें । अवश्य
 दिधलें पाहिजे ॥ १५१ ॥ घेऊनि जाई हा करभार । मीही आणीतसें अपार' ।
 रत्नधनाचे डोंगर । पाठविलें नकुळातें ॥ १५२ ॥ पुढां शाकल विशाल गहनें ।
 रम्य मद्राचीं पुंढभेदनें । पावतां परमादरें ज्यानें । मातुळभेटी पातला. ॥ १५३ ॥
 शल्यें निःशल्यस्नेहदृष्टी । रत्नें वोपिलीं लक्षकोटी । तेथोनि सागराच्या पोटीं ।
 म्लेंच्छ दुष्ट दंडिले. ॥ १५४ ॥ पल्हव बर्बर किरात यवन । शकनामाचे
 बहु, दारुण । मद्य मांस नरमैथुन । सदा सेवन जयांतें. ॥ १५५ ॥ पारसी
 भासीक ताम्रमुख । आरब हुरमुज काळमुख । रूमशाम घोडमुख । नाट
 पाट पुलिंद ॥ १५६ ॥ तेही दंडिले करभारें । नेमूनि ठेविले आप्तविचारें ।
 सुवर्णकोटी आणि अपारें । अनर्घ्य रत्नें घेतलीं ॥ १५७ ॥ शंखपद्म अर्बु-
 दातें । निधीच्या निधी नव्हे गणितें । रत्नें द्रव्यें वस्तुजातें । संख्येरहित
 लाघलीं. ॥ १५८ ॥ जे जे देशींचे जे जे मानव । ते ते वेठी धरूनि सर्व ।
 संपत्तिसमुद्र नरपार्थिव । शक्रप्रस्था पातला. ॥ १५९ ॥ यापरी करूनि पृथ्वी-
 जय । जर्गीं उजळिला प्रतापसूर्य । याचेनि श्रवणें होय प्रळय । दोष आणि
 दरिद्रा. ॥ १६० ॥ शोधोनि पश्चिमेचें मूळ । इंद्रप्रस्था पातला नकुळ ।
 धर्मीं अपूनि सकळ, फळ । झालें म्हणे जन्माचें. ॥ १६१ ॥ झाला दिग्वि-
 जय चौघांचा । पुढें आरंभ महायज्ञाचा । तो ऐका व्याससर्वज्ञाचा । आदर
 हो कां सन्मुख ॥ १६२ ॥ चक्रवर्ती आपुल्या सुखें । तापसाश्रमा ये कौतुकें ।

१. अध्याय ३२ श्लो० ८ पहा. २. गवळ्यांचा समुदाय 'अहीरसुत प्रमत्त' असा अन्य
 पाठ आहे. ३. देशविशेष. ४. अ० ३२ श्लो० १२ पहा. ५. पत्तनें, नगरें (श्लो० १४ टीका.)
 ६. शल्य. ७. येथें 'नकुलप्रतीचीजय'वर्णन समाप्त झालें. ८. येथें दिग्विजयपर्व समाप्त
 होऊन राजसूयपर्व सुरू होतें. ९. मार्गें पृ० ८ टीप २ पहा.

तैं वरपडा होय अरण्यशोकें । कां तृणधान्यभोजना ॥ १६३ ॥ तेवीं हें
 तुम्हांसी झालें देवा ! । तरी हें गोड करुनि जेवा । कडु गोड रुची या भावा ।
 अंतःकर्णीं नाणिजे. ॥ १६४ ॥ पुढें दुर्योधन विषादी । पुढती चातुर्याचा
 उद्वेधी । व्यास वदेल म्हणोनि शब्दीं । संक्षेप केल ये काळीं. ॥ १६५ ॥
 इति श्रीसभापर्व भारत । 'राजसूययज्ञचरितामृत' । पवित्र परिसा संत
 महंत । मुक्तेश्वर कवि वदे ॥१६६॥ इति श्रीमन्महाभारते । पांडवदिग्विजयी
 सभापर्व तैं । आतां पुढें यज्ञातें । प्रारंभातें करितील ॥१६७॥ मुक्तेश्वराचा
 श्रीगुरू । दत्तात्रय हा अवतारू । अष्टमाध्यायीं हा विस्तारू । कृपा करुनि
 वदलासे ॥ १६८ ॥

अध्याय नववा.

अवलोकोनि चौघे बंधु । धर्म बोले उदार शब्दू, । 'तिहीं लोकींचा
 सकळानंदु । येथें वस्तीस पातला. ॥ १ ॥ दशेनें वरिलें भूमंडल । नीति
 विचारें विवेककुशल । इच्छिले काळीं अमोघ जल । मेघ अक्षयी वर्षतु. ॥२॥
 सहस्रवर्षे सहस्रहस्तीं । वेंचितां न सरे हे संपत्ती । ते अर्पावी धर्मपंथीं । यज्ञ-
 काळीं संभ्रमें ॥ ३ ॥ सर्व सामुग्री झाली संपूर्ण । आरंभिला पाहिजे यज्ञ ।
 आप्त सोयरे सुहज्जन । शीघ्र येथें पाचारा. ॥ ४ ॥ चहूं दिशांमाजी वस्ती ।
 संतपुरीं पवित्रतीर्थीं । प्रत्यक्ष वेदवहीच्या मूर्ती । शापानुग्रहीं समर्थु. ॥ ५ ॥
 देवऋषी ब्रह्मऋषी । ज्ञानविज्ञानतपोराशी । पवित्रशिष्यसमुदायेसीं । यज्ञमंडपा
 आणावे. ॥ ६ ॥ छप्पन्न देशींचे राजेश्वर । शौणवकुळींचे राजकुमर ।
 शालक संबधी श्वशुर । द्रुपदादिक पाचारा. ॥७॥ द्वारके पाठवूनियां दूत ।
 गुरु स्वामी कुळदैवत । यादवेसीं श्रीकृष्णनाथ । आधीं येथें आणवीं ॥ ८ ॥
 चौघांमाजी एकजणें । हस्तिनापुरालागीं जाणें, । पितां गौरवूनि सन्मानें ।

१. नीवार (सांवा इत्यादि धान्य.) २. समुद्र. ३. 'चरित अत्यद्भुत' असाही पाठ आहे.
 ४. निकामवर्षी. ५. 'मेघ आज्ञेनें' असाही पाठ आहे. ६. 'सप्तपुरीं' असाही पाठ आहे.
 ७. शाप देण्यास आणि अनुग्रह (प्रसाद, कृपा) करण्यास समर्थ. ८. शास्त्र. ९. अनुभव.
 १०. अ० ३३ श्लो० ३६-३७ पहा. ११. मार्गे पृष्ठ १८ टीप ११ पहा. १२. पृष्ठ १८ टीप
 १२ पहा. १३. 'शीघ्र येथें पाचारा' असाही पाठ आहे. १४. यालाच 'हस्तिनापुर' नागपुर'
 अशीं अन्य नांवे आहेत. हें शहर पुरुकुलोत्पन्न हस्तिराजा यानें वसविलें, म्हणून यास
 'हस्तिनापुर' असें नांव पडलें. दुसरें असेंही आढळतें कीं, अत्रिपुत्र सोम अरण्यांत फिरत
 असतां, एका हत्तीला एका विहंगमानें उचलून नेलें असें त्यानें पाहिलें; तेव्हां त्या जाग्यावर

आणोनि यैथें बैसवा. ॥ ९ ॥ भीष्म द्रोण शारद्वत । बाल्हीक कर्ण द्रोण-
सुत । शकुनीमामा बुद्धिवंत । मानें यैथें पाचारा. ॥ १० ॥ दुर्योधन ऐश्वर्य-
सिंधु । एकशत सहोदर बंधु । देऊनि धनीपणाचा शब्दु । खेहभावे आणावे.
॥ ११ ॥ आज्ञा होतांक्षणीं त्वरित । लक्षानुलक्ष धांवले दूत । तेचि काळीं
यत्नेरहित । दैव कैसें उदेलें. ॥ १२ ॥ वार्ता सांगीतली काठीकरीं । दूरी
गर्जती कुंजरभेरी । द्वारकाराज सहपरिवारीं । इंद्रप्रस्था पातले. ॥ १३ ॥
ऐकतां धांवले सामोरे । वीर गर्जती जयजयकारें । परिवारेसीं यादवभारें ।
शोभासमुद्र पातला. ॥ १४ ॥ द्वारके ठेऊनि वसुदेव । सर्वे वडील बळि-
भद्र देव । पांडवयज्ञा वासुदेव । सामुग्रीसीं पातला. ॥ १५ ॥ सात्यकी
अनिरुद्ध कंक सारण । उन्मख षंड चारुदेषण । सांब प्रवीर गर्द प्रद्युम्न ।
हे मुख्य करूनी सर्वही. ॥ १६ ॥ आलिंगूनि धर्मराजें । नमिलीं कृष्णपादां-
बुजें, । कृष्ण म्हणे, 'तूंच योग्य पूजे । दीक्षाग्रहणीं दीक्षितु.' ॥ १७ ॥ चौदा
सहस्र मत्तकुंजर । पाठीं रलें सुवर्णभार । वस्त्रें वाजी रूहंवर । लक्ष अपार
धेनूचे' ॥ १८ ॥ नकुळा दीधलें तें खल्प । त्याहूनि कोटिगुणें अधिक । धन
देऊनि धर्म भूप । लोकपूज्यें पूजिला. ॥ १९ ॥ धर्म तो सर्वगुणीं पूज्य ।
म्हणोनि लोकपूज्यातें पूज्य । दुःखशोकां पाडिलें पूज्य । म्हणोनि लोकांतें
पूज्य तो. ॥ २० ॥ नकुळा जावोनि हस्तनापुरा । नमस्कारिलें राजेश्वरा, ।
परम आल्हाद भीष्मा विदुरा । यज्ञशोभा पहावया. ॥ २१ ॥ शिबिकायानीं
प्रज्ञाचक्षु । शतपुत्रशाखी मूळवृक्षु । कौरवकुळामाजी मुख्यु । परिवारेसीं
चालिला. ॥ २२ ॥ शिबिका सुखासन रथ । अश्वयानीं असंख्यात । चंवरडोलीं
मिरवत । वाद्यगजरीं निघाले. ॥ २३ ॥ छत्रें कनकदंडनेटकें । कळसीं भासती
सूर्यकटकें, । वाघें वाजती कौतुकें । मेघनादें गर्जती. ॥ २४ ॥ ऐरावत मस्तकीं
देख । शोभेनें मिरवे सुरनायक । हस्तनापुराहूनि अधिक । इंद्रप्रस्थ त्यावरी.

त्यानें एक शहर वसवून त्याला या चमत्कारस्मरणार्थ 'हस्तिनापुर' असें नांव दिलें. हें
शहर विद्यमान मिरत शहराच्या पूर्वेस गंगाकाठीं असावें असें विद्वानांचें अनुमान आहे.
१५. धृतराष्ट्र.

१. द्वारपाळांनीं. २. अध्याय ३४ श्लो० १६ पहा. ३. रथ. ४. कृष्णातें. ५. अध्याय ३३
श्लोक ५४-५५ पहा. ६. धृतराष्ट्र. ७. हत्तीवर बसावयाचें अंबारीसारखें वितानयुक्त आसन.
[डोल हा शब्द आरबी आहे. याचा अर्थ झोंके खात जाणारें पालखीसारखें वाहन. याचा
उपयोग अद्यापि हिंदी भाषेंत प्रचलित आहे. जसें:--'अज आनंतचौरस है, गणेशजीके डोल
आज निकलेंगे' इत्यादि.] ८. किरणें. ९. 'मेघ करिती गर्जना' असाही पाठ आहे.

॥२५॥ हस्तनापूर तें तळवटीं । इंद्रप्रस्थ ऐश्वर्यमुगुटीं । बळें भाग्यें लोकदृष्टी, ।
 नामें साम्य दिसतसे. ॥२६॥ सकळ पातले इंद्रप्रस्था । परम आल्हाद कुंतीसुता, ।
 सन्मुख जावोनि समस्तां । लोटांगणीं वंदिलें. ॥ २७ ॥ आवडीं देऊनि
 आलिंगनें । वस्तीलागीं भिन्नभिन्नें । भोगभरित हेमसदनें । स्वर्गोपमें दीधलीं.
 ॥ २८ ॥ वार्ता जाणविती दूत । राजे पातले असंख्यात । सर्वें द्रव्याचे
 पर्वत । रत्नाकर रत्नांचे. ॥ २९ ॥ अचल वृषक कर्ण जयद्रथ । शल्य
 बाल्हिक सोमदत्त । भूरिश्रवा बृहद्रथ । धर्मयज्ञा पातले. ॥ ३० ॥ यज्ञसेन
 पुत्रांसहित । प्राग्जोतिषींचा भगदत्त । म्लेंच्छगणीं परिवारित । राजसूययज्ञा
 पातले. ॥ ३१ ॥ पर्वतीय बृहद्बळ । पौंड्रकवासुदेव सकळ । वंग कलिंग
 कुंतळ । राजसूययज्ञा पातले. ॥३२॥ मालव आंध्र द्रविड सिंहल । काश्मीर-
 कुंतिभोज नृपाळ । विरॉट सहपुत्र महाबल । गौरवाहन पातला. ॥ ३३ ॥
 शिशुपाळ पुत्रेसीं आपण । येतां मार्गीं दुष्ट शकुन । तितुकें मनीं मानूनि
 तृण । राजसूययज्ञा पातला. ॥ ३४ ॥ कोटि शिल्पकारांहातीं । चंदनागारें
 विचित्राकृती । निर्मूनि वोपिलीं सुखवस्ती । धर्मराजें आलियां. ॥ ३५ ॥
 विशालगृहीं एकले वस्ती । म्हणोनि अष्ट भोग संगतीं । देऊनि तोषविले
 नृपती । संवत्सरपर्यंत ॥ ३६ ॥ प्रजा देशिक महाजन । आणि योगी वणिक
 धनसंपन्न । उत्तम मध्यम नानावर्ण । एके एक पातले. ॥ ३७ ॥ सहदेवातें

१. 'साष्टांग नमस्कार घातले' असा पाठभेद आहे. २. रत्न+आकर=रत्नांच्या खाणी.
 ३. द्रुपद (श्लोक ९). ४. पौंड्रकवासुदेव-हा पुंड्र देशाचा राजा होता, हा कृष्णाचा फार
 मत्सर करी व आपली प्रसिद्धि व्हावी म्हणून कृष्णासारखीच कुंडलें, गरुडध्वज, कौस्तुभ
 इत्यादि चिन्हे धारण करून मिरवी. एकदां तर त्यानें एका दूताबरोबर कृष्णास असा निरोप
 पाठविला कीं, 'तूं खरा कृष्ण नसून मी खरा कृष्ण आहे, म्हणून माझीं चिन्हे धारण करणें
 तुला योग्य नाही. तर तीं चिन्हे धारण न करितां मला शरण ये.' या मूर्खाचा हा निरोप
 ऐकून सभास्थित कृष्णास व यादवांस फार हसूं आलें व त्यानें त्यास उत्तर पाठविलें कीं,
 'मी तुझी शंका निवारण करण्याकरितां येत आहे.' हा निरोप ऐकतांच तो काशीराजापार्शीं
 गेला. पुढें कृष्णाचें व याचें युद्ध झालें, त्यांत हा व काशीराजा मृत्यु पावले. नंतर
 कृष्ण यादवांसह द्वारकेस आला. ह्याला 'पौंड्रकवासुदेव' असें नांव पडण्याचें कारण हा
 पुंड्र देशाचा राजा होता व ह्याचें नांव वासुदेव असें होतें. (श्रीमद्भागवत-दशमस्कंध,
 अध्याय ६६ पहा). ५. अध्याय ३४-श्लोक १३ पहा. ६. सुगंध, वनिता, वसन, गायन,
 तांबूल, भोजन, शय्या आणि द्रव्य हीं अष्ट भोगांचीं नांवे होत. ७. गुरु. ८. कुलीन पुरुष,
 सावकार, व्यापारी, विद्वान पुरुष.

निरोपी धर्म, । 'जे सामुग्री सांगेल धौम्य । होमद्रव्यें उत्तमोत्तम । सिद्ध करीं
 अविलंबें ॥ ३८ ॥ ऋत्विज नेमिला वसिष्ठ । ब्रह्मा झाला व्यास वरिष्ठ, ।
 याज्ञवल्क्य ब्रह्मनिष्ठ । तो अध्वर्यु ते यागीं. ॥ ३९ ॥ वसुपुत्र पैल तेथ ।
 होता झाला धौम्यासहित । वाटे वेद मूर्तिमंत । ऋत्विजरूपें अवगला. ॥४०॥
 धनंजयगोत्रीं ऋषीश्वर । जो अग्नीचा मूर्त अवतार । तो सुसामा सामगायन-
 कर्ता मधुर । धर्मयागीं नेमिला. ॥ ४१ ॥ त्याचे पुत्र शिष्यवर्ग । वेदवेदांग-
 श्रुतिपारग । होते झाले तेथें होत्रंग । जाणते सांग विधानें. ॥ ४२ ॥ भीष्म
 द्रोण धृतराष्ट्र जनक । सोमदत्त कृप बाल्हीक । हे स्वामित्वें मुख्य नायक ।
 सभास्थानीं स्थापिले. ॥ ४३ ॥ बलिभद्र आणि कृष्ण जगजेठी । आदरें
 बैसवूनि निकटीं । मग जोडिल्या करसंपुटीं । धर्मराज विनवितु. ॥ ४४ ॥
 मस्तक ठेऊनि पादपद्मीं । ह्मणे 'परियेसीं कृष्णस्वामी ! । जें जें चिंतिलें
 मनोधर्मीं । तें तें स्वामी ! सिद्ध झालें ॥ ४५ ॥ तुझिया कृपाबळें येथ । सकळ
 राजे झाले भृत्य । जोडिले द्रव्याचे पर्वत । समुद्रखाणी रत्नांच्या ॥ ४६ ॥
 आतां दृष्टी घालोनि यज्ञीं । सिद्धी पाववीं चक्रपाणी ! । कार्याधिकारी विभा-
 गूनी । भिन्नभिन्न सांगावे ॥ ४७ ॥ कवणा योग्य कवण काज । हें तूं
 जाणसी अधोक्षज ! । तुझें वाक्य प्रमाण मज । परम मान्य समस्तां ॥ ४८ ॥
 बंधूसहित मी किंकर । आज्ञाधारक पादुकाधर । मातें सांगसी अधिकार । तो
 मी करीन तव आज्ञा' ॥ ४९ ॥ हांसोनि बोलिजे कृष्णनाथें । 'तुझें दैवचि
 साह्य तूतें । जें तूं म्हणसी सांगसी मातें । तें मी करीन सर्वथा. ॥ ५० ॥
 सकळांमाजी नीच कृत्य । तो विभाग माझा येथ । नव्हे नामाचा नृपनाथ ।

१. सत्यवतीसुतानें यज्ञांत ब्रह्मत्व केलें (अध्याय ३३-श्लोक ३४). २. यजुर्वेदी ऋत्विज.
 (श्लोक ३५) ३. ऋत्विजविशेष. ४. धनंजय नामक गोत्रांतील श्रेष्ठ असा सुसामा नामक
 आंगिरस हा सामग होता (श्लोक ३४.) ५. मूर्तिमान्. ६. सप्तसंख्या. ७. अधोक्षज=विष्णु.
 याचा विग्रहार्थ असाः—(१) 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः', (२) 'द्यौरक्षं
 पृथ्वी चाधस्तयोर्धस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इध्यते ॥' (३) 'अक्षात्
 इंद्रियाजायते इति अक्षजम्=प्रत्यक्षज्ञानम्, तदधरं ग्राहकत्वाभावात् हीनं यस्य सः', (४)
 'अधःकृतं अक्षजं=इंद्रियज्ञानं येन', याप्रमाणें या शब्दाचे विग्रह आढळतात. 'द्यौ अक्ष अधः
 पृथ्वी यांच्यामध्ये विराट् स्वरूपानें । झाला म्हणुनि अधोक्षज ऐसें अभिधान घेतलें त्यानें.
 ॥ १५ ॥ इंद्रियगण अंतर्मुख, झाला असतांच जाणला जातो, । जो यास्तव म्हणति अधो-
 क्षज ऐसें नाम आपणां घेतो. ॥ १६ ॥ नाही इंद्रियजन्य, ज्ञान ज्या दाखवावया शक्त ।
 यास्तव म्हणती झालें, नाम अधोक्षज असें तया व्यक्त. ॥ १७ ॥ [नामार्थदीपिका-पृष्ठ ४६.]

मी खिलारी नंदाचा. ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्ष मी पार्थाचा सारथी । हें तंव जाणजे समस्तीं । वैडी आवडीची जाती । म्हणोनि थोरी करीतसां. ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणचरणांतें क्षाळणें । उच्छिष्टपात्रांतें काढणें । उभय कृत्य म्यां वामनें । अंगिकारिलें आवडीं. ॥ ५३ ॥ ऋषींस देऊनि विढारें । तोषवावें सर्वोपचारें । हें कृत्य संपादिजे कुमरें । द्रोणाचेनि द्रोणाज्ञा. ॥ ५४ ॥ व्यय तितुका करावा विदुरें । 'अवश्य' म्हणजे युधिष्ठिरें । राजपूजनालागीं चतुरें । संजयातें सांगिजे. ॥ ५५ ॥ देऊनि सामुग्री अपार । भक्ष्यभोज्यांचे संभार । निपजवावे हा अधिकार । दुःशासना दीधला. ॥ ५६ ॥ दक्षिणादानीं अति पवित्र । कृप योजिला गौतमपुत्र । जो कृपेनें दरिद्र मात्र । याचकांचें परिहरी. ॥ ५७ ॥ उंपायनें येती भेटी । धनरत्नाचिया कोटी । दुर्याधनें पाहूनि दृष्टीं । मग भांडारीं रक्षणें. ॥ ५८ ॥ न्यून पूर्ण कृत्याकृत्य । तें अवलोकोनि गंगासुत । वडील वृद्ध बुद्धिमंत । सारासार जाणता. ॥ ५९ ॥ गंध अक्षता परिमल माळा । धूपदीपादि अर्चनसोहळा । हें कार्य निरोपिलें नकुळा । बुद्धिकुशळा केशवें ॥ ६० ॥ यादवकौरवसुहृदांतें । ऋषी राजे वृद्ध वडिलांतें । द्रौपदी वाढील उदारहस्तें । अन्नपूर्णा भगवती. ॥ ६१ ॥ स्वइच्छा जेवितां ब्राह्मण । पात्रीं जो जो पदार्थ न्यून । तो तो सहदेवें अवलोकून । अंपूर्ण पूर्ण करावें. ॥ ६२ ॥ प्रतिविंध्यादि राजकुमरीं । रत्नकलश धरूनि करीं ।

१. विष्णूनें कृष्णावतारीं स्वभक्त जो अर्जुन त्याचें सारथ्य केलें ही कथा पुराणांत सुप्रसिद्ध आहे. पंतांनीं ही कृष्णाची मोतहारी अनेक स्थळीं वर्णिली आहेः—'असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी' (केकावलि ७), 'अर्जुनतुरंगमांतें जो स्वकरानें करी खरारा जी ! । श्रीकृष्ण काय बहुधा निजपददासांसि जो खरा राजी. ॥' (३) 'हरिजन हो ! हरि करितो अंगें तुमची बरीक सेवा जी । धुतले धनंजयाचे केवळ अश्लाघ्य परि कसे वाजी. ॥' [महद्विज्ञापना.] (४) 'ज्याच्या श्रीपददास्यें पावे तोखा सदा रमा जाया । हरितो मना नराच्या होउनि तो खास दार माजाया. ॥' [द्रोणपर्व अध्याय १४.] याच प्रकारचें वर्णन इतर कवींच्या ग्रंथांतही आढळतें. २. 'वडिल' असाही पाठ आहे. ३. अ० ३५ श्लो० पहा. ४. विढार, विथार=विन्हाड. ५. अश्वत्थामा नामक पुत्रानें (अ० ३५ श्लो० ५) विप्रसत्कार करावा. ६. भक्ष्यभोज्याधिकारीं दुःशासनाची योजना झाली. ७. नजराणे. ८. केलें काय व न केलें काय हें पाहण्याचें काम भीष्मद्रोणांकडे होतें. (अ० ३५-श्लो० ६.) ९. हें वर्णन मूळांत नाहीं. सहदेव, प्रतिविन्ध्य, धृष्टद्युम्न इत्यादिकांच्या कामांची वांटणी कवीनेच केली आहे. १०. 'अन्न' असाही पाठ आहे.

वेळोवेळां गंधोपचारीं । गंगोदके अर्पावीं ॥ ६३ ॥ त्रयोदशगुणी सुवर्णवर्णे ।
एके तांबूल सहस्रपर्णे । कर्पूरचंद्रवर्णचूर्णे । धृष्टद्युम्ने अर्पावीं ॥ ६४ ॥ भ्रूंग
आणि चक्रवर्ती । समान मान एके पंक्ती । हेचि धार्मिकाची रीती । श्रेष्ठ ऐसें
जाणिजे ॥ ६५ ॥ ऐसी सकळां देऊनि आज्ञा । आरंभ केला दीक्षाग्रहणा ।
तो संभ्रम कुरुभूषणा ! । व्यास कीं एक मी जाणें ॥ ६६ ॥ पुण्याहवाचना-
चेनि मंगल शब्द । नमस्कारिले वडील वृद्ध । जयजयकारें विबुध बुध ।
उभय लोकीं गर्जती ॥ ६७ ॥ शतसहस्रऋषीश्वरमेळीं । दीक्षाग्रहणीं पांडव
बळी । शोभला जैसा ग्रहमंडळीं । तारागणीं चंद्रमा ॥ ६८ ॥ वसु घृताचे
अवदानीं । तृप्त झाले साही अग्नी । इवेतकीयज्ञाहूनि दुणी । तुष्टी झाली
ह्यणतसे ॥ ६९ ॥ विभागलाभें पावोनि तुष्टी । जयजयकारें सुरांच्या कोटी ।
गर्जोनि करिती पुष्पवृष्टी । शक्रप्रस्थावरौते ॥ ७० ॥ सुवर्णभूषिता सालं-
कार । सवत्सधेनु शतसहस्र । एकएकासी राजेश्वर । देता झाला दक्षिणे
॥ ७१ ॥ क्षौमांबरें दिव्यभूषणें । सहस्र निष्के सहस्र रत्ने । मत्त कुंजर
अश्वयानें । शत शत एकएका ॥ ७२ ॥ मागत्याचे इच्छेनें दानें । भोक्तियाचे
रुचीनें अंशनें । धर्मराजें राजसूययज्ञें । 'तोषविलें त्रिजगातें ॥ ७३ ॥ ऋषी
राजयांच्या कोटी । भोजनें करिती सुवर्णताटीं । अन्नं मागतां अमृतासाठीं ।
'नेदूं' ह्यणती देवांतें ॥ ७४ ॥ सर्व समान एकपंक्ती । द्रौपदी वाढी आपुले
हस्तीं । कौरवें कल्पूनियां कुमती । बळें कुविद्या मांडिली ॥ ७५ ॥ सहस्र
पदार्थ सहस्रजणीं । मागीतले एकेच क्षणीं । सहस्र व्याघ्र गर्जतां वनीं ।

१. त्रयोदश गुण-कटु, तीक्ष्ण, उष्ण, मधुर, क्षार, कषाय, वातघ्न, कफनाशन, कृमिहर, दुर्गंधिनाशन, मुखभूषण, शुद्धिकरण, कामसंदीपन. २. 'राखितां बोले सहस्रपर्णे' असाही पाठ आहे. ३. 'त्रयोदशगुणी विडा'-पूगीफल (सुपारी), नागवेलीचीं पानें, चुना, कात, जायफळ, जायपत्री, वेलची, केशर, कंकोळ, कर्पूर, लवंगा, बदाम, पिस्ते किंवा खोबरें. तांबूलाचे गुण वर्णिले आहेत ते असेः—“ताम्बूलं मुखरोगनाशि निपुणं संवर्धनं तेजसो नित्यं जाठरवह्निवृद्धिजननं दुर्गन्धदोषापहम् । वक्त्रालंकरणं प्रहर्षजननं विद्वत्कृपाप्रेरणे कामस्यायतनं समुद्भवकरं लक्ष्म्याः सुखस्यास्यदम्” ॥ ४. भिकारी. ५. सार्वभौमराजा. पृ. ८ टी. २ पहा. ६. जन्मेजया. ७. या सहा अग्नींचीं नामेंः—आरंभणीय, क्षत्र, धृति, व्युष्टि, द्विरात्र आणि दशपेय. [अध्याय ३०-श्लोक १६ टीका पहा.] ८. श्लोक १९ पहा. ९. पाटावें. १०. 'दिव्यवसनें' असाही पाठ आहे. ११. वक्षस्थलसंबंधी भूषणें (ज्यांस पदकें असें म्हणतात तीं). १२. 'अनंत' असाही पाठ आहे. १३. गज. १४. 'इच्छेनें' व 'प्रीतीनें' असे पाठभेद आहेत. १५. भोजनें. १६. 'ते शांति संपूर्ण हव्यवाटीं' असाही पाठ आहे.

जेवीं हरणी वोथरे ॥ ७६ ॥ कोणी भक्ष्य कोणी भोज्य । कोणी दुग्ध कोणी आज्य' । ह्यणती 'वहिनी ! हें काज । तुमचें नोहे वाढावया' ॥७७॥ एक वृषभ एका रूखा । झगडतां थरकती सकळ शाखा । पंच कुंजर भिडतां देखा । ठाव नुरे कर्दळीचा ॥ ७८ ॥ तेवीं तुह्वास झाले राती । यालागीं शरीरीं नाहीं शक्ती । असो आज तुमचे हस्तीं । 'एकादशी आमुतें' ॥ ७९ ॥ घेऊनि सुवर्णपंचपाळें । वाढूं जातां हस्तचपळें । कंचुकीचें तेचि वेळे । बिरडें

१. घाबरे. २. बैल. ३. वृक्षा. ४. उपोषण. ['एकादशी' या शब्दाचा लक्षणेने 'उपोषण' असा अर्थ घेणे इष्ट आहे. तेव्हां उपोषण हा लक्ष्यार्थ होय. "शास्त्रकारांनीं अर्थाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ. ह्यांचीं लक्षणे व उदाहरणे. १ वाच्यार्थ—शब्दांचा जो संकेतित अर्थ त्यास वाच्यार्थ किंवा मुख्यार्थ असे म्हणतात. जसें गाय, घोडा, बैल, काळा, पिवळा, आकाश, वायु, हंसणे, बोलणे इत्यादि शब्दांपासून व्याकरणादिकांवरून जो अर्थ कळतो तो वाच्यार्थ होय. २ लक्ष्यार्थ—जेव्हां भाषेतील रूढीवरून किंवा कांहीं गूढ अभिप्राय सुचविण्याच्या निमित्ताने वक्ता असे कांहीं शब्द किंवा वाक्ये उच्चारितो कीं, त्यांचा वाच्यार्थ घेतला तर वक्त्याच्या तात्पर्यार्थाने तो बाधित होतो, म्हणजे तात्पर्यार्थास तो जुळत नाही, तेव्हां त्यास जुळेल असा त्या शब्दांचा दुसरा अर्थ कल्पावा लागतो त्यास लक्ष्यार्थ म्हणतात. यावरून लक्ष्यार्थ करण्यास तात्पर्याचा बाध आणि रूढी किंवा वर सांगितलेले निमित्त ह्यांपैकी कोणतें तरी एक कारण, ह्या तीन गोष्टी लागतात, हें चांगलें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. रूढीनें, जसें—'मी वाड्यावरून घरीं आलों,' असें वाक्य म्हणण्याची भाषेत रूढी आहे. ह्यांत 'वरून' शब्दाचा वाच्यार्थ घेतला तर वाड्यावर चढून आलों असा अर्थ होईल. तो वक्त्याच्या तात्पर्यार्थास जुळत नाही, म्हणून तो बाधित आहे. ह्याकरितां 'वरून' शब्दाचा 'जवळून' असा अर्थ घ्यावा लागतो हा लक्ष्यार्थ होय. तसेंच 'मी ह्या व्यापारांत बुडालों', 'इंग्लंडानें हिंदुस्थान डोक्यावर घेतलें', इत्यादि वाक्ये आणखी रूढीचीं उदाहरणे समजावीं. निमित्तानें जसें 'रामा तर आतां गाय झाला आहे', 'तुम्ही फार शाहणे झालांत', ह्या वाक्यांतील पहिल्यांत वक्त्यास—रामाची दीनावस्था, दुसऱ्यांत श्रोत्याची मूर्खता, हा गूढ अभिप्राय सुचविणें आहे, त्याशीं वाक्यार्थ बाधित असल्यानें 'गाय' शब्दाचा गुणसादृश्यावरून 'दीन' आणि 'शाहणे' शब्दाचा 'मूर्ख' असा अर्थ घेतला जातो तो लक्ष्यार्थ होय. ३ व्यंग्यार्थ—वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ ह्या दोन्ही अर्थाहून भिन्न जो प्रतीतमात्र होणारा अर्थ तो व्यंग्यार्थ होय. जसें एक दुसऱ्यास म्हणतो कीं 'तुमच्या तोंडावर मूर्खत्वाचें प्रतिबिंब दिसतें.' हा म्हणतो कीं, 'माझे तोंड कांच आहे हें मला आजच समजलें.' ह्या उत्तरांत 'तूच मूर्ख आहेस' हा जो अर्थ निघतो हा शब्दांचा संकेतित अर्थ नसल्यामुळे वाच्यार्थ नाही व येथें तात्पर्यार्थाचा बाध नसल्यामुळे लक्ष्यार्थही नाही. तर, तिसराच प्रतीयमान अर्थ आहे. ह्यास ध्वन्यर्थही म्हणतात." [रसप्रबोध].

सुटलें लगवगां ॥ ८० ॥ झाली शंकेची झडपणी । लज्जा झोंबिन्नली यैक्षिणी ।
 मर्यादेची माय राणी । उघडूं नेदी दृष्टीतें ॥ ८१ ॥ अन्नपात्रीं गुंतले कर ।
 ढळला मस्तकींचा पदर । ते वेळीं चिंतूनि यादवेश्वर । कृष्णवदन पाहिलें.
 ॥ ८२ ॥ मधुसूदन पंचाक्षरी । सरतां संचरला अंतरीं । दोन भुजा
 भुजांवरी । निघत्या झाल्या तात्काळीं ॥ ८३ ॥ विरडें घालूनियां वेगा । पुढें
 माजविली पीयूषगंगा । कौरवदुर्बुद्धिपापसंगा । भंगावया लोटली ॥ ८४ ॥
 कृष्णकृपेचे सामर्थ्ये । आणीक चमत्कार झाला तेथें । वर्तला तो अति अद्भुतें ।
 जन्मेजया ! परियेसीं ॥ ८५ ॥ एकएका पात्राप्रती । एक एक द्रौपदीची
 मूर्ती । वाढिती झाली अपराहस्तीं । आवडे तो पदार्थ ॥ ८६ ॥ सूर्यप्रभा
 सहस्रकरीं । तमातें ताडी मुखावरी । तंव लाजोनि ब्रह्मांडपुरीं । मुख सन्मुख
 दावीना ॥ ८७ ॥ कीं सहस्रशीर्षाचिया शक्ती । हँळुवट करुनि सांडी क्षिती ।
 कीं सहस्रमुखीं भागीरथी । पर्वत लोटी पापांचे ॥ ८८ ॥ शुंभ निशुंभाचिये
 मौळीं । पाय पिटी भद्रकाळी । तेवीं अवमानी पांचाळी । कौरवांची कुविद्या.
 ॥ ८९ ॥ जो जो पदार्थ आवडे तोंडा । त्याचे पर्वत पाडिले पुढां । भीम ह्मणे
 'सांडितां मूढा । शिखा उपडीन हस्तकें'. ॥ ९० ॥ लाजे झालीं अधोमुखें । तुटलीं
 अभिमानाचीं तुंकें । अंतरें मलिनतेच्या पंकें । तेजहीनें भासती ॥ ९१ ॥ युद्धीं हारी
 पातल्या सुभटा । कीं दिव्या न उतरता होय खोटा । सभेसन्मुख जेवीं म्लानता ।
 आननीं दिसते पुरुषाच्या. ॥ ९२ ॥ भीष्म ह्मणे, 'जोडल्या हस्तीं । वंदा द्रौपदी
 महासती । प्रत्यक्ष जाणा हे पार्वती । अन्नपूर्णा निर्धारें. ॥ ९३ ॥ हे संतोषलिया

१. झांप. २. जखीण. ३. मांत्रिक, पिशाचवाधा घालविणारा मंत्री. ४. अमृतनदी
 हें रूपकाचें उदाहरण आहे. ५. शेषाची. (शेषाला, सहस्र शिरें आहेत अशी प्राचीन समजूत
 आहे.) ६. हलकी, क्षुद्रा. भागीरथी समुद्राला हजार मुखांनीं मिळते या समजुतीकडे लक्ष्य
 आहे. ७. गंगानदी [भागीरथानें आणलेली म्हणून भागीरथी. गंगेला विष्णुपदी जह्नुतनया,
 त्रिपथगा इत्यादि अनेक नांवें आहेत. गो. र. न. प्रकाशित मेघदूत-टीपा पृ० ६३-६६].
 ८. शुंभ आणि निशुंभ हे दोघे असुरभ्राते होते. यांना पुरुषापासून मरण येणार नाहीं
 असा ब्रह्मदेवाचा वर होता, म्हणून हे देवांस, लोकपालांस (इंद्रादिकांस) त्रास देऊं लागले.
 तेव्हां देवांनीं देवीचें स्तवन करून तिजकरवीं कालरात्रि अथवा कालिनामक शक्ति उत्पन्न
 करविली. या कालीनें मोहक रूप धारण करून त्यांस मोहून टाकण्याचा प्रयत्न केला. पण
 त्यांत ही देवी आहे-मनोहर स्त्री नव्हे-असें त्यांस कळलें. पुढें देवीचें आणि यांचें युद्ध झालें
 त्यांत हे दोघे भाऊ मरण पावले-अशी कथा आहे. ९. पारडीं. १०. अर्मीतून बाहेर येणें.
 Ordeal. ११. लहान चोर. १२. प्राणिमात्रा भरपूर अन्न पुरविणारी.

परम मंगळ, । रोषल्या प्रळयाग्नीची ज्वाळ, । कृष्णकृपावल्ली सफळ । इतें
 वेष्टूनि वाढली. ॥ ९४ ॥ ईच्या ठाई विपरीत भावो । कल्पितां घडे सध्यां
 अपावो । दीपकलिका चुंबितां वावो । हँव्यास होय मशकाचा'. ॥९५॥ यापरी
 धर्मयागीं द्रौपदी । निर्वेदी दिव्यान्नसमृद्धी । ते उपमा न वदवे शब्दीं ।
 ब्रह्ममुखासारख्या ॥ ९६ ॥ परिमळा घेऊनि वसंत । यज्ञागारीं फेरे देत ।
 घमघमा स्वर्गाआंत । आवंतूं म्हणे अमरांतें. ॥ ९७ ॥ शर्करेचिया वाळवंटीं ।
 घृतसरिता धांवती लोटीं । दुग्धनदीच्या संगमवेटीं । पायसान्नें निपजलीं
 ॥९८॥ दधिमधूचें सरोवर । समुद्रतुल्य महाथोर । कोरूनि कनकाचे गिरिवर ।
 हेमरांजणीं शिखरिणी ॥ ९९ ॥ ओर्दनाचे चंद्राचळ । वरान्नाचे कनकाचळ ।
 नवनीतींचे हिमाचल । द्रोणाचळ शौकांचे ॥१००॥ औणीक भक्ष्यांचे पर्वत ।
 भंगूं न शके अमरनाथ । तोही अर्जुनरूपें तेथ । वाढावाढी करीतसे ॥१०१॥
 वज्र खंडोनि हस्तकीं । दर्शन झाले भोक्त्यामुखीं । आवडीं वेधले स्वादसुखीं ।
 दिव्य भक्ष्य भक्षावया ॥१०२॥ धारिया ह्मणती, 'अमृतभक्षा । व्यर्थ झालासी
 सहस्राक्षा ! । आमुचें रूप होवोनि मुक्षा । सेव्य श्रेष्ठा नोहेसी' ॥ १०३ ॥
 हृदय वोपोनि भगवंतीं । धारगे धारयाचे प्रीतीं । येऊनि धर्मयागाप्रती ।

१. 'सर्व मंगळ' असाही पाठ आहे. २. व्यर्थ, पोकळ. ३. उद्योग. ४. अर्पण करी. ५. ब्रह्म-
 देवासारखीं चार मुखें ज्याला आहेत त्याला. ६. बोलावूं 'आवंतूं जा अमरावती' असाही पाठ
 आहे. ७. परमान्न. ८. शिकरण. ९. भाताचे. १०. वरणाचे. ११. मेरुपर्वत. १२. लोण्याचे.
 १३. द्रोणाचळावर नानाविध औषधी असत. त्यांत मृतसंजीवनी नामक मेलेल्या
 प्राण्यांस जीवंत करणारी औषधी होती, यास्तव तो पर्वत मारुतीनें उचलून लंकेत समरां-
 गणीं निश्चेष्ट पडलेल्या लक्ष्मणाचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं आणिला. अशी या पर्वताची
 प्रसिद्धि आहे. १४. भाज्यांचें. १५. 'अनेक' असाही पाठ आहे. १६. इन्द्र [इन्द्र हा पर्वतांचा
 शत्रु-नगभिद् ही गोष्ट ध्यानांत असली पाहिजे.] अर्जुन हा इन्द्रप्रसादप्राप्त कुंतीपुत्र, [मुक्ते-
 श्वर-आदिपर्व-पृ० २१९-२२०] तेव्हां तो त्याचा पुत्र होय. पिता पुत्ररूपानें पत्नीच्या उदरीं
 जन्मास येतो-या श्रुतिवचनानुसारें अर्जुन हा इन्द्ररूप होय. 'अंगादंगात्संभवसि हृदयाद-
 धिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ॥' हें वेदवचन. जातकर्मसंस्कार-
 समयीं ब्राह्मण म्हणतात. पिता पुत्राला संबोधून म्हणतो:-'हे पुत्रा ! माझ्या प्रत्येक अंगा-
 पासून तुझा संभव आहे, तूं हृदयापासून झालास, तूं माझें प्रतिबिंब आहेस, यास्तव शंभर
 वर्षे वांच' असा या वचनाचा भावार्थ. १७. दांत. १८. हे अमृत भक्षण करणाऱ्या [इन्द्रा].
 १९. 'आमुचें दुःख होऊनि मुख्या' असा अन्य पाठ आहे.

प्रिय झाले पितरां ते. ॥ १०४ ॥ स्वाद निघाला महापंथा । मध्यच्छिद्राचिया
सकुमार कंथा । तेथूनि पातला वदनतीर्था । आज्यसायुज्यसंगती. ॥ १०५ ॥
पूर्णचंद्राचीं मंडळें । कथिका वटक अतिसोज्वळें । प्रेमें द्रवतां अमृतफळें ।
रूप झालें कथिकेचें. ॥ १०६ ॥ पूर्णचंद्राचिया राती । गगनीं भरे शुभ्र
दीप्ती । ते काढोनि कुशळहातीं । रूप केलें मांडिया. ॥ १०७ ॥ भरितें
माजला क्षीरसिंधु । माजी पहुडला परमानंदु । तेवीं गुळवरियांमाजील सुखादु ।
दे आनंद भोक्त्यां ॥ १०८ ॥ मूलमासीं दानासी योग्य । छिद्रसंख्या वरुषें
चांग । दान देत्या दे सौभाग्य । सूर्यलोकीं नांदवी. ॥ १०९ ॥ अंतरीं अनु-
भवाची गोडी । म्हणोनि लोक दृष्टी मुरडी । कानवले नव्हेचि हे विकडी ।
कानवले प्रपंचीं. ॥ ११० ॥ बाह्य दिसती येरांऐसे । परी ते अंतरीं
अनारिसे । अनंत सद्गुणी खसखसे । उभयभागीं डवरिले. ॥ १११ ॥
खाज्या करंज्या अमृतफळें । घृतपूरिया हो सकळें । खर्जुरी द्राक्ष
जंबूफळें । गोधूमसारें निर्मिलीं. ॥ ११२ ॥ गोडांवीबीजें चारेबीजें ।
गंगाफळाचीं सोलीं व बीजें, । अक्षोटके उभयबीजें । फणसबीजें वळियेलीं.
॥ ११३ ॥ लड्डुक देखूनि विनायक । नृत्य करीत प्रसन्नमुख । हस्तशुंडा
प्रचंड मोदक । झेलीतसे आवडीं. ॥ ११४ ॥ खसखस बदरीफळबीजाचे ।
सुकुमार पद्मिणीकंदाचे । तिळवे निःशेष तिळगुळाचे । शर्करेचे बतासे.
॥ ११५ ॥ सूक्ष्म सेवयाचे सुरस पूर । चणकपिष्टाचे अरुवार । लाडू भक्षितां
जेवणार । वेडाविती गणेशा. ॥ ११६ ॥ सत्यवृत्ती पूर्णपोळिया । स्वानंद-
बोधें पूर्ण भरलिया । त्यामाजी भजन भूतदया । वेळा मिरां घमघमित.
॥ ११७ ॥ वळवटें वळिलीं कुशलहस्तीं । एक सारंगशृंगाकृती, । एक पै

१. 'शतच्छिद्राचियां' असाही पाठ आहे. २. वडा. ३. मलः दुष्टो मासः=मलमासः=
अधिकमास. या महिन्यांत धर्मकर्में होत नाहींत म्हणून याला 'मलमास' म्हणतात. "अधि-
कमास यास धोंडा, मलमास व पुरुषोत्तममास असें म्हणतात. ते १२ वर्षांत चैत्र, ज्येष्ठ व
श्रावण हे अधिक होतात. १८ वर्षांनीं आषाढ अधिक येतो. २४ वर्षांनीं भाद्रपद अधिक
येतो. १४१ वर्षांनीं अधिक आश्विनमास येतो. व ७०० वर्षांनीं अधिक कार्तिकमास येतो.
आश्विन व कार्तिक हे दोन महिने अधिक आले तरी त्यांस अधिक म्हणत नसून भाद्रपदा-
पर्यंत मात्र अधिक म्हणतात. ज्या वर्षीं अधिक आश्विन पडतो त्या वर्षीं अधिक पौष-
क्षय होतो. आणि याप्रमाणें त्या दोन्ही महिन्यांचीं धर्मकर्मेंही एकाच महिन्यांत करितात.
या जोडमासाचें नांव संसर्प आहे. कार्तिकापुढील चार महिने अधिक नाहींत. व
आश्विनाचे पूर्वी क्षयमास होत नाहींत." [ऐ. गो. भाग २ पृ. १४४] ४. करंज्या.
५. चारोळ्या. ६. अफोड.

गंगेआंतौतीं । विकासलीं शतपत्रें ॥११८॥ एक विंधिलीं मुक्ताफळें । एक
 खयंभ सोज्वळें । एक पत्रें सूत्रें मैवाळें । दुग्धोदकें धूतलीं ॥ ११९ ॥
 क्षीरसमुद्रीं तारांगणें । विंबोनि भासती एकवर्णें । कीं ब्रह्मानंदें मुरालीं मनें ।
 देहाकृती वेगळाल्या ॥ १२० ॥ अमृतीं आळली मुक्ताफला । हा दृष्टांत न
 मने कुशला । तें कठिण हें कोमला । अति अरुवार सेवितां ॥ १२१ ॥
 थिजलीं विघरलीं सैद्यस्तप्तें । नवनीताचीं चत्वारी घृतें । दुग्धसारें म्हणती हातें ।
 होय परतें अमृता ॥ १२२ ॥ बहुसाल ठेवणीं कळकटलें । शिलें म्हणोनि
 पवित्रीं त्यजिलें । काळकूटाचे तुळणी तुळलें । तें अमृत कायसें ? ॥१२३॥
 क्षयरोगें सेवितां चंद्रवृष्टी । चाखतां लागे राहूचे कंठीं । पुण्य सरतां उठा-
 उठीं । उलथोनि पाडी लोकांतें ॥१२४॥ म्हणऊनि अमृताची तुळणा । तुळितां
 वाटे अयोग्य रसना । खेच्छां सेवावया मिष्टान्ना । दैवें भूदेव पै झाले ॥१२५॥
 अन्नं घावें अन्न भक्षावें । अन्नापरतें नाहीं बरवें । अन्न परब्रह्म हें स्वभावे । वेद बोले
 निश्चितीं ॥ १२६ ॥ अन्नचि एक परब्रह्म । यावेगळा सर्वही भ्रम । अन्नोदकीं सुख
 विश्राम । त्यावीण श्रम सर्वही ॥ १२७ ॥ उबगोनियां अमृतपाना । अमर इच्छिती
 कथिकोदना । मृत्युलोकावेगळी जाणा । तृप्ती नाहीं द्वयलोकीं ॥ १२८ ॥
 स्वर्गी आणि पाताळांत । नाहीं अन्नसुखाची मात । म्हणोनि देवांचा मनोरथ ।
 जन्म इच्छी भूतळीं ॥१२९॥ अग्नीमाजी घालोनि तोंडें । ग्रास घेती अन्नचाडें ।
 द्वारीं सांडिलीं तीं कोडें । शितें हातें वेंचिती ॥ १३० ॥ म्हणोनि दुर्लभ
 तिहीं लोकां । अन्न ब्रह्मस्वरूप देखा । मुख्य हरिहरब्रह्मादिकां । इच्छा
 उपजे अन्नाची ॥ १३१ ॥ दध्योदनालीं हरी । गोवळा झाला गोवळियां-
 घरीं । अधिकार धरूनि धर्माघरीं । यज्ञउच्छिष्टें काढीत ॥ १३२ ॥ अष्ट
 वटक अष्ट शिखरिणी । पंच भक्ष पंच वरींनी । दशप्रकार शाखाश्रेणी ।
 जे कां षड्स बोलिजे ॥ १३३ ॥ अनेक परींच्या कोशिविरी । लवणशाखा
 सहस्रवरी । कुटें आणि सांबारीं । रायतीं तेथें विचित्रें ॥ १३४ ॥ पापड
 सांडगे सांडया । तिळवडे कडकणें कुरवडिया । मिरगुंडी मुगवडिया ।

१. कमलें. २. मृदु. ३. न माने. ४. सुंदर, कोमल, मृदु. ५. लोणकठीं, ताजीं.
 ६. कळकळें. ७. आपली इच्छा. ८. ब्राह्मण. ९. 'आनंदाचें अन्न' असाही पाठ आहे.
 १०. टाकून, त्रासून, कंटाळून. ११. ताकभात. १२. स्वर्गपाताळीं. १३. दहीभातासाठीं.
 १४. वडे. १५. वरणें. १६. सहा रस-रस सहा आहेत त्यांचीं नांवें:-'रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तो-
 षणकषायकाः । षड् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ॥' [वाग्भट-सूत्रस्थान-अध्याय १
 श्लोक १४-१५]; गोड, आंबट, खारट, कडु, तिखट, तुरट असे द्रव्यांमध्ये सहा रस आहेत.

काचरीया सुतळीवा. ॥ १३५ ॥ तक्र शक्रासी दुर्लभ देखा । म्हणोनि ब्रह्म-
याचे दिवसा एका-। माजी चौदा इंद्र मनुष्यलोका । तक्रपाना धांवती. ॥ १३६ ॥
भूलोकीचें परमामृत । म्हणोनि देव द्वापारांत । गोकुळीं गोपाळ कृष्णा-
सहित । तक्रपाना भूल्ले. ॥ १३७ ॥ यापरी धर्मराजयज्ञीं । तृप्ती कोंदली
त्रिभुवनीं । 'ध्या ध्या भक्षा' हेचि ध्वनी । सर्वांमुखीं ऐकिजे. ॥ १३८ ॥ एक
संवत्सरपर्यंत । महोत्सव मांडिला तेथ । न्यून एकचि जो दृष्टांत । द्यावया तेथें
असेना. ॥ १३९ ॥ उच्छिष्ट काढितां श्रीकृष्ण । सांडोनि थोरपणाचा मान ।
निरभिमान श्रीभगवान । हें साचार दाखवी. ॥ १४० ॥ खोंवोनि पीतां-
बराचे सोगे । कौस्तुभमाळ टाकिली मार्गे । उच्छिष्टें काढी लगवर्गे । पुढती
पंक्ती बैसावया. ॥ १४१ ॥ पात्रें वाढितां सवर्गे । षड्सें लिपिलीं सर्वांगें ।
अन्नं ब्रह्मं मी हें आंगें । प्रगट दृष्टीं दावितु. ॥ १४२ ॥ कीं विश्वाचा प्रति-
पालिता । मीच सर्वांचा अन्नदाता । ऐसिया दाऊनि संकेता । काढाकाढी
करीतसे. ॥ १४३ ॥ एक लक्षाची एक पंक्ती । ऐसिया पंक्ती नेणों किती ।
संख्या होतां व्योमपंथीं । स्वर्गघंटा घणाणी. ॥ १४४ ॥ कौतुक पहावया
त्वरित । शुक योगींद्र पातला तेथ । मीतरी जावया न फुटे पंथ । म्हणोनि
बाहेर थोकला. ॥ १४५ ॥ कृष्णहस्तींच्या पत्रावळी । पडल्या उच्छिष्ट बड-
वाळी । शुक बैसोनि तयांजवळी । उच्छिष्ट शितें वेंचितु. ॥ १४६ ॥ एक
शीत' घालितां वदनीं । घंटाघोष लागला गगनीं । धर्म म्हणे, 'चक्रपाणी ।
हें आश्चर्य कायसें ?' ॥ १४७ ॥ लक्षा उमटे एक शब्द । आतां अखंड घंटा-
नाद । कृष्ण म्हणे, 'ब्रह्मवृंद । आला असेल एकादा. ॥ १४८ ॥ जाति-

१. 'धावले' असाही पाठ आहे. २. खरोखर, सत्य. ३. 'घमें दाटलीं सर्वांगें' असाही
पाठ आहे. ४. 'अन्नं वै विराट्' अशी श्रुति आहे. ५. कृष्णानें धर्मराजाच्या यज्ञांत उष्टीं
काढण्याचें काम पत्करिलें होतें असें वर्णन पंतांच्या काव्यांत अनेक ठिकाणीं आढळतें:—
(१) 'तिहीं अमित काढिल्या नृपमखांत पत्रावळी' [केकावली-७]. (२) 'मोक्षद तीर्थपद प्रभु
जो सुरपंक्तीमधीं सुधा वाढी । कवि म्हणति तो चतुर्भुज विप्रोच्छिष्टेहि त्या मखीं काढी. ॥
[मंत्रभागवत-दशमस्कंध.] (३) 'करिन ब्राह्मणपादप्रक्षालन सांवडीन मी उष्टीं.' [सभापर्व-
अ० २ गीति ११.] ६. कृष्ण. 'चक्रपाणि' हें तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि समासाचें उदाहरण
आहे. ज्या वर्णिलेल्या गुणाचें संविज्ञान (चिन्ह, खूण) ज्याच्या विशेष्यांत नित्य सांपडते तो
'तद्गुणसंविज्ञान' बहुव्रीहि समास होय. येथें हातांत चक्र असणें हा जो गुण सांगितला तो
कृष्ण या विशेष्यांत नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुण-
संविज्ञान' असें म्हणतात.

मात्र जे ब्राह्मण । ते एक शत संख्या जाण । त्यांतुल्य एक वेदसंपन्न ।
 ग्रंथत्रयजाणता. ॥ १४९ ॥ वेदपाठक शतगुणी । अर्थज्ञ पंडित जाणता
 ज्ञानी । त्याह्नि विशेष अनुष्ठानी । क्रियावंत आगळा. ॥ १५० ॥ करणीवंत
 एकशत । त्यांतुल्य एक इंद्रियजित । सदाचारी शुचिर्भूत । जो शमदमा
 आगळा. ॥ १५१ ॥ जितेंद्रिय एकशत । त्यांतुल्य एक विष्णुभक्त । निर्मत्सर
 भेदरहित । सर्वांभूतीं समदृष्टी. ॥ १५२ ॥ त्या शतगुणीं नरपार्थिवा ! ।
 ब्रह्मनिष्ठ वरिष्ठ सर्वा । ऐसा एकादा पांडवा ! । आला असेल या ठाया.'
 ॥ १५३ ॥ याज्ञवल्कि यथे अर्ध्वर्य । शुक अथवा कपिलाचार्य । आला असेल
 दत्तात्रय । आतां शोधुनी पाहावा. ॥ १५४ ॥ धर्मराज श्रीकृष्ण दोनी ।
 बाहेर पातले पहात धरणी । उच्छिष्टपत्रावळींच्या भुवनीं । श्रीशुकस्वामी
 देखिला. ॥ १५५ ॥ धर्म धांवोनि धरिले चरण । श्रीकृष्णें दीघलें आलिंगन ।
 मंडपा आणोनि पूजन । केलें हस्तें आपुलिया. ॥ १५६ ॥ बैसविला
 व्यासानिकटीं । परम आल्हाद सकळां पोटीं । जैसा पातला धूर्जटी ।
 परमानंद सुरेंवरां. ॥ १५७ ॥ यापरी सारिलीं सुखभोजनें । तांबूल माळा
 हरिचंदनें । भीष्म निरोपी धर्मवचनें । अहेर वोपी समस्तां. ॥ १५८ ॥ ते
 अग्रपूजाप्रसंगीं जाणा । प्रथम मान मधुसूदना । देतां शिशुपाळ दुष्टवचना ।
 वदतां नाश पावेल. ॥ १५९ ॥ तें कौतुक परिसिजे संतीं । सादर श्रवणा-
 चिये आर्तीं । जैसी दुर्बळाची विनंती । हृदयीं धरी धर्मात्मा. ॥ १६० ॥
 भारतकथाशशिमंडळीं । पर्वें सर्व सकळां सकळी । वाढती त्यामाजी चंद्र
 मौळी । द्वितीय माथा मिरवतु. ॥ १६१ ॥ तेवीं द्वितीयपर्वीं सहजे । बीज
 उगवलें भावार्थ बीजे । म्हणोनि महंतीं मानिजे । मस्तकीं प्रेम आवडीं.
 ॥ १६२ ॥ मुखीं नखीं दोहीं स्तनीं । चंद्रउपमा बोलती ज्ञानी । तेवीं जीर्ण
 नूतन वाणी । वाग्देवीचा विलासु. ॥ १६३ ॥ श्रीआदिकवीचें विरचित ।
 मुगुटीं वंदिती गुरु महंत । मुक्तेश्वराचा वचनार्थ । पदनखचंद्रीं वसों घा.
 ॥ १६४ ॥ जेणें वाढे उत्कट भक्ती । तो तो विशेष लिहिला ग्रंथीं । नावडे
 तें स्वहस्तीं । खोडोनि दूर करावें. ॥ १६५ ॥ इति श्री सभापर्व भारतीं ।

१. 'निघाले' असाही पाठ आहे. २. पृथ्वी. ३. महादेव. ४. देवश्रेष्ठां. ५. 'म्हणोनि मस्तकावरी मानिजे । आर्तवंती आवडी' असाही पाठ आहे. ६. या अध्यायाचा उत्तरभाग म्हणजे सुमारे अखेरच्या ९० ओव्या इतका भाग मुक्तेश्वरानें आपल्या पदरचा घातला आहे असें या ओवीवरून स्पष्ट होतें. भक्तिभावाच्या वृद्धार्थ

यागीं मागंध प्रथम आहुती । शिशुपाळ राजा पूर्णाहुती । होमिजेल तें
ऐका. ॥ १६६ ॥

अध्याय दहावा.

मयनिर्मित सभास्थानीं । बैसल्या ऋषिरायांच्या श्रेणी । जैसे शक्राचिया
सदनीं । त्रिदशदशे आँथिले. ॥१॥ सूर्यपुटाचीं रातोत्पळें । चांदवा झळकती
मुक्ताफळें । दिव्यास्तरणें मृदुवाळें । ओटांगणें गादिया. ॥ २ ॥ उदेयास्तव
पीक दानें । तांबूलपात्रें जडितरत्नं । आसनाप्रती भिन्न भिन्नं । प्रकाशमानें
झळकती ॥ ३ ॥ हिरे कोरोनि मत्स्याकृती । विडे भरोनि देती हातीं ।
परिमळपेटिया वोप देती । तेजें आणी सुवासें. ॥ ४ ॥ भीष्म ह्यणे, 'गा !
पुत्रपुत्रा ! । आचार्य ऋत्विज सुहृत् मित्रा । यथायोग्य अतिपवित्रा । पूजा-
संभार समर्पी. ॥५॥ किरीट कुंडलें कंठमाळा । अंगदें कंकणें कटीं मेखळा ।
करमुद्रिका नरशार्दूळा ! । सत्यभूषणें सप्तांगीं. ॥ ६ ॥ सप्तांगींचीं नरभूषणें ।

कवीनें हा मजकूर प्रसंगास अनुरूप असा समजून घातला आहे. याला मूळांत आधार
नाहीं. द्रौपदीच्या कंचुकीचें विरडें सुटणें, तिची द्विजपंक्तीस अन्न वाढीत असतांची धांदल,
कौरवांनीं तिचा केलेला उपहास, कृष्णाच्या प्रसादानें तिला भुजद्वयाचा लाभ, प्रत्येक पक्वा-
नाची स्वतःच्या अपूर्व गुणांविषयीं प्रौढी, शुकमुनीचें आगमन व भोजन इत्यादि वर्णन हें
मुक्तेश्वराच्या कवित्वस्फूर्तीचें द्योतक होय. यांत भोजनाच्या थाटाचें जें वर्णन केलें आहे
त्याजवरून मुक्तेश्वराच्या काळीं शिष्टभोजनप्रसंगीं कोणते पदार्थ आदरार्ह होते याचा बोध
होण्यासारखा आहे. मुक्तेश्वरानें ज्या अनेक पक्वान्नांची स्तुति गाइली आहे तीं त्या काळीं
चांगलीं प्रचारांतील असलीं पाहिजेत. या देशांतील भोजनसंप्रदायाच्या आणि पाक-
शास्त्राच्या इतिहासांत कोणते फेरफार झाले आहेत याचें सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या
शोधकास अशीं वर्णनस्थले फार उपयुक्त होत.

१. जरासंध. २. पहिला बळि. ३. येथें 'राजसूयपर्व' समाप्त होऊन 'अर्घाहरणपर्व'स
आरंभ होतो. ४. पंक्ती. ५. मिळाले. ६. लोडें. ७. हे धर्मा. ८. केयूर='हा एक दंडामध्ये
घालण्याचा दागिना आहे. हा बाजुबंदाच्या आकाराचा असून त्याच्या दोन्ही तोंडांस सिंहाचें
किंवा दुसऱ्या जनावराचें तोंड करून बसवितात. हा कधीं कधीं जडावाचा केलेला असतो.
त्याला गोंडा नसला म्हणजे 'अंगद' म्हणतात.' (देशी हुन्नर-पृ० ४७ पहा.) ९. कमरपट्टा.
१०. 'सप्तभूषणें' असाही पाठ आहे. सभेचीं सप्तांगें-विद्वान्, कवि, भट्ट, गायक, परिहासक,
चिकित्सक आणि दैवत-हीं आहेत. हींच सप्तभूषणें कदाचित् असतील. ११. 'सप्तांगी'
असाही पाठ आहे. १२. 'सप्तांगींचीं' असाही पाठ आहे.

मुक्ताफळें पंडुकूलवसनं । निकटासनीं अंगनारलं । प्रकृतिपुरुषा गौरवीं ॥७॥
पादाग्र गुल्फनळिका कंठीं । बोटें मनगटें बाहुवटीं । कंठ नासिक श्रवणपुटीं ।
भाळ मस्तकीं वेणिका ॥ ८ ॥ द्वादशांगीं स्त्रीभूषणं । परिधान कंचुकी
बुंधी वैरणं । आंतरवासादि पंचवसनं । तर्कटांबरं अर्पावीं ॥ ९ ॥ कनक-
पात्रीं भिन्नभिन्नं । यथायोग्य वस्त्राभरणं । पूजासन्मान वायनदानं । विस्ता-
रिणीं भीष्माज्ञा ॥ १० ॥ आच्छादोनि चित्रांबरीं । तबकें मांडिलीं एक-
हारीं । जीं देखतां दिनं करीं । येणें कीजे पश्चिमे ॥ ११ ॥ धर्म म्हणे, 'जनक-
जनका ! । विवेककुशला ! कुरुनायका ! । आज्ञा कीजे मज बाळका ।
प्रथम पूजा कवणातें' ? ॥ १२ ॥ भीष्म बोले सुवाचा रोषें, । 'बाळचि
म्हणोनि पुससी ऐसें । सचंद्र तारा देखतां नयनेशें । श्रेष्ठ कोण तें विचा-
रसी ? ॥ १३ ॥ कृष्णावेगळा त्रिभुवनीं । विशेष भासे तुझिया नयनीं ।
तेधवां संशयाची वाणी । योग्य होसील पुसावया ॥ १४ ॥ विश्वजैनकाचा
हा जनक । हरादि वंदिती पाँदोदक, । इंद्रासी इंद्रपदाची भीक । कृपेनें
येणें दीधली ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यनगरारंभस्तंभु । विराटरूचा कोमळ कोंभु ।
प्रणवशिखरींचा शंभु । ज्ञानदृष्टी पहावया ॥ १६ ॥ वैकुण्ठसंपुटांतौती ।
श्रेष्ठें ठेविली अर्चनमूर्ती । हृदयसांबळीमाजी निगुती । सनकादिकीं ठेविली ।
॥ १७ ॥ हेंचि हरिहराचें हृदयध्यान । नारदादिकां उपगीयमान । सगुण
दिसताहे परी निर्गुण । ब्रह्म चैतन्य श्रीकृष्ण ॥ १८ ॥ हेंचि मूळमायेचें

१. उत्तम वस्त्रें. २. सुंदर स्त्रिया. ३. सांख्यशास्त्रांत प्रकृति आणि पुरुष हे शब्द प्रधान आहेत. प्रकृति आणि पुरुष यांच्या संयोगापासून सकल जड सृष्टीची उत्पत्ति आहे. या शास्त्रांत पदार्थांचे दोन वर्ग केले आहेत. एकांत चेतन पदार्थांचा समावेश केला आहे व दुसऱ्यांत अचेतनांचा. चेतन पदार्थ काय तो पुरुष. प्रकृति इत्यादिकांचा समावेश अचेतनांत होतो. याविषयीं सविस्तर वर्णन 'सरलार्थबोधिनी गीता पृ० ३१७-३४४ यांत पाहावें. [सरलार्थबोधिनी गीता-पुस्तक २ अंक २-३-४-]. ४. पायांचा घोटा. ५. पुट=कोणत्याही वस्तूचा द्रोणाच्या आकारासारखा करतात जो आकार तो-जसें-अंजलिपुट, कर्णपुट, पर्णपुट, श्रवणपुट. ६. बुरखा, आच्छादन. ७. पांघरणें. ८. उत्तम वसनं. ९. व्रताद्यंगत्वेकरून फळें, सौभाग्यद्रव्यें, पक्वान्नें इत्यादि ब्राह्मणांस अर्पण करतात तें 'वायन' होय. १०. सूर्यानें. [जीं पाहून सूर्य लाजून अस्ताचलाकडे वळला]. ११. पांडुराजाच्या जनका (भीष्मा). १२. उत्तम नेत्रानें. १३. ब्रह्मयाचा. १४. गंगा. १५. त्रैलोक्यरूप नगराच्या आरंभाचा खांब. १६. आंत. १७. देवादिक ठेवण्याची वेताची विणलेली पेटी.

मूळ । निर्गमवल्लीचें सुपक्क फळ, । कैवल्यगर्भीचें केवळ । निज निधान
ठेवणें. ॥ १९ ॥ दर्शनें साधिती सिद्धांत । आग्रहें भाविती जो जो अर्थ । तो
हा एकचि अनंत । नानाभावीं भासला. ॥ २० ॥ यासी वेदांती म्हणती
‘ब्रह्म’ । मीमांसक यालागीं करिती कर्म । ते यातें ‘एक ईश्वरनाम । कर्ता
म्हणती ययातें’ ॥ २१ ॥ सांख्यशास्त्रीं कपिलमुनी । प्रकृति पुरुष जे
चाखाणी । ते हे श्रीकृष्णरुक्मिणी । मातापितरें जगाचीं ॥ २२ ॥ भाष्यकार
म्हणती ‘शब्द’ । तो हा जाण पां गोविंद । पातंजलीय योग विशद । याचि-
लागीं साधिजे. ॥ २३ ॥ शैव म्हणती शंकर स्थानू । तोचि वैष्णवीं बोलिजे
विष्णू । शक्ती गणेश अथवा भानू । नामें याचींच जाण पां. ॥ २४ ॥
साधु म्हणती ‘हा प्राणमित्रु’ । दुर्जन भाविती ‘काळशत्रु’ । मूढ म्हणती ‘हा
परतंत्रु’ । परी ‘स्वतंत्रु’ सामर्थ्ये. ॥ २५ ॥ हा एकचि विश्वव्यापक घटीं ।
परी सोयरा दिसे तुमचे दृष्टीं । एक म्हणती दुष्ट कपटी । मंदमतीं
दुरात्मे. ॥ २६ ॥ ब्रह्मादिकां आराध्यमूर्तीं । तोचि हा पार्थाचा
सारथी । जो अनुच्छिष्ट नामव्यक्ती । तो यज्ञउच्छिष्टें काढीतसे. ॥ २७ ॥
ऐसिया सांडोनि श्रीकृष्णातें । पूजूं पाहसी आणिकातें. । असो ते
परम अभाग्य येथें । जे श्रीकृष्णीं विकल्पू. ॥ २८ ॥ याचेंचि स्वरूप देव-
देवीं । भजक भजती. नानाभावीं । तो प्रत्यक्ष देखतां गोसावी । संशय तुज
कायसा’ ? ॥ २९ ॥ ऐसें कुरुवृद्ध बोलतां तें । आवेश न धरवे सहदेवातें, ।
अग्रोदक घेऊनि हातें । उभा ठेला कलशेंसीं. ॥ ३० ॥ हृदयीं जाणोनि
कार्यमूळ । आग्रह न करीच गोपाळ, । धर्म प्रार्थितां तात्काळ । पूजासनीं
आरूढे. ॥ ३१ ॥ सोमकांत श्वेतचंवाई । शेषाकृती शोभली पायीं । वरी
आदरें क्षीराब्धिशायी । धर्मराजें बैसविला. ॥ ३२ ॥ चरणक्षालना कनक-
पात्र । पुढां वोढवी माद्रीपुत्र, । गंधपुष्पेंसीं स्वतंत्र । भीमार्जुन ठाकले. ॥ ३३ ॥
तळवटीं क्षीरोदक उत्तम । वरी शोभला मेघश्याम । जेवीं कैलासा द्यावया
क्षेम । नील जीमूत पातला. ॥ ३४ ॥ छत्र चामरें उभय व्यजनु । धरिती

१. वेदरूपवल्लीचें. २. पुरून ठेवलेलें धन, ठेव. ३. स्पष्ट. ४. शंकर (अचल).
५. सकल इंद्रियांचा स्वामी. ६. स्वच्छ कूपांतून काढलेलें उदक. ७. चौरंग. ८. शेषाची
आकृति ज्या चौरंगाच्या पायांवर होती. ९. उत्तम रेशमी वस्त्र. १०. मेघ [जीवनस्यो-
दकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबन्धो जीमूतः । पृषोदरादित्वात्साधुः । मूतः स्यात्पटबन्धेऽपि
इति रुद्रः । पूर्व-मेघदूत-श्लो० ४ टीका.] ११. ‘श्वेत’ असाही पाठ आहे. बृहत्संहिता-

द्रौपदीचे नंदनु । पादुका घेऊनि अभिमन्यु । उभा ठेला जवळिकें. ॥ ३५ ॥
 वाघें लागलीं सुखरें । भक्त गर्जती जयजयकारें, । भीष्म विदुर त्रेमदरें ।
 उभे ठेले आवडीं. ॥ ३६ ॥ वैष्णवकीर्तनाची सरळी । चौको लागली
 धुमाळी । विष्णुचरित्रें नामावळी । एक टाळी हरिनामें. ॥ ३७ ॥ देव
 बैसोनि विमानीं । वर्षाव करिती दिव्य सुमनीं । सनकादिकांचिया नयनीं ।
 आनंदाश्रु लोटले. ॥ ३८ ॥ चरण क्षालितां धर्मातें । धांवित्रलीं त्रिलोकींचीं
 तीर्थें, । तळीं वोढविती माथे । पवित्रपणालागोनि. ॥ ३९ ॥ जया चरणा-
 मृताची गोडी । लागतां लक्ष्मी झाली वेडी, । दिव्यांगनेनें आवडी । जे न
 सांडी सर्वथा. ॥ ४० ॥ अरुण संध्याराग दोन्ही । मीनलें बालार्कतेज किरणीं ।
 कीं पद्मराग माणिकमणी । एकत्र पायीं पातले. ॥ ४१ ॥ भूमंडळींचीं
 रातोत्पळें । रंग वोपितां सहपरिमळें । म्हणोनि चरणपद्मीं पाणितळें । सर्वौह-
 नितां रंगलीं. ॥ ४२ ॥ चंद्रें शरीर कर्वतीं दिघलें । खंडूनि केलीं दहा
 शकलें । पादांगुळीं जडोनि जाळें । नखमणी चंद्रासारिखे. ॥ ४३ ॥ ध्वज
 अंकुश वज्र पद्म । ऊर्ध्व रेखा अति उत्तमं, । सामुद्रिकें पाहतां उपमे । ठाव
 न दिसे द्यावया. ॥ ४४ ॥ खंडी पापांचे पर्वत । तेंचि वज्र सुशोभित ।
 पद्मचिन्हीं पद्मांकित । पद्मा वसे श्रियेसीं. ॥ ४५ ॥ ऐश्वर्यमदें जे
 मातले । विषयभोगीं सैर सुटले । ते अंकुशें आवरिले । स्वस्थ केले हरिपायीं.
 ॥ ४६ ॥ कीं चरणरूप नौका खरी । हेळीं तारी भव दुस्तरी । ध्वज-
 मंडित गुणसाजिरी । जीवनावरी जगातें. ॥ ४७ ॥ साधकांतें मनसंघट ।
 लक्षोनि ऊर्ध्वरेखेची वाट, । चहूं मूर्तींचे लंघोनि घाट । निर्गुणब्रह्मीं
 मिसळती. ॥ ४८ ॥ कीं श्रीकृष्णपादांबुजीं पवित्र । प्रयागराज तीर्थ-
 क्षेत्र । मीनली त्रिवेणी एकत्र । प्रत्यक्ष नयनीं दिसताहे. ॥ ४९ ॥ तळवे

अध्याय ७२ यांत चामरलक्षण आणि अध्याय ७२ यांत छत्रलक्षण सविस्तर सांगितलें आहे.
 चमरी नामक मृग हे देवांनीं हिमालयाच्या गुहेंत चामर करण्यासाठीं उत्पन्न केले आहेत
 इत्यादि वर्णन पहाण्यासारखें आहे,

१. पुष्पें. २. रक्तकमळें. ३. मर्दितां. ४. सहज, लीलेनें. ५. प्रयागराजाचें
 वर्णन असें आढळतें:—'श्रुतिः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं पुराणमप्यत्र परं प्रमाणम् । यत्रैव
 गंगा यमुना सरस्वती स तीर्थराजो जयति प्रयागः' ब्रह्मदेवानें सर्व तीर्थांची तुलना केली
 तेव्हां प्रयागतीर्थाचें पारडें खालीं बसलें म्हणून त्याला 'तीर्थराज' 'राजतीर्थ' 'प्रयागराज'
 अशीं नांवें दिलीं. ६. सरस्वती, यमुना आणि भागीरथी यांच्या संगमास त्रिवेणीसंगम
 म्हणतात. यांतील पहिली सरस्वती नदी ह्या संगमस्थानीं गुप्त आहे असें समजतात.

आरक्त प्रवाळवर्णी । तेचि सरस्वती सिंदूरवर्णी । वांकी सोज्वळ देवतटिनी ।
 भागीरथी खळाळे. ॥ ५० ॥ तेथें जडले रक्त मणी । ह्याचि तपोधनांच्या
 श्रेणी । ज्या देखतां नक्षत्रगणीं । देह धरणीं टाकिजे. ॥ ५१ ॥ सुनीळ
 कालिंदीचे वोध । तेचि जानुद्वय अव्यंग । ध्वज अंकुश चिन्हीं चांग । अक्षय-
 वटसंगमीं. ॥ ५२ ॥ योगियांचे मनोमराळ । खेच्छा क्रीडती सर्वकाळ । भक्त
 श्रद्धालु प्रेमळ । क्षेत्रवासी ते क्षेत्रीं. ॥ ५३ ॥ प्रयागीं मोक्ष पाविजे मरणें । येथें
 मोक्ष पाविजे श्रवणें । म्हणोनि कवीचें बोलणें । सांगे योग्य दृष्टांत. ॥ ५४ ॥
 इंद्रनीलमणी सुढाळ । तेवीं गुल्फद्वय वर्तुल । जानु जघन सुकुमार सरळ । स्तंभ
 गरुडपाचूचे. ॥ ५५ ॥ मुक्तपालवी मनोहर । परिधान करविला पीतांबर । दुजा
 वैरिण्याचा सुंदर । कनकवर्णी विराजे. ॥ ५६ ॥ देखूनि अमृतघन सांवळा ।

१. पांढऱ्यांसारखे लाल. २. सरस्वती नदी पांच ठिकाणीं प्रसिद्ध असून गुप्त झाली आहे असें म्हणतात:- रुद्रावते कुरुक्षेत्रे श्रीस्थले पुष्करेऽपि वा । प्रभासे पंचमे तीर्थे पंच प्राची सरस्वती ॥ (१) रुद्रावर्त हिमालयांत आहे असें म्हणतात, तेथें सरस्वती आहे. (२) कुरुक्षेत्र दिल्लीपलीकडे आहे, तेथें सरस्वती आहे. (३) श्रीस्थल म्हणजे सिद्धपुर हें गुजराथेंत असून तेथें सरस्वती आहे. ती अंबाजीचे डोंगरांतून कोटेश्वरापासून निघाली ती झिझुवाडा याजवळ गुप्त झाली. म्हणजे, पुढें रेतीचा मुलूख आल्यामुळें त्यांत चालेनाशी झाली. (४) पुष्करतीर्थांतही ती आहे असें म्हणतात आणि (५) प्रयागीं आहे असें म्हणतात. तेथून प्रभासाजवळ प्राची सरस्वती आहे, तिचें पाणी फार विषारी असून त्या ओघांत अधरमाधव ह्याणून एक मूर्ति आहे. प्रभास, सोमनाथ व वेरावळ हीं एकाच गांवाचीं नांवे आहेत. प्रभासास यादवांनीं जो आपला नाश करून घेतला तो हिरण्यानदीचे तीरीं झाला असें म्हणतात. जेथें श्रीकृष्णास बाण लागला तें भल्लुका क्षेत्र येथेंच आहे व त्याचा देह पडला तें देहोत्सर्गक्षेत्र आहे. [ऐ० गो० भा० २ पृ० ३५] ३. देवनदी-गंगा. ४. “प्रयाग येथें संगमावर जो एक नैसर्गिक चमत्कार नेहमीं दृष्टीस पडतो तो अगदीं अप्रतिम आहे. गंगाजलाचा रंग धवल असल्यामुळें यमुनाजलाचा कृष्णवर्ण त्यांत मिश्रित झाला म्हणजे तें मिश्रण अत्यंत प्रेक्षणीय होतें. संमेलनवेगानें ह्या उभय सरित्प्रवाहांचे अनेक जलतरंग एकत्र होऊं पाहतात. त्या स्थळीं फारच मजा दिसते. ही मजा गंगेपेक्षां कालिंदीप्रवाहांत फारच असते. तिचें दर्शनसुख घेऊं इच्छिणाऱ्या प्रेक्षकांना थोडासा नौकाविहार करावा लागतो, अर्थात् नौकेमध्ये बसून यमुनाप्रवाहांत गेलें म्हणजे तेथें मोठ्या जोरानें वरचेवर येणारे गंगेचे लांब लांब फवारे फार सुंदर दिसतात. त्यांचा तो शुभ्र वर्ण अवलोकन केला म्हणजे जणों, जाहवी शुभ्र कंचुकी परिधान करून आपल्या अनेक करांनीं श्रीयमुनादेवीस प्रेमालिंगन देऊन भेटत आहे असा भास होतो.” केसरी-ता० ९ मे १८९३.] ५. दोन मांड्या. ६. राजहंस पक्षी. ७. तेजस्वी, सुंदर. ८. पांघरावयाचा.

उभय विद्युलतांचा मेळा । त्यागोनि चंचलतेची लीला । निश्चळ ठेला हरि-
रूपीं. ॥ ५७ ॥ मेखलेचे माणिकमणी । पंक्तिभोजना बैसले तरणी । माध्याहा
येत ऊर्ध्वकिरणीं । तुळोनि पाहे कौस्तुभा. ॥ ५८ ॥ स्थूळ नितंब मध्यासना ।
देखोनि वैराग्यपंचानना । लजोनि दुर्गेचिया वाहना । देहदुःखें दीधला.
॥ ५९ ॥ कौस्तुभसूर्याची नंदिनी । यमुना त्रिवली कृष्णवर्णी । ऊर्ध्वपंथीं
हृदयभुवनीं । भेटों आली दिसताहे. ॥ ६० ॥ हृदयीं धरूनियां मान । तथापि
न सोडावे चरण । यालागीं आपाद कंठलग्न । वैजयंती विराजे. ॥ ६१ ॥
श्रुतिसागरीं रत्नज्योती । कुंडलें तळपती मकराकृती । नाना कवी गुरु निरो-
पिती । विनंती सुरासुरांच्या. ॥ ६२ ॥ वदनचंद्राशीं सख्य परम । करावया
कस्तूरीरूपें तम । मळवट झाला अति उत्तम । पुरुषोत्तमनिजभाळीं. ॥ ६३ ॥
अंधकार चंद्रमा तरणी । मेळा अपूर्व एकस्थानीं । मुकुट कुंडलें व्यजनें
दोन्हीं । वदनचंद्रीं कवळिले. ॥ ६४ ॥ अधर बिंब हिरे दशन । शुकनासिक
विशाळ नयन । वदन सर्वानंदवर्धन । कोटि मदन सांडणें. ॥ ६५ ॥ बाहुवटे
कीर्तिवदनें । जेथें फांकती प्रकाशकिरणें । करमुद्रिका करकंकणें । अभयदानें
झळकती. ॥ ६६ ॥ यमुनाजळावरी जाह्वीजळ । धांवे जैसें शुद्ध धवळ ।
कीं नीळगगनावरी सोज्वळ । पसरे निर्मळ चांदणें. ॥ ६७ ॥ तैसी पातळ
चंदनउटी । तेणें शोभला कृष्ण जगजेठी । जवादी भरुनि पर्णपुटीं । सुगंधी चूर्ण
उधळिलें. ॥ ६८ ॥ दीप कर्पूर नीरांजनें । फल तांबूल शुद्ध सुमनें । सर्वभावे
कुरुनंदनें । सर्वेश्वर पूजिला. ॥ ६९ ॥ उभयनेत्रीं भरुनि रूप । हृदयमंदिरीं
रत्नदीप । निश्चय निर्वात निष्कंप । अखंडित ठेविला. ॥ ७० ॥ काया वाचा मन
धना । इंद्रियवृत्ती सांडोनि जाणा । पुष्पांजली कृष्णचरणा । धर्मराजें अर्पिल्या.
॥ ७१ ॥ अर्पूनि सोळाही उपचार । घातला दंडप्राय नमस्कार । मुखें करुनि

१. कमरेंतील डाबेचे. २. वैराग्यरूप व्याघ्राला. ३. कन्या. ४. पायांपर्यंत. ५. विष्णूच्या
माळेला 'वैजयंती' असें नांव आहे. ही माळा कधीं कोमेजत नाही, अशी समजूत आहे.
'लारेल' (Laurel) नामक वनस्पतीच्या पुष्पांची माळाही कधीं सुकत नाही, सदा टव-
टवीत असते, असा प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचा समज होता. ६. दंत. ७. निल्या
आकाशावर. ८. 'कर्णपुटी' असाही पाठ आहे. ९. पुष्पें. १०. पूजा करण्याचे षोडश
(सोळा) उपचार आहेत त्यांचीं नांवेः—'आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च । गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वंदनं तथा ॥' या नांवांत
क्वचित् फरक आढळतोः—आवाहन, आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत,
गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा आणि मंत्रपुष्प.

जयजयकार । कृतकृत्यता मानिली. ॥ ७२ ॥ झाली अग्रपूजासमाप्ती । श्रवणें
 श्रोतियां ब्रह्मप्राप्ती । देखत्यांची दुष्टमती । उदेली, ते परियेसा. ॥ ७३ ॥ चैद्य
 कौरव एकपंक्तीं । हस्त मेळवूनियां हस्तीं । क्षुद्रबुद्धी अवलोकित्ती । कृष्ण-
 द्वेषी दुरात्मे. ॥ ७४ ॥ काशीविश्वेश्वराचें लिंग । सुवर्णकमळीं पूजिलें सांग ।
 जें देखतां पावती भंग । महापर्वत पापांचे. ॥ ७५ ॥ तें नूतनपाखांडी
 वैष्णवां । देखतांचि संताप उपजे जीवां । जेवीं कां पूर्वजांचा ठेवा । हिरोनि
 नेला तस्करिं. ॥ ७६ ॥ नातरी बिंदुमाधवप्रतिमा । शृंगारिली देखोनि
 अधमा । केश कपाळीं जंगमा । शिरच्छेदनासारिखें. ॥ ७७ ॥ साधु पूजितां
 दुर्जनातें । व्युत्पन्न वाणितां अयोग्यातें । पवित्र म्हणतां पतिव्रतेतें । व्यभि-
 चारिणी क्षोभती. ॥ ७८ ॥ तेवीं पूजितां कृष्णनाथ । चैद्या प्रगट कौरवां
 गुप्त, । विषाद उपजला अद्भुत । महा अनर्थसूचक. ॥ ७९ ॥ धर्म पाहोनि
 भीष्माकडे । म्हणे, 'जी ! काज निरोपा पुढें, । आतां पूजा निजनिवाडें ।
 कंवणा अपूर् सांग पां ?' ॥ ८० ॥ भीष्में न देतां प्रतिवचन । तंव रोषें
 दमघोषनंदन । म्हणे 'नीच हो ! अवघे जण । नेणा महिमा श्रेष्ठाचा. ॥ ८१ ॥
 योग्यायोग्य हा विवेक । गुण न कळतां न्यूनाधिक, । कोणे विचारें हा
 गोरक्षक । आधीं पूजिला सांग पां ? ॥ ८२ ॥ पिता वसुदेव करुनि कडे ।
 पुत्र पूजार्थी निघाला पुढें । त्यांचा विवेक आपुल्या तोंडें । साचार वदा,
 वडील ! हो ! ॥ ८३ ॥ पूजा घेत्या दोघे जनक । पूजा कर्तया तातपंचक ।
 यालागीं दोहींचा विवेक । यथायोग्य दिसतसे. ॥ ८४ ॥ बाळबुद्धी वर्ते धर्मा, ।
 बुद्धिभ्रंश वृद्धा भीष्मा, । म्हणोनि ऐसिया अयोग्य कर्मा । उपदेशोनि करविलें.
 ॥ ८५ ॥ वृद्ध सांडूनि कुरुनरेश, । ऋत्विज सांडूनि वेदव्यास, । काय म्हणोनि
 हृषीकेश । यज्ञमंडपीं पूजिला ? ॥ ८६ ॥ गुरु सांडोनि कृप द्रोण, । आस
 सांडोनि याज्ञसेन, । कोण्या विचारें हा कृष्ण । येथें पूजिला सांग पां ?
 ॥ ८७ ॥ भार्गवशिष्य झुंजार कर्ण । राजगुरु द्रोणनंदन । सार्वभौम दुर्योधन ।
 सांडोनि कृष्ण कां पूजिला ? ॥ ८८ ॥ दमघोष रुक्मिया श्रेष्ठ । एकलव्य शल्य
 वरिष्ठ । ऐसियां सांडोनि स्वधर्मभ्रष्ट । केवीं हा कृष्ण पूजिला ? ॥ ८९ ॥

१. 'देखतांची' असा अन्य पाठ. २. कुबुद्धी. ३. हें वर्णन मुक्तेश्वराच्या वेळच्या वस्तु-
 स्थितीचें द्योतक होय. ४. वर्णितां. ५. शिशुपाल. ६. गोपाल, गवळी (कृष्ण.) ७. कृष्णा.
 ८. पांडवाला. ९. 'मखमंडपीं' असाही पाठ आहे. १०. दुपद. ११. कर्ण ब्राह्मणरूपानें
 परशुरामापाशीं अस्त्रविद्या शिकत होता—अशी कथा आहे.

करूनि पूज्यांचा अवमान । अपूज्या पूज्य सन्मान । येणें यशकीर्तीला उणे-
 पण, । नामरूपा बुडविलें. ॥ ९० ॥ ऋत्विज नोहे, ना आचार्या । राजा
 नोव्हे ना समान राया । चक्रपाणी पूजोनि वायां । अपकीर्ती माथां घेतली.
 ॥ ९१ ॥ रायां देखतां अराजा । रायासमान विशेष पूजा, । घेतां नृपालागीं
 लज्जा । घ्राणच्छेदनासारिखी. ॥ ९२ ॥ पूजणें होतें जरी कृष्णातें । तरी कां
 मेळविलें नृपातें । आणूनि केलें अवमानातें । खळाचार या नांवें. ॥ ९३ ॥
 म्यां करभार वोपिला तूतें । तो नाही अभयार्थ स्वार्थ । साह्य व्हावें धर्म-
 कृत्यातें । ऐसें धार्मिक बोलती. ॥ ९४ ॥ म्यां करभार वोपिला भक्तीं । त्वां
 मज हेळसिलें नृपाचे पंक्तीं, । भलें गौरविलें उचितीं । धर्मराजा ! सर्वज्ञा !
 ॥ ९५ ॥ करूनि रायांचा अवमान । जरी त्वां गौरविला गोवळा कृष्ण । इतु-
 केनि आम्ही सर्व न्यून । विशेष कृष्ण न मानीं मीं. ॥ ९६ ॥ अरण्यामाजी
 आमिष पडलें । तें एकें श्वापदें भक्षिलें । इतुकेनि त्या श्रेष्ठत्व आलें । ऐसें
 श्रेष्ठ न मानिती. ॥ ९७ ॥ क्लीबांसी केलें कन्यादान, । अंधासी दाविलें
 दर्पण, । तेवीं पूजेसी अयोग्य कृष्ण । जरी त्वां येथें पूजिला. ॥ ९८ ॥
 वृष्णिकुळीं उपजोनि मंद । कपटें वधिला जरासंध, । ऐसियासि विवेकअंध ।
 पांडव तुम्हीं भजतसां. ॥ ९९ ॥ तूं धर्मात्मा धर्मपुत्र । ऐसें नाम जें पवित्र, ।
 तें विटाळलें जैसें पात्र । स्पर्श केला मद्यपें. ॥ १०० ॥ ऐसें बोलोनि क्रोध-
 दृष्टीं । हातीं वसवी खड्गमुष्टी । घेऊनि राजयांच्या द्वाटी । चैद्य तेथूनि
 निघाला. ॥ १०१ ॥ धर्में धांऊनि धरिला हातीं, । हृदयीं कवळिला परमभक्तीं, ।
 म्हणे 'तूं बंधूचिये पंक्तीं । सुहृद होसी आमुतें. ॥ १०२ ॥ आम्हीं युक्तायुक्त
 केलें, । तें तुवां पाहिजे प्रतिष्ठिलें, । स्नेहभावे सांभाळिलें । तेंच नेई शेवटा.
 ॥ १०३ ॥ ऋषी राजे वडील वृद्ध । कृष्णपूजनीं त्यांसी आल्हाद, । तैसाचि
 तुवां सांडोनि क्रोध । क्षमा कीजे आमुतें. ॥ १०४ ॥ भीष्म जाणता सर्वज्ञ ।
 त्याचिये आज्ञेनें पूजिला कृष्ण, । तूं कां ठेविसी दूषण । दुष्टभाव सांग पां ?

१. 'चक्रपाणि' हें तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि समासाचें उदाहरण आहे. ज्या वर्णिलेल्या
 गुणांचें संविज्ञान, (चिन्ह खूण) ज्याच्या विशेष्यांत नित्य सांपडतें तो 'तद्गुणसंविज्ञान' बहु-
 व्रीहि समास होय. येथें हातांत चक्र असणें हा जो गुण सांगितला तो कृष्ण या विशेष्यांत
 नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुणसंविज्ञान' असें म्हणतात.
 २. अवमानिलें. ३. मानीं. ४. नपुंसकास. ५. ह्यावरून प्राचीन काळीं मद्य पिणें निषिद्ध
 होतें, मग बळराम वगैरे मद्यपान करीत असत हें कसें ? ६. 'दाटी' असा अन्य पाठ.

॥ १०५ ॥ तुजहूनि वडील जाणते पुरुष । श्रीकृष्णपूजनं त्यां संतोष ।
 त्वांहीं खेहांदर विशेष । कृष्णभजनीं करावा.' ॥ १०६ ॥ धर्मा अवलोकोनि
 दृष्टीं । भीष्म बोले यथार्थ गोष्टी । 'हा शिशुपाळ कुटिल कपटी । दुष्टबुद्धी
 दुरात्मा. ॥ १०७ ॥ हा योग्य नव्हे शांतवना । कासया करिसी तूं प्रार्थना ? ।
 जें आवडेल त्याचिया मना । तेंचि सुखें करो पां. ॥ १०८ ॥ शिवादिकां
 परम मान्य । वेदशास्त्रां जो प्रमाण । पूर्णब्रह्म सनातन । तो त्वां अच्युत
 अर्चिला. ॥ १०९ ॥ जगद्गुरु जगत्पिता । जगज्जीवन जगत्राता । तथा पूजितां
 विषादव्यथा । किमर्थ यातें उपजली ? ॥ ११० ॥ केवळ आम्हांसचि नाहीं पूज्य ।
 त्रैलोक्यबंध अधोक्षज । ब्रह्मादिक पादरज । ज्याचे माथां वंदिती. ॥ १११ ॥
 अज्ञानभ्रमें पडिला भ्रमा । नेणे कृष्णमूर्तीचा महिमा । स्वमुखें निंदी पुरुषो-
 त्तमा । आम्हांसकट सर्वातें. ॥ ११२ ॥ ब्रह्मांड जिंकी एक वेळां ।
 सकळ ऐश्वर्यावेगळा, । त्या सांडोनि मेदिनीपाळा । कवणा औना पूजावें ?
 ॥ ११३ ॥ येणें जिंकिलें कवण रायां ? । तोंडें वलगना करितो वायां, । असो,
 स्वगृहा पातलिया । अवज्ञा आम्हीं न करावी' ॥ ११४ ॥ ऐसें बोलतां
 भीष्म धर्मातें । आवेश न धरवे सहदेवातें । गर्जे, उभारिले हस्तें । म्हणे
 'परिसा वडील हो ! ॥ ११५ ॥ त्रैलोक्यनाथ चक्रपाणी । म्यां पूजिला सभा-
 स्थानीं, । असो हें न मनी त्याचा मूर्धी । पायांतळीं माझिया. ॥ ११६ ॥
 कृष्णीं मानूनि विरोध । वदेल कृष्णनिंदेचा शब्द । तो तात्काळ पावेल वध ।
 माझेनि हस्तें जाणिजे.' ॥ ११७ ॥ निघतां सहदेवमुखींची गोष्टी । जय-
 जयकाराचे बोभाटीं । गगनींहूनि सुमनवृष्टी । तथा माथां वोसैरली ॥ ११८ ॥
 'साधु साधु' इहीं वचनीं । अंबरीं गर्जे आकाशवाणी, । टाळी पिटोनि नारद-
 मुनी । म्हणे 'एका उत्तम हो ! ॥ ११९ ॥ कृष्णद्वेषिया दुर्बुद्धी । कृष्ण-

१. 'कृष्णादर' असाही पाठ आहे. २. 'च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु ॥ २३९ ॥
 यस्मान्न च्यवते स्थानात्तस्मात्संकीर्त्यतेऽच्युतः । साधर्म्येणावतारेपि ब्रह्मेन्द्रवरुणादिभिः
 ॥ २४० ॥ न स्वैश्वर्यात्प्रच्युतो यः सोऽच्युतः परिकीर्तितः' ॥ [विवृति-मन्त्रसहस्र-सहितं
 श्रीविष्णोर्नामसहस्रम् । पृ० २१.] 'ज्याची निजस्वरूपापासुनियां च्युति कदापि होत नसे ।
 त्या शाश्वत देवाला अच्युत हें नाम फार योग्य असे. ॥ १०६ [पृ० ११] नाहीं च्युति
 स्वरूपा, कीं ज्याला षड्विकार ते नसती । यास्तव अच्युत ऐसी आख्या झाली असें तथा
 म्हणती.' ॥ १८४ [पृ० ३५] [नामार्थदीपिका.] ३. चरणधूली. ४. 'पद्मापाळा' असाही
 पाठ आहे. ५. अन्यास. ६. 'पुष्प' असा पाठ आहे. ७. 'जाहली' असा अन्य पाठ आहे.

नाम स्वमुखें निंदी, । तथा अनर्थ पदोपदीं । ठाकूनि येती निर्धारें. ॥१२०॥
 कुबुद्धी सुबुद्धीतें उखळी । काळ आयुष्यातें गिळी । मृत्यू पावोनि तात्काळीं ।
 नाश करी क्षणार्धें ॥ १२१ ॥ प्राणी उपजोनि संसारीं । जो कृष्णाचें
 अर्चन न करी । तो प्रेतप्राय नरशरीरीं । संभाषणीं अपवित्र.' ॥ १२२ ॥
 ऐकोनि न्यायनिष्ठुर वाणी । चैद्य क्षोभला चौगुणीं । सहित राजयांच्या श्रेणी ।
 उभे ठेले संग्रामा. ॥ १२३ ॥ कृष्णीं जयांची कुटिल मती । शिशुपाळाचे
 मित्र सांगाती । एकत्र होऊनि पक्षपाती । सिद्ध झाले संग्रामा. ॥ १२४ ॥
 'साम्राज्यपदवीचें वैभव । भंगूनि निस्तेज पांडव । अग्रपूजेचें गौरव ।
 श्रीकृष्णाचेंही विटंबूं. ॥१२५॥ यादव आणि पांडव । आजी मारणें सर्व ।
 कृष्णासहित माझा गर्व । भस्म करूं भीष्माचें.' ॥१२६॥ मिळोनि दुर्जनांचा
 मेळा । कलहा उठिला एकवेळां । जैसा मुराळ देखोनि डोळां । काक करिती
 कोल्हाळ. ॥१२७॥ डहुळला देखोनि नृपसागर, । भीष्मास पुसे युधिष्ठिर ।
 'काय करणें यथें विचार । तो मज सांगा सर्वज्ञा ! ॥ १२८ ॥ सांग
 याग पावला सिद्धी । परी अनर्थ उदेला अवधी । मिळोनि दुर्जनाची
 मांदी । अपेश देऊं इच्छिती. ॥ १२९ ॥ भीमार्जुनांचेनि हातें । आपण
 मुकतील प्राणांतें । अपकीर्ति आणितील मातें । हें दुश्चिन्ह मज बाधी'.
 ॥ १३० ॥ भीष्म म्हणे 'स्वस्थ राहीं । यथें दुश्चिन्ह नसे कांहीं, । समुद्र
 तरावया बाहीं । अगस्ती करूं विचारु ॥ १३१ ॥ निद्रिस्थ सिंह हा
 मुकुंद । तंव हे जंबूकें करिती शब्द, । हा घडकल्या जातवेद । भस्म होतील
 तृणप्राय. ॥ १३२ ॥ लोटिल्या 'श्रीकृष्णभद्रजाती । चैद्यश्वान सैरा पळती ।
 अंतरें टाकूनि शब्द करिती । तेवीं हे जाण वलगना.' ॥ १३३ ॥ व्याळ

१. ही चैद्याची दर्पोक्ति आहे. सार्वभौमत्व तीन गुणांनीं येतें, किंवा तिहींपैकीं एका
 गुणानेही येतें. ते तीन गुण हे:—१ राजसूय यज्ञ करणें, २ बारा राजांचा अधिपति
 असणें, ३ सर्व राजांवर आपली सत्ता असणें. ['द्येनेष्टं राजसूयेन मंडलस्येश्वरश्च यः ।
 शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् ॥' अमरकोष-२ कांड क्षत्रियवर्ग श्लोक ३ पहा.]
 २. 'विभांडूं' असा अन्य पाठ आहे. ३. हंस. ४. भुजांनीं. ५. कोल्हे. ६. अग्नि, [जाते
 जाते विद्यते इति जातवेदाः तस्मिन् असून्सप्तपर्णादिव वीप्सासमासेनेव प्रतीताः । जातं वेदाः
 अस्मादिति वा । इति हेमाद्रिः रघुवंश-सर्ग १२ श्लोक १०४ पहा.] ७. श्रीकृष्णरूप हत्ती.
 'भद्र' हें एका जातीच्या हत्तीचें नांव आहे. ['भद्रो रुद्रे वृषे रामचरे मेरुकदंबके । हस्तिजा-
 त्यंतरे भद्रो वाच्यवत् श्रेष्ठसाधुनोः ॥' इति विश्वः.] [रघुवंश-सर्ग १४ श्लोक ३१
 टीका पहा.]

गरळ सांडितां वदनीं । तेवीं शिशुपाळ शब्दबाणीं । हृदय भीष्माचें
लक्षोनी । विंधिता झाला सुवर्मां. ॥ १३४ ॥ म्हणे, 'रे ! कुरुकुळामाजी
अधमा ! । नाम रूप बुडविलें भीष्मा ! । धर्म पावे अपकीर्तिधामा । हा महिमा
तुझाचि. ॥ १३५ ॥ आम्हीं शृगाल, सिंह कृष्ण । म्हणतां, न लाजे तुझें
वदन । पूतना वृद्ध स्त्री वधून । थोर झाला पुरुषार्थी. ॥ १३६ ॥ अश्व वृषभ
वत्स बगळा । अचेतन काष्ठशकट विरुळा । मारिले म्हणोनि पृथ्वीपाळां ।
माजी दाढीव जल्पसी. ॥ १३७ ॥ वल्मीकप्राय गोवर्धन । उचलोनि [दाविला
प्रताप गहन । सेवूनि] मातुलाचें अन्न । घात केला त्याचा. ॥ १३८ ॥ कपटें
जरासंधहनन । छळोनि मारिला कालयवन । त्याची वाणितां आंगवण । जिव्हा
कैसी झडेना ? ॥ १३९ ॥ चोरांमाजी अग्रगणी । जाराचारीं शिरोमणी । सकळ-
अवगुणांची खाणी । विद्यामठ कपटाचा. ॥ १४० ॥ गोवळ्यांमाजी कृष्ण श्रेष्ठ ।
त्यातें स्तविसी स्वधर्मभ्रष्ट । जैसें शक्ती अंगणीचें कुष्ठ । 'उदो' म्हणूनि
नाचतु. ॥ १४१ ॥ दावूनि ब्रह्मचर्याची थोरी । हरिल्या काशीश्वराच्या
कुमरी, । त्यांमाजी एक पवित्र नारी । भ्रष्ट केली वधुत्वें. ॥ १४२ ॥ इष्टदाता
अधिष्ठितयोग । बहु दान दक्षिणा सांग । पुत्रवंताचा पुण्यविभाग । सहस्रगुणीं
पावती. ॥ १४३ ॥ जप तप नेम निष्ठा दान । संतानहीनाचें सर्व शून्य ।
त्याचें पाहूं नये वदन । नामस्मरण न व्हावें. ॥ १४४ ॥ मुखें सांगसी धर्म-
नीती । तूंचि वर्तसी अधर्मपंथीं, । कपटहंसाचिये रीती- । सारखी तुझी मज
भासे. ॥ १४५ ॥ समुद्रतीरीं पक्षी अधम । मुखें मिरवी हंसनाम । पक्षियां
उपदेशी स्वधर्म । म्हणे 'विवेकें वर्तावें. ॥ १४६ ॥ अहिंसा आणि निर्लोभता ।
हेंचि साधन मुख्य परमार्था । कोणी नाचरती दुष्ट वार्ता । क्लेश भूतांतें न

१. विष. २. कोल्हे. ३. कंसाचें. ४. स्तवितां. ५. पराक्रम. ६. अंबा, अंबालिका आणि
अंबिका. ७. अंबा या नांवाची काशिराजाची ज्येष्ठ कन्या भीष्मानें विचित्रवीर्याकरितां
जिकून आणिली. परंतु तिचें प्रेम शाल्व राजावर जडलें असल्यामुळें तिला परत पाठविलें.
त्यानें अंबा ही परजिता असल्यामुळें तिचा स्वीकार केला नाहीं. तेव्हां ती परत येऊन
'मला वरा' असें भीष्मास म्हणूं लागली. ती गोष्ट भीष्मानें नाकबूल केली. तेव्हां तिनें
परशुरामाकडून आपला अंगीकार करण्याविषयीं बोलणें लाविलें. भीष्म परशुरामाचें एकेना
म्हणून त्या दोघांचें युद्ध झालें. त्यांत परशुरामाचा पराभव झाला. अखेरीस अंबेनें भीष्माला
मारण्याकरितां रुद्राचें आराधन करून, त्याच्या प्रसादानें पुढील जन्मीं द्रुपदाचे घरीं शिखं-
डिनी कन्यावतार घेतला. हिलाच 'शिखंडी' असें नांव पुरुषत्वलाभानंतर प्राप्त झालें.
८. 'आदित्य' असा अन्य पाठ आहे. ९. 'वाटा' असा अन्य पाठ आहे.

द्वारे.' ॥ १४७ ॥ त्याचा देखोनि पवित्राचारु । सकळ पक्ष्यांनीं केला गुरु ।
 गतें देऊनि उत्तम आहारु । सेवा करिती सर्वस्वें. ॥ १४८ ॥ त्याचा पर-
 मार्थ एकोनि तोंडें । पक्षी आपलाळीं आंडें । त्यापार्शीं ठेऊनि उदरचाडें ।
 आपण जाती चरावया ॥ १४९ ॥ तो सकळांतें करूनि चोरी । आंडीं
 भक्षी अनाचारी, । पुसतां म्हणे, 'निकीं यापरी । असती यत्न रक्षिलीं.' ॥ १५० ॥
 आप्ताचार सकळ लोपी । लोपोनि आंडीं भक्षी पापी, । एक धूर्त अति-
 साक्षेपी । गुप्त ठेला पहावया. ॥ १५१ ॥ आंडीं भक्षितां देखिला । तेणें गुह्यार्थ
 प्रगट केला, । सकळीं मिळोनि तो मारिला । चंचुप्रहारीं निष्ठुर. ॥ १५२ ॥
 जैसें गुरूचें आचरित । तैसें शिष्यें केलें उचित । वडील वृद्ध परी अनाप्त ।
 कोण रक्षी मर्यादा ? ॥ १५३ ॥ तेवीं भीष्म हा कुटिल येथें । वंद्य होय
 समस्तांतें । कुबुद्धी सांगोनि धर्मांतें । बळें अधर्मीं घातलें.' ॥ १५४ ॥
 ऐसीं कुश्चित निंदोत्तरें । एकोनि क्षोभिजे वृकोदरें । गदा पडताळोनियां करें ।
 उठावला सन्मुख. ॥ १५५ ॥ खदिरांगार तैसे डोळे । करूनि अधर
 चाविले बळें । 'राहें दुष्टा !' म्हणे 'एकबळें । संहारीन ये काळीं.' ॥ १५६ ॥
 भीष्में धरूनि मनगटीं । भीम आवरिला जगजेठी, । म्हणे 'वर्तेल तें दृष्टीं ।
 कौतुक पाहें निर्वान्त. ॥ १५७ ॥ पुरे आयुष्याची अवधी । तंववरी काळ
 पाहतसे संधी, । झालिया पापांची समृद्धी । नाश करी ईश्वर. ॥ १५८ ॥
 तैसी अपराधांची भरणी । व्हांवया पाहतसे चक्रपाणी' । पुढें वर्तलें तें श्रवणीं ।
 कथा । श्रोते परिसतु. ॥ १५९ ॥ इति भारत सभापर्व । शिशुपालवध
 अति अपूर्व । श्रवणें हरती दोष सर्व । मुक्तेश्वर कवी वदे. ॥ १६० ॥

अध्याय अकरावा.

शिशुपाल म्हणे, 'रे ! भीष्मा ! । सोडीं सत्वर, येऊं दे भीमा । पावक
 पतंगा करी भस्मा । तेवीं जाळीन क्षणार्धें. ॥ १ ॥ भीमार्जुना आणि
 गोविंदा । पाचारीतसें एकांग युद्धा । विलंब करितां, क्लीबशब्दा । पात्र होती
 निर्धारें.' ॥ २ ॥ हेही दुरुक्ती करूनि क्षमा । भीष्म म्हणे. 'एक भीमा ! ।

१. पोट भरण्याच्या इच्छेनें. २. 'प्रेरिलें' असा अन्य पाठ आहे. ३. खदिराच्या निखा-
 न्यासारखे. ४. स्वस्थपणानें. ५. 'होतां' असा अन्य पाठ आहे. ६. अग्नि. [अध्याय
 ४२ श्लोक १९]. ७. 'क्लीब' या विशेषणाला पात्र.

जाणावया नरेंद्रोत्तमा । वर्म तूतें सांगतसें. ॥ ३ ॥ दमघोषरायाची सुपत्नी ।
 श्रुतश्रवा वसुदेवाची भगिनी । पुत्र प्रसवली अवगुणी । शिशुपाल ह्नी
 दुरात्मा. ॥ ४ ॥ भुजांवरी दोन भुजा सरळी । तिसरा नयन विरूप माळीं ।
 अवलोकितां जनीं सकळीं । महा अचिन्ह मानिलें. ॥ ५ ॥ ममता सांडो-
 नियां जननी । त्याग संकल्प धरिला मनीं । तंव आकाशीं देववाणी । होती
 झाली तें ऐका. ॥ ६ ॥ 'सर्वथा न सांडीं हें बाळ । होईल सभाग्य पृथ्वी-
 पाळ । नाम ठेऊनि शिशुपाळ । पालन याचें करावें.' ॥ ७ ॥ माता बोले
 करुनि नमन, । 'कवणाहातें पावेल मरण ? । हें वदावें कृपा करुन । देव-
 दूत हो ! समर्थ !' ॥ ८ ॥ 'जया देखतां दृष्टीं । भुजा पडती भूतळवटीं । नेत्र
 जिरेल ललाटीं । ग्रीष्मतोयासारिखा ॥ ९ ॥ त्याचेनि पावेल प्राणहानी' ।
 ऐसें बोलोनि आकाशवाणी । गुप्त ठेली. ते वेळीं जननी । घेती झाली पुत्रातें.
 ॥ १० ॥ चतुर्भुज जन्मलें बाळ । ऐकोनि पृथ्वीचे नृपाळ । येती त्यांहातीं
 वेल्हाळ । पुत्र वोपी कौतुकें. ॥ ११ ॥ नानादेशींचे भूपती । 'चोज देखोनि
 स्वस्थळा जाती, । देववाणीची प्रतीती । कोणापासीं दिसेना. ॥ १२ ॥ याँदवी-
 पुत्राचा संभ्रम । पाहों पातले कृष्ण राम । पितृभगिनीलागीं प्रेम । अंत-
 पुत्रातें देखोनि. ॥ १३ ॥ कनकासनीं अधोक्षजा । बैसवूनि केली पूजा ।
 श्रुतश्रवा म्हणे, 'ममात्मजा । चिन्ह कैसें विलोकीं.' ॥ १४ ॥ कृष्णा-
 अंकीं ओपितां बाळ । भुजा खंडिल्या तात्काळ । कपाळींचें नयनो-
 त्पल । गुप्त झालें देखतां. ॥ १५ ॥ तेणें उद्वेगली माता । हृदयीं प्रवेशली
 चिंता । आलिंगूनि कृष्णनाथा । पुत्रदान मागतसे. ॥ १६ ॥ श्रुतश्रवा
 म्हणे 'गोपाळा ! । करुणा करावी दयाळा ! । तुवां न मारावें शिशुपाळा ।
 ऐशी भाक मज द्यावी' ॥ १७ ॥ कृष्ण म्हणे, 'ऐकें नेमा । शंत अपराध

१. 'सत्यवती' असा पाठ दोन पोथ्यांत आढळतो. २. याला चार हात व तीन नेत्र होते [अध्याय ४३ श्लोक १]. ३. मस्तकीं. ४. अपशकुन. हा उत्पन्न झाला तेव्हां यानें गाढवाच्या स्वरासारखा शब्द केला. इत्यादि अपशकुन. ५. अशरीरिणी वाणी. ६. राजा. ७. अध्याय ४३ श्लो० ४-५ पहा. ८. हें आकाशवाणीचें उत्तर आहे. ९. दोन अधिक भुजा श्लोक ९-११). १०. ग्रीष्म ऋतूतील उदकाप्रमाणें. ११. नवल. १२. बाहुपातादिक निदर्शन (चिन्ह). १३. यदुकुलोत्पन्न जी श्रुतश्रवा तिच्या पुत्राचा (शिशुपाळाचा). १४. राम-कृष्णातें. १५. 'सुवर्णासनीं' व 'भद्रासनीं' असे अन्य पाठ आहेत. १६. कृष्णाला म्हणे. १७. नेत्रकमल, ललाटावरील नेत्र (अध्याय ४३-श्लोक १८). १८. अध्याय ४३ श्लोक २० पहा. १९. सर्व वधार्ह जनांचे शंभर अपराध कृष्णानें क्षमा केले, तेव्हां आतेच्या मुलाचे क्षमा करणें संबंधामुळें आवश्यकच होतें. [टीका श्लोक २४].

करीन क्षमा, । अधिक झालिया मोक्षधामा । बोळवीन हस्तके.' ॥ १८ ॥
येरी म्हणे, 'मान्य वचन, । शंत अपराध आचरी कोण ?' । हृदयीं मानूनि
समाधान । बोळविलें गोविंदा. ॥ १९ ॥ तथा अपराधांची गणना ।
व्हावया पातली, भीमसेना ! । आतां शिशुपाळ पावेल निधना । कृष्णहस्तें
जाण पां'. ॥२०॥ भीष्मवाक्यें धृतावदानें । घडकिजे शिशुपाळ हुताशनें ।
ज्वाळामाळी तैशीं वचनें । भीष्मकर्णीं परिसवी. ॥ २१ ॥ म्हणे, 'रे !
भाटा ! बंदीजना ! । किती वानिसी गोंवळ्या कृष्णा ? । जे जे श्रेष्ठ योग्य
स्तवना । न वानिसी त्यातें. ॥ २२ ॥ बाल्हीक कर्णिक द्रोण । जयद्रथ
द्रुपद दुर्योधन । रुक्मया भीष्मक जयत्सेन । दंतवक्र भृंगदत्त ॥ २३ ॥
कृप यूपकेतु मागध । विराट द्रुपद विंदानुविंद । पांड्य चोलनृप प्रसिद्ध ।
शल्यादिक वर्णीं कां. ॥ २४ ॥ वृषसेन एक लक्षगुणीं । शंख कालिंग
राजा शकुनी । आवडे त्यातें वर्णीं । स्तवना योग्य म्हणोनी. ॥ २५ ॥
गाई राखितां जन्म गेला, । गोरसपानें अति माजला, । गोवळीजन विटाळिला ।
चौडाळिला व्यभिचारें. ॥ २६ ॥ वृंदा जालंधराची पत्नी । संबंध पाहतां
होय भगिनी, । तिसीं दुराचार अवगुणी । करितां नाहीं शंकला. ॥ २७ ॥
कापट्य आणि परस्त्रीगमन । कर्ता नाहीं यासमान, । ऐसियाचें काय स्तवन ।
वारंवार जल्पसी ? ॥२८॥ वर्णूनियां स्वधर्मभ्रष्टा । बळिष्ठांच्या करिसी चेष्टा ।

१. 'पाठवीन तवकेंची' असा अन्य पाठ आहे. २. 'शताग माफ करी कोण' असा
अन्य पाठ आहे. ३. तुपाच्या आहुती. ४. 'ऐकवी', 'स्पर्शती' असे अन्य पाठ आहेत.
५. चेदिपती म्हणे. (अध्याय ४४ श्लोक ६-३२ पहा.) ६. अध्याय ४४ श्लोक १९ पहा.
७. वृंदा-ही जालंधर नामक असुराची भार्या. ही मोठी पतिव्रता होती म्हणून तिच्या
पुण्यानें देव आणि राक्षस यांचे युद्धांत जालंधराचा पराभव होत नसे, म्हणून विष्णूनें
जालंधराचे रूपानें येऊन वृंदेचें पातिव्रत्य हरण केलें. ह्या पातकामुळें जालंधर युद्धांत मृत्यु
पावला. म्हणून तिनें सती जातेवेळेस विष्णूला 'तुला स्त्रीवियोग होईल' असा शाप दिला.
पुढें ती सती जाऊं लागली तेव्हां तिचा वियोग विष्णूला सहन होईना. तेव्हां तिनें
त्याला असा उःशाप दिला कीं, मी सती गेल्यावर माझे चितेवर एक तुळसीचें झाड उगवेल
त्याशीं विवाह कर म्हणजे वियोगदुःख नाहीसें होईल.' याप्रमाणें त्यानें केल्यावर त्याची
शांति झाली-अशी कथा आहे. ८. 'करितोसी' असा अन्य पाठ आहे.

भूर्लिंगशकुनीची हे निष्ठा । तुझ्याठायीं दिसतसे. ॥२९॥ हिमवद्दिरिपरिसरीं । विशाल वृक्षाचे कोटरीं । बैसोन मुखें गर्जना करी, । म्हणे, 'समुद्र बुद्धीचा'. ॥३०॥ तो म्हणे, 'यत्न लटिका पाहीं । प्रारब्ध पुरवील बैसले ठायीं । ऐसें पक्षियां ते समयीं । वडीलपणें उपदेशी. ॥३१॥ सिंहे निद्रिस्थ पसरोनि वदन । दशनीं अडकले मांसकण । त्याचें करावया भक्षण । मुखामाजी प्रवेशे. ॥३२॥ तें मांस भक्षिलिया सकळ । शेखीं शहाणा नोहेचि वरळ । जिन्हा सुरंग मृदु मवाळ । म्हणऊनि झोबे भक्षावया. ॥३३॥ चंचू लागतां तीक्ष्ण । सिंहे मेळविलें वदन । ग्रास झाला तेव्हां ज्ञान । फळा आलें त्याचें. ॥३४॥ स्तवना योग्य ते स्तवावे, । पूजना योग्य ते पूजावे, । त्यागा योग्य ते त्यागावे, । हा विवेक मुख्यत्वे. ॥३५॥ स्तवनीं वर्णूनि गोविंद । हेळोनि आम्हां उपजविशी क्रोध, । याचा केला पाहिजे वध । भूर्लिंगशकुनीसारिखा. ॥३६॥ ऋत्विज मिळोनि सोळाजण । घेती यज्ञपशूचा प्राण । तेवीं अवघे भूपाळगण । करा हनन भीष्माचें. ॥३७॥ तैलकटाह करुनि तप्त । बांधोनि सोडा जिवंत तींत, । सोडोनि शस्त्रांचे

१. 'भुवं लिंगतीति भूर्लिंगो विलशायी पक्षिविशेषः' हा एक पक्षी आहे. हा बोलतो एक व करतो एक अशी प्रसिद्धि आहे. [अ० ४४ श्लो० २७-२८ टीका.] या भूर्लिंगशकुनीच्या उल्लेखावरून मुक्तेश्वरानें मूळ ग्रंथ चांगला पाहिला होता असें म्हटलें पाहिजे. 'पंचतंत्रा'दि ग्रंथांत पशुपक्ष्यांच्या गोष्टी सांगून जसा बोध केला आहे, तसा प्रकार 'महाभारतां'तील पर्वामध्येही आढळतो. मागच्या अध्यायांत चोरून अंडीं खाणाऱ्या पक्ष्याची गोष्ट आहे. [ओंच्या १४५-१५२.] २. हिमाचलाजवळच्या भूमीच्या ठायीं. ३. ढोलींत. ४. हेळणा करून. ५. श्रौत कर्म करणाऱ्या यजमानाला जे साहाय्य करतात त्यांस ऋत्विज् म्हणतात. धनप्राप्तीच्या आशेनें हे यजमानास साहाय्य करणारे याजक होत. सोमसंस्थेंतील यज्ञास सोळा ऋत्विज् लागतात. यांत चार मुख्य असून प्रत्येकाच्या हाताखालीं लहान लहान कामें करणारे तीन तीन याजक असतात. असे एकंदर सोळा होतात. होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, आणि उद्गाता हे प्रमुख होत. होता याजपारीं मैत्रावरुण, अच्छावाक् व ग्रावस्तोता; उद्गाता याजकाच्या हाताखालीं प्रस्तोता, प्रतिहर्ता व सुब्रह्मण्य; ब्रह्मा याजपारीं ब्राह्मणाच्छंसी, पोता व आग्नीध्र; आणि अध्वर्युपारीं प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा व उन्नेता; अशी याजकांची व्यवस्था असते. अध्वर्यु यजुर्वेदी असून त्याचें काम अग्नींत आहुति देण्याचें; होता ऋग्वेदी असून त्याचें काम यज्ञांतील देवतांस स्तुतिपूर्वक आन्वहन करण्याचें; उद्गाता सामवेदी असून त्याचें काम देवतांच्या संतोषार्थ सामवेदगायन करण्याचें; ब्रह्मा वेदत्रयज्ञ असून त्याचें काम यज्ञांतील सर्व कामावर पैरवी ठेवण्याचें. या सोळा ऋत्विजांशिवाय सदस्य म्हणून एक असतो त्याचें काम न्यूनाधिक काय होतें हें पाहून व्यवस्था ठेवण्याचें. याला विधिदर्शी अथवा न्यूनाधिकविचारक म्हटलें तरी चालेल.

संघात । खंड विखंड करावें.' ॥ ३८ ॥ हांसोनि भीष्माचार्य म्हणे, ।
 'त्याच्या सप्त पूर्वजां उणें । जीं हीं बोलिलासि वचनें । तीं साच करूनि
 दावीं ना ? ॥ ३९ ॥ तिखटपणें तृणाचीं अग्रे । तीं खंडूं म्हणती वज्रधारे ।
 भीष्मसिंहाप्रती वानरें । युद्धमात करिताती. ॥ ४० ॥ मुगुट मिरवीतसे
 माथां । तेथें म्यां ताडिल्या लाता । जरी हा बोलिला बोल आतां । साच
 करूनि दावीं ना ? ॥ ४१ ॥ पशुप्राय प्राणहनन । तैलकटाहामाजी देहपचन ।
 करूं म्हणतसां तें स्वप्न । देखतसां, आंत हो !' ॥ ४२ ॥ पडली काळ-
 मृत्यूची छाया । मरणभया मुकली काया, । भंगोनि मर्यादेच्या पाया । चैद्य
 जल्पे भलतेंचि. ॥ ४३ ॥ शस्त्र काढोनियां पैजा । कृष्णासि म्हणे, 'उठिजे
 झुंजा, । अजून तूतें नुपजे लज्जा । क्षात्रत्वाची, पामरा ! ॥ ४४ ॥ तुझी तुष्टी
 आणि रुष्टी । दोन्ही तृणप्राय माझिये दृष्टीं, । जैसी निर्धनिकाची मुष्टी ।
 झांकली उघडी समान. ॥ ४५ ॥ कुकुद डावें उजवें जातां । शकुनापशकुन
 कायसी कथा ? । तुझा क्षोभ प्रसन्नता । तयातुल्य मज वाटे. ॥ ४६ ॥
 रुक्मिणी मातें संकल्पिली । तेव्हांचि मनीं म्यां भोगिली, । पुनर्भुक्त तुज
 प्राप्त झाली । मुक्तमाळेसारिखी ॥ ४७ ॥ मनाची क्रिया तेचि खरी, ।
 भीमकी माझी अंतुरी । तुवां नेली करूनि चोरी । दशाननासारिखी. ॥ ४८ ॥
 तुजहूनि शाल्व पवित्र भला । नाहीं अंबेसी आतळला । आणिका नेमिलिया
 बोला । शंकूनियां उत्तम. ॥ ४९ ॥ ज्यालागीं वोगारिलें ताट । आणिकां
 नेतां तें उच्छिष्ट । हा धर्म जाणती धर्मिष्ठ । सर्वभ्रष्टा ! तुज न कळे.' ॥ ५० ॥
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'रे ! अधमा ! । बहुत अन्याय केले क्षमा । शतभरी अपरा-
 धांची सीमा । लोटोनि दुरी आलासी. ॥ ५१ ॥ शरीरनिंदेहूनि शतगुणी ।
 मातृपितृनिंदा मानीं । त्याहूनि सहस्रसंख्या जनीं । आचार्यनिंदा बोलिजे.
 ॥ ५२ ॥ पुरुषासन्मुख स्त्रियेची निंदा । ते मानिजे कोटी अपराधा । रुक्मि-
 णीतें दोषापवादा । वदतां मृत्यु तात्काळ. ॥ ५३ ॥ शूद्रें इच्छिली वेद-
 श्रुती । तो केवीं लाधे तिची प्राप्ती ? । तुज अभाग्या रुक्मिणी सती ।

१. 'खड्ग' असा अन्य पाठ आहे. २. अ० ४५ श्लो० २-४ पहा. ३. उच्छिष्ट.
 ४. स्त्री. 'नोवरी' असा अन्य पाठ आहे. ५. या शाल्व राजाला अंबेनें मनानें वारिलें होतें.
 परंतु तिला भीष्मानें हरून नेल्यामुळें तिचा स्वीकार (ती परत आल्यावर) शाल्वानें
 केला नाही. ६. शिवला. ७. वाढिलें. ८. हाच दाखला मूळांत आहे. 'शूद्रो वेदश्रुतिम्'
 असें मूळांत आहे. (श्लो० १५.)

कल्पांतींही लाधेना. ॥ ५४ ॥ मागां सौभाचिये संगतीं । अपार पीडिलीं
द्वारावती. । वसुदेवाचे यागाप्रती । नाना विघ्नें तुवां केलीं. ॥ ५५ ॥ तथा
अपराधांचें फळ । एकदांचि भोगीं सकळ, । जैसें ग्रहणीं रविमंडळ । राहुवदनीं
कोसळे. ॥ ५६ ॥ दोष वदलासी पापमूर्ती । हे धर्मसभा पवित्र तीर्थीं ।
प्रायश्चित्त आपुल्या हातीं । आजी देईन निर्धारें.' ॥ ५७ ॥ ऐसें बोलोनि
मधुसूदन । स्मरिलें चक्र सुदर्शन, । हाता आलें न लगतां क्षण । बाळसूर्या-
सारिखें. ॥ ५८ ॥ तेणें ताडिला शिशुपाळ । जैसा वज्रें महाशैलें, । मस्तक
तुटोनि तात्काळ । गगनमार्गे उसळलें. ॥ ५९ ॥ घोष करीत घनगर्जना ।
म्हणे, 'म्यां जिंकिलें कृष्णा, । कृष्णत्व लेऊनि मोक्षसदना । स्वामी झालों
निर्धारें.' ॥ ६० ॥ शिर उतरोनि भूतळीं । पातलें कृष्णचरणाजवळी, ।
मुखापासोन तेच काळीं । तेजकळिका निघाली. ॥ ६१ ॥ भानुतेजासारिखा
प्रबळ । चैतन्यतेजाचा कळोळ । शत्रुमुखाहूनि तात्काळ । कृष्णमुखीं
रिवाला. ॥ ६२ ॥ जीवत्व सामावे ईश्वरीं । त्वंपद तत्पदामाझारीं । तेवीं
कृष्णाचे शरीरीं । शिशुपाळतेज बिंबलें. ॥ ६३ ॥ रुसोनि मान मागे आप्त ।
बाळक आंसुडी हातींची वस्त । विरोध दावूनि लोकांत । स्वार्थ परमार्थ
साधिला. ॥ ६४ ॥ यालागीं वैर अथवा भजन । समान देखे मधुसूदन ।
शिशुपाळ भक्त गहन । म्हणोनि हृदयीं ठेविला. ॥ ६५ ॥ ते वेळीं चळलें
पृथ्वीतळ । आंदोळले कुळाचळ । मर्यादा सांडोनि सिंधुजळ । भूमंडळीं
पसरलें. ॥ ६६ ॥ राजे करिती हाहाकार । एक चुरिती उभय कर, । एक
मानूनि प्रळय थोर । अधोवदनीं विलपती. ॥ ६७ ॥ एक म्हणती, 'वोखटें
झालें.' । एक म्हणती, 'शल्य खंडलें,' । कौरव म्हणती, 'उणें पडिलें । बळ
आमुचें सर्वस्वें.' ॥ ६८ ॥ देवदुंदुभी लागल्या गगनीं, । सुर वर्षती दिव्य-
सुमनीं, । जयजयकाराचिये ध्वनीं । भक्त पिटिती टाळिया. ॥ ६९ ॥ यापरी
शिशुपाल पावला निर्धना, । धर्म आज्ञापी भीमार्जुनां, । चैद्याचिया देहदहना ।
पुत्राहातीं करविणें.' ॥ ७० ॥ संस्कारिली शिशुपाळतनू, । राज्यां स्थापिला

१. शाल्वराजाचें विमान. २. यानें द्वारकापुरी दग्ध केली. (अ० ४५ श्लो० ७.) ३. पर्वत.
४. अध्याय ४५ श्लोक २६-२७ पहा. ५. जीव. ६. ब्रह्मीं. ७. श्लोक २९-३३ पहा.
८. कुलपर्वत, हिमवान्, मलय, चित्रकूट, रजताद्रि (कैलास), इंद्रकील (मंदार), किष्किंध.
(पृ० ४०) ९. 'म्हणती अनर्थ झाला थोर,' 'पक्षपाती म्हणती मर मर' असे अन्य पाठ
आहेत. १०. मरणा. ११. अध्याय ४५ श्लोक ३६ पहा.

पुत्र सगुण, । आप्त रायां दिधला मानू । दिव्यवस्त्रीं भूषणीं ॥ ७१ ॥ ब्राह्मण
क्षत्रिय मुख्य करूनी । उचित वोपिलें चहूं वर्णीं, । सुख संपदा अधिक उणी ।
कोणा हृदयीं असेना. ॥७२॥ विघ्नासी शांति सुखासी वृद्धी । अन्न दक्षिणा
बहु समृद्धी । कृष्णें रक्षिला तो सिद्धी । राजसूययज्ञ पावला. ॥ ७३ ॥ अंब-
भृथस्त्रानीं सुखात नृप । आनंद ब्रह्मांडीं अमूप । दिधले राजयां निरोप ।
स्वस्वनगरा जावया. ॥ ७४ ॥ हस्त जोडोनि वंदिती चरण, । 'श्लाघ्य केले
सेवक दीन, । कृपा करोनि क्षणक्षण । सांभाळिजे समस्तां. ॥ ७५ ॥ न्यून
पूर्ण नाणिजे चित्ता, । होणार तें ईश्वर सत्ता. । पांडव आपुले हे आतां । खेह
हृदयीं असों घा.' ॥७६॥ यापरी वदोनि विनयभक्ती । राजे घाडिले स्वस्थळा-
प्रती, । आज्ञा मागे रुक्मिणीपती, । 'जाणें आतां द्वारके. ॥७७॥ भाग्यें यज्ञाची
समाप्ती । भाग्यें साम्राज्यपदाची प्राप्ती । भाग्यें जाहलासी चक्रवर्ती । सार्वभौम
भूतळीं. ॥७८॥ खेहदृष्टीं पाहें अनुजां । खेहें पाळीं सकळ प्रजा । बुद्धी विवेकाची
भांजा । करूनि आज्ञा वर्तवीं.' ॥७९॥ धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णराया ! । सर्व सामर्थ्य
तुझिया पायां । तुझी निजकृपा लाहे तया । अप्राप्त कांहीं असेना. ॥ ८० ॥
आज्ञा घावया समर्थ नोव्हें । जावोनि मागुती शीघ्र यावें । माझें चित्त तें
रक्षावें । पादपद्मीं आपुले.' ॥ ८१ ॥ कुंतीद्रौपदीसुभद्रेतें । तो बोले भीमा-
र्जुनातें । पुशिलें नकुळसहदेवातें, । 'अखंड स्मरणीं असावें.' ॥ ८२ ॥ ते
म्हणती, 'त्वां हरिलें मन । आतां स्मरणकर्ते कोण ? । जेथें जेथें तुझे चरण ।
तेथें मस्तक आमुचें. ॥ ८३ ॥ कृष्णा ! मागणें हेंचि आतां । हृदयांतूनि न
वचें परता । भूताकृती अवलोकितां । रूप दावीं आपुलें. ॥ ८४ ॥ श्रवणीं
वदनीं वसतां कृष्ण । मावळे वियोगाचें भान, । यापरी पावोनि समाधान ।
बाहेर कृष्ण बोळविला. ॥ ८५ ॥ स्वस्तिवाचनीं ब्राह्मणवंदनीं । मंगळ वाचें
नामस्मरणीं, । प्रेमळ भक्तांचिया श्रेणी । जयजयकारें गर्जती. ॥ ८६ ॥ मनो-
वेगी चारी वारू । दारुक सारथी अतिचतुरू । रथीं बैसोनि रुक्मिणीवरू ।
जाता झाला द्वारके. ॥ ८७ ॥ बोळवोनि शार्ङ्गधरा । धर्म परतोनि पातला
नगरा, । नमस्कारिलें कौरवेश्वरा । निर्जजनकजनकासी. ॥ ८८ ॥ भीष्म
द्रोण द्रौणी विदुर । प्रज्ञाचक्षू राजेश्वर । पांलाणूनि रथ कुंजर । कुंजरपुरा

१. 'केशवेन सुरक्षितः' असें मूळांत आहे. (श्लोक ३८.) २. श्लोक ४० पहा.
३. 'संभाळिलें पाहिजे' असा अन्य पाठ. ४. 'कर्ता' असा अन्य पाठ आहे. ५. श्लोक ५२
पहा. ६. मागें पृ० ८ टीप २ पहा. ७. भार्या. ८. भीष्माला. ९. धृतराष्ट्र. १०. सज्ज करून.

बोळविले. ॥ ८९ ॥ बंधूसहित दुःशासन । सर्वे दीधला भीमसेन । नगरा
पावल्या परतोन । इंद्रप्रस्था पातला. ॥ ९० ॥ द्रुपदासर्वे बोळवीत । धर्मे
पाठविला पार्थ, । विराटासर्वे परम आप्त । धृष्टद्युम्न घाडिला. ॥ ९१ ॥
शकुनी आणि दुर्योधन । निवाडे पाहूं सभासदन । म्हणोनि राहिले दोषे-
जण । इतर गेले स्वस्थाना. ॥ ९२ ॥ पुढां मयसभा अवलोकून । अवमान
पावेल दुर्योधन । तेंचि विषादा निजकारण । द्यूतारंभ जाणिजे. ॥ ९३ ॥
द्यूत तेंचि कलहमूळ । क्षय पावेल कौरवकुळ । ऐसी सूचना अर्थकुशळ ।
पुढां कथेची जाणोत. ॥ ९४ ॥ अवलोकोनि सभासदन । नारदमुनी बोले
वचन, । 'धर्मराजा ! सावधान । पुढें दुश्चिन्ह दिसताहे. ॥९५॥ जितुके आले
या अध्वरा । तितुके निमती राजेश्वरा ! । निर्वीर होईल वसुंधरा । तेरा वर्षा-
नंतरें. ॥ ९६ ॥ सूचना सांगोनि मी जातसें, । विशद वदिजे वेदव्यासें ।
घरिलें पाहिजे त्वां मानसें । सद्गुरुवाक्य म्हणोनि.' ॥ ९७ ॥ ऐसें बोलोनि
सर्वज्ञमूर्ती । जाता झाला द्वारकेप्रती । पुढां वर्तलें तें श्रोतीं । श्रवण केलें
पाहिजे. ॥ ९८ ॥ राजसूययज्ञसमाप्तीं । शिशुपाल होमिला पूर्णाहुतीं । पुढां
द्यूतारंभ निगुती । श्रोते सादर परिसोत. ॥ ९९ ॥ लीलाविश्वंभरकिंकर ।
विनवी कवी मुक्तेश्वर । देशभाषा परी मांडार । साहित्याचें जाणिजे.
॥ १०० ॥ इति श्रीसभापर्व भारत । सर्वशास्त्रांचा मथितार्थ । श्रवणें
श्रोतयां मोक्ष देत । नित्य नित्य परिसर्तां. ॥ १०१ ॥

अध्याय बारावा.

राजसूययज्ञ संपत्तेकाळीं । द्वारके गेलिया वनमाळी । व्यासदेव शिष्य-
मेळीं । धर्माजवळी पातले. ॥ १ ॥ पूजा झाली कनकासनीं । राजा बोले
विनयवाणी, । 'गूढ वदला नारदमुनी । तें त्वां प्रगट करावें. ॥ २ ॥ उठला

१. श्लोक ४७ पहा. २. श्लोक ६८ पहा. येथें 'शिशुपालवधपर्व' समाप्त झालें. यापुढें
'द्यूतपर्व'स आरंभ होतो. [मोरोपंत-सभापर्व-अध्याय २ चीति ४५-काव्यसंग्रह पृ० १८.]
३. स्पष्ट. ४. या एकादश अध्यायाला 'शिशुपालवध' असें नांव आहे. अध्याय ४६ श्लोक १
पहा. ५. राज्ञा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र इति राजसूयम् तन्नामा यज्ञः राजसूययज्ञः ।
यज्ञविशेष. ६. वनमाली. (वनमाला+इति वनमाला अस्ति अस्य इति)=वनमाला धारण
करणारा श्रीकृष्ण. 'आजानुलंबिनी माला सर्वतुंकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाख्या वनमा-
लेति कीर्तिता ॥.' ७. पुष्कळ शिष्यांसह. ८. सुवर्णाच्या आसनावर. ९. स्पष्ट करून सांगार्वे.

विघ्नाचा उमाळा । ^१त्रिविध केतू दिसती डोळां । अंगा येतसे कंटाळा । क्षण-
क्षणीं विस्मृती. ॥ ३ ॥ नारदें त्रिविध उत्पात कथिले । जितुके राजसूय-
यज्ञा आले । तितुके क्षय पावती वैहिले । आमंत्रिले 'अंतकें'. ॥४॥ उत्पात
देखोनियां गगनीं । यालागीं बोलिला नारदमुनी, । 'व्यास सांगेल अर्थ
करूनी । ऐसी आज्ञा दीधली ॥५॥ व्यास वदेल याचा अर्थ.' । वदोनि गेला
विरिंचीसुत, । 'तूंचि सर्वार्थीं समर्थ । सर्वज्ञ होसी सांगावया.' ॥ ६ ॥ राजा
नेऊनि एकांतीं । व्यास वदे निर्जहितार्थीं. । म्हणे, 'पुत्रा ! विचित्र गती । प्रार-
ब्धाची कळेना. ॥७॥ ईश्वर निष्ठुर कीं कृपालु । काय करील केव्हां काळु ।
याचा निश्चय विवेककुशलु । करूं नेणे सर्वथा. ॥ ८ ॥ न कळे विष्णुमायेचा
महिमा । जे विचार हिरोनि पाडी भ्रमा, । म्हणोनि नला आणि रामा ।
अपाय घडले जाणतां. ॥ ९ ॥ पुण्यमार्गीं खेळतां निखिलें । दुःखें प्राप्त होती
प्रबल, । पाप करितां क्षेम कुशल । दिसे ये काळीं वाटतें. ॥ १० ॥ पाप
करितां पाविजे दुःख । सुकृतें भोगिजे अक्षयी सुख । ऐसें बोलती मन्वादिक ।
वेदवाक्य प्रमाण. ॥ ११ ॥ न कळे पापपुण्याचें रूप । पापी पुनःपुन्हां करी
पाप, । पाप करितांही अमूप । पुण्यफळें भोगिती. ॥१२॥ अधर्मचि धर्म एकातें ।
विहितें तें अविहित सर्वातें । दिसे सर्वत्र बहुतातें । समाधानासारिखें. ॥१३॥
यालागीं कांहीं नेणवे मनें । ईश्वराचें ईश्वर जाणे । ऐशा वेदवाक्यप्रमाणें ।
पुरुष जाणते वर्तती. ॥ १४ ॥ विचारें पाहतां न मिळे साक्षी ।
म्हणोनि मिळिजे प्रारब्धपक्षीं । जैसा समुद्रीं भ्रमोनि पक्षी । नौकास्तंभीं
आरूढे. ॥ १५ ॥ सर्वास अदृष्टप्रमाण पाहीं । आणीक वदावया
आश्रय नाहीं । ज्ञानदृष्टीं पाहतां देहीं । मिथ्या मायिक कल्पना. ॥ १६ ॥

१. तीन प्रकारचीं. २. दुश्चिन्हें. ३. सत्वर. ४. यमानें. ५. विरिंची(चि)+सुत=ब्रह्मदेव+
पुत्र. नारद. ६. आत्मांच्या हिताचें (बन्याचें). पांडव श्रीमद्व्यासाचे नातू असल्यामुळें त्यांना
त्यांचे निज असें ह्मटलें आहे. ७. बाळा. ८. विचारवान. ९. जाणत नाहीत. १०. हिसकावून
घेऊन, विचारशक्तीचा क्षणभर नाश करून. ११. सकल. १२. पुण्यानें. १३. पुष्कळ.
१४. शास्त्राला संमत. १५. जाणणारे, शास्त्रज्ञ. १६. वागतात. १७. 'अदृष्टाप्रमाणें व्हावयाचें
तें होतें' असें म्हणणारांच्या पक्षास. १८. डोलकाठीवर. जसा समुद्रात फिरणारा पक्षी कोठें
आधार मिळत नसल्यामुळें समुद्रांतून चालणाऱ्या नौकेच्या डोलकाठीवर बसतो, तसाच
एकादी अपूर्व गोष्ट घडली व पुष्कळ विचार केला असतांही तिचें सयुक्तिक कारण कळत
नाहीं, तेव्हां मनुष्य प्रारब्धपक्षास अनुसरतो—असा ह्या पद्याचा अर्थ आहे.

जीवांसी जीवित्वअभिमान । तंवचि वर्ते कर्माधीन । स्वरूपीं लागल्या अनुसंधान ।
 सुख दुःख असेना. ॥१७॥ असो युक्तीचें जाळमाळ; । सूचना सांगतसें अळुमाळ ।
 धैर्यापासूनि अचळ । बुद्धी विकळ होऊं नेदीं. ॥ १८ ॥ तेरा वर्षपर्यंत राया ।
 पडेल अवदशेची छाया । भांडवल उरेल काया । कौपीनेंसीं दिसतसे. ॥१९॥
 होईल ऐश्वर्याचा नाश । चिरकाल घडेल अरण्यवास । तेथेंही क्षणक्षणां त्रास ।
 दुराचारी देतील. ॥ २० ॥ इतुकें सोसून धरिल्या धीर । कृपा करील जगदी-
 श्वर । होईल शत्रूंचा संहार । पुढती राज्य पावाल. ॥ २१ ॥ दुर्योधनाचेनि
 अपराधे । भीमार्जुनांच्या बळविषादे । कौरव आणि नृपांचीं वृंदे । क्षया
 जाती जाण पां. ॥२२॥ पृथ्वी होईल निःक्षत्री । अंशुद्धें रंगेल सर्व धरित्री ।
 मृत्तिका मिजोनि भूमिपात्रीं । गोठोनि होईल गोळिका. ॥ २३ ॥ विवेक-
 बुद्धीनें जितकें टळे । तितकें टाळिजे विवेककुशळें । यालागीं माझीं हीं
 प्रांजळें । वचनें हृदयीं धरावीं. ॥ २४ ॥ पुढें वोढवूनि प्रारब्धा । जो टाकी
 प्रयत्नधंदा । तो पुरुष बुद्धिमंदा-। माजी गणिती जाणते. ॥ २५ ॥ न कीजे
 कोणाची हेळना । न बोलावें दुष्टवचना । जाणोनि पराची वेदना । परोपकारा
 भजावें. ॥ २६ ॥ ध्यावे ऋषींचे आशीर्वाद । भूतीं न करावा विरोध । वर्म-
 स्पर्शाचे कुटिलशब्द । न बोलावे कवणातें. ॥ २७ ॥ उगेचि न जावें पर-
 सदना, । विनोदेही न कीजे परछळणा, । दुरुक्ती बोलतां दुर्जना । प्रत्युत्तर न
 द्यावें. ॥२८॥ संसर्ग न करावा नीचाचा, । विश्वास न मानावा गोत्रजाचा, ।
 क्रोध मद मत्सर यांचा । विटाळ मानीं मानसें. ॥ २९ ॥ द्यूतव्यसनीं न धरीं
 गोडी । हेचि धरूनि सांगे गोडी । द्यूतें नासे पुण्यजोडी । दुःखकोडी
 भोगणें. ॥ ३० ॥ तथापि वाटेल खेळावें । दुर्योधनासीं न खेळावें । खेळसी
 तरी न बोलावें । पैजे असें वाणीनें. ॥३१॥ होई बोलसील शब्दीं । तरी पणा

१. तेव्हांच. २. जन्मांतरीं केलेल्या कर्माप्रमाणें. ३. अल्प. ४. 'विवेक' असाही पाठ आहे. ५. देह. ६. राजांचीं. ७. समूह. ८. क्षत्रियहीन. ९. रक्तानें. १०. पृथ्वी. ११. स्वच्छ. १२. लक्षांत ठेवावीं. हृदयीं धरणें=स्मरणें, मनांत बाळगणें, ध्यानांत ठेवणें. १३. प्रारब्धाला पुढें करून, प्रारब्धावर अवलंबून राहून. १४. शहाणे, व्यवहारज्ञ. १५. करीत जावें. १६. प्राणीमात्राचे ठायीं. १७. वर्माला लागणारे, मनाला टोंचणारे. १८. दुसन्याचे घराला. १९. यष्टेनें देखील. २०. संगति. २१. दायाजाचा, दाईजाचा. २२. जुवा. २३. सुकृताचा संचय. २४. पण. २५. तोंडानें. २६. पण, प्रतिज्ञा.

न घालीं द्रौपदी । कर्म चळेल हे बुद्धी । तरी मग पुढां सांगतसें. ॥ ३२ ॥
जो जो प्राप्त होईल भोगें । त्याचा मानूं नको उबग । तेणें सत्वर रॅमारंग ।
कृपा करी निर्धारें. ॥३३॥ विदुर सांगेल ते गुरुबुद्धी । मानून वर्ततां पावाल
सिद्धी । आणीक कोणाचे झकवादीं । वावरों नेदीं मानसा. ॥३४॥ ऐसिया-
परी बुद्धिसमुद्रा ! । सांडोनि भाग्यपदाची निद्रा । सावधान कुरुनरेंद्रा ! । विष्णु-
भजनीं असावें. ॥ ३५ ॥ दक्षिणदिशेमाजी स्वप्नीं । दर्शन देईल शूलपाणी ।
तोचि शत्रूतें निरसुनी । संरक्षील तुम्हांतें.' ॥३६॥ ऐसें सांगोनि कृपामूर्ती ।
व्यासदेव कैलासपर्वतीं । जाता झाला; मार्गे नृपती । चिंतार्णवीं पडियेला. ॥३७॥
धैर्य अवलंबोनि चितीं । व्यास वदला ज्या ज्या युक्ती । निवेदी त्या अनुजांप्रती ।
भीमार्जुनां एकांतीं. ॥३८॥ पार्थ म्हणे, 'गुणसंपन्ना ! । कांहीं दुश्चित नाणिजे
मना । हृदयीं चिंता श्रीकृष्णचरणा । सर्व कल्याण आमुतें. ॥३९॥ जेथें श्रीकृष्ण-
कथाश्रवण । मुखीं श्रीकृष्णनामस्मरण । हृदयीं श्रीकृष्णमूर्तींचें ध्यान । तेथें
विघ्न स्पर्शना. ॥ ४० ॥ अंष्ट्रवाताचेनि बळें । लोटल्या विघ्नांचीं आंभाळें ।
तीं अंगा न लागती सकळें । वितळोनि जाती आपसया.' ॥४१॥ ऐसें अनु-
वादोनि सुमती । विचारें चित्त आणिलें शांती । श्वास टाकूनि धर्ममूर्ती ।
'ईश्वरेच्छा' म्हणतसे. ॥ ४२ ॥ असो. हे शकुनी दुर्योधना । आच्छादिली
विवंचना । मग सर्वपंक्ती कुरुभूषणा । सुखभोजनें सारिलीं. ॥४३॥ शकुनी
बोले विनयवाणी, । 'आवडी दुर्योधनाचे मनीं । मयसभा आपुले नयनीं ।
विलोकावी निवाडें.' ॥४४॥ 'अवश्य' म्हणे धैरित्रीनाथ । आदरें उठविला
आर्तवंत । परमप्रीतीं धरिला हात । स्वहस्तकें आपुलिया. ॥४५॥ अंजातशत्रू
पुण्यश्लोक । बंधु मित्रं प्रधान लोक । पाहावया सभेचें कौतुक । समुदायेंसीं
निघाला. ॥ ४६ ॥ द्रौपदीआदिकरूनि सकळा । चालिला राणियांचा मेळा ।
पुढें मार्ग केला कुशळा । शिल्पकारसेवकीं. ॥ ४७ ॥ स्थळोस्थळीं स्थिरा-
वती । चित्रें विचित्रें विलोकित्ती । मांथे तुंकोनि मानवती । धन्य म्हणती

१. प्रारब्धबलानें. २. दशा. ३. वीट, कंटाळा. ४. श्रीकृष्ण. ५. शंकर. (शूल आहे पाणीच्या ठायीं ज्याच्या तो शूलपाणी.) ६. चिंतारूप सागरांत. ७. लहान भावांना. ८. 'पैज अथवा पणातें' असाही पाठ आहे. ९. चिंतन करा. ध्यान करा. १०. दैवरूपी वाच्याच्या बळानें. ११. अभ्र, ढगें. १२. आपोआप. १३. राजा. (धर्म.) १४. ज्याला शत्रु झाला नाही असा धर्मराज. १५. शुद्धकीर्ति. 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः. १६. 'मंत्री' असाही पाठ आहे. १७. थांबती. १८. चमत्कारिक. १९. मस्तकें. २०. डोलवून.

कर्तया. ॥ ४८ ॥ द्वार असतां दिसती भिंती । भिंतीभार्गी द्वाराकृती । तेथें
कुशळडोळसांची मती । स्तब्ध होय चालतां. ॥ ४९ ॥ स्थळें असतां भासती
जीवनें । चालतां शंकिजे दुर्योधनें । हस्तें सांवरोनि वसनें । नव्हे म्हणती
संगिये. ॥ ५० ॥ स्फटिकवापिका उदकभरित । स्थळाऐसिया नीट भासत ।
चालतां पडला वस्त्रासहित । निसरोनियां नेणतां. ॥ ५१ ॥ भीमार्जुनांसहित
सकळीं । हास्य कीजे पिटोनि टाळी । असंख्य प्रमदांसह पांचाळी । हास्य करी
विनोदें. ॥ ५२ ॥ नकुळ सहदेव दोघेजणीं । कडे काढिला करें धरूनी ।
धर्माज्ञेनें सेवकजनीं । नूतन वस्त्रें वोर्पिलीं. ॥ ५३ ॥ कृत्रिमें झांकलीं
दिसती कंपाटें । हातें लोटूं जातां आपटे । पुढें पडतां हस्तनेटें । माद्रीपुत्रें
धरियेला. ॥ ५४ ॥ पुढती चालतां सभागारीं । द्वार नसतां रिघाला द्वारीं ।
वज्रशिळा लागोनि शिरीं । मूर्च्छा आली दारुण. ॥ ५५ ॥ पुढती हांसोनि
बोले भीम, । 'शतपुत्रांत अत्युत्तम । धृतराष्ट्रपुत्र ऐसें नाम । सत्य केलें त्वां
एकें.' ॥ ५६ ॥ ऐसीं वर्मोचारें भेदतां श्रवणीं । क्रोधें झाला तो प्रळयाग्नी ।
परी सांवरूनि शूळपाणी । ग्रासी जैसा विषातें. ॥ ५७ ॥ म्हणे, 'मज असेल
पुरुषचिन्ह । तरी मी होईन या उत्तीर्ण, । पांडव लागती रानोरान । ऐसें
करीन तात्काळीं. ॥ ५८ ॥ स्त्रियांसहित यज्ञसेनी । मज हांसली पापखाणी ।
याचें फळ सभास्थानीं । भोगवीन अपार. ॥ ५९ ॥ अविचारकोप करितां
आतां । होईल शिशुपाळाची कथा । यालागीं बुद्धिबळें घाता । वैरियांचे
करावें.' ॥ ६० ॥ ऐसें कुटिलें धरूनि चितीं । आज्ञा मागे धर्माप्रती । अजात-
शत्रु परमप्रीतीं । अतिसन्मानें बोळवी. ॥ ६१ ॥ जांबूनदकनकाभरणें ।
अर्नर्घ्य रत्नें अमूल्य वसनें । दुर्योधनालागीं मानें । धर्मराजें अर्पिलीं. ॥ ६२ ॥
आपण येऊनि बोळवीत । बोळविले शकुनीसहित । मागीं दुर्योधन अद्भुत ।
संतापज्वरें तापला. ॥ ६३ ॥ राजसूययज्ञश्रियेचा खेद । अवमानाचा अति-
विषाद । तेणें हृदयीं जांतवेद । क्रोधरूपें घडकला. ॥ ६४ ॥ तप्तलोहउष्णता

१. पाणी. २. वस्त्रें. ३. बरोबर असलेले इतर लोक. ४. स्त्रियांसह. ५. द्रौपदी.
६. कांठावर, वर. ७. अध्याय ४७ श्लोक ८ पहा. ८. आणून दिलीं. ९. कवाडें, दारें.
१०. शिरला. ११. अध्याय ४७ श्लोक ११-१२ पहा. १२. यें धृतराष्ट्र या शब्दानें
'आंधळा मनुष्य' असें सुचविलें आहे. १३. शिव. १४. द्रौपदी. १५. शिशुपालाचा जसा
अंत झाला तसा अंत. १६. दुष्टानें. १७. जांबूनद नांवाच्या सोन्याचीं भूषणें. १८. अमूल्य.
१९. हस्तिनापुरास परत जातांना वाटेंत. [अ० ४७ श्लो० १५.] २०. अग्नि. २१. ताप-
लेल्या लोखंडाची उष्णता.

गात्रीं । खंदिरांगाररक्तता नेत्रीं । तीव्र श्वास टाकी वैक्त्रीं । काळसर्पासारिखा-
 ॥ ६५ ॥ नेत्रद्वारा डळमळी नीरै । दांत खाऊनि चावी अंधर । मनगटें
 चावूनि करी चूर । हृदय पिटी आक्रोशें. ॥ ६६ ॥ त्यजिलें दिव्यान्नभोजन ।
 त्यजिलीं अंगनाभोग शयन । अवलंबोनि महामौन्य । स्तंभप्राय तटस्थ. ॥६७॥
 म्हणे, 'धिग् धिग् प्राण्या मूढा ! । वैरियाचा उत्कर्ष गाढा । दृष्टीं देखोनि
 माकडा ! । काय जीवसी संसारीं ?' ॥६८॥ अवस्था देखोनि ऐसी । शकुनी
 पुसे साक्षेपेंसीं, । 'काय व्यथा तुज मानसीं । यथार्थेसीं मज सांगें ?' ॥६९॥
 सुयोधन म्हणे, 'मातुळा ! । शत्रुलक्ष्मी देखोनि डोळां । संताप उपजला तो
 सकळा । दुःखाचिया मस्तकीं. ॥ ७० ॥ शत्रुश्रियेचा ज्वर अद्भुत । अव-
 मानाचा अशनिपात । झाला तेणें देह त्वरित । पंडेल ऐसें मज वाटे. ॥७१॥
 ही केवीं खंडेल महाव्याधी ? । कवण उपाय दिव्यौषधी ? । तें तूं सांगावया
 उंदधी । सुबुद्धीचा मी जाणें.' ॥७२॥ शकुनी म्हणे, 'दुर्योधना ! । कायसा
 विषाद मानिसी मना ? । पुण्यादृष्टें प्राणी नाना । ऐश्वर्यातें पावती. ॥ ७३ ॥
 अर्पूनि पूर्वपुण्याचा ठेवा । प्राणी पावती अक्षयी देवा । तेथें करावया हेवा ।
 संबंध कोणा असेना. ॥ ७४ ॥ दैवें भोगितां पुण्यफळातें । यलें अपाय
 चिंतिजे परातें । तरी ईश्वरत्व आपणातें । आलें ऐसें कल्पावें. ॥७५॥ मागां
 अपाय जे जे केले । ते ते अपकीर्तीचेनि फळें फळले । वांचूनि इच्छेसारिखें
 झालें । कोणतें कार्य सांग पां ? ॥७६॥ दैवें वांचले लाक्षाजोहरीं । पुण्यजय-
 वंत स्वयंवरीं । भाग्यें द्रौपदी सुंदरी । दिव्यांगना लाधली. ॥ ७७ ॥ औषधा
 वोपूनि खांडववन । उपचारिला हुताशन । तेणें रहस्यें पूजे धनुष्यबाण । रथ-
 चक्रादि दीधले. ॥७८॥ मय वांचविला जळतां । तेणें सभा निर्मिली उचिता ।
 यक्ष राक्षस सभोवतां । सेवक झाले तदाज्ञा. ॥ ७९ ॥ भाग्यें वडिलांचा विभाग ।

१. खैराच्या निखाऱ्याची लाली. २. तोंडानें. ३. पाणी, अश्रु. ४. ओष्ट. ५. मूळांत
 दुर्योधनाचें संतापप्रेरित भाषण बरेंच लांब आहे. [अ० ४७ श्लो० २१-४०.] यांत त्याच्या
 संतापाचेंच वर्णन आहे. ६. मोठा. ७. मातुळा (मातुला)=मामा; मातृ+डुलच्. ८. वज्रपात.
 ९. नाश पावेल. १०. समुद्र. ११. सुदैवानें. [अ० ४८ श्लो० १.] १२. 'भोगिती' असाही
 पाठ आहे. १३. 'जाणोनि' असाही पाठ आहे. १४. मत्सर. १५. लाक्षागृहांत. १६. पृष्ठ
 ७५ टीप ५ पहा. १७. पूजिला. १८. गांडीव. [अ० ४८ श्लो० ६.] १९. मय नांवाचा
 दैत्यांचा शिल्पकार. यानेंच श्रीकृष्णाच्या सांगण्यावरून पांडवांची सभा बांधली. [अ० ४८
 श्लो० ८-९.] २०. त्या सभेच्या बहनासाठीं राक्षस नेमून दिले होते.

पावोनि भोगिती आपुलें भाग्य । तया सभाग्या अभाग्य । केवीं करवे सांग पां ?
 ॥८०॥ ईश्वरें केला जो हेमाद्री । त्यातें करीन म्हणे दरिद्री । तें विवेकब्राह्मणें
 कुबुद्धिशूद्री । घरीं घातली जाण पां. ॥८१॥ दैवें वासुदेव सखा । पांडवांलागीं
 जोडिला देखा । म्हणोनि काळाच्या मस्तका । पांदांगुष्ठें लोटिती. ॥ ८२ ॥
 ईश्वरेच्छेनें होय सकळ । ऐसें बोलती शास्त्रकुशळ । जाणत जाणतां बुद्धि-
 बरळ । कासया होसी लौकिकीं ? ॥ ८३ ॥ आतां स्पर्धा हेचि देखा । त्याहूनि
 करणी विशेष लोकां । करून दावणें नरनायका ! । हाचि पुरुषार्थ बोलिजे.
 ॥ ८४ ॥ तुजही आम्ही साह्य सकळ । प्रतापें जिंकोनि पृथ्वीतळ । राजसूय-
 यज्ञ विशाळ । विशेष करूनि दाखवीं. ॥८५॥ भीष्म द्रोण कर्ण वीर । मी
 आणि माझे संहोदर । जिंकों पृथ्वीचे नृपवर । जीवें उदार तुजलागीं.' ॥८६॥
 दुर्योधन म्हणे, 'गा ! सौबळ ! । बुद्धिवंतांमाजी कुशळा ! । वृंक्ष सांडोनियां फळा ।
 दृष्टी देती जाणते. ॥८७॥ राजे जिंकोनि पृथ्वीवरी । संपदा भरली पांडवां-
 घरीं । पांडव जिंकिल्या निर्घारीं । कार्य त्रिशुद्धी साधेल. ॥ ८८ ॥ पृथ्वी-
 जय संपदा सकळ । न करितां राजसूयाचें फळ । प्राप्त झालें असे निश्चळ ।
 जाण मातुला निर्घारें. ॥ ८९ ॥ पांडवीं आपुल्या बाहुबळें । राजे झाडिले
 जैसे काळें । त्यातें आतां पीडितां फळें । प्राप्त होती क्लेशाचीं. ॥ ९० ॥ ते
 जिंकिजेती कवणे रीतीं । हेचि मातें सांगें युक्ती । म्यां योजिलें असे चितीं ।
 तें होय कीं न होय ? ॥९१॥ अकरा अक्षौहिणी सेना । साह्य करूनि भीष्म-

१. सुवर्णाचा पर्वत; संपत्तिमान्. २. विप्रानें शूद्रीला घरांत बाळगिली, या दृष्टांतावरून
 ही चाल मुक्तेश्वराच्या काळीं बरीच प्रचारांत असावी असें दिसतें. हा दृष्टांत तत्कालीन
 लोकव्यवहार पाहून येथें मुक्तेश्वरानें योजिला आहे. ३. वसुदेवाचा मुलगा श्रीकृष्ण.
 ४. पायाच्या आंगठ्यानें. ५. मूळांत भीष्माचें नांव नाहीं, पण सौमदत्ति आणि अश्वत्थामा
 यांचीं आहेत. ६. राघेय. (अ० ४८ श्लो० ११.) ७. भाऊ. (अ० ४८ श्लो० १२.)
 ८. मोठे मोठे राजे. ९. शकुनि. सुबलस्यापत्यं पुमान् सौबलः. १०. हा दृष्टांत मूळांत
 नाहीं. ११. पृष्ठ ५४ टीप १ पहा. १२. 'निश्चयें' असाही पाठ आहे. १३. २१८७०
 हत्ती, तितकेच रथ, त्याचे तिप्पट घोडे व पांचपट पायदळ इतकें सैन्य असलें म्हणजे
 त्याला 'अक्षौहिणी' असें म्हणतात. भारतांत दिलेलेंही प्रमाण असेंच आहे:—'अक्षौहिण्याः
 प्रमाणं तु खागाष्टैकद्विकैर्गजैः । रथैरैतैर्हयैस्त्रिघ्नैः पंचघ्नैश्च पदातिभिः ॥'. या अकरा अक्षौहि-
 णींचा तपशील 'उद्योगपर्वा'च्या १९ व्या अध्यायांत दिला आहे तो असा:—

दुर्योधनपक्षीय सेना.			युधिष्ठिरपक्षीय सेना.		
राजनाम.	संख्या.	श्लोक.	राजनाम.	संख्या.	श्लोक.
भगदत्त	१	१५	सात्यकि	१	६
भूरिश्रवा	१	१६	धृष्टकेतु	१	७
शल्य	१	१६	जयत्सेन	१	८
कृतवर्मा	१	१८	पांड्य	१	९
जयद्रथ	१	२०	द्रुपद	१	११
कांबोज	१	२१	विराट	१	१२
विंदानुविंद	१	२५	इतर भूप	१	१३
केकय	१	२६			
इतर भूप	३	२७			
एकंदर	११ अक्षौहिणी		एकंदर	७ अक्षौहिणी.	

याप्रमाणें अठरा अक्षौहिणी सैन्य होतें. महाभारतांत या 'अठरा' संख्येविषयीं अनेक चमत्कार आहेत. त्यांचें टांचण कै० बा० मोडक यांनीं आपल्या एका निबंधांत केलें आहे तें अवलोकनीय आहे—“येथें हा ग्रंथ व अठरा ही संख्या यांचा संबंध मोठा चमत्कारिक दिसतो. तो असा. ह्या ग्रंथांत पूर्वे अठरा आहेत. ह्यांत ज्या दोन पक्षांचें युद्ध वर्णिलें आहे त्या दोन पक्षांच्या सैन्यांची संख्या अठरा अक्षौहिणी. दोन पक्षांचें जें युद्ध झालें तें अठरा दिवस चालू होतें. ह्या ग्रंथांत भगवद्गीता म्हणून जें एक बोधपर प्रकरण आहे त्याचे अध्याय अठरा. दुर्योधन मृत झाल्यानंतर त्याचा पिता त्याचे पश्चात् अठरा वर्षेच जगला. ह्या भारत ग्रंथाचा 'जय' असा एक पर्यायशब्द आहे त्याच्या अक्षरांवरूनही अठरा संख्याच उत्पन्न होते ती अशी:—रूपात् कटपयपूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद् भवंत्यंकाः । ऊनौ शून्ये प्रथमार्थे स्याच्छून्यं त्रस्तृतीयार्थे ॥ २ ॥ लघुआर्यसिद्धांत. अ० १. या आर्येंत क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ या अक्षरांस अनुक्रमें १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ० अशा संज्ञा सांगितल्या आहेत. तसेंच ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न या अक्षरांस आणि य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ल, क्ष, ज्ञ या अक्षरांसही त्याच संज्ञा सांगितल्या आहेत. आणि प, फ, ब, भ, म या पांच अक्षरांस अनुक्रमें १, २, ३, ४, ५ या संज्ञा सांगितल्या आहेत. या रीतीनें पाहिलें तर 'जय' ह्या शब्दांपैकी 'ज' हें अक्षर ८ या संख्येचें वाचक आहे आणि 'य' हें अक्षर १ या संख्येचें वाचक आहे. संस्कृत गणितग्रंथांत 'अंकानां घामतो गतिः' या नियमाप्रमाणें अंक उजवीकडून डावीकडे मांडीत असतात. म्हणून 'जय' या शब्दांतील 'ज' या अक्षरावरून बोध होणारा जो आठांचा अंक तो लिहून त्याचे डावीकडे 'य' या अक्षरावरून समजणारा एक हा अंक लिहिला म्हणजे अठरा ही संख्या उत्पन्न होते. सारांश, भारतग्रंथाचा पर्यायशब्द जो 'जय' तोही अठरा ही संख्याच

द्रोणा । युद्ध करूनि आंगवणा । सपुत्र पांडव मारावे. ॥ ९२ ॥ सहज कार्य साधेल येथ । सहज सिद्धी मनोगत.' । शकुनी म्हणे, 'रे ! व्यर्थ । मूर्खपणें जल्पसी. ॥ ९३ ॥ सुरांसहित सुरेश्वर । आणि पृथ्वीचे नृपवर । एकत्र पातल्या धनुर्घर । अर्जुन युद्धीं नांतुडे. ॥ ९४ ॥ त्रैलोकींचे बळिष्ठ सृष्टी । मिळोनि पातल्या लक्ष कोटी । भीमाचिये हस्तमुष्टी- । तळीं होती शतचूर्ण. ॥ ९५ ॥ पांडव आणि सहावा कृष्ण । द्रुपद आठवा धृष्टद्युम्न । एकत्र झालिया त्रिभुवन । तृणप्राय त्यां दृष्टी. ॥ ९६ ॥ यालागीं संग्रामाची मात । बोलसी तो विचार व्यर्थ । पांडव जिंकावया येथ । वर्म एकचि जाण पां. ॥ ९७ ॥ न करितां युद्धाची आटाआटी । न पडतां यत्नांचे संकटीं । पांडवशिखा गंवसती मुष्टीं । ऐसी कळा मी जाणें. ॥ ९८ ॥ त्रेतायुगामाजी नरेशा ! । दावूनि मायामृगाचा ठसा । जानकी हरूनि अवदशा । राघवातें भोगविली. ॥ ९९ ॥ तेचि अक्ष होऊनि पुढती । हरिली नळाची संपत्ती । तेवीं कपटपाश माझे हातीं । ऋषिवरें लाधले. ॥ १०० ॥ आरंभिसी द्यूतकर्मा । तरी मी जिंकोनि देईन धर्मा । पांडवांचें ऐश्वर्य तुम्हां । साधे ऐसें करीन. ॥ १०१ ॥ आपण इच्छिला डाव पडे । आणिकां होती ते वांकुडे । ऐसे कपटपाश कुडे । द्यूतकर्मीं मी जाणें. ॥ १०२ ॥ जैसा गारुडियाचा सर्प । गारुडी धरितां न पावे कंप । आणिकें धरितां साक्षेप । प्राणनाश रोकडा.' ॥ १०३ ॥ ऐसें अनुवादतां शकुनी । दुर्योधन माथा ठेवी चरणीं, । म्हणे, 'पांडवांचा मूर्खीं । पायीं रगडे तें करीं. ॥ १०४ ॥ माझी क्लेशावस्था प्रबळ । धृतराष्ट्रातें सांगें

दाखवितो. 'जय' हा शब्द भारतनामक इतिहासाचाच वाचक आहे हें 'नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥' या प्रत्येक पर्वाच्या आरंभीं असणाऱ्या श्लोकावरून स्पष्ट होतें. धर्मराजानें आपल्या राज्याभिषेकापासून स्वर्गारोहणापर्यंत एकंदर छत्तीस वर्षे राज्य केलें ती कालमर्यादा दाखविणारी संख्याही अठरांच्या दुप्पट आहे. असो. याप्रमाणें हा प्रचंड महाभारत ग्रंथ व अठरा ही संख्या यांचा असा चमत्कारिक संबंध आहे."

१. बडबड करितोस. २. इंद्र. ३. हातीं न लागे. ४. अ० ४८ श्लो० १५-१७ पहा. ५. द्रुपदाचा मुलगा. द्रुपदराजाचा युद्धांत द्रोणाकडून पराजय झाल्यावर द्रोणाच्या नाशार्थ अग्नीला प्रसन्न करून अग्नीपासून प्राप्त करून घेतलेला द्रुपदराजाचा मुलगा. ६. गोष्ट. ७. येती, सांपडती. ८. कनकमृगाचा. ९. मुक्तेश्वरकृत वनपर्व-अध्याय ११-१३ पहा. १०. अ० ४८ श्लो० १९-२२ पहा. ११. मस्तक.

सकळ । खेळावया घूतखेळ । तोचि प्रेरील तें करीं.' ॥ १०५ ॥ आज्ञा
 वेऊनि सौबळसुत । रायापासीं आला त्वरित. । राजा म्हणे, 'अपूर्व मात ।
 श्रुत दृष्ट मज सांगें.' ॥ १०६ ॥ शकुनी म्हणे, 'प्रज्ञाचक्षु ! । नव्हेसी आत्मस्वार्थी
 दक्षु । पुत्रांमाजी वडील मुख्यु । जो कां धनी राज्याचा. ॥ १०७ ॥ जो
 वंशाचा भुवनमणी । नागायुतबळाची खाणी । बुद्धिसंपन्न परमगुणी ।
 दुर्योधन प्रतापी. ॥ १०८ ॥ तो पडिलासे चिंताव्यसनीं । भोगत्यागें बैसला
 निर्धनीं । हें तूं न विचारितां मनीं । स्वस्थ कैसा अससी.' ॥ १०९ ॥ ऐकोनि
 घाबरला कौरवराजा । पाचारून ज्येष्ठौत्मजा । आलिंगूनि वदनांबुजा । पाणि-
 स्पर्शें स्पर्शिलें. ॥ ११० ॥ म्हणे, 'प्राणाचिया प्राणा ! । ऐश्वर्यभोगीं शंकी-
 रमणा- । समान भोगितां तुझिया मना । खेद काय सांग पां ? ॥ १११ ॥ दिव्य
 परमान्नें भोजनें । घृतपाचित पिशितोर्दनें । दिव्य वस्त्रें दिव्याभरणें । लेसी देसी
 अन्यातें. ॥ ११२ ॥ पद्मिनी जातीच्या तरुणांगी । नित्य नूतन पुरुषासंगीं ।
 सुरतानंदीं अष्टभोगीं । खेच्छानंदें क्रीडती. ॥ ११३ ॥ सकळपृथ्वीतळींचे
 राय । किरीटकिरणीं उजळिती पाय । तुज ऐश्वर्या उणें काय ? । खेद कायसा
 मज सांगें. ॥ ११४ ॥ अश्व कुंजर सेना गहन । भीष्म द्रोण तुज आधीन ।
 बंधू उभे कर जोडून । वाट पाहती आज्ञेची.' ॥ ११५ ॥ दुर्योधन म्हणे, 'एक
 राया ! । सर्पफणीची शीतळ छाया । तेथ मंडूकाची कांया । निवोनि पावे

१. शकुनि. येथें 'सौबल' याचा 'सुबल' या अर्थी उपयोग केला आहे. २. 'पातला' असाही पाठ आहे. ३. दहा हजार हत्ती. ४. मरणीं. ५. श्रेष्ठ पुत्रा. (दुर्योधना.) ६. हातानें. ७. इंद्रासमान. ८. तुपांत तळलेलीं. ९. मांसमय अन्न. १०. आंगावर घालिशी. (अ० ४९ श्लो० ९.) ११. स्त्रियांच्या चार प्रकारांपैकीं एक. पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिनी आणि हस्तिनी हे चार प्रकार. पद्मिनीचें लक्षणः—'भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररंध्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशांगी । मृदुचरणसुशीला गीतनृत्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥' (रतिरहस्य). 'प्रांतारक्तकुरंगशावनयना पूर्णेंदुतुल्यानना पीनोत्तुंगकुचा शिरीषमृदुला खल्पा- शना दक्षिणा । फुलांभोजसुगंधिकामसलिला लज्जावती मानिनी श्यामा कापि सुवर्णपंकजनिभा देवादिपूजारता ॥ उन्निद्रांबुजकोशतुल्यमदनच्छत्रा मरालखना तन्वी हंसवधूगतिः सुललितं वेषं सदा विभ्रती । मध्यं चापि वलित्रयांकितमसौ शुक्लांबराकांक्षिणी सुग्रीवा शुभनासिकेति गदिता नार्युत्तमा पद्मिनी ॥' (अनंगरंग. अ० १ श्लो० ८-९) १२. 'सुखानंदीं' असाही पाठ आहे. १३. पृ० ९७ टीप ६ पहा. १४. मुगुटांतील रत्नांच्या प्रमेनें. १५. आजानेय अश्व. १६. दुर्भेद्य. १७. देह.

विश्रांति. ॥ ११६ ॥ चरणीं काळसर्पाची आढी । ग्रीवा व्याघ्राचे जाभाडीं ।
 तथा शर्करामोदक तोंडीं । रुचे केवीं सांग पां ? ॥ ११७ ॥ शत्रुऐश्वर्यपर्वता-
 तळा । मस्तकीं अवमानाची शिळा । पडतां साहोनि नृपाळा ! । धैर्य धरवे
 कवणातें ? ॥ ११८ ॥ ऐश्वर्य शत्रूचें अमूप । सेवा करिती सैकळ भूप ।
 उच्छिष्ट भिक्षाखंड हें स्वरूप । राज्य मातें रुचेना. ॥ ११९ ॥ मरण अथवा
 देशत्याग । दोमाजी धरीन एक मार्ग । यावेगळा उपाय चांग । समाधान मज
 नेदी. ॥ १२० ॥ निर्मूळ करीन पांडव वैरी । तरीच जिणें या संसारीं, ।
 दोघां पुरुषां एक नारी । ते मी पृथ्वी भोगीं ना. ॥ १२१ ॥ आज्ञा देऊनि
 आपुल्या तोंडें । कौतुक पाहावें होऊनि कडे । पांडव तृणाचेनि पाडें । मी
 जिंकीन जाण पां.' ॥ १२२ ॥ धृतराष्ट्र म्हणे, 'रे ! ज्येष्ठकुमरा ! । कासया उपज-
 विसी वैरा । आपुला विभाग भक्षूनि चतुरा ! । सुखें राहें स्वस्थानीं. ॥ १२३ ॥
 तिहीं राहोनि आपुले स्थानीं । प्रतापें आक्रमिली धरणी । तुजही करितां
 तैसी करणी । कोण वारी सांग पां ? ॥ १२४ ॥ आपणांमाजी सुहृद एक ।
 भाग्यें झाला वंशतिलक । त्याचा आसलोकीं हरिख । सांग पां कां न
 मानावा ? ॥ १२५ ॥ देखोनि पांडवांची राहाटी । संतोष मानी सर्व सृष्टी । तूं एक
 विषाद मानिसी पोटीं । हा अविवेक मज वाटे. ॥ १२६ ॥ अंगबळ सेनाबळ ।
 द्रव्यबळ सुहृदबळ । प्रतापें जिंकोनि पृथ्वीतळ । नांव रूप जोडीं पां. ॥ १२७ ॥
 दाटोनि बळिष्ठासीं स्पर्धा । करितां पाविजे परम आपदा । 'संबंधेवीण बुद्धि-
 मंदा । वैर वायां वाढविसी. ॥ १२८ ॥ आग्रहें भिडे घालिसी मातें । तरी
 विचार पुसोनि विदुरातें । प्रत्युत्तर देईन तूतें । पुढें वर्ते त्याऐसें. ॥ १२९ ॥
 विदुर बुद्धीचा सागर । त्याचा मान्य मज विचार । प्रपंचपरमार्थी साचार ।
 बुद्धिदाता तो मातें.' ॥ १३० ॥ ऐसें बोलतां जेनक श्रेष्ठ । हृदय पिटी कुमार
 ज्येष्ठ, । म्हणे, 'संतोषहव्यवाट । अधिक तुवां पेटविला. ॥ १३१ ॥ सभा
 अवलोकितां नयनीं । भुवन म्हणोनि पडलों जीवनीं । तेथें हांसली याज्ञसेनी ।

१. मिठी. २. हे दृष्टांत मूळांत नाहीत. ३. 'सर्वही' असा पाठ आहे. ४. चांगला.
 ५. दोघे पुरुष जसे एका स्त्रीला भोगीत नाहीत तसेच तो आणि मी मिळून एका पृथ्वीचें
 राज्य करणार नाहीं. ६. 'देणें' असाही पाठ आहे. ७. उत्पन्न करिशी. ८. त्यांनीं, पांडवांनीं.
 ९. जिंकिली. १०. पृथ्वी. ११. वंशाला शोभा आणणारा. १२. आसानीं, नातलगांनीं.
 १३. हर्ष. १४. चाल, वागणूक. १५. कारणाशिवाय. १६. अध्याय ४९ श्लोक ४३-४४
 पहा. १७. बाप, धृतराष्ट्र. १८. संतापरूप अग्नि. १९. उदकांत.

सहस्र स्त्रियांसमवेत. ॥ १३२ ॥ मार्ग म्हणोनि चालतां पंथीं । भाळीं
आदळली भिंती । भीम म्हणे, 'रे ! मंदमती ! । पुत्र होसी अंधाचा.' ॥ १३३ ॥
शब्द नव्हे हा शस्त्राघात । दुःखें होतसे प्राणांत । मी मेळ्यानंतरें स्वस्थ ।
पांडवांसीं सुख भोगीं. ॥ १३४ ॥ विष भक्षीन तात्काळीं । किंवा प्रवेश
करीन समुद्रजळीं । वळघूनि मेळुचिये मौळीं । देह टाकीन धरणिये. ॥ १३५ ॥
ऐश्वर्यसमुद्र हा वाढतां । उपहासें हेळणेच्या लाता । देतां ऐकतां सर्वथा ।
प्राण देहीं न धरवे. ॥ १३६ ॥ विदुरा पुसों पाहसी मंत्रें । तो तंव पांडवांचा
मित्र । त्यांतें स्तवूनि दोषपात्र । सदा करी आमुतें. ॥ १३७ ॥ वर्ततां विदु-
राचे विचारीं । करूनि शतपुत्रांची बोहरी । तुज लावील पांडवद्वारीं । रंक-
भणंगासारिखें. ॥ १३८ ॥ जैसें दुकाळें पामर । ग्रासभक्षासी वोढवी कर ।
कीं दग्धवनामाजी वानर । क्षुधानळें तळमळी. ॥ १३९ ॥ तेवीं आम्ही निर्मा-
लियापाठीं । विधीनें लिहिलेंसे लळाटीं । पांडवभिक्षा भक्षूनि पोटीं । सुख
मानीं जिणियाचें. ॥ १४० ॥ बैसें पांडवांचिये छाये । मातें घेऊनि करिसी
काये । माझेनि मरणें सुखी होयें । जीर्णसर्पासारिखा ॥ १४१ ॥ ब्रह्मसृष्टींत
मार्गे पुढें । ऐश्वर्य धर्माचेनि पाडें । नाहीं नाहीं हें निवाडें । प्रज्ञाचक्षु !
जाण पां. ॥ १४२ ॥ भाग्यप्रतापाची सृष्टी । माझेनि न देखवे दृष्टीं ।
कुबेरइंद्राची राहाटी । 'रंकप्राय त्यांपुढें. ॥ १४३ ॥ अमर्यादा करूनि
कृष्णें । सभे शिशुपाळ घेतला प्राणें । परी त्यास वारावया वचनें ।
शक्ती कोणा नव्हेचि. ॥ १४४ ॥ संग्राम न करितांचि जाण । पांडव-
कार्य साधी कृष्ण । कृष्ण तो पांडवांचा प्राण । पांडव प्राण कृष्णाचे.
॥ १४५ ॥ वैश्य अथवा नीच भृत्य । तैसे राजे सभेसी असंख्यात । द्वार-
देशीं बद्धहस्त । परी त्यां भेटी असेना. ॥ १४६ ॥ उत्कर्ष देखोनि विशेष ।
चित्त होतसे कासावीस । हें राज्य घ्यावया प्रयास । खल्पही तया असेना.
॥ १४७ ॥ मधूवरूनि मधुमक्षिका । उडवितां नाहीं जेवीं शंका । तेवीं आमुचा
समुदाय देखा । तृणप्राय त्यां दृष्टीं. ॥ १४८ ॥ सुवर्णभार रत्नभार । माथां वाहोनि

१. अ० ४९ श्लोक ४५-४६ पहा. २. पांडवांसह. ३. शिखरावरून. ४. मसलत,
विचार. ५. भस्म. ६. दुष्काळानें पीडिलेलें. ७. मेळ्यानंतर. ८. दरिद्रासारखी. ९. बद्ध
आहेत हस्त (हात) ज्यांचे असे. सार्वभौम राजाच्या भेटीला मांडलिक राजांनीं हात
बांधून जावें अशी चाल आहे. त्या चालीला अनुलक्षण ही कव्युक्ति आहे. १०. मध
खाणाच्या माशा, मधमाशा.

अपार । राजे आणि राजकिंकर । द्वारीं उभे तिष्ठती. ॥१४९॥ नानादेशींच्या
 मनुजाकृती । भेटी पातले सहसंपत्ती । अमूल्य रत्नांचिया जाती । नक्षत्रराशी
 तैसिया. ॥ १५० ॥ एकाक्ष भाळाक्ष त्रिनयन । द्विपाद त्रिपाद एकचरण ।
 कर्णकेश रोमवसन । पादहीन अपायु. ॥ १५१ ॥ ताम्रमुख श्याममुख ।
 शूकरमुख वानरमुख । अनेक राक्षसमुख । मृत्युप्राय असती. ॥१५२॥ आले
 उपायनें द्यावया । देऊनि प्रत्युत्तर घ्यावया । वर्षपर्यंत महाराया । अवकाश
 नाही देखिला ॥ १५३ ॥ आलीं उपायनें घेइजे । घेऊनि मांडारीं ठेविजे ।
 हा नियोग धर्मराजे । मज नेमिला निजाज्ञा. ॥ १५४ ॥ तें वर्ष एक घेतां
 धन । गणना करूं न शके मन । जैसें समुद्रींचें जीवन । कीं रजःकण पृथ्वीचे.
 ॥ १५५ ॥ कीं मोजूं येतील मेघधारा । कीं गणूं येतील गगनतारा । परी
 धर्माच्या रत्नभारा । सुवर्णनिष्क न गणवे. ॥१५६॥ राजसूययज्ञश्रीची थोरी ।
 नांवेक नरनाथा ! अवधारीं । वर्जिलें तरी हे वैखरी । संतापली अनुवादे. ॥१५७॥
 कर्दळीगर्भाहूनि कोमळ । नवनीताहूनि मृदु मवाळ । श्वेत^{१२}रक्तकृष्णकंबळ ।
 पर्वतप्राय गजवोझीं. ॥१५८॥ जांबूनदाचीं ओतीं व निखिलें । कीं कनकवल्लीचीं
 वर्तुल फलें । लक्ष कुंडलें सोज्वळें । सरळनाळें हिरियांचीं. ॥१५९॥ लक्ष हस्तिणी
 कृष्ण श्वेत । उष्ट्र^{१३} वाजी एक अयुत । घेऊनि पातला कांबोज तेथ । प्रवेश द्वारीं
 असेना. ॥१६०॥ ब्राह्मणा वांटावया धनगोमंत । सत्यसंधादि राजे समस्त । तीन
 खर्वे द्रव्य गणित । अयुतगर्जीं पाठविलें. ॥१६१॥ स्वर्गीं दुर्लभ देवेंद्रासी । तें मधु
 सहस्रकळसीं । वरुणें धाडिलें संतोषीं । सिंधु^{१४}मथनीं निपजलें जें. ॥ १६२ ॥
 जें अळुमाळ घालितां वदनीं । पुरुष अथवा कामिनी । जीर्णकाया होत
 तरुणी । हें आश्चर्य तयाचें. ॥१६३॥ दिव्य शंख दक्षिणावर्त । प्रसवे इच्छिला
 पदार्थ । समुद्रे दीधला तो मुहूर्त । महानिधी लाघला. ॥ १६४ ॥ अश्व
 तीर्थकल्माषक । शुकनासिकरंगी एक । दहा सहस्र अमोलिक । हेमाभरणीं
 भूषविले. ॥१६५॥ उष्ट्र^{१५} वांमी तीनें शतें । रत्नभार भरुनि वरुतें । ऐलादि राजे

१. मनुष्यें, लोक. २. नामविशेष. ३. 'घोडमुख, श्वानमुख' असाही पाठ आहे. ४. 'ऋक्ष-
 मुख मानव' असा पाठभेद आहे. ५. नजराणे. ६. कोठींत. ७. आज्ञा. ८. सोन्याचीं
 'निष्क' नांवाचीं नाणीं. ९. थोरवी, मोठेपणा. १०. क्षणभर. ११. वाणी. १२. अ० ४९
 श्लो० १९ पहा. १३. उंट. १४. घनाचा पर्वत. १५. अमृत. १६. समुद्रमंथनांत.
 १७. किंचित्. १८. वृद्ध. १९. खेचरें. २०. अध्याय ५१ श्लो० ४ पहा.

घाडिले त्यांतें । राजदर्शन असेना. ॥ १६६ ॥ तरुणजातीच्या पद्मिणी । नव-
यौवना कंदर्पखाणी । लक्ष दासी कुंजरयांनीं । वस्त्राभरणीं मंडित. ॥ १६७ ॥ चतुः-
षष्टिकळानिपुणा । गीतसंगीतकळाप्रवीणा । ज्यांतें देखोनि देवांगना । नेत्रपार्ती
न लाविती. ॥ १६८ ॥ कार्पासिकदेशींच्या नृपनाथें । उचितें पाठविलीं धर्मांतें ।
श्वेतहस्ती एकनियुतें । रत्नभारें पदाती. ॥ १६९ ॥ प्राग्ज्योतिषनरेश्वरें । पाषाणपात्रें
विचित्राकारें । लक्षहस्तींवरी आदरें । धर्मराजा घाडिलीं. ॥ १७० ॥ प्रयुत
रांकाइंदुसोज्वळ । मंनोजवी वारु चपळ । द्वारीं प्रवेशावया वेळ । मास एक न
लभेचि. ॥ १७१ ॥ समुद्रवासीय नाना यवनीं । रत्न वसनें अनेकवर्णीं । विशाळ
कांचेच्या रांझणीं । सुविचित्र फळांतें. ॥ १७२ ॥ अंजा अंजिका गोखर । उष्ट्र
हिरण्यरजतकंबळभार । सिंधुद्वीपींचा मधुर । मधु अपार बहुकलशीं. ॥ १७३ ॥
द्वीपांतरींचे बहुत पक्षी । विचित्ररंगी कोटि लक्षी । उपायनें आलीं त्याचा
लक्षी । लक्षितां तेथें असेना. ॥ १७४ ॥ वंक्षुतीरनिवासी । राजे त्रिपद
मानव देशीं । शत योजनें एक दिवशीं । चालती जैसे रासभ. ॥ १७५ ॥
कृष्णग्रीव महाकाया । दशसहस्रसंख्या राया ! । रत्नभारीं घाडिलें त्यां । प्रवेश
द्वारीं असेना. ॥ १७६ ॥ एकपाददेशींच्या राजीं । इंद्रगोपवर्णांचे वांजी ।
शुकाएसे सुनीळ सहजीं । रत्नाभरणीं मंडित. ॥ १७७ ॥ एक इंद्रधनुष्याएसे
अंगीं । एक वरले संध्यारानीं । नानावर्ण वातवेगीं । असंख्यात पाठविले.
॥ १७८ ॥ सोनें रुपें शस्त्रें वस्त्रें । त्यांची संख्या न वदवे 'वक्त्रें । अवलोकितां
माझिये नेत्रें । भ्रम पाविजे अंधत्वे. ॥ १७९ ॥ शंकरं तुषार कंक रोमश ।
शृंगी नादी नृप कर्कश । तिहीं होऊनियां दास । करभार अपार ठेविलीं.
॥ १८० ॥ दुर्गमी पर्वताकार । अर्बुदसंख्या मत्तकुंजर । कितीक अश्वजाती
सुंदर । सुवर्णपद्मासारिखे. ॥ १८१ ॥ गजदंताचे रथ सुवर्णरथ । कनक

१. पद्मिणी जातीच्या. २. चौसष्ट. (पृ० ४७ टी० १६ पहा.) ३. 'विद्याप्रवीणा' असाही
पाठ आहे. ४. पापण्या. टक लावून पहातात-असा अर्थ. ५. अ० ५१ श्लो० ८ पहा.
६. पायदळ शिपाई. ७. भगदत्त नामक राजानें. (श्लो० १६.) ८. चमत्कारिक आकाराचीं.
९. दहा लक्ष. १०. पूर्णिमेच्या चंद्रासारखे स्वच्छ. (शुभ्र.) ११. अतिवेगवान्. १२. समुद्राचे
जवळ राहणारे. १३. शेळ्या. १४. मेंढ्या. १५. अ० ५१ श्लो० १३ पहा. १६. इंद्रगोप
नांवाच्या प्राण्याच्या रंगाचे. १७. घोडे. (अ० ५१ श्लो० २१.) १८. तोंडानें. १९. अ०
५१ श्लो० ३० पहा. २०. 'पाठविला' असाही पाठ आहे. २१. हत्ती.

रत्नें प्रवाळ रजत । कीर्तजें पटजें असंख्यात । आसनें शयनें विचित्रें ॥१८२॥
 रस गंध घूप अपार कळसीं । तीक्ष्णउष्णद्रव्याच्या राशी । लवंगा जाती
 कंकोळ ऐसीं । पर्वतप्राय पाठविलीं ॥१८३॥ द्वारीं वारितां दंडधारीं, । 'ध्या
 ध्या' म्हणती दीर्घस्वरीं । एक अयन लोटल्यावरी । अवकाश झाला ध्यावया.
 ॥ १८४ ॥ मेरुमंदरमध्यभूमिके । शैलोदानदीप्रवाहोदके । कीचकवेणुच्छायें
 लोके । सुखें सुरवाडे वसिजेति ॥१८५॥ खंश एकासन प्रंदर आर्द । दीर्घ-
 वेणव पारद कुलिंद । तंगण परतंगण हे विविध । देश अनेक वसताती.
 ॥ १८६ ॥ तेथें पिपीलिके काढिती सोने । जें जांबूनदातें म्हणतें उणें ।
 रत्नें निपजती कृष्णवर्णे । जीं अमूल्य भूतळीं ॥ १८७ ॥ वेणु-
 वनापासूनि तेथें । मुक्ताफळें पिकती बहुतें । धान्यराशीतुल्य गणितें ।
 कुडवमापीं करिती ॥ १८८ ॥ तीं बदरीफळप्रमाण तेथें । दहा सहस्र उष्ट्रीं
 ओझे । धर्मा पाठवितां माझे । हृदय झालें दुखंड ॥ १८९ ॥ तें कैरातिका
 नाम सुदेशीं । पर्वतमाथां सुवर्णराशी । पक्षी सांडिती तें दासीं । राजया-
 चिया आणजे ॥ १९० ॥ तें अग्निवर्णासारिखें कनक । सहस्र खंडिकां-
 प्रमाण जोख । घेऊनि आले ते सेवक । द्वारदेशीं तिष्ठती ॥१९१॥ काच-
 व्यादि काश्मीरभूप । कर्ण प्रावर्णादि नृप । चाळीस राजे तीहीं अमूप । पाद-
 पूजा पाठविली ॥ १९२ ॥ पद्मवर्णीं शैलोपमा । उदयदंतीं जोडिलें हेमा ।
 नित्य मद उत्तमोत्तमा । दानोदके झिरपती ॥ १९३ ॥ ते ऐरावतातुल्य
 कंरटी । पांचसहस्र पांचां भेटी । कंबळें रत्नें वस्त्रें पाठी । भार अपार चांम-
 रांचे ॥ १९४ ॥ चौताळती गगनपंथें । ऐसे वारू चार शतें । गंधर्वराजें
 चित्ररथें । धर्मराजा धाडिले ॥१९५॥ ^{१२}तुंबरेही एक शत गुणी । सुनीळ
 आम्रपत्रवर्णीं । हेममाळा रत्नाभरणी । अश्वरत्नें धाडिलीं ॥१९६॥ कृती राजा
 शूकरनाथ । रत्नभारी कुंजरशत, । दोन सहस्र मदोन्मत्त । विराटराजें धाडिले.
 ॥१९७॥ पांसुराष्ट्राह्नि वसुदानें । षट्त्रिंशत गजललामें । दोन सहस्र अश्व
 हेमें । आच्छादूनि धाडिले ॥ १९८ ॥ द्रुपदें चौदा सहस्र दासी । अयुत-

१. रेशमी. २. सहा महिने. ३. अ० ५२ श्लो० २ पहा. ४. हें देशाचें नांव. (अ० ५२
 श्लो० ३.) ५. मुंग्या. यांनीं काढलेल्या सोन्याला 'पिपीलिक' असें नांव आहे. [अ० ५२
 श्लो० ४.] ६. बोराएवढीं. ७. दोन भाग झाले. ८. हत्तीचा मद. ९. हत्ती. १०. चवऱ्यांचें.
 ११. अ० ५२ श्लो० २३ पहा. १२. तुंबरु हें गंधर्वांचें नांव. १३. शूकर हें देशाचें नांव.
 (श्लो० २५.) १४. छत्तीस.

दासांसह स्त्रियांसीं । हत्ती जुंपिले रथांसी । शतसहस्र पाठविले. ॥ १९९ ॥
 आज्ञा वंदूनि चादवेश्वर । चौदा सहस्र मत्त कुंजर । रत्नघनाचे डोंगर । देता
 झाला आवडीं. ॥२००॥ पांच पांडव पंच प्राण । ऐसा खेहे चालवी कृष्ण ।
 नीचसेवकासमान । यज्ञीं उच्छिष्टें काढिलीं. ॥ २०१ ॥ हेमकुंभीं चंदनरस ।
 शस्त्रें सुवर्ण सूक्ष्म वांस । मलयकृष्णागर सुवास । लक्ष सुरभी सुदोहा.
 ॥ २०२ ॥ चोळ पांड्य मल्याळ राजे । घेऊनि करभाराचे पुंजे । द्वारीं
 दर्शनाचेनि काजें । दीनप्राय तिष्ठती. ॥२०३॥ समुद्रसार वैदूर्यमणी । मुक्ता-
 फळें चंद्रवर्णी । श्याम ताम्र नानावर्णी । ऊर्णाचैलें अमूल्यें. ॥२०४॥ श्वेतहस्ती
 चतुर्दंत । दहा सहस्र सुवासभरित । पद्मिनी नारी एक नियुत । सिंहलराजें
 घाडिल्या. ॥२०५॥ हिमवंतीचें पुष्पमधु । लोपवी सोमंाचा सुखादु । पर्वतपाळीं
 आप्त वादु । धरूनि धर्मा पाठविलें. ॥२०६॥ कच्छदेशींचे म्लेंच्छ सकळ । भू-
 मंडळीं सर्व भूपाळ । सेवा करिती सर्वकाळ । धर्मद्वारीं देखिले. ॥२०७॥ आल्या
 रत्नांचीं अभिधानें । आल्या द्रव्याचे गणने । मी तंव नेणें, ऐसें नयनें । ऐश्वर्य नाहीं
 देखिलें. ॥२०८॥ अन्नं पक्वान्नं तेथ । सेवक भक्षिती त्रिवार नित्य । राया ! एक-
 ल्याचें गणित । अबुमाळ कांहीं धरिलें तें. ॥२०९॥ अयुत तीन पद्मगणित । अश्व-
 सादी महावंत । अर्बुद एक वाहती रथ । जे सारथी बोलिजे. ॥२१०॥ पदातींस
 नाहीं लेखां । दासी दास गृहसेवका । भणंगा दीना एक रंका । संख्या
 असंख्य शंखांची. ॥२११॥ अठ्याऐशीं सहस्र ऋषी पवित्रीं । स्नातक सामुग्री-
 सह कैलत्रीं । भोजनें कीजेति सुवर्णपात्रीं । शुभ कल्याण इच्छिजे. ॥ २१२ ॥
 यावेगळे दहा सहस्र । ऊर्ध्वरेते योगीश्वर । तृप्त होऊनि निरंतर । शुभ कल्याण
 इच्छिती. ॥२१३॥ सरल्या सकळांचीं भोजनें । विचारूनियां हीनें दीनें ।
 देवद्विजांचे शेषान्नं । तृप्त करी द्रौपदी. ॥२१४॥ तिचे गुणाचें स्तुतिस्तोत्र ।
 उमेरमेतुल्य पवित्र । लोकीं पडतां कर्णपात्र । ओढविती सुरप्रिया. ॥२१५॥
 लक्षब्राह्मणांचें गणित । होतां शंखगर्जना होत । ऐसा संवत्सरपर्यंत । नाद

१. भगवान् श्रीकृष्ण. २. गज. ३. उष्टीं. (पृ० १०६ टीप ५ पहा.) ४. वस्त्र. ५. गाई.
 ६. दुभत्या. ७ मुक्ताफलादि. (श्लो० ३५ टीका.) ८. 'चंद्रकीर्णी' असा पाठ आहे.
 ९. लोकरिचीं वस्त्रें. १०. सोमरसाचा. ११. नांवे. १२. घोडेस्वार. १३. तेजस्वी.
 १४. गणना. १५. सोडमुंज झालेला. (ब्रह्मचारी.) १६. स्त्रिया. १७. अ० ५२ श्लो० ४७
 पहा. १८. आंधळे पांगळे वगैरेना.

नाहीं खंडला. ॥ २१६ ॥ रायें नेमिल्या निजसेवेतें । तीस दासी एकएकतें ।
जो जो पदार्थ मागती त्यातें । तात्काळ आणुनी अर्पिती. ॥ २१७ ॥ हे
संपदा युगायुगीं । कोणाही नव्हे त्रिजगीं । पुढें म्हणतां होईल, उगी । वाग्दे-
वता होतसे. ॥ २१८ ॥ 'चक्रवर्ती' सार्वभौम । ऐसें ठेऊनियां नाम । अभि-
षेकिला राजा धर्म । तें मज भाग्य वदवेना. ॥ २१९ ॥ तया यज्ञाचा
सोहळा । कीं अवभृथस्नानकाळींची कळा । शेष शक्राचिया डोळां । भाग्य-
संपदा न संठे. ॥ २२० ॥ सुरमी सुदोहा शुभ्रांगी । असंख्य धेनू दक्षिणेलागीं ।
राजीं आणिल्या हेमशृंगी । रौप्यखुरी सवत्सा. ॥ २२१ ॥ बाल्हीकें आणिला
दिव्य रथ । कांबोजज हय असंख्यात । सुदक्षिण राजें मणिमंडित । माळा कंठीं
सूदली. ॥ २२२ ॥ विजयी ध्वज आणिला 'चैद्यें । उष्णीषें समर्पिलीं मागधें ।
रत्नमेखळा स्नेहवादे । मत्स्यरायें सूदली. ॥ २२३ ॥ शाठ्यायन भद्रजाती ।
पद्दासनें दिव्य हस्ती । वसुदानें ओपिले हातीं । ऐरावतासारिखे. ॥ २२४ ॥
जडित उंपानह जोडा । एकलव्यें टांकिला पुढां । चेकितानें ठेविला चापमेंढा ।
अक्षय भाते दीघले. ॥ २२५ ॥ असी खड्गजडित मुष्टी । रत्नकोश झळके
पृष्ठीं । आवडी धर्माच्या कटितटीं । शल्यराजें बांधिले. ॥ २२६ ॥ अवंतीच्या
नरनायकें । सकळ तीर्थांचीं तीर्थोदके । रत्नकलशीं भिन्न प्रत्येकें । अभि-
षेकार्थ आणिलीं. ॥ २२७ ॥ श्वेत छत्र महा सुमनहार । सात्यकी भोंवडीं
चक्राकार । अर्जुन आणि वृकोदर । व्यंजनहस्तें शोभले. ॥ २२८ ॥ श्वेतचामरें
कनकदंडें । नकुळ सहदेव दोहींकडे । उभे देखूनि द्विधा खंडे । शोभा चंद्र-
सूर्याची. ॥ २२९ ॥ धौम्य नारद व्यास भगवान । असित देवल जामदग्न्य ।
हे मुख्य करूनि तपोधन । वेदमंत्रें गर्जती. ॥ २३० ॥ इंद्रासीं इंद्रपदीं मानें ।
जैणें अभिषेकिलें चतुराननें । शंख घाडिला तो वरुणें । धर्मालागीं दीघला.

१. पृ० ८ टीप २ पहा. २. यज्ञ संपल्यानंतरचें इष्टिपूर्वक स्नान. ३. अ० ५३ श्लो० ५
पहा. ४. घातली. ५. चेदिपतीनें. (अ० ५३ श्लो० ६.) ६. पागोटीं. ७. विराटराजानें.
८. 'शाठ्यायन' हा 'षष्ठिहायन' याचा अपभ्रंश होय. 'षष्ठिहायन' म्हणजे साठ वर्षांचा.
(श्लो० ७.) ९. पादुका. १०. 'ठेविला' असाही पाठ आहे. ११. अ० ५३ श्लो० ९. पहा.
१२. आवंत्यराजानें. १३. भीम. (श्लो० १३.) १४. पंखा. १५. तपच आहे धन ज्यांचें
असे, तपस्वी (ऋषि.) १६. ज्या शंखानें. १७. ब्रह्मदेवानें. यास चार मुखें होती; त्यांचीं
नांवें:-दर्दुरमुख-यानें ऋग्वेद जपे. अश्वमुख-यानें यजुर्वेद जपे. जंबुकमुख-यानें अथर्ववेद
जपे. श्वानमुख-यानें सामवेद जपे. खरमुख पांचवें तें छेदन केलें.

॥ २३१ ॥ तोचि शंख स्वहस्तकीं । कृष्णें भरुनि अमृतोदकीं । सिंचितां
धर्माचे मस्तकीं । उंभय लोकीं जयशब्द. ॥ २३२ ॥ विश्वकर्मा येऊनि
निकटीं । सहस्र निष्क ओपिले मुगुटीं । जैसें शक्रासी शक्रपाटीं । अभिषेकितां
कुबेरें. ॥ २३३ ॥ उत्साहवीरश्रियेच्या रंगीं । शंख स्फुरिला वाघांगीं । तें
परिसोनि माझे अंगीं । सैकंप रोम उंदेले. ॥ २३४ ॥ पांडव आणि धृष्टद्युम्न ।
सात्यकी आणि आठवा कृष्ण । यांचे शंखाचें गर्जन । होतां ब्रह्मांड कोंदलें.
॥ २३५ ॥ तयां शंखांचिया ध्वनीं । मूर्च्छित राजयांच्या श्रेणी । अम दाहू-
नियां माझे नयनीं । प्रेतप्राय मी झालों. ॥ २३६ ॥ पांडव पिटोनियां टाळी ।
हास्य करिती गदारोळी । म्हणती, 'पामर गोंवळीं । अद्भुत नाहीं देखिलें.'
॥ २३७ ॥ मूर्च्छा दाटली राजयातें । त्याचे शांतीलार्गीं तेथें । धँवल वृष-
भांचीं शतें । सुवर्णशृंगीं साजिरीं. ॥ २३८ ॥ अर्जुनें ओपिलीं ब्राह्मणा ।
रत्नांजुळी बहु दक्षिणा । तें आश्चर्य कुरुभूषणा ! । एकीं वाचे न वदवे. ॥ २३९ ॥
रंतिदेव यौवनाश्व मनुभूपती । भगीरथ वैन्य पृथु ययाती । नहुषराजा चक्रवर्ती ।
धर्मापुढें तृणतुल्य. ॥ २४० ॥ इंद्र वरुण यम कुबेर । भासती धर्माचे
किंकर । जेथें अंगें लक्ष्मीवर । दास होऊनि घांवतसे. ॥ २४१ ॥ हरिश्रंद्राहूनि
आंगळी । संपदा धर्माची भूतळीं । देखोनि संपदा प्रळयानळीं । देह माझा
घडकत. ॥ २४२ ॥ आमुचा क्षय त्यांची वृद्धी । कनिष्ठ वाढले ऐश्वर्यमदीं ।
ज्येष्ठ संपत्ती पडली सांदीं । याहून अनिष्ट कोणतें ! ॥ २४३ ॥ हें ऐश्वर्य
देखोनि राया ! । दुःखें व्यापिली माझी काया । पांडवसंपत्ती पावेल क्षया । तें
मी करीन प्रयत्न. ॥ २४४ ॥ लौकिकीं न येतां अपकीर्ती । संग्राम न करितां
स्वहस्तीं । सुगमोपाय न्यायनीतीं । पांडवसंपत्ती साधतसे. ॥ २४५ ॥ आतां
शकुनीचिया संवादीं । म्यां योजिली असे बुद्धी । त्वां आज्ञा न देतां आधीं ।
प्राण त्यागीन सर्वथा.' ॥ २४६ ॥ ऐसा दुर्योधनाचा क्षोभ । पुढां कपट-
द्यूताचा आरंभ । ते कथेचा समारंभ । श्रवणदृष्टीं विलोका. ॥ २४७ ॥ प्रार्थ-
नेची परडी भरी । आनंदाचा उदो करी । अवदानाचा मी भिकारी । जोगवा
मार्गे संतातें. ॥ २४८ ॥ मूळपीठ तें तुमचे पाय । आदिस्थान तुमचें हृदय ।

१. स्वर्गी आणि पाताळीं. २. कंपासह. ३. रोमांच. (श्लोक १८.) ४. उठले. ५. भरुन
गेलें, दुमदुमलें. ६. पंक्ति. ७. शुभ्र. ८. अर्जुनानें संतुष्ट होऊन पांचशें बैल श्रेष्ठ ब्राह्मणांस
दिले. (श्लो० २०-२१.) ९. दिलीं. १०. अ० ५३ श्लो० २२ पहा. ११. श्रीकृष्ण.
१२. अधिक. १३. लहान. धृतराष्ट्राच्या धाकट्या भावाचे पुत्र असल्यामुळे पांडवांना
'कनिष्ठ' असें म्हटलें आहे.

तुमची कृपा रेणुकामाय । प्रसन्न हो कां आमुतें. ॥ २४९ ॥ निर्मळ मायेचा
गवाळा । दावा दीवियाचा उजाळा । नाचती भक्तीचा जिन्हाळा । ऐसें करूं
भूतांतें. ॥ २५० ॥ सकळ कवींचा शिरोमणी । विश्वंभर मोक्षजयपाणी ।
मुक्तेश्वर त्याचे चरणीं । उल्हासत निजमनें. ॥ २५१ ॥ सांडूनि व्यासाची
संगती । चालों न ये आणिके पंथीं । ऐसें जाणोनियां श्रोतीं । व्यर्थ विस्तार न
मानावा. ॥ २५२ ॥ इति श्रीभारते सभापर्वणि । पुढां परिसिजे सुजाणीं ।
जें वर्तलें वस्त्रहरणीं । कौतुक श्रीकृष्णरायाचें. ॥ २५३ ॥

अध्याय तेरावा.

पुत्रलोभाची सांकडी । भंगूं न शके ममतावेडी । बुद्धि युक्ती झाली कुंडी ।
धृतराष्ट्राची ये काळीं. ॥१॥ पुत्राचा आग्रह आत्यंतिक । दुजा पांडवबळाचा
धाक । लोकापवादाचा कलंक । लागेल म्हणोनि शंकतु. ॥ २ ॥ शकुनीस
म्हणे, 'कवणे युक्ती । हरिसी धर्माची संपत्ती ?' । तो म्हणे, 'कपटधूर्तीं । हारी
आणीन निर्धारें. ॥ ३ ॥ द्यूतप्रिय धर्मरावो । पैज घालोनि खेळिजे डावो, ।
त्याचेनि वचनें त्यासी अपावो । घडे ऐसें करीन. ॥ ४ ॥ लौकिकीं न
अपकीर्ती । न पडतां संग्रामाचे गुंतीं । पांच पांडवांसहित संपत्ती ।
हातातळीं आणीन. ॥ ५ ॥ आतां तुम्हीं एक करावें । शीघ्र विदुरातें
प्रेरविं । पांडवां पांचारूं घाडावें । स्नेहभावं भेटीसी. ॥ ६ ॥ आलिया
सहज मांडूं खेळ । खेळतां जिंकीन न लागतां वेळ । परी ये विचारीं भाव
अंचळ । तुझा असला पाहिजे. ॥ ७ ॥ द्यूतप्रिय पांडवपाळ । बोलतां
अंगीकारील खेळें । राज्य सभा ऐश्वर्य सकळ । तुज लाधेल निर्धारें ॥ ८ ॥
फांसां पाडोनि पांडवांतें । सकळ पृथ्वी सांघीन तूतें । जरी बोलले बुद्धीतें ।
निश्चये टळों न देसी.' ॥९॥ सांगूनि शकुनी गेलियावरी, । रावें विदुरातें
पाचारी, । म्हणे, 'पांडव पडले दुरी । क्षणक्षणां आठवती. ॥ १० ॥
चित्त माझे अतिस्नेहाळ । पाहों इच्छी पांचही बाळ, । तुवां जाऊनि उतावेळ ।
पाचारून आणावे. ॥ ११ ॥ सर्वे द्रौपदी आणि कुंती । पाचारावी परम-

१. उजेड. २. 'वर्तन' असाही पाठ आहे. ३. संकट. ४. वांकडी, खोटी. ५. धृतराष्ट्र
म्हणे. ६. उपाय. ७. खटपटींत. ८. पाठवावें. ९. बोलावण्यास. १०. पक्षा, न ढळणारा.
११. धर्मराज. १२. द्यूत. १३. मयासुरनिर्मित सभा. १४. जिंकून देईन. १५. धृतराष्ट्र राजा.

प्रीती । पंचरात्री क्रमोनि जाती । इंद्रप्रस्था मागुते. ॥ १२ ॥ ऐकोनि धृत-
 राष्ट्राची वाणी । विदुरा धांक रिघाला मनीं, । 'कुळक्षयालागीं दावाप्ती । येथें
 कोणें पेटविला?' ॥ १३ ॥ हृदयीं विचारुनि सूचनें । म्हणे, 'बुद्धी दीघली
 कवणें? । कोणतें काज भेटवणें । उचंबळलें एकाकीं? ॥ १४ ॥ नव्हे स्नेह-
 वादाची भेटी । सौबळें कांहीं रचिलें पोटीं । पुत्रशोकाचे हव्यवाटीं । तुज
 पाडील निर्धारें ॥ १५ ॥ तूं शकुनीचिये बुद्धीं । वतीं नको विचारनिधी! ।
 अनर्थीं पडसी दुःखवादीं । प्राणांतींही न खंडे. ॥ १६ ॥ स्वपुत्राचे गुणागुण ।
 जाणोन कासया होसी नेणें । ज्येष्ठपुत्रें न्यून पूर्ण । कथिलें ऐसें मी जाणें.
 ॥ १७ ॥ अधमव्यापारियाची पदवी । जेवीं त्याची संपदा मोजावी, ।
 मग प्रयत्नीं अपायीं गोंवी । नाश करी सर्वस्वें ॥ १८ ॥ तेवीं जाऊनि
 त्याचिया मखा । केला संपत्तीचा लेखा । तेंचि असाध्य मानूनि देखा । प्राण-
 नाशा ऊठिला. ॥ १९ ॥ सुहृदभावे पाचारिला । श्रेष्ठासनीं सन्मानिला ।
 तो यापरी उत्तीर्ण झाला । उत्तम पुरुष निर्धारें. ॥ २० ॥ भुजंगा पांयस
 पाजिला । व्याघ्र गोठणीं प्रतिपाळिला । तेवीं दुर्योधनाचा फळला । आप्त-
 भाव पांडवां. ॥ २१ ॥ आतां कोटी नमस्कार । करुनि प्रार्थितों वारंवार ।
 सर्वथा शकुनीचा विचार । कानीं मनीं नातळें. ॥ २२ ॥ चरणीं ठेऊनियां
 माथा । प्रार्थितसें तुझिया हिता । बुद्धी पुत्राची सर्वथा । स्वल्प कानीं नायकें.
 ॥ २३ ॥ वृद्धपणीं तुझे कष्ट । पाहों न शकें मी अचाट । यालागीं कळवळी
 कनिष्ठ । वृद्ध म्हणोनि स्वामिया! ॥ २४ ॥ कृपा संजया भीष्मद्रोणा ।
 पुसोनि मातें देई आज्ञा । सुखें नांदतिया विघ्ना । कां चडफड करितोसी?'
 ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र म्हणे, 'चतुर राया! । नसती कल्पना करिसी वायां ।
 सुहृदांमाजी कपट माया । कवण करी कवणातें? ॥ २६ ॥ राया धर्माचिये
 खेळीं । मृगया द्यूत चेंडूफळी । आप्त आप्तांचिये मेळीं । गर्दारीं खेळिजे.
 ॥ २७ ॥ आम्हां तुम्हां भीष्मद्रोणा । असतां अपाय लागे कोणा? । देहें

१. पांच रात्री. २. भय. ३. शकुनीनें. ४ पुत्रशोकरूप अर्पित. ५. अज्ञ. ६. यज्ञाला.
 ७. गणना. ८. स्नेहभावानें, मित्रत्वानें. ९. हें भाषण व्याजस्तुतिरूप आहे. १०. 'पयरस'
 असाही पाठ आहे. पय=दूध. ११. गोठ्यांत. (गोठण=गोस्थान=जेथें गाई बैल जमा होतात
 तें स्थान.) १२. अनुभवास आला, दुःखप्रद परिणाम झाला. १३. यत्किंचित् देखील.
 १४. कळवळतो, दुःख पावतो. १५. मोठ्यानें ओरडून.

अवयवीं प्राणें प्राणा । घात कीजे सांग पां? ॥ २८ ॥ वेळ करमावया क्षण ।
 द्यूत खेळती बंधूजन । आम्ही तुम्ही अवघेजण । कौतुक दृष्टीं विलोकूं
 ॥ २९ ॥ उभयतां माझेच कुमर । येथें कायसें दुःश्चित थोर । तुवां नेदितां
 प्रत्युत्तर । पांडव वेगीं आणावे. ॥ ३० ॥ कुटिल कापट्य नातळे मातें ।
 नाहीं शकुनी मत्पुत्रातें । कुटिल कल्पजे तुझेनि चित्तें । ऐसें मातें वाटतें.' ॥ ३१ ॥
 विदुरें पिटोनि ललाट । म्हणे, 'होणार बळकट, । वडील वृद्धाचे हे कष्ट ।
 केवीं दृष्टीं विलोकूं? ॥ ३२ ॥ ज्येष्ठआज्ञेनें करीन गमन । परी अंतरीं
 अत्यंत उद्विग्न.' । मग सरोनि श्रीकृष्णचरण । समाधान कल्पिलें. ॥ ३३ ॥
 भीष्मा जाणविली व्यवस्था, । 'मातें पाठवीं इंद्रप्रस्था । वृद्धाचिया मनोगता ।
 सहसा कोणा नेणवे.' ॥ ३४ ॥ भीष्म म्हणे, 'कळली संज्ञा । होणार न चुके महा-
 प्राज्ञा ! । न करितां वडिलांची अवज्ञा । अवश्य गेलें पाहिजे. ॥ ३५ ॥ होईल
 तें पाहिजे दृष्टीं । कांहीं कल्पूं नको पोटीं । राजाज्ञेनें पांडव भेटी । अवश्य
 तुवां आणावे'. ॥ ३६ ॥ विदुर जातिये अंभसरीं । राव प्रधाना आज्ञा करी, ।
 'मयसभेहूनि साजिरी । सभा अपूर्व निर्मावी.' ॥ ३७ ॥ सहस्रसुवर्णस्तंभ
 शिरीं । सहस्रसंख्या मणिगोपुरीं । सहस्रकरमंडळाकारीं । सहस्रखणी
 विस्तीर्ण. ॥ ३८ ॥ सहस्रसंख्या शिल्पीकार । पाचारूनि कुशल चतुर । सभा
 करविली मनोहर । इंद्रभुवनासारिखी. ॥ ३९ ॥ कृष्णागरु हरिचंदन ।
 जांबूनद सुवर्ण । कामाऊनि सभासदन । अतिरमणीय उभविलें. ॥ ४० ॥
 द्यूत खेळावया कौतुकें । पुढें रायांचे बैसके । आसनें वितीनें प्रत्येकें । 'ओटि-
 गणें बहुरंगी. ॥ ४१ ॥ ऐसी करवूनियां रचना । उत्साह राजयाच्या मना ।
 मुखें विदुरा करी आज्ञा, । 'शीघ्र पांडवां पाचारीं.' ॥ ४२ ॥

१. 'जाण पां' असाही पाठ आहे. २. कुतूहल. ['कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारंपर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः ॥' इति हैमः; 'कौतुकं त्वभिलाषः स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम्' इति मेदिनी, 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः.] ३. खेदाचें अथवा दुःखाचें कारण. ४. प्रत्युत्तर देऊन माझे समाधान न करतां. ५. कपाल. [द्यूत झालें असतां कलह होऊन कुलनाश होईल या भयानें विदुरानें ललाटास हात लाविला.] ६. भवितव्यता वलीयसी आहे, जें व्हावयाचें तें टळावयाचें नाही. ७. पहावें. ८. डोळ्यांनीं. ९. भेटीला. १०. जाण्याचे समयीं. [विदुर महाबलाढ्य व सुशिक्षित अशा अश्वानीं युक्त केलेल्या रथांत बसून पांडवांच्या नगरासमीप आला. अ० ५८ श्लो० १-२.] ११. धृतराष्ट्र. १२. अध्याय ५६ श्लो० २७-३० पहा. १३. सूर्यमंडलाकार. १४. कारागीर. १५. 'नंदनवनासारिखी' असाही पाठ आहे. १६. छत्रें, पडदे. १७. लोडें.

खेद पावोनि विदुर क्षत्ता । सवेग पातला इंद्रप्रस्था. । धर्मं परिसोनि वार्ता ।
वेगें आला सन्मुख. ॥ ४३ ॥ जैसें श्रीकृष्णाचें दर्शन । तैसें विदुराचें आग-
मन, । बंधूसहित कुरुनंदन । सन्मुख भेटी पातला. ॥ ४४ ॥ साष्टांग करू-
नियां नमन । प्रेमें देऊनि आलिंगन । परमप्रीतीं करीं धरून । राजालया
पातला. ॥ ४५ ॥ चरण क्षौल्लनि हस्तकीं । उदक वंदिलें निजमस्तकीं ।
कुंती द्रौपदी परमसुखी । विदुराचेनि दर्शनें. ॥ ४६ ॥ धर्म बोले सप्रेम
गोष्टी, । 'स्नेहभावे आलासी भेटी । बाळकें पाहावीं ऐसी पोटीं । आवडी तूतें
उपजली ?' ॥ ४७ ॥ विदुर म्हणे, 'कुंतीसुता ! । तुमचे भेटीलागीं आस्था ।
वडील घाकुटीयां समस्ता । हस्तनापुरा अपार. ॥ ४८ ॥ भीष्म द्रोण कर्ण
कृप । धृतराष्ट्रराजा अतिसकृप । दुर्योधनेंही आक्षेप । केला असे भेटीचा.
॥ ४९ ॥ पितृवचन करूनि मान्य । माझी यात्रा नव्हे शून्य । ऐसें हृदयीं
विचारून । तुम्ही वर्तलें पाहिजे.' ॥५०॥ धर्म म्हणे, 'सर्वज्ञराया ! । सर्वही
विदित तुझिया पायां । आप्तावेगळी मोहमाया । कवण करी आसातें ? ॥५१॥
सुहृदीं सुहृदां सांभाळावें । क्षणक्षणां विचारावें । भेटी यांचे विचारावें ।
विहिताचार वडिलांचा. ॥ ५२ ॥ परंतु श्रीगुरु व्यासाचें वचन । कोठें नव
जावें उचलून । न कीजे दुर्जनसंभाषण । द्यूतकर्मा न शिवावें. ॥ ५३ ॥
कुंटील असत्य वर्मस्पर्श । हेळन छळन हास्य उपहास । जेणें पुढिलां होतसे
त्रास । ऐसें वाक्य न वदावें. ॥ ५४ ॥ आम्ही असों तयेची रीती ।
तूं आलासी ईश्वरमूर्ती । तुझी आज्ञा ते निश्चिती । कल्याण कीर्ती आमुतें.
॥ ५५ ॥ मानत असेल तुझिया मना । तरीं आमुतें देई आज्ञा । व्यासा-
समान तूंही प्राज्ञा ! । मान्य होसी आमुतें. ॥ ५६ ॥ कोटी अपराधी राहाटे
प्राणी । अवचट हरिनाम आलिया वदनीं । जरी क्षोभलाही दंडपाणी । अन-
मान करी दंडावया. ॥ ५७ ॥ तेवीं दुर्योधनाची राहाटी । लिहितां न पुरे
सर्व सृष्टी । तूं आलासी म्हणोनि ओठीं । शब्द न फुटे आमुतें.' ॥ ५८ ॥
विदुर म्हणे, 'धर्मराया ! । ईश्वरीं निश्चयो असे जया । एकमार्गीं वर्तती तयां ।

१. वर्तमान. २. सामोरा. ३. धर्मराज. ४. राजसदनाला. ५. धुवून. ६. पादोदक.
७. अत्यंत कृपालु. ८. आग्रह, हट्ट. ९. येणें. १०. व्यर्थ, निष्फल. ११. 'स्नेहमाया' असा
अन्य पाठ आहे. १२. योग्य आचरण, चालरीत. १३. आपलें नगर सोडून. १४. 'अत्यंत
कुटिल' असाही पाठ आहे. १५. यम. १६. मार्गें घेई. १७. वागणूक. १८. ईश्वरावर
ज्यांचा निश्चय (विश्वास) आहे त्यांना.

अपाय कांहीं असेना. ॥ ५९ ॥ अपकारियाचें लक्षण अपार । आपण केला
कोटी उपकार । न बोले तो उत्तम नर । उत्तम पुरुष बोलती. ॥ ६० ॥
गेलें हृदयीं नाठवावें । केलें मुखीं न बोलावें । सत्य सर्वथा न सांडावें । साधु-
वर्तन या नावें. ॥ ६१ ॥ वडिलीं आदरें पाचारिलें । तें ऐश्वर्यमदें अन्हे-
रिलें । हीं अपकीर्तीचीं फुलें । कां मस्तकीं तुरंबिसी ? ॥ ६२ ॥ कुंती म्हणे,
'विचारनिधी ! । विदुरगरुडाचिये खांदीं । वळंघल्या काळकूट बाधी । केवीं
कौरवसर्पाचें ? ॥ ६३ ॥ घाय पडतां अंगावरी । पुढें होइजे उभय करीं ।
तेवीं विदुर आणि श्रीहरी । प्राणरक्षक आमुतें. ॥ ६४ ॥ न घडे वडिलांची अवज्ञा
पाळिली होय विदुरआज्ञा । तेंचि करणें त्वां सर्वज्ञा ! । हे श्रेष्ठाज्ञा पै माझी.
॥ ६५ ॥ पाळिजे विदुराचें उत्तर । हाचि तुमचा स्वधर्म थोर । अवचट मांडल्या
निष्ठुर । तें प्रारब्ध आपुलें. ॥ ६६ ॥ तो शब्द नाहीं आणिकांतें । कृष्ण-
स्मरणीं हरतीं दुरितें । अंतीं विकल्प सांडोनि चित्तें । वाक्य पाळीं विदुराचें.'
॥ ६७ ॥ 'अवश्य' म्हणोनि धर्ममूर्ती । भोजनें सारिलीं स्वपंक्ती । विदुरा-
सहित बैसले रथीं । कृष्णाकुंतीसमवेत. ॥ ६८ ॥ मार्गीं अपशकुनाच्या कोटी ।
कृष्णस्मरणें चालल्या दृष्टी । मनोवेगीं पांडव जेठी । कुंजरपुरा पातले. ॥ ६९ ॥
वार्ता परिसतां राजेश्वरें । पुत्र पाठविले सामोरे । रथकुंजरवाद्यनगरें । बंधू सर्वही
पातले. ॥ ७० ॥ क्षेमालिंगन सुहृदभेटी । नगरवासियां आल्हाद पोटीं ।
जयजयकाराचे बोभाटीं । सभामंडपा पातले. ॥ ७१ ॥ नमस्कारिलें भीष्म-
द्रोणां । भाळ स्पर्शिलें पितृव्यचरणां । येरें देऊनि आलिंगना । पांठी हातें
थापटी. ॥ ७२ ॥ 'जिकोनि पृथ्वीचे भूपती । केली यांगाची समाप्ती ।
आमुचे कुळीं चक्रवर्ती । धन्य धन्य धर्मा ! तूं' ॥ ७३ ॥ कुंती पूजिली गांधा-
रिये । तैसीच द्रौपदी भानुमतीये । कुमारकुमारीचिये माये । देवांगना
ज्यापरी. ॥ ७४ ॥ मग सारुनि मंगळस्नान । एकपंक्तीं सुखभोजन । तांब्रल

१. अपकार करणाऱ्याचें. २. 'मोठा' असाही पाठ आहे. ३. हे उत्तम पुरुषाचे लक्षण
ध्यानांत ठेवण्यालायक आहे. ४. गत गोष्ट, होऊन गेलेली गोष्ट. ५. वैभवाच्या तोऱ्यांत. ६. हे
सुंदर रूपक आहे. ७. 'वडिलांचें' असाही पाठ आहे. ८. अकस्मात्. ९. पापें, अनिष्टें. १०.
द्रौपदी आणि कुंती यांसह. [धर्मराज भ्रात्यांसह व विदुरासह बाल्हिक देशांतील अश्वानस रथास
जुंपून हस्तिनापुरास जाण्यासाठीं निघाला. अ० ५८ श्लो० १९-२० पहा.] ११. हस्तिनापुराला.
१२. चुलत्याच्या (धृतराष्ट्राच्या) पायांना. १३. हातानें पाठ थापटणें हे शाबासकीचें, हुशारीचें,
संतोषाचें सूचक आहे. १४. राजसूययज्ञाची. १५. दुर्योधनाच्या बायकोचें नांव भानुमती, तिनें.

सुमनें हरिचंदन । समस्तांतें अर्पिलीं. ॥ ७५ ॥ दिव्य रत्नांचे अलंकार ।
 अमूल्यरत्नांचे संभार । दुर्योधन राजेश्वर । पांडवांतें अर्पितु. ॥ ७६ ॥ सुख-
 शयनीं क्रमूनि निशी । कार्य वर्तलें येरे दिवसीं । वैशंपायन कुरुरायासी ।
 निवेदील तें एका. ॥ ७७ ॥ सभापर्व समुद्रमथन । आख्यानरत्न भिन्न भिन्न ।
 निवडितां महाविलक्षण । उदित झालें तें एका. ॥ ७८ ॥ वस्त्रहरण अचाट ।
 प्रगट होईल काळकूट । तें श्रीकृष्णनीळकंठ । परिहरील प्रतापें. ॥ ७९ ॥
 तें व्यासभारत अर्थसंपदे । श्रोते परिसोत मनोविनोदें । लीलाविश्वंभर-
 प्रसादें । मुक्तेश्वर कवि वदे. ॥ ८० ॥

अध्याय चवदावा.

सौरोनि विहिताचारनेमा । सभे बैसका ज्ञाली धर्मा । कृपाचार्या द्रोणा
 भीष्मा । श्रेष्ठासनीं बैसविलें. ॥ १ ॥ तयाजवळी कुरुनरेंद्र । धृतराष्ट्र
 दों कळीं उणा चंद्र । समीप बुद्धीचा समुद्र । विदुर जैसा सुरगुरु. ॥ २ ॥
 दुर्योधनराजा कर्ण द्रौणी । निकट मंत्रियां श्रेष्ठ शकुनी । दुःशासनादि
 बंधुश्रेणी । कर्ण विकर्ण बैसले. ॥ ३ ॥ बाल्हीक शल्य सोमदत्त । भूरिश्रवा
 जयद्रथ । हे मुख्य करूनि असंख्यात । पृथ्वीपाळ बैसले. ॥ ४ ॥ दुर्योधन
 म्हणे, 'गा ! मातुळा ! । निद्राभरें झांकिलें डोळां । आंग मोडे वेळोवेळां । मुखें
 येती जांभया. ॥ ५ ॥ युगासमान वाटे दिवस । सभारंग नव्हे विरस ।
 अंगीं व्यापिला नसे आळस । ऐसें कांहीं सांग पां.' ॥ ६ ॥ शकुनी म्हणे,
 'राजेश्वरीं । चल अचल दोहींपरीं । वेळ क्रमिजेती कुसरीं । राजधर्म परियेसा.
 ॥ ७ ॥ विटा चेंडू कां पारधी । अश्व फिरविणें बैसोनि खांदीं । बाणसंधान
 लक्षभेदीं । शस्त्रशूळादि साधनें. ॥ ८ ॥ गजयुद्धें महिषयुद्धें । मेघकुंकुट-

१. रात्र. २. 'महाविघ्न' असाही पाठ आहे. ३. कालकूट नामक विष. या पद्यांत वस्त्र-
 हरणाला कालकूटाची व वस्त्रहरणापासून झालेल्या अपमानाचा परिहार करणाऱ्या
 श्रीकृष्णाला विष प्राशन करणाऱ्या महादेवाची उपमा दिली आहे. ४. श्रीकृष्णरूप महादेव.
 [नीळकंठ=विषप्राशनानें ज्याचा कंठ काळा झाला तो.] ५. स्नानसंध्यादि कर्मे आटपून.
 ६. दोन कलांनीं. दोन डोळ्यांनीं आंधळा असल्यामुळें कवीनें 'दो कळीं' असें म्हटलें आहे.
 ७. देवांचा गुरु वृहस्पती. ८. द्रोणपुत्र अश्वत्थामा. ९. दुःशासनादि बंधूंची पंक्ति. १०. राजे.
 ११. या ठिकाणीं वर्णिलेले खेळ, करमणुकी आणि युद्धें यांचें दर्शन प्रसंगविशेषीं आमच्या
 अवशिष्ट राहिलेल्या राजेरजवाड्यांच्या नगरांत घडतें.

बकयुद्धे । दृष्टीं पाहावीं मल्लयुद्धे । कौतुकें काळ क्रमावा. ॥ ९ ॥ सभेमाजी
 बैसोनि सहजे । सारीपाट खेळती राजे । परस्परें घालून पैजे । अपार वस्तु
 जिंकिती. ॥ १० ॥ क्षण क्रमावया वेळ । खेळिजे सारीपाटखेळ । धर्मराज
 अतिकुशळ । हृदय जाणे अक्षान्चें. ॥११॥ द्यूतें नासे सर्व आळस । चढतां
 चाढे सुखहव्यास । परी पैजेवीण आवेशरस । सहसा जाण उपजेना. ॥ १२ ॥
 जंव जंव डाव हारीं पडे । तंव तंव आंगळी हांव चढे । एकमेकां इंडेपाडें ।
 जिंकावया इच्छिती. ॥१३॥ हारविलें हर्षे द्यावें । जिंकिलें तें प्रतापें न्यावें ।
 कोणी शेवटावरी न यावें । न बोलावी दुरुक्ती. ॥ १४ ॥ द्यूता युद्धा
 पाचारिलिया । मार्गें सरो न ये क्षत्रिया । 'न ये' म्हणतां वीर्यशौर्या । ये
 क्लीवत्व कुशब्द.' ॥१५॥ द्यूत खेळावया प्रगट । पुढें ठेविला कनकपट । पांश
 देखोनियां, अष्ट । बुद्धी झाली सभेची. ॥ १६ ॥ अंसकेत दावितां नयनीं ।
 सारीपाट मांडी शकुनी । विदुर म्हणे, 'हे निघ करणी । पुण्यश्लोका!
 अयोग्य. ॥ १७ ॥ विष्णुसरणीं हरिकीर्तनीं । वेळ क्रमिजे पवित्रजनीं ।
 संजयव्यासाचिये वचनीं । कथा श्रवण करावी. ॥ १८ ॥ द्यूत म्हणजे अष्ट
 व्यसन । द्यूतें पाविजे महाविघ्न । पाश अपवित्र सज्जन । सहसा हातीं न
 धरिती.' ॥१९॥ संजय द्रोण विकर्ण भीष्म । कृपाचार्य विदुरोत्तम । यांचे
 हृदयीं द्यूतकर्म । नाचरावें सर्वथा. ॥ २० ॥ दुर्योधन कर्ण द्रोणसुत ।
 शकुनी दुःशासन जयद्रथ । म्हणती, 'राजे खेळती द्यूत । कपटें पांडव
 जिंकावे.' ॥२१॥ गुप्त अंधाचे अंतरीं । द्यूतीं पांडव आणिजे हारीं । बाह्य
 म्हणे, 'विदुर बरी । बुद्धी सांगे तें करीं.' ॥२२॥ कर्ण दुर्योधन जयद्रथ ।
 म्हणती, 'राजे खेळती द्यूत । विदुर बोले तितका पंथ । अभाग्याचा जाण पां.'
 ॥ २३ ॥ प्राप्त झालिया कळिकाळ । पुण्य निर्बळ, पाप सबळ, । तेवीं
 विदुर हेळोनि खळ । द्यूत बळें मांडिलें. ॥ २४ ॥ हस्तसंज्ञा दावी ते क्षणीं ।
 सारीपाट मांडी शकुनी । कपटपाश पाहतां नयनीं । मुखस्तंभ सभेचा. ॥२५॥
 अक्षदशनीं श्वेतवर्णे । स्थूल चौधार वितीप्रमाणें । कनकोदकें अंकचिन्हें ।

१. मल्लांच्या कुस्त्या. २. अक्ष=फांसा. ३. सुखाची इच्छा. ४. अधिक इच्छा. ५. ईर्ष्येनें.
 ६. 'प्रतिपाळावें' असा अन्य पाठ आहे. ७. निकरावर. ८. येत नाही. ९. नपुंसकत्व.
 १०. 'खेळ' असा अन्य पाठ आहे. ११. फांसे. १२. भोंवत्यांची खुण. १३. छंद. १४. मनांत.
 १५. भिकान्याचा, दैवहतका. १६. अवमानून. १७. हाताची खूण १८. मुक्तेपणा.

वरी रेखिलीं साजिरीं. ॥ २६ ॥ मौनास्त्रविद्येचीं बीजाक्षरें । कर्णोक्तमंडित
मनोहरें । मृत्युसर्पाचीं दंशनाग्रें । दंशावया पातलीं. ॥२७॥ कळिपुरुषाचे तीक्ष्ण
शर । लक्षूनि धर्माचें जिह्वार । विंधिलें म्हणोनि बुद्धिविचार । विकळ झाला
ते काळीं. ॥२८॥ कीं पृथ्वीभार फेडावया । धरेसी वर दीधला राया । त्या
विष्णूची महामाया । पाशरूपें प्रगटली. ॥ २९ ॥ म्हणोनि मुली पडली
सकळां । कोणीही निषेध न करी खेळा । कलह आणिला कौरवकुळा । कारण
झालें लयातें. ॥ ३० ॥ जे दृष्टीं देखतां इच्छा बाधी । हातें धरितां अंशे
बुद्धी । ढाळितांचि अप्रमादी । व्यसनीं पाडी जाणत्या. ॥ ३१ ॥ भीष्म
बोले, 'उतावेळ । दुर्योधना ! तूं परमकुशल । परी धर्मासीं दुर्धर खेळ ।
खेळणें हें अनुचित.' ॥ ३२ ॥ दुर्योधन म्हणे, 'सत्य गोष्टी । आम्ही
कौतुक पाहों दृष्टीं । धर्मा आणि शकुनी गांठी । यथायोग्य खेळावया.' ॥३३॥
धर्म प्रथम फांसे ढाळी । तंव भीमें फोडिली आरोळी । उभयहस्तें पिटिली
टाळी । भूमंडळीं भूकंप. ॥ ३४ ॥ हांक मारितां वृकोदरा, । खोटा डाव
झाला खरा, । थरथराटें कांपे धैरा । हारी आली कौरवां. ॥३५॥ पांच वेळ
अनुक्रमें । डाव जिंकिला रायें धर्में, । हांक मारितांचि भीमें । कपट होय
सपाट. ॥ ३६ ॥ प्रन्हादाचिये सरणोत्तरीं । आलें विघ्न होय कैवारी । तेवीं
भीमाचिये गजरीं । आली हारी कौरवां. ॥३७॥ हांकेसरिसा १० भोंवे पट ।
कपटफांसे पडती नीट । पिटी दुर्योधन ललाट । कर्म खोटें सुटेना. ॥३८॥
धर्मासीं नव्हे हा खेळ । मांडलासे प्रळयकाळ । याचे हांकेतळीं भूगोल ।
फुटों पाहे ये काळीं. ॥३९॥ थोर हांसे गदगदाटें । फांसे फिरती गरगराटें; ।
असो हें खेळणें खोटें । सभा वाटे मोडली. ॥ ४० ॥ धर्म म्हणे, 'गा !
भीमसेना ! । तुवां घरावें अचळ मौना । नांवेक रंजवावया मना । खेळ वडिलीं
खेळिजे. ॥४१॥ जैसे श्रेष्ठ मौनें असती । तुवांही राहावें तेच रीतीं' । ऐसें
बोलोनि भद्रजाती । नेमपार्शीं बांधिला. ॥४२॥ दुर्योधन म्हणे, 'धर्ममूर्ती ! ।
फांसे ढाळवीन शकुनीहार्तीं । याची हारी अथवा जिती । हारजिती आमुतें.
॥ ४३ ॥ येणें हारविली पैज । मी १३ ओपीन सकळ राज्य । असत्य असे तरी

१. 'वर्णांतर' असा अन्य पाठ आहे. २. दांतांचीं टोंकें. ३. अंतःकरण. ४. भ्रांति, मोह.
५. सावध. ६. टाकी. ७. पृथ्वी. ८. आलें विघ्न घातक न होतां साधक (अनुकूल) झालें.
९. कौरवांस हार आली. १०. फिरे. ११. क्षणभर. 'क्षणैक' असा अन्य पाठ आहे.
१२. हत्ती. १३. देईन.

पूर्वज । शोकार्णवीं बुडोत कां. ॥ ४४ ॥ वेवीस डावपर्यंत । आम्हीं तुम्हीं
 खेळावें द्यूत' । 'निकें' म्हणे कुंतीसुत । म्हणोनि भार दीधला. ॥ ४५ ॥
 कपटपाशांची करणी । जें जें शकुनी चिंती मनीं । तें तें धर्माचे अंतःकरणीं ।
 धांवे ऐसें वाटत. ॥ ४६ ॥ शकुनी अक्ष धरूनि कोडें । म्हणे, 'पैज
 बोलिजे तोंडें । आम्हीं जिंकिलिया होडें, । नेमिलें दीधलें पाहिजे.' ॥४७॥
 'हारावळीचा मध्यमणी' । धर्म म्हणे 'म्यां नेमिला पणीं । जो जन्मला समुद्र-
 मथनीं । कौस्तुभाचा जावळा. ॥४८॥ शुक्रबृहस्पतीचें रूप । जया देखोनि
 पावे लोप । बाळसूर्याचीही ओर्प । जया पाहतां पारुषे. ॥ ४९ ॥ मोलागळा
 त्रिभुवनीं । उपमे उणा स्यमंतमणी । तो म्यां देणें प्रथम पणीं । जरी त्वां डाव
 जिंकिला.' ॥ ५० ॥ फांसे ढाळितां क्षणीं । 'जिंकिलें रे !' म्हणे शकुनी ।
 धर्म काढून कंठीचा मणी । दुर्योधनकंठीं सुंदला. ॥ ५१ ॥ धर्म दाटला
 आवेशें । म्हणे मागुती, 'ढाळीं फांसे । तुवां जिंकिल्या विशेषें । विजयी रथ
 म्यां देणें. ॥ ५२ ॥ चक्रें चंद्रसूर्यतेजीं । व्याघ्रचिन्ह मिरवे ध्वजीं । पुढां
 जुंपिले अष्ट वांजी । उच्चैःश्रव्यासारिखे. ॥ ५३ ॥ सुवर्णशंखळा किंकिणी
 जाळीं । सांठा मिरवे रत्नप्रवाळीं । तो रंहंवर याचि काळीं । द्वितीय डावा
 ओडवीं.' ॥ ५४ ॥ फांसे ढाळूनि कौतुकें । शकुनी हांक मारी 'हरिखें, ।
 'जिंकिलें धर्मा !' म्हणे मुखें । हारी आली जाण पां.' ॥५५॥ 'सोळा तुळांचा
 निष्क एक । ऐसे असंख्य सहस्र देख । कुंडीं भरलें शुद्ध कनक । जांबूनद
 ज्या म्हणती. ॥ ५६ ॥ ऐसीं कुडें एकशत । अक्षय कोश माझे येथ । द्रव्य
 भरलें अपरिमित । जें वेंचितां न वेंचे. ॥५७॥ जेथें सिद्धाचें वरदान । वेंचिजे
 तंव भरे पूर्ण । मेघें करितांही प्राशन । सिंधुजळ ज्यापरी. ॥५८॥ तथा अक्षयी

१. ठीक, बरें. २. फांसे. ३. कौतुकानें. ४. पैजे. ५. उत्तम हारांतील मधला मणी.
 (हा सर्वांत श्रेष्ठ असावयाचा असा नियम आहे). ६. समुद्राचें मथन देवांनीं केलें, त्यांतून
 चौदा रत्नें निघालीं. त्यांत कौस्तुभ नामक एक मणी होता, त्याच्यावरोबरच हा मध्यमणी
 उत्पन्न झालेला होय. [अ० ६० श्लो० ४-५]. ७. जुळा, वरोबर झालेला. ८. प्रभा. ९. किंम-
 तीनें अधिक. १०. घातला. ११. घाम. १२. हा जैत्र रथ. [अ० ६१ श्लो० ४-६.]
 १३. व्याघ्रचर्मावनद्ध. १४. घोडे. १५. इंद्राच्या अश्वासारखे. १६. क्षुद्र घंटिकांचें जाळें.
 १७. संचय. १८. रथ. १९. आनंदानें. २०. निष्क=साष्टपलशतं सुवर्णानाम्. (अ० ६१ श्लो०
 २ टीका.) २१. मूळांत 'भांडिनी' असें पद असून 'कुंडिनी' असाही अन्य पाठ दर्शविला
 आहे. भांडिनी=मंजूषा, पेटी; कुंडिनी=पात्रविशेष. २२. सोनें. २३. भांडार. २४. समुद्रजळ.

भांडारधना । मी देतसें तृतीय पणा.' । जयजयकार करूनि जाणा । शकुनी फांसे
ढाळितू. ॥५९॥ म्हणे 'जिकिलें' धृतराष्ट्रकुमरा । 'हारी आली युधिष्ठिरा' । हें
परिसोनि कुंतीकुमरा । हांव अद्भुत नावरे. ॥६०॥ 'लक्षसंख्या माझिया दांसी ।
गुणलक्षणी लावण्यराशी । उपमे रंभा कीं उर्वशी । मूर्तसिद्धी जैसिया. ॥६१॥
सुवर्णनिष्कमाळा गांठीं । रत्नकंकणें माळा कंठीं । कंचुकी वस्त्राच्या परवंटी ।
मुक्ताफळें झळकती. ॥ ६२ ॥ चंदनचर्चित शरीरीं । कुंददशनी बिंबांधरी ।
भाळीं कस्तूरी नवकेशरी । सुवास वासें ओपिती. ॥ ६३ ॥ जाणती चतुः-
षष्टी कळा । नृत्यगायनीं परमकुशळा । सेवेनें तोषविती सकळां । ऋषिरायां
ममाज्ञा. ॥ ६४ ॥ त्या दासींचा नेमिला नेम.' । 'जिकिलें' म्हणे शकुनी
अधम । पंचम डावा राया धर्म । म्हणे, 'ढाळीं अक्षांतें. ॥६५॥ दासीसंख्या
माझे दास । सौंदर्ये सरिसे राजहंस । तारुण्यें पौर्णिमेचा प्रकाश । वदनचंद्रां
सर्वांतें. ॥ ६६ ॥ नित्य ओढिती धौतवस्त्रें । रत्नकुंडलीं मंडित श्रोत्रें । हातीं
घेऊनि सेवापात्रें । अखंड सेवे तिष्ठती. ॥ ६७ ॥ दक्ष अनुकूल स्वामिभक्त ।
प्रज्ञा मेघा शांत दांत । निर्लोभी जे मूर्तिमंत । अहोरात्र जवळिके. ॥ ६८ ॥
ते देतसें पंचम डावा.' । शकुनी फांसे ढाळी लवलाह्यां । 'जिकिलें' म्हणोनि
पिटी बांध्या । हारी आली धर्मांतें. ॥ ६९ ॥ सहस्र लक्ष कुंजरश्रेणी । शंगा-
रिले हेमाभरणीं । एकएकांतें आठ कैरिणी । समागमें चालती. ॥ ७० ॥
पाठीं सूर्यपुटार्चीं वसनें । दशनीं जडिलीं दिव्य रत्नें । ते म्यां षष्टम डावा
देणें' । म्हणोनि डाव टाकिला. ॥ ७१ ॥ तोही हारविला डावो । परी लक्षा
नाणी धर्मरावो । मग म्हणे, 'पाणितळीं ठावो । सागराचा आठवे. ॥ ७२ ॥
कुंजरसंख्या कनकरथ । हेममंडित सुशोभित । दिव्यपताकीं मिरवत । विद्यु-
ल्लतेसारिखे. ॥७३॥ विनीत वाजी त्यां योजिले । सारथी संग्रामकुशळ भले ।
सहस्र निष्क त्यां नेमिलें । मास वेतन एकएका. ॥ ७४ ॥ युद्ध पडो अथवा
न पडो तयां । वेतन भक्षूनि असती राया ! । ते मी ओढवीं सप्तम डावा ।
फांसे ढाळीं म्हणतसें.' ॥ ७५ ॥ धर्म पैजेनें बोलत । शकुनी जिंकूनि करी

१. अ० ६१ श्लो० ८-१० पहा. २. सुवर्णपदकांची माळा. ३. चंदन लावलेले. ४. कुंद-
पुष्पासारिखे ज्यांचे दांत अशा. ५. पिकलेल्या तोंडल्यासारखे ओंठ ज्यांचे अशा. ६. चौसष्ट
कलांत निपुण. (पृष्ठ ४७ टीप १६ पहा.) ७. आंगावर घेतात. ओढणें=पांघरणें, आंगावर
घेणें. ८. कान. ९. अ० ६१ श्लो० १३ पहा. १०. भुज. ११. हत्तिणी. १२. विजे-
सारखे. १३. शिकविलेले, नम्र. १४. अध्याय ६१ श्लो० १९-२० पहा.

मात । रंहर हारविल्या म्हणत । युधिष्ठिर मागुती. ॥ ७६ ॥ 'तित्तिरवर्णे
जिकिती वाता । जे गंधर्वे दीधले पार्था । तयांसहित असंख्याता । अश्वशाळे
हेंयरत्ते. ॥ ७७ ॥ जडित जीन तयां पृष्ठीं । सुवर्णशंखळा माळा कंठीं ।
अष्टम डाव जिकिलिया पाठीं । तुज नेमस्त म्यां देणें.' ॥७८॥ शकुनी जैसे
बोले तोंडें । तैसाचि डाव फांसा पडे. । धर्म होऊनि ठाके वेडें । हारी अंगा
आलिया. ॥७९॥ कुटिल बोले कठिणोत्तरीं, । 'द्यूतयुद्धा मी पाचारीं । मार्गे
सरतां आली हारी । क्षात्रधर्मीं धर्मातें.' ॥ ८० ॥ छळोनि बोले सौबळ, ।
'वित्त असे कीं सरलें सकळ? । अर्थ असतां धर्मशीळ । लोभें नाहीं न
म्हणत.' ॥ ८१ ॥ 'शंकट उष्ट्र वाजी खर । ओढवीतसें शतसहस्र । यांचे
रक्षक हो ! अपार । लक्ष सेवक माझे घरीं. ॥ ८२ ॥ भक्षिती सूक्ष्म शाल्यो-
दनें । करिती गोरसघृतपानें । नववे डावीं म्यां देणें । जरी स्वधर्मे जिकिसी.'
॥ ८३ ॥ फांसे ढाळूनि कपटवंत । 'जिकिलें' म्हणोनि उंभवी हस्त, । 'उरलें
असेल जें वित्त । पुढल्या डावा ओढवीं.' ॥ ८४ ॥ विन्मुख झालिया भाग्य
सकळ । अवलक्ष्मी घाली माळ । बुद्धियुक्त होय विकळ । स्वहित कांहीं
सुचेना. ॥ ८५ ॥ द्यूतमद्ये भ्रमला देहीं । गोड न लागे आंन कांहीं । द्यूतचि
एक रुचलें पाहीं । कुपथ्य जैसे रोगिया. ॥८६॥ अगाध विष्णुमायेचें बळ ।
कीं विनाशकाळाची विषम वेळ । कीं दुष्टकर्माचें फळ । हें तत्त्वतां नेणवे.
॥ ८७ ॥ म्हणोनि धर्माची अंशली बुद्धी । हेंचि आश्चर्य न बोलवे शब्दीं ।
कीं धन्वंतरिया उदेली व्याधी । किंवा भ्रम ब्रह्मयातें. ॥८८॥ पतंग ज्वाळा
देखतां दृष्टीं । पांडवां हेचि वासना उठी । कीं सर्व भाग्य देऊनि पाठीं ।
संती प्रवेशे पावकीं. ॥ ८९ ॥ पक्षिया मरण येतां निकट । फांसियामाजी
दिसे वाट । तेवीं अपाय वाटती नीट । कष्टकाळ पातलिया. ॥९०॥ ताम्र-
घडी लोहबंदी । चारी शत सुवर्णनिधी । पंचद्रौणिक संख्यावधी । द्रव्य

१. रथ. २. तित्तिरकल्माष (अश्व). ३. चित्ररथ गंधर्वानें. ४. उत्तम अश्व. ५. खोगीर.
६. रथ, गाडा. ७. गाढव. ८. सालीचे तांदूळ. [अ० ६१ श्लो० २७.] ९. उभारी.
१०. अन्य. ११. पतंग दिव्याच्या ज्योतीवर खेच्छेनें झडप घालतो आणि मरण पावतो—हा
दृष्टांत काव्यग्रंथांत वारंवार आढळतो. (अध्याय १५ ओवी २ पहा.) राजकवि टेनिसन
यांच्या सुप्रसिद्ध In Memoriam नामक काव्यांत एके ठिकाणीं असाच उल्लेख आहे:—

“That not a moth with vain desire
Is shrivel'd in a fruitless fire.”

१२. पतिव्रता. १३. ताम्रलोहपरिवृत्त असे निधि. (अ० ६१ श्लो० २९-३०.)

भरलें एकेकीं. ॥९१॥ वेंचितां न सरे संपत्ती । द्वितीय कोश माझा नृपती ! ।
 अक्षय म्हणोनि लक्ष्मीपती । देता झाला प्रसाद. ॥९२॥ तें घेऊनि दहावा
 डावो । 'जिकिला' म्हणे गांधाररावो. । कौरव म्हणती, 'कोण देवो । आजी
 आम्हां ओळला.' ॥ ९३ ॥ ऐसें सर्वोपरी घोर । द्यूत माजलें देखूनि विदुर ।
 न्यायनिष्ठुर हितोत्तर । धृतराष्ट्रातें बोलतू. ॥ ९४ ॥ म्हणे 'राया ! विवेक-
 मंदा ! । आंत बाहेर विचारअंधा ! । पुत्रलोभें परम खेदा । आमरणांत
 पावसी. ॥९५॥ याचिये जन्मकाळींचीं चिन्हें । देखोनि तूतें बोलिलों वचनें ।
 याचा त्याग करूनि प्राणें । कुळ आपुलें वांचवीं ॥९६॥ ते बुद्धि न घेसीच
 माझी । त्याचें फळ पावलें आजी । अजून तरी स्वहितकाजीं । मनोभावे
 प्रेरीं कां. ॥ ९७ ॥ मोडीं कपटद्यूतखेळ । दवडीं परता हा सौर्बळ । इतु-
 केनी क्षेम कुशल । कौरवकुळ अक्षयी. ॥ ९८ ॥ पुत्र नव्हे हा कुलांगार ।
 दुर्गुणी विश्वासविखार । करील सर्वांचा संहार । हा निर्धार जाण पां. ॥९९॥
 तक्षकें एकें अन्याय केला । तो गोत्र जाळूनि आपण उरला । हा नासूनि
 सर्वकुळा । शेखीं प्राणा मुकेल. ॥ १०० ॥ हातें भंगूनि राज्यनौका ।
 बुडोनि बुडवी आप्तलोकां । तुज पाडील नरनायका ! । शोकांर्णवीं चिरकाळ.
 ॥ १०१ ॥ यातें हातें वारूनि दुरी । दवडीं शकुनी हा बाहेरी । इतुकेनी
 अनंतकाळवरी । पुत्रपौत्रीं नांदसी. ॥ १०२ ॥ एकें त्यागूनि कुळ रक्षिजे ।

१. प्रसन्न झाला, पावला. २. न्यायास्तव निष्ठुर, अन्यथा परमदयाळु असा भाव. ३. हिताचें वचन, ४. नेत्रांध आणि विचारांध. ५. मरेपर्यंत. आमरण=मरणापर्यंत. ['आ' या उपसर्गाचे अनेक अर्थ आहेत. 'आड् मर्यादाभिविध्योः'-अष्टाध्यायी २-१-१३. मर्यादा आणि अभिविधि असे दोन प्रमुखार्थ आहेत. आमरण=मरणाच्या मर्यादेपर्यंत, आजन्म=जन्मापासून, आमूल=मूळापासून.] ६. या दुर्योधनाच्या. ७. दुर्योधन जन्मास आला तेव्हां अनेक दुश्चिन्हें घडून आलीं. यानेंच स्वतः गोमायुशब्दासारखा शब्द केला. [अ० ६२ श्लो० २-३.] ८. मोरोपंत-सभापर्व-अध्याय ४ गीति २७ पहा. ९ विश्वाला बाधा करणारा. (विषाप्रमाणें.) १०. एका तक्षकानें (सापानें) परीक्षित राजाला अन्यायानें दंड केला, तेव्हां त्याचा पुत्र जन्मेजय यानें सर्पसत्र करून त्यांत लक्षावधि सर्पांची आहुति दिली-इत्यादि कथा पहा. [मुक्ते०-आदि०-अध्याय १० पृ० ७०-७७] ११. वंश. १२. शेवटीं. १३. अध्याय ६३ श्लो० ४ पहा. १४. दुःखसागरांत. १५. याविषयी वचनाधारः-'त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥' (सभापर्व-अध्याय ६२ श्लोक ११.) याचा अर्थः-एका पुरुषाच्या संग्रहेंकरून जर कुळाचा नाश होत आहे तर त्याचा त्याग करून कुळाचें रक्षण करावें. एका कुळाच्या योगेंकरून जर गांव नाश पावतो तर तें

ग्रामालागीं कुळ वाळिजे । देशालागीं ग्राम त्यजिजे । नीतिवंतीं, जाण पां. ॥ १०३ ॥ प्राणालागीं पृथ्वीतळ । त्यागूनि जाती बुद्धिकुशळ । पुत्र त्यागिल्या सौख्य अचळ । उभय लोकीं पावसी ॥१०४॥ मधु देखोनि वळंघे कंडा । तळीं पात न देखे पुढां । अनर्थसर्पीं सूदळा वेढा । द्यूतधनाजवळिकें. ॥ १०५ ॥ तें नेणवे दुर्योधना । जेवीं जंबुक सिंहसना । मांस म्हणोनि भक्षितां प्राणा । हानी पावे रोकडी. ॥ १०६ ॥ पक्षीपाळकें विडाळ । गोवळीं गोठणीं शार्दूल । अंजारक्षणीं विशाल । वृक कळपीं पाळिला. ॥ १०७ ॥ तेवीं हा दुर्योधन कुपुत्र । क्षया नेईल सकळ गोत्र । त्यागीं पात्र हें अपवित्र । मध्यप्याचें पै जैसें. ॥ १०८ ॥ सहज मागत्यांसी मुखें । तरी पांडव प्राण अर्पिती हॅरिखें । द्यूत मांडून येणें मुखें । मरण मोलें घेतलें.' ॥ १०९ ॥ एकोनि विदुराची वाणी । दुर्योधन संतापला मनीं । जैसा प्रळयकाळींचा दावाग्नी । महावाते धंडाडी. ॥ ११० ॥ मग म्हणे, 'रे ! अविचारिया विदुरा ! । अमर्यादें जल्पसी खैरां ; । श्रेष्ठनिंदा करितां चतुरा ! । मानहानी रोकडी.' ॥१११॥ दुर्योधन म्हणे, 'जातिभ्रष्टा ! । विचार पुसें श्रेष्ठश्रेष्ठा । कुशब्द काढितां प्रतिष्ठा । उरता मार्ग दिसेना. ॥११२॥ द्वेषे निंदिसी आमुते । अखंड स्तविसी पांडवांतें, । विषतरु खेहामृते । व्यर्थ वडिलीं वाढविला. ॥ ११३ ॥ विडाळें अथवा कृष्णव्याळें । भक्षिजेती आपुलीं बाळें । ऐसीं आमुचीं आयुष्यफळें । शंठा ! निर्फळ त्वां केलीं. ॥११४॥

कूळ गांवांतून काढून लावावें, आणि गांव रक्षावा. एका ग्रामामुळें जर देश उच्छिन्न होतो तर तो ग्राम मोडून टाकावा. जर आत्मा नाश पावतो आहे तर पृथ्वीचा त्याग करून आत्मरक्षण करावें.) मोरोपंत-महाभारत-उद्योगपर्व-अध्याय ९ गीति ६२ ही या ओवीशीं समानार्थक आहे. १६. अ० ६२ श्लो० ११ पहा.

१. टाकावें. २. मुक्तेश्वर-आदिपर्व-अध्याय २६ ओवी ९४ वी पहा. ३. ही नीति शुक्राचार्यानें जंभासुराच्या त्यागप्रसंगीं सर्व असुरांना सांगितली. [अ० ६२ श्लो० १२ टीका.] ४. हाच दृष्टांत मूळांत आहे. ५. मूढ पर्वताच्या कड्यावरील मध पाहतो. पण कडेलेट होईल हें पाहत नाही-असा भाव. ६. मोरोपंत-समापर्व-अध्याय ४ गीति १५ पहा. ७. सिंहाची जीभ. ८. मांजर. ९. गवळ्यानें, जांगळ्यानें. १०. व्याघ्र. ११. मेंढवाज्यांत. १२. लांडगा. १३. कुल. १४. मार्गें अध्याय १० ओवी १०० पहा. १५. हर्षानें. १६. पेटे. १७. यथेच्छ. १८. काळसर्पानें. १९. लुच्चा.

सुग्रीव अथवा विभीषण । झाले बंधुत्वा उंचीर्ण । तयांऐसें सुहृदपण । फळलें प्रज्ञाचक्षूसी. ॥११५॥ आतां होईल तेंचि पाहीं । विशेष वलंगना न करीं कांहीं । पडतां निंदेचे प्रवाहीं । शब्द नाहीं आमुतें. ॥ ११६ ॥ बैस-वेल तरी बैसावें, । न देखवे तरी उठोनि जावें, । दुरुक्ती बोलतां स्वभावें । येथें शेवट रोकडा. ॥ ११७ ॥ होसी राजाचा अनुज । म्हणोनि रक्षिली लौकिक लाज । आणिकातें व्हिंशेज । प्राप्त होती रोकडी. ॥ ११८ ॥ ऐसाच पूर्वीं विभीषण । रावणसभेसी पावला अपमान । तयाऐसे तुझे गुण । सदा महिमा न भंगिसी.' ॥११९॥ विदुर म्हणे, 'अविचारखाणी ! । ऐकें मूर्ख-शिरोमणी ! । धृतराष्ट्रातें वृद्धपणीं । पुत्रशोक न पडावा. ॥ १२० ॥ म्हणोनि बोलिलों तुमच्या हिता । पाजिलें सुविचारामृता । तें न जिरे म्हणोनि माझिया चित्ता । खेद अपार होतसे. ॥१२१॥ लघलासी पांडवांचीं चित्तें । म्हणोनि संतोष मानिसी चित्तें । परी हानी तूतें, लाभ त्यातें । झाला ऐसें जाण पां. ॥१२२॥ त्यांची संपत्ती त्यांचिया घरा । जाईल केलिया निर्धारा । निर्वैर होईल वसुंधरा । हा अधिकार दिसतसे. ॥ १२३ ॥ हा सर्वही तव प्रसाद । अपकीर्तिविष्टेनें लोपला वृद्ध । ईश्वर पाहतसे विनोद । तूतें अन्यायी व्हावया. ॥ १२४ ॥ त्यांचें त्यांस द्याल धन । काळांतरीं ओपिल्या प्राण । तुज देतील लेखा करून । फाडीवाडी हस्तकीं. ॥ १२५ ॥ भीष्म द्रोण शकुनी कर्ण । शल्य वेंचिल्या न फिटे ऋण । खंडा देऊनि आपुला प्राण । खेदित करिसी पितयातें. ॥ १२६ ॥ तें जीर्ण स्वत पितयाअंगीं । व्यासा-श्रमीं पडेल वेगीं । तरी पांडवऋणाची धर्गी । युगायुगीं खंडेना. ॥ १२७ ॥ पुरी अथवा सेवितां वन । पांडव सभाग्यचि जाण । राज्य करितां अवलक्षण । अभाग्य तुम्हीं निर्धारें. ॥ १२८ ॥ श्रेष्ठ वृद्धाचा अपमान । तेंचि अव-लक्ष्मीचें स्थान । विघ्नं येती तेथें ठाकून । जेथें दुर्वचन वडिलातें. ॥१२९॥

१. उत्तराई. २. बडबड. ३. धाकटा बंधु. ४. मरण, अग्निशयन. ५. मूर्ख कोणाला म्हणावें हें मोरोपंतांनीं सांगितलें आहे:—'विद्या नसोनि उद्धत, धन नसतां जो उदारपण वाहे । अर्थासि नीचकर्म जो संपादावयासि जन पाहे. ॥९२॥ नसतां लाभ यशाचा दाहनि करी परार्थ जो यत्न । मित्रार्थी कपट करी, तो साक्षात् 'मूढजनशिरोरत्न.' ॥ ९३ ॥ मित्रत्व दे अमित्रा, जो मित्रद्वेष दुष्ट कर्म करी, । 'तो मूर्ख' असें म्हणती; पुरुषपरीक्षा कळे जयांसि बरी ॥९४॥' (उद्योगपर्व-अध्याय ३ रा.) ६. 'न धरीं' असा अन्य पाठ आहे. ७. पृथ्वी. ८. धृतराष्ट्र. ९. स्पष्टतापूर्वक, स्पष्टपणें. १०. अपशब्द.

प्राण त्यागितां पापमूर्ती । माझीं वचनें आठविती । आतां असो, हेचि
 अकीर्ती । मूर्खाप्रती बोलणें. ॥ १३० ॥ यालागीं घरूनियां मौन । चरित्र
 पाहूं उभयनयन.' । ऐसें बोलोनि तो सर्वज्ञ । स्वस्थ आसनीं बैसला. ॥१३१॥
 शकुनी म्हणे, 'कुंतीसुता ! । द्यूतयज्ञकर्त्या दीक्षिता ! । पूर्णाहुतीविण सर्वथा ।
 फळ कर्त्या न पाविजे. ॥ १३२ ॥ कंठापर्यंत पूजा आली । परी मस्तकीं
 पाहिजे चढली, । असेल संपदा जे उरली । ते निवेदीं उदारा ! ॥ १३३ ॥
 शुभ डाव पडलिया उचिता । अवघेंच एकदां येईल हाता । आणि आमुच्याही
 वित्ता जीविता । सर्वही तुम्हां समर्पू.' ॥१३४॥ धर्म म्हणे, 'रे ! निर्धना ।
 संख्या नाहीं माझिया धना । अयुत नियुतांची गणना । तृणप्राय माझे
 घरीं. ॥ १३५ ॥ पदें खर्वे अर्बुद शंख । महाखर्वे निखर्वे देख । कोटी
 निधीनें नव्हे लेख । समुद्रप्राय जें भरलें. ॥ १३६ ॥ ऐसीं माझीं बहुत
 कोशें । पणा देतसें बहुसंतोषें.' । शकुनी ढाळूनियां फांसे, । 'जिकिलें
 रे !' म्हणतसे. ॥ १३७ ॥ 'धेनु महिषी वृषभ श्वेत । अंजां अंजिकां नाहीं
 गणित । पावे पूर्वसिंधूचा प्रांत । तव खिळारें भरलासे.' ॥ १३८ ॥ 'तें
 देतसें' म्हणतां वचनीं । 'जिकिलें रे !' म्हणे शकुनी । धर्म म्हणे, 'हे मेदिनी ।
 सागरान्त शोभित. ॥ १३९ ॥ देश दुर्गगड गिरिवर । कोश पंढरी राजा-
 गार । खेड खेडके मंडप थोर । सहस्र ग्राम ज्या तळीं. ॥ १४० ॥ पेठा
 नगरें पुरें पाटणें । रत्न वस्तू निपजती स्थानें । द्वीपें द्रोणाख्य संहानें । जीं
 चंदरें बोलती. ॥ १४१ ॥ ब्राह्मणां दीधली अक्षयी वृत्ती । ते भिन्न करूनि
 सर्व जगती । पणा घालीतसें निश्चितीं । अक्ष ढाळीं कपटिया.' ॥ १४२ ॥
 'हा टाकिला डाव तेरावा.' । शकुनी म्हणे, 'धन्य पांडवा ! । हारी न मनीं
 वांटिवा । हांव धरिसी आगळा.' ॥ १४३ ॥ प्रतिविंध्यादि पांचहीजण ।

१. 'आतां' असा अन्य पाठ आहे. २. अध्याय ६५ श्लोक १ पहा. यथे वर्णन अलं-
 कारयुक्त आहे, पण मूळांत तसें नाहीं. ३. 'कटि' असा अन्य पाठ आहे. ४. अध्याय ६५
 श्लोक ३-४ पहा. ५. अध्याय ६५ श्लोक ३-४ पहा. ६. 'तृतीय' असा अन्य पाठ आहे.
 ७. भांडारें. ८. बैल. ९. पांढरे. १०. शेळ्यांना. ११. मेंढ्यांना. १२. पर्णाशा नदीपासून
 सिंधुनदापर्यंत जें कांहीं आहे तें माझे धन आहे असें धर्माचें वचन आहे. [अ० ६५ श्लो० ६.]
 १३. कळप. १४. पृथ्वी. १५. गांव. १६. अध्याय ६५ श्लोक ८ पहा. १७. पुरुषार्थ,
 पराक्रम. १८. प्रतिविंध्य इत्यादि राजपुत्र. (अ० ६५ श्लो० १०, मुक्तेश्वर-आदिपर्व-अध्याय
 ४८ ओव्या ५८-५९ पहा.)

जे कां द्रौपदीचे नंदन । त्यांचा डाव कुरुभूषण । मुखें भूषण बोलिला.
 ॥ १४४ ॥ बाप लेंकरें विकी दुकळीं । तैसें झालें तये काळीं । विपरीत
 काळ नव्हाळी । बळें घडवी न घडे तें. ॥१४५॥ फांसे ढाळूनि अपवित्र ।
 म्हणे, 'म्यां जिंकिले पांडवपुत्र.' । पवित्र म्हणती, 'हें विचित्र । कौतुक दृष्टीं
 देखतसों.' ॥ १४६ ॥ विचार हारपला धर्माचा । डाव घातला बंधुवर्गाचा ।
 आपणासगट पांचांचा । भिन्न भिन्न अनुवादे. ॥ १४७ ॥ 'श्याम तरुण
 लोहिताक्ष । सिंहस्कंध बळिष्ठ दक्ष । रूपवंतांमाजी मुख्य । नकुळ माझा
 प्रियबंधु. ॥ १४८ ॥ शास्त्रीपंडितशिरोमणी । सकळ चातुर्याची खाणीं ।
 तो सहदेव परमगुणी । पण ओपी हस्तकें. ॥ १४९ ॥ शत्रुसेना महापूरीं ।
 ऐल पैल उभयतीरीं । रथनौका खेळवी समरीं । वीरश्रीये विनोदें, ॥१५०॥
 तो अर्जुन प्रतापरुद्र । उपमे तुळिजे श्रीरामचंद्र, । तो देतसें वीरभद्र । क्रूर जैसा
 क्षोभलिया. ॥ १५१ ॥ दानवदलनीं जैसा इंद्र । राक्षसकदनीं श्रीरामचंद्र ।
 क्षत्रियांतक भौर्गवेंद्र । तेवीं भीम शत्रूतें. ॥ १५२ ॥ ज्याचिया बळासमान
 बळी । पाहतां न तुळे ब्रह्मांडगोळीं । तुज अयोग्य परी ये काळीं । द्यूतभाग्यें
 लाघला. ॥१५३॥ जो मी वडील चौघांजणां । माझे आज्ञेनें वेंचिती प्राणा ।
 तो मी देतसें आपणा । देहदान स्वहस्तकीं. ॥१५४॥ परी हें काळपुरुषाचें दान ।
 घेतां तात्काळ पावसी मरण; । शांती प्रायश्चित्त विधान.' । शकुनी म्हणे 'मी
 जाणें.' ॥१५५॥ धर्म म्हणे, देऊनि अर्थु । मोलें विकत घेतला मृत्यु । तयातुल्य
 दास मी विक्रीतु । जरी त्वां डाव जिंकिला.' ॥१५६॥ डाव ढाळूनि पांच वेळां ।
 शकुनी म्हणे, 'जिंकिलें सकळां । आतां शेवट आला खेळा । द्रौपदी एक उरलीसे.'
 ॥१५७॥ झाला अविवेकअशनीपात । घाली द्रौपदीची शपथ । जैसा पिशाच
 भ्रमें भ्रमत । निर्लज्ज फिरे नागवा. ॥ १५८ ॥ त्रैलोक्यलावण्याची खाणी ।
 सैकळाविषयीं कुशळ जनीं । इंद्रनीळकीळवणीं । जे ओतिली सुढाळी.
 ॥१५९॥ सुवर्ण सौंदर्यचंपककळिका । परिमळमलयाचल मंल्लिका । लावण्य-

१. दुष्काळांत. २. नवीनपणा, नवल. ३. लाल डोळे आहेत ज्याचे तो. [अ० ६५ श्लो० १२.] ४. सांबाचे जटेंतून उत्पन्न झालेला पराक्रमी गण. ५. परशुराम. ६. अविचाररूप वज्रपात. ७. धर्मकामार्थसिद्धिदायिनी अशी. [अ० ६५ श्लो० ३६.] ८. सुरेख, बांधेसूद. ९. अध्याय ६५ श्लोक ३४ पहा. १०. मल्लिकेशारखी सुवासिक.

वर्नीची कनकलतिका । कुचमंडलीं विराजे. ॥ १६० ॥ वेदीमध्या दीर्घ-
 केशी । नित्य नूतना गुणैकराशी । पर्वतकन्येहूनि विशेषीं । कसा आंगळी
 सुकुमारी. ॥ १६१ ॥ करूनि सर्वार्चें शांतवन । सर्वापाठीं करी शयन ।
 सर्वाआधीं सावधान । जर्गीं होय प्रभातीं. ॥ १६२ ॥ ऐसियाँ पवित्र स्त्रियेचा
 तेथें । पण घातला प्राणनाथें, । शकुनी हांसोनियां हातें । कपटफांसे
 ढाळीत. ॥ १६३ ॥ फांसे ढाळूनि नरपार्थिवा । डाव जिंकिला विसावा. ।
 हाहाकार झाला तेव्हां । उभयलोकीं सुरवरां. ॥ १६४ ॥ ऋषी पिटिती वक्ष-
 स्थळें, । भूपाळ स्पर्शिती कपाळें, । भीष्मद्रोणादिकांचे डोळे । अश्रुपातें डळ-
 मळती. ॥ १६५ ॥ लोक शोकें चुरिती कर, । आस म्हणती, 'अनर्थ थोर.' ।
 कौरवां आल्हाद अपार । कार्य साधलें म्हणोनी. ॥ १६६ ॥ दुर्योधन कर्ण
 विकर्ण । शकुनी हांसती दुःशासन । पिटोनि टाळिया दुर्जन । हास्य करिती
 विनोदें. ॥ १६७ ॥ अंतरीं पावोनियां आनंदा । अंध बोले कुंटिलशब्दा, ।
 'जिंकिली धर्माची संपदा । ते अतियलें रक्षावी.' ॥ १६८ ॥ बेवीस डाव-
 पर्यंत । धर्मराज खेळला द्यूत । त्यांत वीस द्रौपदीसहित । निरोपिले विस्तारें.
 ॥ १६९ ॥ अरण्यवास अज्ञातवास । दोन्ही डाव उरले शेष । ते वस्त्रहरणीं
 व्यासशिष्य । निरोपील भूपातें. ॥ १७० ॥ पवित्रकथानिरूपण । परिसती
 पवित्रांचे श्रवण । पवित्र मुक्तेश्वराचें वदन । विश्वंभर गुरुनामें. ॥ १७१ ॥

१. कृशमध्या. (अ० ६५ श्लो० ३८ टीका; वेदीप्रमाणें कृशमध्या). २. पार्वतीहून.
 ३. श्रेष्ठ. ४. धर्मादिक पांच बंधूंचें. ५. प्रातःकाळीं. ६. द्रौपदीचें वर्णन महाभारतांत केलें
 आहे तें असें:-जी न्हस्व व दीर्घ नाही, जी अतिकृश अथवा अतिपुष्ट नाही, जिचे केश
 नीलवर्ण आणि कुरळे, शारदोत्पलपत्राक्षी, शारदोत्पलगंधा, शारदोत्पलसेविनी, जी रूपानें
 लक्ष्मीसमान, रूपसंपत्ति आणि शीलसंपत्ति बायकोची जशी असावी असें पुरुष इच्छितो
 तशी जिची आहे अशी, सकलगुणसंपन्न, नवऱ्याला अनुकूल, प्रिय भाषण करणारी, धर्म-
 कामार्थसिद्धीसाठीं पुरुषास जशी स्त्री पाहिजे तशी, सर्वांच्या मागून शयन करून सर्वांच्या प्रथम
 जागृत होणारी, गोपालापासून राजापर्यंत सर्वांच्या कृताकृताची व्यवस्था ठेवणारी, जिचें
 मुख घर्मबिंदुयुक्त झालें असतां कमलासारखें शोभतें, जिचा मल्लिकापुष्पासारखा सुगंध,
 वेदीसारखी मध्यभागीं कृश, दीर्घकेशी, ताम्रमुखी, जिच्या आंगावर फार केश नाहीत अशी
 पांचाली. [अ० ६५ श्लो० ३३-३९.] ७. कपटवाणी. ८. वैशंपायन. ९. जनमेजयातें. १०. कान.

अध्याय पंधरावा.

दुर्योधन म्हणे, 'गा ! विदुरा ! । जावोनि बोधीं पांडवदारा, । आमुची दासी आमुच्या घरा । सामोपचारें आणावी.' ॥ १ ॥ ऐकोनि विदुर चढला कोपा । म्हणे, 'काय जल्पसी पापरूपा ! । बळें पतंग केंवळी दीपा । तेवीं तूतें झालेंसे. ॥ २ ॥ केंचें द्यूत ? केंची पैज ? । द्रौपदी पांच सिंहांची भाज, । दासी म्हणतां न ये लाज । तुज कैसी रे ! अपवित्रा ! ॥ ३ ॥ अजून तरी होई शहाणा । करीं वांचवावयाची सूचना, । धृतराष्ट्राच्या वंशवना । कां दावाग्री लाविसी ?' ॥ ४ ॥ दुर्योधन भवंडी नेत्र । म्हणे, 'हं पांडवांचा मित्र.' । प्रतिकामी सारथिपुत्र । पै सत्वर उठविला. ॥ ५ ॥ म्हणे, 'जाऊनि गृहाआंत । सांगें वर्तला वृत्तांत, । पाचारूनि आणीं येथ । दासी द्रौपदी आमुची. ॥ ६ ॥ सरलें दंशादेवीचें वारें । दासी आमुची निजनिर्धारें । गृहा आणोनि बलात्कारें । दासीकामीं योजावी.' ॥ ७ ॥ येरू प्रवेशोनि सेंदनीं । म्हणे, 'परिसें वो ! याज्ञसेनी ! । धर्में डाव खेळतां पैणीं । तुज स्वामिणी ! हारविलें. ॥ ८ ॥ पडला दुष्टासीं संबधू । न चले कोणाचाही शब्दू । सांडूनि हृदयींचा विषादू । सभेसी आलें पाहिजे.' ॥ ९ ॥ प्रळयवीज तडके शिरीं । कीं डोंगर कोसळे आंगावरी, । तेवीं ऐकूनि घाबरी । पांडवपत्नी ते काळीं ॥ १० ॥ म्हणे, 'ऐकें सारथिपुत्रा ! । रजखला मी एकवस्त्रा । सभानायकां पवित्रां । भीष्मद्रोणां जाणवीं. ॥ ११ ॥ सभेसी नेणें हें अनुचित । म्यांही येऊं नये तेथ । वडील सुहृद सर्व आप्त । असतां ऐसें होऊं नये. ॥ १२ ॥ आणीक एक असे भावो । आधीं जिंकोनि धर्मरावो । मग टाकिला माझा डावो । तोही प्रमाण दिसेना. ॥ १३ ॥ पांचांजणांची मी जाया । पांचांजणीं हारविली काया । तरी संबध बोलणें वायां । पतिव्रता म्हणोनी.' ॥ १४ ॥ ऐकोनि द्रौपदीचें वचन । सारथिपुत्र चालला तेथून । राजसभेमध्ये येऊन । शब्द बोलता जाहला. ॥ १५ ॥ प्रतिकामी सभास्थानीं । बोले, 'द्रौपदी स्त्रीधर्मिणी, । 'सभेसी बोलाविती' हे वाणी । मुखांतूनि न काढावी. ॥ १६ ॥

१. अध्याय ६५ श्लोक १ पहा. २. द्रौपदीला. ३. गोडीगुलावीनें ४. अध्याय १४ ओवी ८९ वरील टीपा पहा. ५. भार्या, पत्नी. ६. वंशरूप अरण्याला. (हें रूपकाचें उदाहरण आहे.) ७. विदुर. ८. प्रतिकामी हें सारथिपुत्राचें नांव. ९. अध्याय ६७ श्लोक २ पहा. १०. लक्ष्मीचें. ११. गृहांत. १२. हे द्रौपदी ! १३. द्यूतीं. १४. अध्याय ६७ श्लोक ७-८ पहा. १५. रजखला.

एकवस्त्रा पद्मनेत्री । केवीं बोलावूं राजपुत्री ? । विचारूनि मज पवित्रीं । आज्ञा दीधली पाहिजे.' ॥ १७ ॥ दुर्योधन म्हणे, 'हा नपुंसकू । वाहे पांडवांचा धाकू । न धरी तमोगुणाचा तंवकू' । दुःशासना उठविलें. ॥ १८ ॥ म्हणे, 'जाऊनि निर्भयचित्तें । द्रौपदी पाचारावी येथें । 'नं ये' म्हणे तरी तुवां तेथें । स्त्रीमर्यादा न धरावी. ॥ १९ ॥ केश कवळूनियां मुष्टीं । ओढूनि आणावी गोरटी । तीचिया सतीपणाची राहाटी । दाखवूं दृष्टीं जनातें. ॥ २० ॥ मागील पतिव्रता नारी । त्या म्हणे आपुल्या किंकरी । आपण पार्वतीचिये सरी । ऐसा गर्व तियेतें. ॥ २१ ॥ शरीर ओढवी पांचांजणां । म्हणवी पवित्र कुलांगना । आज दाखवीन लोकनयनां । वर्तणूक तियेची.' ॥ २२ ॥ ग्रहणीं राहु खवळे गगनीं । कीं व्याघ्र प्रवेशे पशुगोठणीं । तेवीं प्रवेशला सदनीं । दुःशासन दुरात्मा. ॥ २३ ॥ होमशाळेमाजील अन्न । स्पर्शावया धांवे श्वान । तसा उठिला दुःशासन । पांडवपत्नी आणावया. ॥ २४ ॥ देखूनि मंदाचा आवेशू । द्रौपदी भावी काळपुरुषू । शक्तीअंगीं झगटे मंहिषू । तेवीं उभा जवळिकें. ॥ २५ ॥ म्हणे, 'वहिनी ! सुकृतमहिमा । तुमचें ऐश्वर्य लाघलें आम्हां । पात्र झालींत दासीधर्मा । पांडवांपाठीं बैसलिया. ॥ २६ ॥ धर्म हारविला डायो । तुम्हां पाचारी कौरवरावो । सांडूनि संशयाचा भावो । शीघ्र उठिलें पाहिजे.' ॥ २७ ॥ द्रौपदी म्हणे, 'जी ! दुःशासना ! । मी पतिव्रता पांडवांगना । स्त्रीधर्मिणी एकवसना । केवीं मातें पाचारा ? ॥ २८ ॥ तुम्हीं राजे पवित्रगुणी । मानापमानाचे धनी । आणिकें करितां दुष्ट करणी । तुम्हीं

१. भय. २. जोर, सामर्थ्य, आवेश. ३. अध्याय ६७ श्लोक २५ पहा. ४. येत नाही. ५. मूर्ठींत. ६. पतिव्रत्याची. ७. कुलशीलसंपन्न स्त्री. ८. कुत्रा. ९. देवीचे अंगाला. १०. महिष नामक असुर. ११. भावाची बायको तिला भगिनीसारखी मानावयाची म्हणून वहिनी असें नांव पडलें. पुष्कळ ठिकाणीं व आणि व एकमेकांबद्दल येतात. आतां नवऱ्याचे वहिणीस वन्सें म्हणतात त्याची व्युत्पत्ति अशी दिसते कीं, वन्सें हा शब्द भगिनीसम किंवा वहिनीसम यांपासून झाला आहे, कारण तत्सम=तसें, यत्सम=जसें, इत्यादि शब्दांत 'सम' याचा संक्षेप 'सें' झाला आहे. त्याप्रमाणें वन्सें या शब्दांत 'सें' हा सम याचा संक्षेप आहे. आणि वन् हा वहिनीचा संक्षेप आहे. देशस्थांत बहुशः 'वईन्सें' म्हणतात यावरून वहिनीसम=वईन्सें=वन्सें झालें असावें. (व्युत्पत्तिप्रदीप-पृष्ठ ४५.) १२. पुण्याचा मोठेपणा. १३. दुर्योधन. १४. पांडवांची अंगना (स्त्री). अंगना=जिचें अंग सुंदर आहे ती स्त्री. अंग शब्दाला 'न' प्राशस्त्यदर्शक प्रत्यय लागून अंगना शब्द झाला आहे.

चर्जिली पाहिजे. ॥२९॥ ज्येष्ठबंधूची अंतुरी । तुम्हांस मान्य सर्वोपरी । खेहे
गांधारीचिये सरी । मान दीधला पाहिजे.' ॥ ३० ॥ निर्दय म्हणे, 'बो!
वाचाळे ! ऊठ सत्वर, सांडीं चाळे । ठाकूनि आलें जें कपाळें । भोगिल्या-
वीण सुटेना. ॥ ३१ ॥ रजस्वला हो शुचिष्मंता । एकवस्त्रा हो वस्त्र-
रहिता । सभेसी नेल्यावीण सर्वथा । मी तत्त्वतां न सोडीं.' ॥ ३२ ॥ हरिणी
सांडोनियां पाशा । पळों पाहे दूरदेशा । तेवीं द्रौपदी रॉणीवसां । प्राणघाकें
संचरे. ॥ ३३ ॥ वृद्ध स्त्रियांची दाटी । भयें प्रवेशे गोरंटी । तंव लगवगां धांवे
पाठीं । दुष्ट कपटी दुरात्मा. ॥ ३४ ॥ हात घालूनियां कुंरळीं । आंसडूनि
पाडिली पायांतळीं । जैसी उलथे कँपूरकर्दळी । मत्त करीनें ताडितां. ॥३५॥
हांक मारितां याज्ञसेनी । कपें थरारली मेदिनी । खचोन पडों पाहे तरंणी ।
चंद्रतारासहीत. ॥ ३६ ॥ आंदोळला गिरि कैलास । ढळला वैकुंठींचा
कळस । देवांगना मानूनि त्रास । शोक करिती आक्रोशें. ॥३७॥ उमा रमा
रेणुका सती । लोपामुद्रा अरुंधती । क्षोभोनि उदक घेती हातीं । शाप मुखें
वदावया. ॥ ३८ ॥ शंकरनयनींचा प्रळयाग्नी । उसळोनि स्रवों पाहे धरंणी ।
कौरवकुळाचिया काननीं । बीज निर्मूल करावया. ॥ ३९ ॥ कपिलादिक
सिद्ध पुरुष । तयां नावरे अद्भुत रोषें । म्हणती, 'क्षमा करील ईश । परी
आमुतें न करवे.' ॥४०॥ तयां शांतवी पद्मयोनी, । 'पांडवरक्षक चक्रपाणी ।
तुम्हीं क्षमा करूनि मनीं । कृष्णकौतुक विलोका.' ॥ ४१ ॥ जेवीं व्याघ्रें
घरूनि गाये । थारियाप्रती घेऊनि जाये । तेवीं ते आणिली पापियें । राजसभे
द्रौपदी. ॥ ४२ ॥ रोदन करितां अधोमुखें । भूमी शिंपिली नेत्रोदकें । संत
महंत परम दुःखें । नेत्रकमळें झांकित्ती. ॥ ४३ ॥ खेद पक्षियां तरुवरां ।
बैसका भंगिल्या गिरिवरां । रक्तोदकाच्या सागरा । लोट्टे आला अद्भुत. ॥४४॥
सभेसी आणितां याज्ञसेनी । अश्रुपात सकळां नयनीं । शकुनी कर्ण दुर्यो-
धना मनीं । परमानंद न संठे. ॥४५॥ मग परस्परें पिटोनि टाळी । हास्य
करिती गदारोळीं । म्हणती, 'पहा हो ! पांचाळी । रूपलक्षणें नेटकी. ॥४६॥

१. स्त्री. २. अध्याय ६७ श्लोक ३४ पहा. ३. शुद्ध, पवित्र. ४. अंतःपुरांत. ५. सुंदरी.
६. केशीं. ७. एक जातीची केळ. हिच्यापासून कापूर उत्पन्न होतो. ८. द्रौपदी. ९. पृथ्वी.
१०. सूर्य. ११. कंपित झाला. १२. देवस्त्रिया. १३. पृथ्वीवर. १४. राग, क्रोध. १५. ब्रह्म-
देव. १६. थारा, स्थान. १७. अश्रुपातानें. १८. पूर. १९. न मावे.

गौर जानू कटीं मेखळा । उदरीं त्रिवळी कुच वर्तुळा । नयन घ्राण अधर-
 प्रवाळा । सुकोमळा साजिरी.' ॥ ४७ ॥ कर्ण म्हणे, 'हो! द्रौपदी! ।
 तुटलीस धर्माचे संबंधीं । दुर्योधनाचे राज्यपदीं । तूं स्वामिणी सर्वस्वें. ॥४८॥
 पट्टमहिषी मुख्य राणी । होऊनि आरूढें अंकासनीं । भोग भोगीं हेमसदनीं ।
 शंकरमणीसारिखे.' ॥ ४९ ॥ हे ऐकोनि पापवाणी । पवित्र बोटें घालती
 कांनीं, । म्हणती, 'यातें प्राणहानी । निकट आली जाण पां.' ॥ ५० ॥
 क्षोभोनियां पद्मनयना । क्रोधदृष्टीं भीमार्जुना । अवलोकितां भीमसेना । हृदय-
 स्फोट होतसे. ॥ ५१ ॥ गडोनियां अंधर दांत । गदामुष्टीं घातला हात ।
 म्हणे, 'हे पापी समस्त । निर्दाळीन ये काळीं. ॥ ५२ ॥ असंख्य कुंजरांचिया
 थांटी । एकला सिंह आंगें निवटी, । कीं अजाविकांचिया कोटीं । व्याघ्र
 एकटा विभांडी. ॥ ५३ ॥ तेवीं कौरवांचिया श्रेणीं । निर्दाळीन येच क्षणीं, ।
 जेवीं प्रळयीं शूळपाणी । नाश करी विश्वातें.' ॥ ५४ ॥ उसळोनियां गंदा-
 पाणी । मिसळों पाहे गदाकंदनीं । हें देखोनि आज्ञावचनीं । धर्म वारी
 भीमातें. ॥ ५५ ॥ म्हणे, 'क्रोध नावरे तुझिया चित्ता । तरी गदा ओपीं
 माझिये माथां । परी असत्य दोष कुंतीसुता । स्पर्श ऐसें न करावें. ॥ ५६ ॥
 सत्य रक्षावया श्रीरामें । अरण्य सेविलें पुरुषोत्तमं । पिता प्राणें गेलिया, सीमे ।
 नुलंघीच मर्यादा. ॥ ५७ ॥ लटिकें सांच करुनि स्वप्न । राज्य ब्राह्मणा
 दिधलें दान । तथा हरिश्चंद्राचें कथन । ग्रंथकर्ते बोलती. ॥ ५८ ॥ कपोत

१. तीन ओळी (केंसाच्या). २. वाटोळे. ३. नाक. ४. मांडीवर. ५. इंद्राच्या छिये-
 सारखे, शचीसारखे. ६. सज्जन. ७. कानांत बोटें घालणें=अभद्र, अपवित्र शब्द न ऐकण्याची
 व्यवस्था करणें. हा शब्दसमूह कोशकारांनीं पाहण्यासारखा आहे. ८. समीप. ९. हृदयाचा
 भंग. १०. ओंठ. ११. मारीन. १२. हत्ती. १३. समुदायांत, कळपांत. १४. मारी. १५. शेळ्या
 आणि मेंढ्या यांच्या. [अजा=शेळी; अविक=मेष.] १६. मारी. १७. पंक्ति. १८. शंकर.
 १९. ज्याच्या हातांत गदा आहे तो. (भीम.) २०. सकल पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ अशा (रामानें).
 ['पुरुषांमध्ये उत्तम, उत्तम किंवा क्षराक्षराहून । तो पुरुषोत्तम जाणा व्हा धन्य त्यास चित्त
 वाहून.' ॥ २४ ॥ नामार्थदीपिका-पृ० ३.] २१. सत्य. २२. हरिश्चंद्राची कथा मुक्तेश्वरानें
 स्वतःच वनपर्वांत वर्णिली आहे-अ० ६-१० पहा.

शरणागत पातलें । शिबीनें निजमांस छेदिलें, । दधीचिऋषीनें दीधलें । देह-
दान द्विजातें. ॥५९॥ पार्वतीचिया प्राणनाथें । सत्त्वे छळिलें श्रियाळातें ।
पुत्र वधोनि स्वहस्तें । मांस दीधलें भोजना. ॥ ६० ॥ तैसें येथें अवघड
कायी? । विचारूनि तूं आपुल्या हृदयीं । सत्यनिष्ठातें अपायीं । ईश्वर न
घाली सर्वथा. ॥ ६१ ॥ घृतीं हारविला पण । येथें याचा अन्याय कोण? ।
धर्मवंतीं नियमवचन । कीर्तीलागीं रक्षावें. ॥ ६२ ॥ बाप शांतिक्षमेचा सिंधू ।
विचारें वारिले दोषे बंधू । 'साधु साधु' म्हणती साधू । यासी मुकुंद नुपेक्षी.
॥ ६३ ॥ नावेक क्रोधसिंधूचा लोट । न धरवे आवेश उद्भट । म्हणे, 'सह-
देवा ! हंव्यवाट । प्रदीप्त करीं ये काळीं. ॥ ६४ ॥ छेदूनि धर्माचे द्वय हस्त ।

१. शिबी-हा सोमवंशीय उशीनर राजाचा ज्येष्ठ पुत्र. या राजाविषयीं दोन कथा महा-
भारतांत आहेत, त्यांतून पहिलीचा येथें उल्लेख आहे ती अशी:-शिबीराजाची परीक्षा
करण्याकरितां इंद्रानें श्येनाचें रूप घेतलें व अग्नीनें कपोताचें रूप घेतलें. नंतर श्येन आपले
पाठीस लागला आहे अशा मिषानें कपोत शिबि राजाजवळ आश्रयार्थ आला. त्यास आश्रय
मिळाला हें पाहून 'माझा भक्ष्य मला दे' असें श्येन म्हणूं लागला. तेव्हां कपोताचे भारंभार
शिबि राजानें आपल्या शरीराचें मांस श्येनास देण्याचें कबूल केलें. परंतु शरीराचा बराच
भाग तोडून तराजूंत घातला तरी कपोत जडच होऊं लागला, तेव्हां शिबि स्वतःच पार-
ज्यांत बसला. तें पाहून उभयतां संतुष्ट होऊन आपलीं रूपें प्रगट करून वर देऊन गेले.
(महाभारत-वनपर्व-अध्याय १३०-१३१.) याप्रमाणें प्रथम कथा झाली. द्वितीय कथा
आहे ती अशी:-या राजाचें सत्व पाहण्यासाठीं ब्रह्मदेव विप्ररूपानें आला आणि त्यानें
राजाच्या पुत्राचें (बृहद्रर्भाचें) मांस खावयास मागितलें. राजानें मांस शिजवून तयार केलें,
पण विप्र कोठें दिसेना. तेव्हां मांसपात्र मस्तकावर घेऊन राजा विप्राचा शोध करित फिरूं
लागला. तो विप्र राजमंदिरास आग लावीत आहे असें यानें पाहिलें. पण मनांत विकल्प
न धरतां राजानें विप्राची प्रार्थना करून 'सिद्ध केलेलें मांस स्वीकारावें' अशी विनंति केली.
'मी तें खात नाहीं, तूंच तें खा' असें विप्रानें प्रत्युत्तर केलें, त्याप्रमाणें राजा तें मांस खाणार
तो ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन, स्वरूप प्रकट करून, राजास आशीर्वाद देऊन, त्याचा पुत्र पूर्ववत्
सजीव करून अंतर्धान पावला-अशी कथा आहे. (महाभारत-वनपर्व-अध्याय १९४-१९८.)
२. दधीचि-हा एक मोठा ऋषि होता. वृत्रासुराशीं इंद्राचें युद्ध चाललें असतां, यानें
देवाच्या प्रार्थनेस अनुसरून वज्र करण्यासाठीं आपल्या अस्थि दिल्या. त्या अस्थींचें विश्व-
कर्म्यानें वज्र केलें, आणि इंद्रानें तें वृत्रासुरावर टाकतांच तो मरण पावला. (महाभारत-
वनपर्व-अध्याय १००.) ३. शंकरानें. ४. शिवलीलामृत-अध्याय १४ पहा. ५. संकटीं.
६. प्रतिज्ञावचन. ७. क्षणभर. ८. शूर, मोठा, दांडगा. ९. अग्नि. [अध्याय ६८ श्लो० ६.]
मोरोपंत-सभापर्व-अ० ५ आर्या ३६ पहा.

भस्म करीन अग्नीआंत । वर्जितां खेळोनियां द्यूत । महाव्यसनीं पाडिलें. ॥६५॥
 राज्यहानी ऐश्वर्यहानी । हा खेद नाही माझे मनीं । परी द्रौपदीचे अव-
 लोकनीं । हृदय झालें दुखंड.' ॥ ६६ ॥ गदा उचलितां हातीं । धनंजयें
 धरिला पुढती । म्हणे, 'भीमा ! अधर्मपंथीं । चळों नेदीं मानसा. ॥६७॥ गुरु
 स्वामी वडीलबंधू । पवित्र सात्विक धर्मसिंधू । येणें नेमें गोंविला शब्दू ।
 तोचि प्रमाण आमुतें. ॥ ६८ ॥ लाघलासी बळाची प्रौढी । त्याची काय
 हेचि जोडी ? । धर्मासी मारुनि ब्रह्मांडीं । अपकीर्तिशब्द उरवणें. ॥ ६९ ॥
 सत्यसन्मार्गीं वर्ततां नर । त्याचा कैवारी जगदीश्वर । त्याचें कार्य शार्ङ्गधर ।
 आपण आंगें संपादी. ॥ ७० ॥ स्वप्नप्राय संसार क्षणिक । लटिकें न साच
 साधनें ऐक । सत्य धर्म सद्विवेक । साधूनि जाती जाणते. ॥ ७१ ॥ यालागीं
 वरुनि शांती भोज । मौन्य धरुनि पाहे चोर्ज । तुवां करावें तें काज । ईश्वर
 करील निर्धारें.' ॥७२॥ ऐसें अर्जुनें अनुवादोन । विझविला संतापहुंताशन ।
 क्षमा धरुनि भीमसेन । स्वस्थानीं बैसविला. ॥ ७३ ॥ केश कवळितां
 दुःशासनें । झोंके मारितां बळसत्राणें । द्रौपदी म्हणे, 'व्यथा प्राणें । साहवेना
 सर्वथा.' ॥ ७४ ॥ रजस्वला, हो ! एकांबरा । ढळतां वक्षःस्थळींच्या पदरा ।
 पाणितळें पयोधरां । आच्छादूनि आक्रंदे. ॥ ७५ ॥ राजसूययज्ञाच्या शेवटीं ।
 अवभृथस्नानें जे ^१वीरगुंठी । सिंचली ते पापमुष्टी । दुःशासनें धरिलीसे. ॥७६॥
^{१३}झोंटी धरुनि हस्तकें । दुःशासन आंसुडी तेंवकें, । कृष्णा प्रलापोनि दुःखें ।
 भीष्मद्रोणां विलोकी. ॥ ७७ ॥ म्हणे, 'पांचांचिये वचनीं । पुरुष वरिती
 पाणिग्रहणीं । तेवीं तुम्हां वडिलांचिये वचनीं । अंगिकारीन मी यातें. ॥७८॥
 परी यांचिये प्रबळ पीडे । साहों न शकें सभेपुढें । यालागीं साधु हो ! वदा

१. अर्जुनानें. २. अर्जुन म्हणतो. [अध्याय ६८ श्लो० ७-९.] मोरोपंत-सभापर्व-अ०
 ५ गीति ३७-४२. काव्यसंग्रह-पृ० ४१ पहा. ३. कृष्ण. ['राहे शार्ङ्ग धनु जयापार्शीं जें
 इंद्रियाद्यहंकार । म्हणऊनि शार्ङ्गधन्वा नाम तथा सर्वदा नमस्कार.' ॥ ९६ ॥ नामार्थ-
 दीपिका-पृ० १११.] ४. ही सत्यप्रशंसा किती तरी प्रगल्भ आणि उदात्त आहे. हा एक
 नीतिबोधाचा उत्तम मासला आहे. असे प्रगल्भ विचार मुक्तेश्वराच्या काव्यांत कोठें कोठें
 चमकतात; हें नव्यानें सांगितलें पाहिजे असें नाही. या वर्णनास मूळ महाभारत ग्रंथांत
 आधार नसावयाचा, कारण हे खुद्द मुक्तेश्वराच्या मनांतील उद्गार आहेत. ५. भार्या, स्त्री.
 ६. चमत्कार. ७. क्रोधरूप अग्नि. ८. द्रौपदीचे केश. ९. जोरानें आणि वेगानें, आवेशानें.
 १०. एकवस्त्रा. ११. स्तनाला. १२. बळकट गांठ. १३. डोईचे लांब केश. १४. जोरानें.
 १५. अध्याय ६७ श्लो० ३३ पहा. १६. विवाहांत.

तोंडें । दासी मी होय यथार्थे ? ॥ ७९ ॥ देव ब्राह्मण वेद वही । साक्षी करूनि पिता जननी । कन्या ओपिती पाणिग्रहणीं । वराहातीं स्वधर्मे. ॥८०॥ तेवीं सत्य सरोनि वचनें । तुज जिंकिलें दुर्योधनें । हें त्रिसत्य वदा वचनें । पुढें होणार होतसे. ॥ ८१ ॥ सरूनियां हृदयवासी । पंचभूतें पवित्र ऋषी । यातें यथार्थ माने ऐसी । आज्ञा वदा वंडील हो ! ॥ ८२ ॥ भीष्म म्हणे, 'ज्ञानसरिते ! । धर्माचें तत्त्व गहन माते ! । नेणवे म्हणोनियां माते । मौन्य पडिलें बोलतां. ॥ ८३ ॥ त्रैलोक्यराज्य अथवा प्राण । गेलिया धर्म मानी तृण । परी सांडील सत्य वचन । हें सर्वथा घडेना. ॥ ८४ ॥ हा आपुलेनि मुखें म्हणे, । 'तुज जिंकिलें दुर्योधनें' । तेथें आम्हीं वदावीं वचनें । काय कैसीं सांग पां ?' ॥८५॥ द्रोण म्हणे, 'शुभकल्याणी ! । देह सांडिल्या पंचप्राणीं । तेथें जैशी न फुटे वाणी । तेवीं मी असें जाण पां.' ॥ ८६ ॥ हें ऐकोनि वीर विकर्ण । गर्जोनि बोले कोपायमान, । 'शंका सांडोनि सत्य वचन । बोलों कोणी न शकती. ॥ ८७ ॥ आज्ञा देतां हो ! न देतां । एक मी बोलेन तुमच्या हिता । कोप मानिती ते सर्वथा । पुण्यपरमार्था नागवती. ॥ ८८ ॥ द्यूतीं द्रौपदी जिंकिली । हे तों सर्वथा असत्य बोली । ईश्वरा न मने ते वर्तली । करणी न वचे उत्तम. ॥ ८९ ॥ ही निश्चये अन्यायसभा । मुकली ही उभयलाभा । ईश्वर पावोनियां क्षोभा । बळें अन्याय करवीतसे. ॥ ९० ॥ धृतराष्ट्र सत्त्वे सांडवला । पुत्रमोहें भ्रमें भुलला । भीष्मही स्वधर्मा भ्रंशला । सत्य साचार न बोले. ॥ ९१ ॥ त्रिवाचा गर्जोनियां हांके ।

१. अध्याय ६७ श्लोक ३७-४१ पहा. २. हे ज्ञानसमुद्र ! ३. धर्माची गति अतिसूक्ष्म आहे, त्याचा निर्णय करतां येत नाही, म्हणून प्रश्नाचें उत्तर देण्यास मी समर्थ नाही. [अ० ६७ श्लो० ४७-४८.] मोरोपंत-सभापर्व-अध्याय ५ गीति २२-२४ पहा. ४. 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिमंडले, । उदानः कंठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः ॥ १ ॥ अन्न-प्रवेशनं, मूत्राद्युत्सर्गो, अन्नादि-पाचनम्, । भाषणादि, निमेषाश्च, तद्-व्यापाराः क्रमा-दमी' ॥ २ ॥ हृदयस्थानीं प्राणवायु, मळद्वारीं अपान, बेंबीच्या ठिकाणीं समान, गळ्याच्या ठिकाणीं उदान, आणि सर्व शरीरांत व्यानवायु होय. अन्न गिळणें, मळमूत्र टाकणें, अन्न इत्यादि पचविणें, बोलणें, आणि पापण्या हलविणें हीं पांच अनुक्रमानें त्यांचीं कामें होत. ('नामलिंगानुशासन'-पृष्ठ ८.) ५. विकर्ण हा धृतराष्ट्राचा पुत्र, हा 'नयनिपुणनायक' होता म्हणून दुर्योधनादिकांस प्रिय नसून पांडवांस प्रिय होता. ६. मोरोपंत-सभापर्व-अ० ५ गी० ४५-५३ पहा. ७. अंतरतात, भुक्तात. ८. त्यागिला.

द्रौपदी जिंकिली हें लटिकें । जिंकिली म्हणतां पातकें । लिप्त होती निर्धारें.
 ॥९२॥ अनंत युगीं अनंत राजे । लावूनि कुळस्त्रियेतें पैजे । घूत खेळोनि कोण
 वोजें । क्षेम कल्याण पावला ? ॥९३॥ घ्यावया समस्तांचे प्राण । घूत खेळला
 दुर्योधन । शकुनीरूपें हुंताशन । धृतराष्ट्रगृहा लागला. ॥ ९४ ॥ नाहीं द्रौपदीसी
 संबधू । कुळक्षय बोलतां शब्दू । स्पर्शतां हो अप्रमादू । तें सर्वथा नेणवे.' ॥९५॥
 ऐकोनि विकर्णाची वाणी । गर्जिन्नल्या संतश्रेणी, । 'धन्य रे ! धन्य तुझी जननी ।
 तुज एका प्रसवली.' ॥ ९६ ॥ जयजयकार करूनि सुरीं । पुष्पांजुळी ओपिल्या
 शिरीं । माथें तुंकोनी ऋषीश्वरीं । 'भला रे भला' म्हणती त्या. ॥९७॥ न्याय
 बोलतां विकर्ण । अत्यंत क्रोधा चढला कर्ण । दक्षिण हस्त उभारून । क्रोध-
 दृष्टीं विलोकी. ॥९८॥ 'सकळां देखतां सभास्थानीं । हारविली याज्ञसेनी ।
 सकळ ऐश्वर्य जिंकिलें पणीं । धर्मन्यायें सौबळें. ॥९९॥ तें हा सर्व करूनि
 निष्फळ । म्हणे, 'असत्यवादी सकळ,' । आणीक बोलता तरी तात्काळ । दंड
 पावता मजहातें. ॥१००॥ पुरुष म्हणती हारविली । द्रौपदी सत्य दासी झाली ।
 ते हे असत्य करूनि बोली । न्याय सांगे आमुतें. ॥१०१॥ बाळ वडिलांतें
 मूर्ख म्हणत । हाचि मर्यादाभंग येथ । दासी आणितां सभेआंत । दोष कांहीं
 असेना. ॥१०२॥ एका स्पर्शतां पवित्र गृहिणी । दोषां स्पर्शतां जारिणी ।
 तिघां गुह्य देखतां नयनीं । पुण्यांगना बोलिजे. ॥ १०३ ॥ नित्य अनुभवी
 पंच पुरुष । स्पर्श करितां नाहीं दोष । हरा पांडवांचे वीस । नम्र करा पांचही'.
 ॥ १०४ ॥ ऐसीं ऐकतांचि वचनें । पांचहीजणीं सांडिलीं वसनें । वेढोनियां
 वरकलाजिनें । सभांगणीं बैसले. ॥ १०५ ॥ कर्दळीस्तंभप्राय सुकुमार । सरळ
 जानू विशाल सुंदर । दुर्योधन कामातुर । पांचाळीतें दावितू. ॥ १०६ ॥
 पापबुद्धी दुर्योधनू । उघडी करूनि दावी जांनू । गदा उचलोनि भीमसेनू ।

१. खोटें. २. अग्नि. ३. अध्याय ६८ श्लो० १२-२४ पहा. धर्मराजाचें व्यसनित्त, जित्त, परप्रवर्तित्त आणि द्रौपदीचें साधारणत्त्व या चार कारणांनीं द्रौपदी जित नाहीं असें सिद्ध होतें असें विकर्णाचें भाषण आहे. ['सभ्या ! भयं किं भवतां विभाव्य धर्मक्रमं ब्रूत यथार्थमेव । जितेन राज्ञा प्रणिता जितासौ न स्याद्भुवं पंचवशा हि कृष्णा' ॥ श्रीमदमरचंद्रसूरिप्रणीत बालभारत-सभापर्व-सर्ग ५ श्लो० ४२.] ४. सज्जनांची मंडळी. ५. देवांनीं. ६. पुष्पांची ओजळ. ७. डोलवून. [मस्तक डोलविणें हें पसंतीचें ज्ञापक आहे.] ८. अध्याय ६८ श्लो० २७-३८ पहा. ९. शकुनीनें. १०. स्त्री, पतिव्रता. ११. वेद्या, वारांगना. १२. वस्त्रें. (अ० ६८ श्लो० ३९.) १३. झाडांच्या सालीचीं वस्त्रें व मृगचर्म. १४. मांडी.

हस्ततुळणा दावीतसे. ॥१०७॥ 'हेचि जानू रणचत्वरीं । चूर्ण करीन गदा-
प्रहारीं । जैसा क्षोभल्या वज्रधारी । शृंग भंगी पर्वताचें.' ॥ १०८ ॥ हें
देखोनि दुराचारी । म्हणे, 'वो द्रुपदाचे कुमरी ! । येऊनि बैसें मांडीवरी । होयीं
अंतुरी पट्टाची.' ॥ १०९ ॥ पापशब्द पडतां कानीं । हृदयीं धडकला
क्रोधाग्नी, । म्हणे, 'दुरात्मिया, ही वाणी । जळो तुझी पापिष्ठा ! ॥११०॥ प्रळय-
वीज माथां पडो, । दृष्टी जळोनि जिव्हा झडो, । कायेपासूनि प्राण विघडो, ।
तात्कालिक पै तुझा. ॥१११॥ भीमकरीं जे केळवली । गदानोवरी सगुणाथली ।
वाग्निश्चयें तुज नेमिली । गोत्र घटित निर्धारें. ॥ ११२ ॥ बहुलें योजिलें
रणतळवट । आयुष्य अवनीचा अंत्रपाट । हातें सारूनि बळी वरिष्ठ । लग्न
लावील स्वहातें. ॥ ११३ ॥ रक्तहरिद्रा तनुलेपनी । माथां अक्षता पांय-
पिटणी । स्त्रियांप्रलाप वाद्यध्वनी । सुखसोहळा भोगिसी. ॥ ११४ ॥ ते गदा
घेऊनि मांडीवरी । रणमंचकीं निद्रा करीं । प्राण पारखे दवडूनि दुरी । मग
एकांतीं पहुडें कां. ॥ ११५ ॥ पुढती जागा नव्हसी कदा.' । ऐकोनि
शापोक्तीअनुवादा । दुर्योधन चढला क्रोधा । काळ खवळे ज्यापरी. ॥११६॥
म्हणे, 'जिव्हा छेदा शस्त्रें । खंड विखंड करा गात्रें । नम्र करा हिरोनि वस्त्रें ।
पांचही पुरुषांदेखतां.' ॥ ११७ ॥ दुःशासना प्रेरी वचनीं । म्हणे, 'तूं काय
पाहसी नयनीं ? । वस्त्र हिरोनि याज्ञसेनी । नम्र दावीं सभेतें.' ॥ ११८ ॥
वाम हस्त तो वेणिये । सव्य सूंदला वस्त्रनिरिये । इतुक्यामाजी द्वारावतिये ।
मनोदूत घाडिला. ॥ ११९ ॥ झाली सर्वांची निराशा । सांडली आप्तवर्गाची
आशा, । म्हणे, 'सोयरिया ! द्वारकाधीशा ! । कृष्णा ! परेशा ! मज ऐक.'
॥ १२० ॥ लावूनियां नेत्रपातीं । हृदयीं चिंतिली कृष्णमूर्ती । म्हणे, 'धांव
धांव गा ! श्रीपती ! । ये आकांतीं स्वामिया ! ॥ १२१ ॥ पडती बहुतांचीं
कारणें । करितां बहुतांचें धांवणें, । सर्व सांडोनि मजकारणें । ये आकांतीं
पावावें ॥ १२२ ॥ कृष्णा ! मी तंव तुझीच कुमरी । यथार्थ जन्मलें तुझेच

१. रणांगणांत. २. इंद्र. ३. इंद्र वज्रानें पर्वतांचा भेद करतो म्हणून त्याला 'गोत्रभिद्र' अशी संज्ञा आहे. ४ स्त्री, पट्टमहिषी, मुख्य राणी. ५. वधूवरांच्या जन्मकालावरून ज्योतिः-शास्त्रवेद्य जो परस्परांचा अनुकूल भाव आहे असें म्हणतात तें घटित असें समजावें. ६. हें 'रूपक' नामक अलंकाराचें सुंदर उदाहरण आहे. ७. वधूवरांच्या मध्ये विवाहसमयीं जें वस्त्र धरतात तें. ८. रक्तरूप हळद. ९. लाथा मारणें. १० स्त्रियांचे विलाप. ११. रणरूप पलंगावर. १२. परके. १३. रतिसुखाला एकांतवास अनुकूल समजून कवीनें ही योजना केली आहे. १४. यम. १५. अवयव. १६. घातला. १७. संकटीं.

उदरीं, । खेहें सुभद्रेचिये सरी । बहिण म्हणें मी पाठींची. ॥ १२३ ॥
 परी मज येवढें भाग्य कैचें ? । मी दासी किंकरी सौचें, । पादुकातळीं
 मृत्तिकेचे । कण लागले जरी म्हणूं. ॥ १२४ ॥ तेही दुर्लभ सनकादिकां ।
 तेथें मी किती यदुनायका ! । मस्तक ओढवी पादोदका । शंकर आपण
 निजांगें. ॥ १२५ ॥ पक्षियातें तुझें नाम । ठेऊनि कुंटिणी सरें राम । तिये-
 लागीं वैकुण्ठधाम । वस्तीस तुवां दीधलें. ॥ १२६ ॥ पाय स्पर्शोनियां मुरारी ।
 शिळा केली दिव्य नारी । तिये अहल्येचिये सरीं । मज उद्धरीं श्रीरंगा !
 ॥ १२७ ॥ सहस्र व्याघ्रांमाजी गाय । सांपडतां जेवीं बोभाय । तेवीं तूतें
 मोकलिली धाय । कृष्णा ! धांवें म्हणउनी. ॥ १२८ ॥ हरिसी भक्तांचीं
 संकटें, । सांडिसी दासांचीं दुर्घटें, । तो पुरुषार्थ आजी कोठें । आच्छादिला
 सांग पां ? ॥ १२९ ॥ सर्वां सर्वत्र तूं अनंत । जाणसी जीवींचें मनोगत ।
 माझा नकळेचि वृत्तांत । हें काय अज्ञान तुज आलें ? ॥ १३० ॥ कृष्णा !

१. सरी=बरोबरी. [मोरोपंत वर्णन करतात—'जीहुनि नसे सुभद्रा तुज बहुमान्या, अकीर्ति हे तीची । धांव दयाब्धे ! होते विश्वांत तुझ्या अकीर्ति हेतीची. ॥' सभापर्व-अ० ५ गी० ७१.] २. खरें. ३. मिथिलापुरीतील पिंगला वेश्या हिनें एक पोपट पाळिला होता. त्याचें नांव तिनें 'राघोबा' ठेविलें होतें. पुढें मरणसमयीं त्या राघोबा पोपटाचा तिला निदिध्यास लागल्यामुळें त्याच्या नामोच्चारानें ती तरली—या कथेचा उल्लेख येथें आहे. [मोरोपंतानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे;—'अभिधान शुक्रासि तुझें पढवुनियां मोक्ष पिंगला लाहे,' वेंकटेश-प्रार्थना-६३; आनंदतनयकृत काव्ये-गणिकोद्धार, काव्यसंग्रह-पृष्ठ ५५-५६ पहा.] ४. येथें अहिल्येच्या कथेकडे कविकटाक्ष आहे. "गौतमपत्नी अहिल्या हिचा पातिव्रत्यभंग इंद्रानें केल्याची कथा रामायणांत व इतर पुराणांतही आहे. परंतु प्राचीन ऋषींनीं पूज्य मानलेल्या देवाधिदेवांवर असला घाणेरडा आरोप करण्यास काय आधार आहे, ह्याचा कोणीच विचार केला नाही. वस्तुतः या कथेचें मूळ ऋग्वेदांत येणारा 'अहिल्याजार' हा शब्द होय व त्याचा अर्थविपर्यास झाल्यानें पुढील कथा उत्पन्न झाली. ऋग्वेदांत 'अहनि लीयमाना' म्हणजे दिवसांत लुप्त होणारी असें उषेला किंवा प्रातःसंध्येला पुष्कळ ठिकाणीं विशेषण देण्यांत येतें. व 'तां जरयति नाशयति' म्हणजे आपल्या प्रखर तेजानें संधिप्रकाश नाहीसा करितो तो सूर्य असा 'अहिल्याजार' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट आहे. पण पुढें ह्या व्युत्पत्तीचा पौराणिकांस विसर पडला. 'जार' शब्दाचा 'पति' अथवा 'उपपति' असाही क्वचित् अर्थ होतो. कारण तोही स्त्रीचें कौमार्य हरण करितो. तेव्हां 'अहिल्याजार' म्हणजे 'अहिल्या नामक ऋषिपत्नीचा जार' असा अर्थ केला, व इंद्राचें व सूर्याचें तादात्म्य असल्यामुळें तें विशेषण इंद्राकडे लावून दिलें. अर्थात् सूर्याचे सहस्र किरण इंद्राचे सहस्र नेत्र झाले." [ग्रामसंस्था-पृ० ५ टीप ३.] ५. हंबरडा फोडते. ६. धाय मोकलणें=मोठ्या खरानें विलाप करणें.

तूंच जनक जननी । वित्त गोत चक्रपाणी ! । तुजवेगळा न दिसे कोणी ।
 मज निर्वाणीं सोइरा. ॥ १३१ ॥ तूंचि गे ! माझी कुळस्वामिणी । मानस-
 तुळजापुरवासिनी । कौरवमहिषासुरमर्दिनी । धांवें धांवें धांवणिया. ॥१३२॥
 कौरवसभापाणीथडी । नक्रदुःशासनें घातली आढी, । काया करोनि कडोविकडी ।
 ओढीताडीं पीडियेलें. ॥ १३३॥ तयालागीं तूं घालीं उडी । फेडीं दीनार्चीं
 सांकडीं । धांवें पावें गा ! तांतडी । कृपाळुवा गोविंदा ! ॥ १३४ ॥ दुःशासन
 शंख वहिला । सरतां संतोषवेद हारविला । कौरवसागरीं बुडविला । तो कवणातें
 न काढवे ? ॥ १३५ ॥ मत्स्यरूपिया नारायणा ! । धांवें पावें मधुसूदना ! ।
 विभांडूनि याचिया वचना । समाधान मज द्यावें. ॥ १३६ ॥ माझा स्वधर्म-
 मंदरागिरी । कौरवसमुद्रीं पडिला फेरीं । तया बुडतया उद्धरीं । कांसव होई
 केशवा ! ॥ १३७ ॥ कांसवदृष्टीं विलोकावें । मातें पाठीसीं घालावें ।
 पाय पोटीं न धरावे । धांवें पावें ये काळीं. ॥ १३८ ॥ माझी लाज हे
 धरित्री ! । रसातळा नेतो वैरी । यज्ञवराहरूपिया हरी ! । दाढें धरीं प्रतापें.
 ॥ १३९ ॥ माझा भाव तो प्रन्हाद । निष्ठुरीं गांजितां पावला खेद, । शत्रु-
 अहंकारस्तंभभेद । करूनि प्रगटें. नरहरी ! ॥ १४० ॥ कौरवअहंता मही-
 तळीं । वामनरूपिया वनमाळी ! । दाटी त्रिपादपायांतळीं । बळिबंधना !
 पावावें. ॥ १४१ ॥ माझा भाव आणि भक्ती । तेचि जमदग्निरेणुकासती ।
 कुशब्दशस्त्रीं कौरवदैत्यीं । संत्रासिली अवनिये ! ॥१४२॥ ते निवटूनि धरा-
 भारा । फेडीं भार्गवपरशुधरा ! । द्रौपदी सती वसुंधरा । पांडवद्विजा अर्पीं कां.
 ॥१४३॥ लाज हरिली दुःशासनें, । तेचि सीता या रावणें । हरिली ते तुवां
 रघुनंदनें । प्रतापरुद्रें रक्षावी. ॥ १४४ ॥ आतां कृष्णा ! आठविया । तूंच

१. संकटें. २. लवकर. ३. शंखासुर. ४. केशव याचा अर्थ असा आहे:—‘केशीला मारणारा तो केशव किंवा ‘क’ (ब्रह्म.) ‘अ’ (विष्णु) व ‘ईश’ (महादेव, शंकर) ह्या तीन मूर्ति ज्याच्या तंत्रानें वागतात तो केशव;’ अशी श्रीमच्छंकराचार्यांनीं विष्णुसहस्रनामटीकेंत व्युत्पत्ति दिलेली आढळते. “उत्तम केश जयाचे किंवा हरिहरविधीहि वश ज्याला । अथवा केशिनिहंता, यास्तव ‘केशव’ असें म्हणति त्याला ॥ २३ ॥ [पृ० ३.] सूर्यादिकांत असती, जे अंशू केश ते असति ज्याला । यास्तव सर्वज्ञांनीं ‘केशव’ हें नाम योजिलें त्याला ॥४८॥” [पृ० ७३] [नामार्थदीपिका.] ५. पाठीशीं घालणें=संरक्षण करणें, आधार देणें. ६. हे धरित्री ! ७. पृथ्वी.

आमुच्या विसांविया । कौरवअहंकारकाळिया । पायांतळीं रगडीं कां ? ॥ १४५ ॥
 बौद्धरूपिया जगदीशा ! । कौरवीं मांडिली माझी हिंसा । करुणाकरा ! कृष्णा !
 परेशा ! । प्राणरक्षक मज होई. ॥ १४६ ॥ सांडूनि निष्ठुरतेचें वसन । दिशा
 वेढीं काय करून । मातें न देखतां नम्र । वस्त्रप्रद मज होई. ॥ १४७ ॥
 वेळघोनि प्रतापाचा घोडा । परजीं सुदर्शन काळखंडा । कौरवम्लेंच्छ वधूनि
 होडा । निष्कलंक मज करीं. ॥ १४८ ॥ कौरवदुरुक्ती शिळाधारीं । मेघ-
 वृष्टी होतसे भारी । अचळकृपेचा गोवर्धनगिरी । मजवर धरीं गिरिधरा !
 ॥ १४९ ॥ माझे मानससरोवर । प्रेमकलहारीं सुमनहार । राजहंसरुक्मिणी-
 वर । सदा स्वानंदें क्रीडतु. ॥ १५० ॥ आजी गेलासी कवणे ठाया ? । मुक्त
 मुक्ताफळें चरावया । गोंविलासी म्हणोनि माया । माझी तुवां सांडिली !
 ॥ १५१ ॥ वृंदावनींचे विहारिणी । कृष्णसखिये सांगातिणी ! । धांव पाव
 मायबहिणी ! । वेळ न लावीं स्नेहाळे ! ॥ १५२ ॥ सगुणउपासकाचे पूजे ।
 कीं योगियांचे समाधिजेजे । विश्रामलीस म्हणोनि माझे । स्मरण तूतें
 नव्हेचि ? ॥ १५३ ॥ तेवीं धांवा करितां तुझा । हृदयस्फोट झाला माझा, ।
 कंठ शोषला अधोक्षजा ! । तुज वाहतां आकांतीं. ॥ १५४ ॥ तरी जागी
 नोव्हेसी माये ! । सांग आतां मी करूं काये ? । प्राण धाडूं द्वारावतीये । प्रेत
 ओपूं पापिया ? ॥ १५५ ॥ सर्वीं सर्वत्र तुझे कान । सर्वदेखणे तुझे नयन, ।
 आज नायकसी वचन । एवढें व्यसन न देखसी ? ॥ १५६ ॥ तुझे व्याप-
 कत्व काय झालें ? । माझे हृदय कां सांडिलें ? । एवढें निर्वाणं कां मांडिलें ? ।
 अहो ! कृष्णे ! जननिये ! ॥ १५७ ॥ कृष्णा ! तूं स्नेहाळ माउली । तूंचि
 कृपेची साउली । तुवां उपेक्षा जरी केली । मग जिणें कायसें ? ॥ १५८ ॥
 म्हणोनि अपराध पाप बहुत । तेणें झालीस दयारहित । तुझेनि नामें एकें
 त्वरित । पर्वत जळती पापाचे. ॥ १५९ ॥ देखोनि सहस्रनामस्तोत्र । जिव्हा
 केली पुस्तकपत्र । यालागीं भक्ततुल्य पवित्र । भुवनत्रयीं असेना. ॥ १६० ॥
 नाम घेतां तुझी मूर्ती । उभी ठाके स्मरे त्याप्रती । ते तुझी ब्रीदावळी

१. यमुनेंत दंडिलेला कालियनामक सर्प. २. चढोनी. ३. शस्त्रा. ४. होडा=हुंडा=सशृंग
 पशु. ५. कमळ. ६. पुष्पांचा हार. ७. ज्यांचे चंचुचरण लोहित असून जे शुभ्र हंस, त्यांस
 राजहंस म्हणतात. ८. सोबतिणी. ९. संकट. १०. निर्वाण=संकटसमय, अंत, शेवट.
 ११. यशाची पंक्ति.

श्रीपती ! । गळोनि पडली केउती ? ॥ १६१ ॥ वस्त्रें हिरोनियां अवकळा । येथें
झालिया गोपाळा ! । तुझे पाय याचि डोळां । कोण्या मुखें विलोकूं ?
॥ १६२ ॥ ऐसा द्रौपदीमुखयंत्रांचा । यंत्रगोळा उसळला साचा । करुणा-
तेजें सुतेजाचा । बाळभानु ज्यापरी. ॥ १६३ ॥ तो झगटोनि कृष्णश्रवणीं ।
आदळला हृदयभुवनीं । तेणें सुखनिद्रेचिये सदनीं । जागरोनी खंडतरला.
॥ १६४ ॥ निर्गुणद्वारकापुरपाटणीं । निर्विकल्पतरुउद्यानीं । ध्यानस्वरूपीं
रत्नसदनीं । शेजे मिरवे समाधी. ॥ १६५ ॥ वैराग्यवसंताचें स्थान । चिन्मय
प्रकाश देदीप्यमान, । श्रीकृष्णखानंदाचें सदन । जेवीं कां मन शिवाचें.
॥ १६६ ॥ मंगळाचें मंगळागार । सुकृततरुचा सुखागार । मुक्तिदासी
राखिती द्वार । तें मंदिर हरीचें. ॥ १६७ ॥ शुद्धसत्त्वाची हंसतुळिका ।
उन्मनी अरुवार क्षीरोदका, । घनचैतन्य सुमनकलिका । अरळ निगुती बाणलें.
॥ १६८ ॥ तेथें सुखनिद्राविश्रामें । पहुडे श्रीकृष्ण आरामें, । शांतीरुक्मिणी
पायपद्मों । संवाहितां विश्रामली. ॥ १६९ ॥ आरक्तता चरणतळीं । तो रंग
बाणला पाणियुगुळीं । अरुणसंध्यारागमेळीं । जो मीर्नला हस्तकीं. ॥ १७० ॥
ते रूपप्रकाश नयनीं । दिसती ब्रह्मांडाचिया श्रेणी । तें ऐश्वर्य देखोनि नयनीं ।
देहभाव तटस्थ. ॥ १७१ ॥ तेथें क्षीराब्धिशेषशयन । स्वइच्छा पहुडे नारायण ।
लक्ष्मी रूपें आपण । चरणसेवा करीतसे. ॥ १७२ ॥ असो; लक्षितां कृष्णचर-
णांतें । चरणसेवा करिती तीर्थें, । योगियांचीं अचळ चित्तें । क्षेत्रसंन्यासें राहिलीं.
॥ १७३ ॥ अंगीं चंदनसुपरिमळें । तळवा लोपूनि पाणितळें, । मर्दन करितां
कुचयुगुलें । सुखानंदें निवतसे. ॥ १७४ ॥ इंद्रगोपवर्णीवास । चांदवा दावी
सुप्रकाश । झळकती मुक्ताफळांचे घोंस । कृत्तिकापुंजासारिखे. ॥ १७५ ॥ उद्धव
भक्तराजा जवळा । अवलोकून चरणकमळा । विश्वरूप घनसांवळा । अभेदभक्ती
अर्चितु. ॥ १७६ ॥ सात्विक अकूर करी गहन । विनयतेचा वालव्यंजन ।
सर्वभूतदयेचा पवन । देवअंगा जाणवितू. ॥ १७७ ॥ ब्रह्मवीणा ब्रह्मकुमर ।
वेऊनि नाद ब्रह्माकार । निशब्दीं गायन सुस्वर । ब्रह्मानंदा रिझवीत. ॥ १७८ ॥

१. उदयकालींचा सूर्य. २. खडबडून उठला. ३. पाटण=नगर. ४. बागेंत. ५. मर्दितां.
६. लाली. ७. हस्तद्वयांत. ८. मिश्रित झाला. ९. विज्ञाना, पंखा. १०. नारदाच्या वीणला
‘महती’ असें नांव आहे. तुंबरुवीणा=कलावती; विश्वावसुवीणा=बृहती; सरस्वतीवीणा=
कच्छपी. ११. नारद.

निजभाव एकनिष्ठें । गरुड सर्वदा सादर तिष्ठे । तंव द्रौपदीकरुणेचा झगटे ।
नाद श्रवणीं पडियेला. ॥ १७९ ॥ कीं ते सुशब्दराजहंसी । उड्डाण करुनि
चिदाकार्शीं । रिघोनि कृष्णाच्या मानसीं । निद्रामृत डंहुळलें. ॥ १८० ॥
कीं द्रौपदीवाक्चार्पींचे वाण । करुणातेजें अतितीक्ष्ण । कृष्णश्रवणीं रिघोनि
पूर्ण । हृदयवर्मां खडतरले. ॥ १८१ ॥ जागृत होतां जनार्दन । आंसुडिला
दक्षिण चरण, । रुक्मिणी म्हणे, 'हें निधान । कां हातींचें निसटलें?' ॥ १८२ ॥
मुखावरुनि पीतांबर । काढुनि उठला जगदीश्वर, । पाठीं मोकळा कबरीभार ।
दिव्य सुमनें सांडती. ॥ १८३ ॥ पुसिला कस्तूरीमळवट । कौस्तुभमाळा
सांवरी नीट, । गहिवरें दाटलासे कंठ । दीनदयाळ म्हणोनी. ॥ १८४ ॥
विश्व अवलोकी विश्वदेखणा । तंव गांजिली देखिली पांडवांगना । दुःशासन
झोवे वेंसना । निरी हातें आंसुडीत. ॥ १८५ ॥ बाप भक्तांची आवडी मोठी ।
लगवग धांविन्नला जगजेठी । मंदट म्हणोनि परते लोटी । मना आणि गरु-
डातें. ॥ १८६ ॥ मन पवन गरुड तिष्ठे । सत्वर करती पाठिलाग । तरी
नाटोपे श्रीरंग । टाकोटाकीं जातसे. ॥ १८७ ॥ ऐसिये तांतडीं धांविन्नला ।
द्रौपदीपाठीं उभा ठेलां, । कीं हृदयींच प्रगटला । पाठिराखा कैवारी.
॥ १८८ ॥ आला गेला वाटे भक्तां । ज्ञानी म्हणती यथेंचि होता । विश्व-
व्यापका अनंता । येणें जाणें असेना. ॥ १८९ ॥ सर्वातरीं जया असणें ।
तयालागींच धांवा करणें । प्राणी राहाटे तें जाणे । सर्व करणें मनइच्छा.
॥ १९० ॥ नारद पुसे भीमकीप्रती, । 'लगवग धांविन्नला श्रीपती ।
कवणे काजातें गुणवती ! । जाणसी कीं सुजाणे !' ॥ १९१ ॥ येरी म्हणे,
'जी ! निजनिवाँडें । पडिलें द्रौपदीचें सांकडें । खेहें भगिनीचिया चाडें ।
धावीरपणें धांविन्नला. ॥ १९२ ॥ अपार प्रेमाचें पिसें । न म्हणे थोर सान
ऐसें । नाम सरतां अति आवेशें । धांवोनि जाय त्याप्रती. ॥ १९३ ॥
साधुजनांचें प्रतिपाळण । सेवकांचें संरक्षण । करावया दुष्टांसी दंडण । नाना
अवतार घेतसे. ॥ १९४ ॥ पांडवांचे अति आवडीं । धांवोनि गेला हो !

१. निद्रारूप उदक. २. गडूळ झालें. ३. उजवा. ४. लुगड्याला. ५. राहिला. ६. रुक्मि-
णीला. ७. निश्चयें. ८. लहान. ९. 'अवतार' कोणाला म्हणावें हें पंतांनीं पुढील अर्धांत
सांगितलें आहे:-'वर तेज गुण वसे ज्या स्थानीं 'अवतार' तो असें समज. ॥' मंत्रभागवत-
द्वितीयस्कंध-गीति ३८.]

तांतडी.' । असो. अनाथबंधु या प्रौढीं । द्रौपदीपाठीं ठाकला. ॥ १९५ ॥
 झणीं आंसुडील पांटोळा । होईल भगिनीची अवकळा । ऐसिया काकुळती
 कळवळा । कृष्ण कृपाळू अपार. ॥ १९६ ॥ कैवारियाच्या उभय करीं ।
 पीतांबर टाकिला द्रौपदीवरी । वीज तेंळपे तयावरी । समेवरी उजेड.
 ॥ १९७ ॥ तों सुगंध न संठे गगनोदरीं । आल्हादली द्रुपदकुमरी ।
 म्हणे, 'मज पावला मुरारी । आतां न मीं कळिकाळा.' ॥ १९८ ॥ पीतांबर
 देखोनि दृष्टीं । धर्मा जाणवलें पोटीं । अनुजां खूण दाखवी दृष्टीं । म्हणे,
 'जंगजेठी पावला.' ॥ १९९ ॥ विदुरें देखोनि कृष्णवसन । अश्रुधारा
 स्रवती नयन । अष्टौ भावें दाटला पूर्ण । मन निमग्न श्रीकृष्णीं. ॥ २०० ॥
 भीष्म बोधिला हृदयकमळीं । म्हणे, 'ईस पावला वनमाळी । आज
 तोंडें होती काळीं । कौरवांचीं निर्धारें.' ॥ २०१ ॥ तंव दुर्योधन चढला
 क्रोधा । म्हणे, 'रे ! दुःशासना ! मंदा ! । अजून पापिष्ठा ! मंदा ! । नम्र हातें
 न करिसी ?' ॥ २०२ ॥ तंव तेणें आंसुडिलें वसन । आंत देखे कनकवसन ।
 तळीं आच्छादून चरण । भाळ मस्तक झांकिलें. ॥ २०३ ॥ म्हणती, 'न
 कळे स्त्रीचरित्र । नेसली वस्त्राआड वस्त्र.' । तेंही फेडिलें तंव विचित्र । किती
 निघती पाहों पां. ॥ २०४ ॥ रागें फेडिलें तें अंशुक । तंव माझारीं देखें
 क्षीरोदकं । तेंही फेडितां कौतुक । जासवन तयातळीं. ॥ २०५ ॥ तेंही
 आंसुडितां वेगीं । देखे दाळिंबीकुसुमरंगी, । तयाआंतूनि झगमगी । शुद्धरजत
 पांटाऊं. ॥ २०६ ॥ तेंही फेडी अपवित्र । तंव माझारीं देखे तगटीवस्त्र ।
 जडीत पालवीं विचित्र । हंसमयूरें रेखिलें. ॥ २०७ ॥ हांवे फेडी दुःशा-
 सन । रागें अधर चावी दर्शन । उभयहस्तें प्रसादवसन । लगबगीं आंसुडीत.
 ॥ २०८ ॥ सभा झाली लिखितचित्र । पातीं ढाकूं विसरले नेत्र । देखती
 वस्त्राहनि वस्त्र । मोर्लेंगळें आभासा. ॥ २०९ ॥ एक पलाश कुसुमवर्णी ।
 सेंदुर कन्हेर गुंजावर्णी । रातोत्पळें कमळवर्णी । माणीकवर्णी पेंडूकूळें. ॥ २१० ॥
 पंचकेशरपांजणीचें । सुवर्णकेतकीदळरंगाचें । तमाळ रसदळवर्णीचें । पंच-
 पदराचीं पाडलीं. ॥ २११ ॥ नीलोत्पलशुकरंगाचे । दुर्वा अतसीपुष्परंगाचे ।
 ऐसे नानापुष्पर्यातींचे । कारले अपार निघाले. ॥ २१२ ॥ एक मधुकर-

१. उभा राहिला. २. पीतांबर. ३. पाणउतारा, अपमान. ४. चकाके, चमके. ५. न
 मावे. ६. आकाशांत. ७. सर्वांत ज्येष्ठ असा (अत्यंत बलवान् असा कृष्ण). ८. वाहती.
 ९. जरीचें वस्त्र. १०. पांढरें पातळ. ११. बायकांचा पीतांबर. १२. दांत. १३. लिहिलेल्या
 चित्रासारखी तटस्थ. १४. किमतीनें श्रेष्ठ. १५. रेशमी वस्त्रें. १६. जातीचें.

वर्णांचें काळें । कंठीं कडलग सोनसळें । पालवी खिळिलीं मुक्ताफळें ।
वाटोगरासारिखीं. ॥२१३॥ इंद्रनीळ जांबुळवर्णीं । काळें कोकिळ कस्तूरी-
वर्णीं । पदरीं पद्मरागाचे मणी । रत्नकिरणी माणिकें. ॥ २१४ ॥ दुग्धसमुद्रां
ओप दीधली । चंद्रमंडलें सावन केली । तारकाचूर्णें वरी घोळिलीं । जेवीं
अभ्रकें झळकती. ॥ २१५ ॥ काश्मीरवर्णें कल्हाईत । कर्दळीगर्भांऐसे श्वेत ।
क्षीरवर्णीं शंकेरहित । वस्त्रें अपार निघालीं. ॥ २१६ ॥ धतूरवर्णीं पुंडरीकें ।
शंखवर्णीं रुद्र अंशुकें । शैष्यतटाऐसीं चोखें । हंसढवळीं घमघमती.
॥ २१७ ॥ सुवर्णतगटी इंद्रगोप । माणिक्यरंगीं रंगलीं अमूप । अष्टदळें
दाविती ओप । मौल्याआगळीं वरौतें. ॥ २१८ ॥ चित्रवनखुली कुलडिया ।
कारले कल्हारे चौकडिया । भरीत साडी चुनडिया । नवसा संकुसुंबी. ॥२१९॥
मांजिष्ट भोजिष्ट धारिवट । गेटमजातीचे पट निधोट । गोदातटींचे शुद्धवट ।
चंद्रकिरणासारिखे. ॥ २२० ॥ मुर्गी पोफळी लाजीवळें । सेवती बोजाणी
सोज्वळें । निकोप तापेचीं पातळें । अतिमवाळें शोभती. ॥ २२१ ॥ अनर्घ्ये
कनक पत्रवेलीचीं । विचित्र त्रिवली फुल्यांचीं । मध्येचि मालती कळ्यांचीं ।
कृष्णपाचूचीं सांवळीं. ॥२२२॥ बोटधारिया दुधारे । त्रिमिर दुतारे शेलारें ।
कळवीसुत दहातारें । वैरांगराचीं वरी तोंडें. ॥ २२३ ॥ गंगासागरीं चंद्र-
कळा । तेजें लोपवी सुवर्णकमळा । नवविधरतांचिया कीळा । एकएका
सुवर्णीं. ॥ २२४ ॥ तैलंग त्रिगुण मल्याळीचीं । सिंहल कोशळवैदर्भींचीं ।
गौड गुर्जर बंगालींचीं । बहुवर्णांचीं सावुलीं. ॥ २२५ ॥ सप्तद्वीपवतीचीं
वस्त्रें । छप्पन्न देशींचीं विचित्रें । कृष्णहस्तींचीं पवित्रें । पर्वतप्राय पडियेलीं.
॥ २२६ ॥ विष्णु शंकर सहस्रनामें । रेखिलीं ऐसीं वसनोत्तमें । दृष्टीं
देखतां विदुरभीष्में । अत्यादरें लक्षिजे. ॥२२७॥ मत्स्य कूर्म वराहव्यक्ती ।
नरसिंह वामन भार्गवमूर्ती । राम कृष्ण बौद्ध कलंकी । दशरूपांचीं पट्टे-
कूळें. ॥ २२८ ॥ मेरु पृथ्वी द्वीपें खंडें । स्वर्ग पाताळ निवाडें । भूगोल

१. मृदु वस्त्रें. २. हें अनेक जातींच्या आणि रंगांच्या वस्त्रांचें वर्णन शोधक पुरुषांस फार
उपयुक्त आहे. सांप्रत स्त्रीवेषपरिधानमीमांसा करणारांनीं प्राचीन काळीं, निदान मुक्तेश्वर-
कविराजाच्या काळीं, कोणतीं वस्त्रें कोठें होत होती व तीं कशा प्रकारचीं होती याचा
शोध लावण्यास हा सभापर्वातील लेख कितीसा उपयुक्त होतो हें पहावें. ३. निधोट=परिपूर्ण.
४. अत्यंत मृदु. ५. हिऱ्यांचीं. ६. नऊ प्रकारचीं रत्ने. (पृ० ११ टीप ४ पहा.) ७. लुगडीं.
८. उत्तम वस्त्रें. ९. पाटावें.

सप्तांकित उदंडें । रेखीत वस्त्रें निघालीं. ॥ २२९ ॥ शंकर पार्वती नंदिके-
 श्वर । गंगा गणेश कुंमारवर । रेखिला कैलास गिरिवर । ऐसीं वस्त्रें
 निघालीं. ॥ २३० ॥ गोपी गोपाळ वत्सें धेनु । यमुना गोकुळ गोवर्धनु ।
 वृंदावनीं वाजवी वेणु । राधिकारमणु लिहिलासे. ॥ २३१ ॥ भक्तसाह्या
 पातले तेथें । वस्त्रां दाखवी संकेतें । नेणोनियां अमातें । वस्त्रशोभा भूलले.
 ॥ २३२ ॥ शंख चक्र गदा पद्मी । ठसे उमटले वसनोत्तमीं । भारतीं पडतील
 ते संग्रामीं । भविष्य चित्रें दाखवीत. ॥ २३३ ॥ महानुभाव बैसले ध्यानीं ।
 योगी चौग्यांशीं आसनीं । तपश्चर्या करिती मुनी । रेखीत वस्त्रें निघालीं.
 ॥ २३४ ॥ बाप वेव्हारा चक्रपाणी । आणिल्या पेटारिया भरोनी । स्नेहें
 बुजाविली बहिणी । विटंबिलें वैरियां. ॥ २३५ ॥ गौरवूनि पांडववनिता ।
 काळिमा आणिला वैरियां माथां । अंगुष्ठ तोही न दिसे रितां । तेथें मुख केउतें ?
 ॥ २३६ ॥ ग्राहक देखोनि प्रचंड । सोडिलें ब्रह्मांडींचें दिंड । वस्त्रें
 ओपितां उदंड । लेखां शेषा न करवे. ॥ २३७ ॥ वैकुंठराज्यपेठींचा चाटा ।
 मोकली वस्त्रांचिया मोटा । द्रौपदी दुःशासनभाटा । वोंवाळणी देतसे.
 ॥ २३८ ॥ देवें नेसवी अनंतहस्तीं । दों भुजांनीं फेडील किती ? ।
 मंदली दुःशासनाची मती । वस्त्रसंपत्ती अनुमानें. ॥ २३९ ॥ गळाला दुर्ज-
 नाचा तंवक । वस्त्रें गणितां न करवे लेखें । उघडें न पडे अंगुष्ठ नख । न दिसे
 मुख अपवित्रा. ॥ २४० ॥ प्रावरणाचा पीतांबर । शेवटीं नेसवी जगदीश्वर ।
 तेजें ग्रीष्मींचा दिनकर । किंवा वीज प्रळयींची. ॥ २४१ ॥ म्हणे, 'यासीं
 लावितां हात । करीन दुष्टांचा निःपांत' । सुदर्शन धगधगीत । हातीं वसवी
 तांतडीं. ॥ २४२ ॥ नेत्रीं धडके वैश्वानर । रत्नदशनीं बिंबाधर । चावूनियां
 तुंकी शिर । कौरवांतें लक्ष्मीनी. ॥ २४३ ॥ हें देखोनि विदुरभक्तें । दाविता
 झाला कुंरुवृद्धातें, । भीष्म म्हणे, 'अभाग्यातें । उमज अजून न पडेचि.'
 ॥ २४४ ॥ मग म्हणे 'रे ! अविचारखाणी ! । काय निर्वाण पाहसी

१. कार्तिकेय. २. खुणेनें. ३. रिकामा, उघडा. ४. गणना. ५. 'अनंत नेसवी अनंत हस्तें चिर जलदिनें.' [भिक्षुकवि.] ६. गर्व, मद. ७. गणना. या प्रसंगाचें वर्णन 'बालभारतांत' असें आहेः—'यथा यथासौ वसनं चकर्ष तथा तथा सूज्वलमाविरासीत् । नवं नवं तत्र सुवृत्तभाजि जवेन वाप्यामिव वारिहारि ॥' [श्रीमदमरचंद्रविरचित बालभारत-सभापर्व-सर्ग ५ श्लो० ४९-काव्यमाला-पृ० १७१.] ८. 'नेसवि प्रावर्णिचा पीतांबर दिव्य तसें जें जुनें.' [भिक्षुकवि.] ९. सूर्य. १०. नाश, विध्वंस. ११. अग्नि. १२. डोलवी. १३. धृतराष्ट्राला.

अजूनी? । ब्रह्मांडदाहो येच क्षणीं । होण्या समय पातला. ॥ २४५ ॥ होई
 परता दुःशासना! । नातळें द्रौपदीच्या वसना । आत्मघातकिया दुर्जना ।
 विष्णुमहिमा नेणवे.' ॥ २४६ ॥ दचक बैसला दुर्योधना, । हातें वारी
 दुःशासना । म्हणे, 'हे वस्त्रभार नाना । भांडारगृहीं ठेवावे.' ॥ २४७ ॥ तंव
 एकही न दिसे तेथें । जेवीं कां निर्धान अभाग्यातें । किंवा विश्वब्रह्म अज्ञातें ।
 भेदभ्रमें लक्षेना. ॥ २४८ ॥ तंव जंबूकउलूकांचे शब्द । यज्ञशाळे उठिले
 विविध । अँवचिन्हें म्हणती ज्योतिर्विंद । महाअरिष्ट दिसताहे. ॥ २४९ ॥
 सभानायकीं नगरजनीं । स्तवनीं स्तविली याज्ञसेनी । कौरवांतें निंदावचनीं ।
 शाप वदती समस्त. ॥ २५० ॥ कालाग्निरुद्रातुल्य उद्भट । भीमा भरला
 क्रोध अँचाट । रागें स्फुरती अँधरपुट । दांत खात करकरां. ॥ २५१ ॥
 म्हणे, 'परिसा प्रश्नोत्तरा । बोलिला बोल न करीं खरा । तरी अँधोगती
 पितरां । सप्त पूर्वजां माझिया. ॥ २५२ ॥ जेणें स्पर्शिली पांचाळी । ते भुजा
 उपटूनियां समूर्ळीं । दुःशासनाचे वक्षःस्थळीं । छिद्र पाडीन निघातें. ॥ २५३ ॥
 न करीं रक्तोदकप्राशन । तरी जीतचि मी प्रेत जाण । भरतादिकां अधः-
 पतन । हो दुसरें न म्हणतसे.' ॥ २५४ ॥ तेथें गजबजली राजश्रेणी । रक्त-
 वर्षाव देखती नयनीं । रुदितश्चानशंखध्वनी । राजसदनीं उदले. ॥ २५५ ॥
 हृदय पिटोनि उभयकरीं । बोले आक्रोशें गांधारी । दुर्योधना! गदाप्रहारीं ।
 निर्मालासी 'निर्धारें.' ॥ २५६ ॥ भय पावोनि मग अपार । प्रज्ञाचक्षु राजे-
 श्वर । मधुरोत्तरीं मनोहर । पांडवांचें करीतसे. ॥ २५७ ॥ पाचारूनि पांचहीजण ।
 आदरें दीधलें आलिंगन, । म्हणे, 'धर्मा! तुझें मन । कपटरहित मी जाणें.
 ॥ २५८ ॥ मजलागीं होऊनि स्नेहाळ । नाठवीं मत्पुत्रांचें 'कौटिल्य, । तुमची
 राजलक्ष्मी अचळ । असो तुम्हांतें अक्षयी.' ॥ २५९ ॥ पाचारूनि पांचाळी ।
 मौळीं स्पर्शिलें निजकरतळीं, । म्हणे, 'पवित्रे! हृदयकमळीं । व्यथा कांहीं न धरावी.

१. ठेव. २. कोल्हे व घुबड यांचे शब्द. ३. मोरोपंत-सभापर्व अ० ६ गीति ३३ पहा.
 ४. अपशकुन. ५. ज्योतिषी. ६. फार. ७. खालचा ओंठ. ८. अ० ७१ श्लो० १४ पहा.
 ९. एका. १०. नरकवास. ११. या प्रसंगाचें वर्णन असें आहेः—'दुःशासनस्यास्य विदार्य
 वक्षः पिबामि नासृग्चुलुकत्रयं चेत् । लिप्ये तदस्यैव दुराशयस्य पापेन साध्वीपरितापजेन ॥'
 [बालभारत-स० ५ श्लो० ५२.] १२. राजवाज्यांत. १३. मरण पावलास. १४. निश्चयें.
 १५. सभापर्व-अ० ७१ श्लो० २५-२६. १६. 'कौटाळ' असा अन्य पाठ आहे.

॥२६०॥ सुषामाजी मुख्य राणी । कौरवकुलतारिणी । तुझे पवित्रनिर्मळगुणीं ।
मी संतुष्ट सर्वदा. ॥ २६१ ॥ इच्छा जे असेल मानसीं । तो वर मागें मज-
पाशीं । सकळ ऐश्वर्य गुणैकराशी ! । तुझेचि असे जाण पां. ॥ २६२ ॥
द्रौपदी म्हणे, 'जी ! मामा ! । कुलपालका ! कल्पद्रुमा ! । पांचही अतार
दासनामा- । पासूनि मुक्त करावे. ॥ २६३ ॥ प्रतिविंध्यादि माझे पुत्र । हे न
म्हणावे दासीपुत्र । हा मज देऊनि प्रथम वर । गौरविलें पाहिजे.' ॥ २६४ ॥
'दिघलें' म्हणोनि बोले राजा, । 'आणीक वर मागें दुजा.' । विचारूनि द्रुपदा-
त्मजा । वाक्य बोले वडिलांसी. ॥ २६५ ॥ 'धनुष्यबाणसहीत रथ । द्यूत-
पणापासूनि मुक्त । पांच पांडव पृथ्वीआंत । स्वेच्छासत्ते विचरोत.' ॥२६६॥
'अवश्य' म्हणोनि कौरवनाथ । तृतीय वर माग वो ! त्वरित.' । येरी म्हणे,
'बहुत स्वार्थ । आतां न करीं सर्वथा. ॥ २६७ ॥ वर एक वैश्यवर्णातें ।
वरद्वय बोलिजे स्त्रियांतें । वरत्रय क्षत्रियांतें । ब्राह्मणांतें शत वर. ॥ २६८ ॥
यालागीं मागणें पुरे आतां' । म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा. । राजा म्हणे,
'सौभाग्यसरिता ! । अक्षयी जळ प्रवाहो.' ॥२६९॥ उपहासोनि रांधेय म्हणे, ।
'पुरुषीं वाहतां पुरुषचिन्हें । शक्ती क्षीण झाली जिणें । स्त्रीचेनि उपायें.
॥ २७० ॥ पुरुष वाग्बंधनीं पडले । ते स्त्रीप्रयत्नें मुक्त झाले । ऐशी कीर्तीं
जोडोनि झाले । तेचि धन्य संसारीं. ॥ २७१ ॥ द्रौपदी नोव्हे हे नौका
खरी । अप्रतिष्ठेच्या समुद्रोदरीं । पुरुष पडिले ते निर्धारीं । जिणें अवलीळा
तारिले. ॥ २७२ ॥ पुरुष झालिया निर्व्यापारी । जारकर्मा प्रवर्ते नारी ।
तेणें पुरुषातें पोसी घरीं । हेही तैसें दिसताहे.' ॥ २७३ ॥ अर्जुन म्हणे, 'रे

१. सुषा=सून. २. सभापर्व-अ० ७१ श्लो० २७ पहा. ३. सभापर्व-अध्याय ७१
श्लो० २८-३० पहा. ४. हे मामाजी ! ५. धर्माच्या पुत्राचें नांव प्रतिविंध्य. ६. विचार
करून. ७. धृतराष्ट्र. ८. दोन वर. ९. क्षत्रस्त्रियांनीं दोन वर मागावे, राजांनीं तीन आणि
ब्राह्मणांनीं शंभर-असें शास्त्र आहे. [अ० ७१ श्लो० ३५.] १०. कर्ण. ११. अध्याय ७२
श्लो० ३ पहा. १२. सहज लीलेनें. १३. कर्णाच्या भाषणावर भीमानें उत्तर दिलें आहे तें
असें आहे:—'अरे कर्णा ! देवल नामक ऋषीनें असें सांगितलें आहे कीं, अपत्य, कर्म
आणि विद्या हे तीन ज्योतीरूप पदार्थ पुरुषाला प्रकाशित करितात. उत्तम अपत्याच्या
योगानें पुरुषाला इहलोकाची व परलोकाची प्राप्ती होते. मरणानंतर हेच तीन ज्योतीरूप
पदार्थ पुरुषाला उपयोगी पडतात. ज्या स्त्रीपासून अपत्यरूप ज्योति उत्पन्न होणार तिनें
आमचें संरक्षण केलें यांत कांहीं आश्चर्य मानण्यासारखें नाहीं. कारण तिच्याच अपत्यापासून
आमचें तारण होणार आहे.'

कौलिकपुत्रा ! । शब्दशरें ताडिसी शस्त्रा । सर्वही श्लाघ्यता अपवित्रा । तूजचि साजे एकातें. ॥ २७४ ॥ कुंष्टी उपहासे रूपसा, । गर्भांध हिणवी डोळसा, । राजहंसातें कोळसा । वॉयस म्हणे ज्यापरी. ॥ २७५ ॥ स्त्री पुत्र आणि पवित्र विद्या । चुकविती कुत्सित कर्मबाधा । पावविती परमपदा । साक्ष देती पुराणें. ॥ २७६ ॥ क्लीबं किंवा पुरुष गाढे । सहज कळों येतील पुढें । अकाळमेघातुल्य तुंडें । काय आतां अनुवादों ? ॥ २७७ ॥ द्वारावतीची कुलदेवता । सरूनि नवसिली शत्रुघाता । म्हणे पुरवूं मनोरथा । कृष्ण देव दयाळू.' ॥ २७८ ॥ अवलोकूनियां कर्णातें । माथा तुंकाविला वीर पार्थे । श्मश्रु स्पर्शोनियां हातें । म्हणे, 'आठव असों दे.' ॥ २७९ ॥ धर्मराज म्हणे, 'ताता ! । प्रसन्न मुखें वर ओपिता । तुझी आज्ञा ते तत्त्वतां । वेदशास्त्रां प्रमाण. ॥ २८० ॥ आम्हीं असावें कवणे रीतीं ? । कवणे स्थळीं करावी वस्ती ? । आपदा संपदा कवण स्थिती । कोणती आम्हीं भोगावी ?' ॥ २८१ ॥ संतोषोनि कुंरुनंदन । करी धर्माचें शांतवन, । म्हणे, 'पुत्रा ! निजनिधान । पुत्रांमाजी मी मानीं. ॥ २८२ ॥ माझ्या ठायीं धरूनि आस्था । स्वस्थ असावी हृदयावस्था । गमन करावें इंद्रप्रस्था । राज्यासनीं आपुलिया. ॥ २८३ ॥ मजवरी ठेऊनियां दृष्टी । कांहीं नाठवावें पोटीं । मज 'अंधातें धरूनि हातीं । मोक्षपंथीं चालवा. ॥ २८४ ॥ आपुलें राज्य संपदा धन । भोगूनि करीं द्विजपालन । वृद्ध पिता चक्षुहीन । मजवरी करुणा असों दे. ॥ २८५ ॥ आरूढोनि कनकरथीं । गमन करावें स्वस्थळाप्रती.' । नमस्कारूनि पांचही मूर्तीं । शैक्रप्रस्था पातले. ॥ २८६ ॥ सहवर्तमान याज्ञसेनी । रथारूढ एकासनीं । गमन करितां देखोनि जनीं । परमालहाद मानिला. ॥ २८७ ॥ यापरी संपलें 'पूर्वद्यूत' । आतां कथीन 'अनुद्यूत,' । जेवीं कां भोजन झालिया वांत । महाक्लेश उपजवी. ॥ २८८ ॥ लपवूनि जनांचिया दृष्टी । कृष्णा अंतर झाली भेटी, । म्हणे, 'होईल तें पाहें दृष्टीं । कौतुक माझिये लीलेचें.' ॥ २८९ ॥

१. कोळ्याच्या पोरा, कर्णा. २. कुष्ठरोगी. ३. सुरूप पुरुषाला. ४. जन्मांध. ५. कावळा. ६. मोक्षा, ब्रह्मपदा. ७. नपुंसक. ८. शूर. ९. मुखानें, तोंडानें. १०. डोलविला. ११. मिशा. १२. धृतराष्ट्र. १३. अध्याय ७३ श्लो० १२-१३ पहा. १४. अंध. १५. इंद्रप्रस्थाला. (अ. ७३ श्लो० १८.) १६. 'पृथामाता' असा पाठभेद आहे. १७. मागून झालेलें द्यूत. येथें 'द्यूतपर्व' सरलें व आतां 'अनुद्यूतपर्व'ला आरंभ होतो. १८. उलटी, वांती.

अंतरीं अताराचें सुख । बाहेरी सासुरवासाचें दुःख । न वाटे तेवीं तुम्हां हंरिख ।
भोग माझेनि चिंतेनें. ॥ २९० ॥ सभापर्व रस विविधें । व्यासभारतअर्थ-
वादे । लीलाविश्वंभरप्रसादे । मुक्तेश्वरकवी म्हणे. ॥ २९१ ॥

अध्याय सोळावा.

राज्य संपदा सुखवैभव । देऊनि बोळविले पांडव । हें देखोनि कौरव
सर्व । कासावीस मानसीं. ॥ १ ॥ भय थरकंप दुःशासना । येऊनि सांगे
दुर्योधना, । मेळवूनि शकुनीकर्णा । म्हणती, 'मरण पातले. ॥ २ ॥ कर्णी
साधिलें महाफळ । तें वृद्धें केलें सर्वही निष्फळ । शस्त्रें डवंचूनि महाव्याळ ।
तोचि कंठीं सूदला. ॥ ३ ॥ राज्य सेना शस्त्रास्त्रीं । जीत सोडिले पांडव
वैरी, । ते पेटोनि महामारीं । निर्मूळ करितील आमुतें.' ॥ ४ ॥ चौघे
पातले रायाप्रती, । म्हणती, 'वडिला ! तुझे युक्ती । पापकर्मे वरिली शांती ।
झाली हानी कुलातें. ॥ ५ ॥ दुखवूनि सोडिलें तंक्षका । पूर्वीं प्रवेशे भंगोनि
नौका । गृहीं लावूनि पावका । माजी जैसें पंहुडणें. ॥ ६ ॥ तैसेच तुज
झालें यथें । साधिलें सोडिलें पांडवातें । तुझा वंश तुझेनि हातें । क्षया गेला
जाण पां. ॥ ७ ॥ पुढती पाचारूनि धर्मरावो । उरला असे एक डावो । तो
जिंकिल्या मग अपावो । आम्हांसी नाहीं कल्पांतीं. ॥ ८ ॥ नेमें द्वादशवर्षे-
वरी । अरण्यवास अजिनांबरीं । तेरावियामाझारीं । नष्टचर्या असावें. ॥ ९ ॥
जरी अळुमाळ प्रगट होती । तरी तितुंकाचि अरण्यवास पुढती । अज्ञातवास
क्रमूनि येती । राजनगरा मागुते. ॥ १० ॥ जरी आमुतें आली हारी । तरी
नेमिला नेम आमुचे शिरीं, । आतां धर्मातें पाचारीं । विलंबें दूरी अंतरती.
॥ ११ ॥ द्यूतविघेचीं कपटमतें । शकुनी जाणे हारी जितें.' । वृद्ध म्हणे,
'नकळे मातें । आवडे तें करीतसां. ॥ १२ ॥ तुटले सांधूं नका वैर । विझला
पेटवूं नका वैश्वानर, । करूनि अवधियांचा संहार । मजही प्राणें घेतसां.'
॥ १३ ॥ शकुनी म्हणे, 'ऐक कुशळ । एकें डावें साधीन सकळ । इतुकेनि

१. हर्ष. २. माझ्या. ३. अ० ७४ श्लो० २-३ पहा. ४. स्थविर धृतराष्ट्रें. ५. मोठा
साप. 'कृष्णव्याळ' असाही अन्य पाठ आढळतो. ६. घातला. ७. जिवंत. ८. सुयोधन,
दुःशासन, शकुनि आणि कर्ण. ९. स्वीकारिली. 'चोरिली' असा अन्य पाठ आहे.
१०. सापा. ११. निजणें. १२. अपाय. १३. अध्याय ७४ श्लो० १८-२०. १४. थोडें.
१५. 'बारा वर्षे वनवास' असा अन्य पाठ आहे. १६. मिटलेलें. १७. अग्नि.

भोग राज्य अचळ । औत्तानपादीसारखें.' ॥१४॥ वदे गांधारी स्वमुखीं, । 'पुत्र
 नव्हे हा कुळघातकी । राया ! होऊनि तूं विवेकी । द्यूत वर्जीं मागुतें. ॥ १५ ॥
 याचिये जन्मकाळींचीं चिन्हें । देखोनि विदुर बोलिला वचनें । त्यांची प्रचीती
 पाहिली नयनें । कुलक्षय देखत.' ॥ १६ ॥ द्रोण बाहिक सोमदत्त ।
 गौतम विदुर द्रोणसुत, । वेण्यापुत्र म्हणे घात । या विचारें सर्वांचे. ॥१७॥
 भूरिश्रवा भीष्म विकर्ण । वारूनि हातीं धरिती तृण । म्हणती, 'सांडूनि
 मूर्खपण । पांडव नाणा माघारां.' ॥१८॥ बोले दुर्योधन निष्टंर्क, । 'सकळही
 नेणाच नायक । स्वहित जाणोनि आवश्यक । हेंचि कर्तव्य आमुतें.
 ॥ १९ ॥ नीती निरोपी बृहस्पती । वैरी वंधावे नानायुक्तीं । साधिले शत्रु
 जे सोडिती । ते आत्मघाती जाणावे.' ॥ २० ॥ आग्रह देखूनि चौघां मनीं ।
 राजा म्हणे, 'ही ईश्वरकरणी । बलात्कारें पडती पतनीं । हा अधिकार
 कर्माचा. ॥ २१ ॥ ईश्वर काळ करूनि पुढें । प्रयत्न कायसे बापुडे । होणार
 ओढवलें तें मोडे । हें अघटीत सर्वथा.' ॥२२॥ प्रतिकामीलागीं म्हणत, ।
 'संबंधु पाचारीं पांडुसुत । पुढती खेळोनियां भोगोत । केलें कर्म आपुलें.'
 ॥ २३ ॥ प्रतिकामी घांवोनि वेगें । म्हणे, 'धर्मा ! फीर मार्गें, । वडिलीं
 पाचारिलें आंगें । द्यूत पुढती खेळीं वया. ॥ २४ ॥ घातली असे आपुली
 आण, । तुज तंव ताताज्ञा प्रमाण, । घेऊनि पितयाचें दर्शन । मग रुचे तें
 करावें. ॥ २५ ॥ शीघ्रचि गमन घडे पुढती । विकल्प न घरीं ये अर्थीं ।
 क्लेश उपोषणाचे अंतीं । सुख पारणें स्वभावे. ॥२६॥ द्वादशीनंतर त्रयोदशी ।
 ग्रहभोग खंडती अल्पायासीं । न गेल्या लघेल चतुर्दशी । आजी मुहूर्त
 प्रयाणा.' ॥ २७ ॥ धर्मराज पावला खुणे, । म्हणे, 'ईश्वराचें ईश्वर जाणे ।
 ज्यालागीं मनुष्यलोका येणें । देह धरणें कुरुकुळीं. ॥ २८ ॥ उतरावया
 भूभारतें । अवतार धरिला श्रीकृष्णनाथें । तें कार्य पांडवांचेनि हातें । संपा-

१. ध्रुवासारखें, उत्तानपादपुत्रासारखें. २. 'सदुःखी' असा अन्य पाठ आहे. ३. या
 दुर्योधनाच्या. ४. विदुर म्हणाला:—या पुत्राला मारून टाका, हा कुलाधम होईल, हा
 कुलाचा नाश करील. (अ० ७५ श्लो० ३-४.) ५. अश्वत्थामा. ६. युयुत्सु (अ० ७४ श्लो०
 २५.) ७. द्यूत करण्यासाठीं आणूं नका असें म्हणाले. ८. अव्याहत. ९. देवपुरोहित
 बृहस्पति. (अ० ७४ श्लो० ७.) १०. अहित करणाऱ्या शत्रूंचा उच्छेद सर्व उपायांनीं
 करावा असा भाव. (अ० ७४ श्लो० ८.) ११. स्वनाशक. १२. सारथिपुत्र. १३. भीमादि
 बंधूसह. १४. धर्मराजाला. १५. धृतराष्ट्रानें. १६. स्वतः. १७. अध्याय ७६ श्लो० २ पहा.
 १८. शपथ. १९. संशय. २०. 'सायासीं' असा अन्य पाठ आहे.

दिलें पाहिजे. ॥ २९ ॥ यासी कारण कपटघूत । वैर तुटोनि सांधलें त्वरित ।
 नेघें म्हणतां न सुटत । जें कां विधीनें लिहिलेंसे.' ॥ ३० ॥ निषेध कीजे
 भीमार्जुनें । म्हणती, 'पुढती, काय जाणें? । काय अनर्थ रचिला तेणें । तें
 तत्त्वतां नेणवे.' ॥ ३१ ॥ लटिका मायिक कनकहरिण । जाणतां अमला
 रघुनंदन । तेवीं परतोनि पांचहीजण । कौरवसभे पातले. ॥ ३२ ॥ प्रवेश
 करितां अधर्मसभे । कुटिल सन्मानें राहिले उभे । दुर्योधन राज्यलोभें ।
 शकुनीमुखें अनुवादे. ॥ ३३ ॥ 'धर्मराजा ! परियेसीं बोला । एक डावें शेवट
 झाला । हारीं जितीं जो नेमिला । तो नेम परिसें पवित्रा ! ॥ ३४ ॥ आम्ही
 हारलिया पर्णी । करूनि चर्मावरवसनीं । द्वादशवर्षे वनोपवनीं । कंदमूळ-
 फल आंहारूं. ॥ ३५ ॥ त्रयोदशवर्षामागुती । गुप्त असावें स्वजनज्ञाती ।
 प्रगट झाले तरी मागुती । बारा वर्षे वनवास. ॥ ३६ ॥ अज्ञातवास क्रमूनि
 तेरावें । मग संतोषें नगरा यावें । तेंचि तुम्हीं स्वीकारावें । हारी अंगा आलिया'.
 ॥ ३७ ॥ धर्म विचारी हृदयाआंत, । 'मागां सरतां हीन पुरुषार्थ । होणार पातलें
 बळिवंत । तेंचि आतां होतसे.' ॥ ३८ ॥ शकुनी ढाळितां फांसे । आयुष्य
 पाणीतळीं घांसे । 'जिकिलें रे!' म्हणोनि हांसे । गदगदाटें ते काळीं. ॥ ३९ ॥
 दुर्जन पिटिती एक टाळी, । कर्ण हांसे गदारोळीं, । 'दुर्योधनाचिया राउळीं' ।
 म्हणती 'गुढिया उभारा.' ॥ ४० ॥ कौरव गर्जती जयजयकारीं । त्राहाटिल्या
 निशाणभेरी । राज्य झालें एकछत्री । तेणें आल्हाद गोत्रजां. ॥ ४१ ॥
 पांडवां पातला पराजयो । काळिमातमें व्यापिला सूर्यो । कल्पांतींचा प्रलयवायो ।
 झडझडाटें सूटला. ॥ ४२ ॥ कांपिन्नली धरासृष्टी । उल्कापात मातला दृष्टीं ।
 गगनमार्गें रक्तवृष्टी । होती झाली अपार. ॥ ४३ ॥ संतोष न धरवे दुःशा-
 सना । म्हणे, 'रे ! कुंतीच्या नंदनां ! । प्रयाण केलें पाहिजे वना । कां

१. केला. २. रामचंद्र. (अध्याय ७६ श्लो० ५.) ३. परिसा, ऐका. ४. भक्षूं. ५. अध्याय
 ७६ श्लो० १०-१५ यांत या घूतप्रतिज्ञेचा उल्लेख आहे. 'राया ! आतां घूर्तीं एकचि आम्हीं
 तुम्हीं करूं पण हो ! । 'सर्वस्व हारवावें कीं जिंकावें' न भीरु तूं पण हो. ॥ ९५ ॥ घूर्तीं
 निर्जित झालों तरि आम्हीं रौरवाजिनें धरुनी । द्वादशवत्सर व्हावें वनवासी सुमुनिवृत्तिला
 वरुनी ॥ ९६ ॥ अज्ञातवास सजनीं परि वत्सर एक मग करावा हो, । होतांचि ज्ञात पुन्हा
 पहिला वनवासपथ धरावा हो. ॥ ९७ ॥ जित होतां वर्तावें याचि न्यायें तुम्हीं सदारांनीं, ।
 सजनीं वर्षभरि वसा द्वादश वर्षे वसा सदा रानीं. ॥ ९८ ॥ तेरा वर्षे ऐशीं क्रमिल्यावरि
 लागतांचि चवदावें । राज्य करावें आपण, हा पण; कोणी असत्य न वदावें.' ॥ ९९ ॥
 [मोरोपंत-सभापर्व-अध्याय ६; काव्यसंग्रहग्रंथमाला=पृ० ६१.] ६. मंदिरीं, महालांत.
 ७. त्राहटणें=वाजविणें, ठोकणें. ८. अंधकारानें. ९. उल्का=वीज. १०. धर्मा.

विलंब दिसतसे ? ॥ ४४ ॥ फेडूनियां सर्व राजवसनें । अंगीं वेढावीं वल्कल-
वसनें । रक्षा लेपूनियां वदनें । निघा वेगीं वनवासा ? ॥ ४५ ॥ ऐश्वर्य इंद्रा-
चिये मस्तकीं । देखोनि बोलिजे नरनायकीं । धन्य पांडव हे त्रिलोकीं । उपमे
आन असेना. ॥४६॥ ते आज निष्फळ षंडतिळ । तुच्छ तृण कां अर्कफळ ।
चर्ममय मृग विशाळ । प्राणहीन ज्यापरी. ॥ ४७ ॥ बंध्या विधवा नपुंसक
नरू । भ्रमभाजन खांकरतरू । शुष्कलडाग केशभारू । सशानभूमिके
ज्यापरी. ॥ ४८ ॥ तेवीं आज दिसतसे डोळां । अवदशेनें घातली माळा ।
अभाग्यवनींच्या गोळांगुळा- । समान म्हणती समस्त. ॥ ४९ ॥
विजनीं दरिद्रियाचें प्रेत । पडल्या कोणी न लावी हात । काक जंबुका होय
प्राप्त । तेवीं तुम्हीं क्लेशांतें. ॥ ५० ॥ दरिद्रसमुद्राआंतौते । पडिले, आतां
न ये वरुते । ऐसें जाणोनि द्रौपदीतें । हितविचार सांगतसें. ॥५१॥ शतां-
माजी कौरवराया- । वरूनि कां ओपी काया ? । म्हणे वनांत जाऊनि वायां ।
क्लेश कांहीं न भोगीं. ॥५२॥ बळलावण्य भाग्यवंतें । आम्ही बंधू एकशतें ।
त्यांमाजी आवडेल त्यातें । वल्लभ करीं सुजाणे ! ॥ ५३ ॥ तूं सुकुमार राज-
कुमरी । कष्ट भोगिसी वनांतरीं । क्लीब दरिद्री प्रेतांसरी । पांडव त्यागीं परौते.
॥ ५४ ॥ पांडव सभाग्य मानूनि सृष्टीं । द्रुपदें दीधली गोरटी । ते आजी
भणंगचि शेवटीं । रंकप्राय भासती. ॥५५॥ हें ऐकोनि भीमसेन । शृंगाला-
प्रती पंचानन । गर्जे तैसा दुःशासन । लक्षूनियां बोलत. ॥ ५६ ॥ 'कपट-
घूतविद्याबळें । पांडव जिंकिले सौबळें । हीं श्लाघ्य विषतरूचीं फळें । सेवूनि
अमरत्व मानिसी. ॥५७॥ म्हणोनि मर्यादा नाहीं तोंडा । बोलों नये तें बोलसी
मूढा ! । शक्तीच्या अंगणीं तडातडां । वस्त नाचे ज्यापरी. ॥ ५८ ॥
माझ्या हातींच्या तीक्ष्णशस्त्रें । खंडविखंड होतां गात्रें । प्रचीती आपुल्या
नेत्रें । देखसी आणि भोगिसी. ॥ ५९ ॥ पुढां संग्रामीं आजी घूतीं । जे जे
तुमचे पक्षपाती । ते ते निवडूनि गदाघातीं । यमसदनीं बैसवीन. ॥ ६० ॥
शब्दशस्त्रांचीं उसणीं । लोहशस्त्रें फेडीन रणीं । सदंत जिव्हा छेदूनी । फळ

१. राख, भस्म. २. नपुंसक. (अफल आणि निर्वार्य तिलांप्रमाणें. (अ० ७७ श्लो० १४.)

३. रुईचें फळ. ४. फुटकें भाडें. ५. कोरडें तळें. ६. वानर. ७. अरण्यांत. ८. कावळ्याला.
९. कोल्ह्याला. १०. पति. (अ० ७७ श्लो० २-१४.) ११. प्रेताप्रमाणें असलेले. १२. दूर,
वेगळे. १३. कोल्ह्याला. १४. सिंह. १५. शकुनीनें. १६. मेंढा. १७. कैवारी, पक्षानुयायी.
१८. लोखंडाच्या शस्त्रानें. (अ० ७७ श्लो० १६-१८.) १९. दांतांसहित.

दावीन निंदेचें. ॥ ६१ ॥ हेचि देऊनि आठवण । रणीं मारीन अवघेजण ।
ही माझी प्रतिज्ञाखूण । लिहोनि ठेवीं हृदयपत्रीं.' ॥ ६२ ॥ पांचही पुरुष
वल्कलवसनीं । निर्घते झाले वैनप्रयाणीं । दुःशासनादि बंधुश्रेणी । नृत्य
करिती संतोषें. ॥ ६३ ॥ पांचहीजणें चालतां पायीं । कौरव म्हणती, 'गायी
रे ! गायी । अजाप्राय आतां देहीं । पुरुषार्थातें दाविती.' ॥ ६४ ॥ ऐकोनि
आवेश न धरवे भीमा । म्हणे, 'रे ! धृतराष्ट्रपुत्रा ! अधमा ! । तुझिया छेदोनि
शिरःपद्मा । बळी ओपीन भूतांतें. ॥६५॥ तुझेनि रक्तोदकें जाण । पृथ्वीलिंगा
अभिषिंचन । न करीं तरी भीमसेन । नव्हे नंदन कुंतीचा.' ॥६६॥ सिंह-
गती भीमसेन । चालतां मार्गें दुर्योधन । वांकडे करूनियां चरण । उपहासूनि
चालतू. ॥ ६७ ॥ चेष्टा कुचेष्टा वक्र गमन । दाखवी वांकुल्यांचें चिन्ह ।
हें देखोनि दुर्जन । कौरवपक्षी हांसती. ॥६८॥ व्याघ्र परतोनि पाहे मार्गें ।
तेवीं भीम देखतां रागें । वर्षाकाळीं गर्जिजे मेघें । तेवीं गर्जोनि बोलतू. ॥६९॥
'छेदूनि दुर्योधनाचा मौळी । शीर तुडवीन पायांतळीं । जैसी खेळिजे चेंडू-
फळी । रणांगणीं कौतुकें. ॥ ७० ॥ दुःशासनाचे कंठीचें रक्त । प्राशिल्या-
वीण तृषा तृप्त । माझी नोव्हे संतृप्त । वारंवार म्हणतसें. ॥ ७१ ॥ त्याचिये
रक्तें घेऊनि उटी । तेचि चर्चीन करद्वयतटीं । मोकळ्या केशांची वीरगुंठी ।
पांचाळीची बांधीन. ॥ ७२ ॥ सुकृतियाचा लोक उत्तम । कदा न पावे
पांडवी भीम । जरी हा बोलिला तो नेम । साच करूनि दावीन. ॥ ७३ ॥
धार्तराष्ट्र पापखाणी । एक एक मारीन रणीं । तेव्हां हृदयींचा क्रोधाग्नी । शांत

१. 'उदित' असा अन्य पाठ आहे. २. वनाला जाण्यासाठीं. ३. अ० ७७ श्लो० १९
पहा. ४. 'गायी गायी' म्हणण्याचें कारण असें:-मधुपर्क हा एक प्रकारचा पूजाविधि आहे.
कोणी प्रतिष्ठित पाहुणा (अतिथी) घरीं आला असतां हा विधि करतात. गाय अथवा बैल
मारून त्याच्या कातज्यावर ज्या पाहुण्याला मधुपर्क द्यावयाचा असेल त्याला बसवाचें आणि
दहीं दूध मध इत्यादि अर्पण करून स्वागत कराचें असा पूर्वी प्रचार होता. हल्लीं विवाह-
समयीं वराला आणि पूजासमयीं देवाला मधुपर्क देतात. तथापि त्यांत मांसाबद्दल दहीं, मध
यांची योजना करण्याचा प्रघात आहे. मधुपर्कसमयीं 'गौगौगौः' असें त्रिवार उच्चारण करून
गाईचा वध अथवा उत्सर्ग करीत असत. 'गाय गाय' असें दुःशासन म्हणे यावरून पांडव
हे मधुपर्कातील पशूप्रमाणें मारण्यास योग्य असा भाव दर्शविला. या दुःशासनाच्या दुर्भाषणाचा
सूड पुढें भीमानें घेतला आहे. (मोरोपंतकृत कर्णपर्व पहा.) ५. शेळीसारखे. ६. नीचा.
७. अभिषेक. (अ० ७७ श्लो० २०-२२) ८. बोलता झाला. ९. बुचडा. १०. पुण्यपुरुषाचा.

होईल माझिया. ॥ ७४ ॥ आसनीं चळेल हिमालय, । अंगप्रभा सांडील
सूर्य, । शैल्य टाकील रोहिणीप्रिय, । परी मद्राक्य चळेना.' ॥ ७५ ॥ हे
ऐकूनि अर्जुन वीर । प्रतिज्ञा बोले प्रतापशूर, । 'करीन कर्णाचा संहार । हा
निर्धार जाण पां. ॥ ७६ ॥ शिर भवंडून अंतराळीं । सांडणें सांडीन
भूमंडळीं । तरीच पंडुनृपाचे कुळीं । अर्जुननामा 'बोलिलों.' ॥ ७७ ॥ सहदेवें
पिटोनि बाहे । म्हणे, 'शकुनी ! सावध राहें । माझे हस्तें मरुनि पाहें । यम-
पुरी निवाडें. ॥ ७८ ॥ फांसे ढाळून घूतकर्मीं । तितुके बाण हृदयवर्मीं ।
भेदीन तेव्हां संतापऊर्मीं । पश्चात्तापें भोगिसी. ॥ ७९ ॥ नष्टा ! अष्टा ! अति-
पापिष्ठा ! । तुझा प्राण तो माझा वांटा । साह्य केलिया नीळकंठा । तरी मारीन
निर्घारें. ॥ ८० ॥ बंधुसहित शत गांधार । करीन सकळांचा संहार । तरीच
माद्रवतीकुमर । दास अनुज धर्माचा. ॥ ८१ ॥ निंदणार ऐकणार । प्रेरणार
देखणार । तैसे साह्य रक्षणार । तितुके मरतील मजहस्तीं. ॥ ८२ ॥ दुर्यो-
धन दुःशासन कर्ण शकुनी । यांचें अशुद्ध प्राशील धरणी । तें कौतुक
देखती नयनीं । सभानायक आतांचे. ॥ ८३ ॥ तेरा वर्षानंतरें पुढती ।
राज्य नेदी बरविया रीतीं । तरी कौरव मारुनि सर्व जगती । एकछत्री
मी कर्ता. ॥ ८४ ॥ भीमसेन वदला वाणी । तें ब्रह्मवाक्य झालें जनीं ।
हरि हर अथवा पद्मयोनी । कदा भंगूं न शकती.' ॥ ८५ ॥ बाहू पिटो-
नियां नकुळ । म्हणे, 'मी मारीन कौरवकुळ, । धान्य क्षेत्रांचें निर्मूळ । कुंजर
करी ज्यापरी. ॥ ८६ ॥ पांडवांची प्रतिज्ञावल्ली । निष्फळ नोव्हे कदाकाळीं ।
जिहीं हा रंग देखिला डोळीं । तेचि तोही देखती.' ॥ ८७ ॥ ऐसे बोलो-
नियां पण । करिते झाले वनप्रयाण. । धौम्यनामा तपोधन । सर्वें द्रौपदी
पवित्रा. ॥ ८८ ॥ वेदूनियां वल्कलाजिनें । सभा अवलोकूनि नयनें । म्हणे,
'आप्त हो ! अंतःकरणें । कृपा अपार असों द्या. ॥ ८९ ॥ तुमचिये आशीर्वाद-
दृष्टीं । पुढती होईल चरणभेटी । तुमचे पुण्यें वनसंकटीं । ईश्वर आम्हां रक्षील.'
॥ ९० ॥ भीष्म बाल्हीक सोमदत्त । द्रोण द्रौणी शौरद्वत । संजय युयुत्सु
नृपनाथ । प्रज्ञाचक्षू वंदिला. ॥ ९१ ॥ धृतराष्ट्रपुत्र एक शत । त्यांसही

१. आपल्या आंगचें तेज. २. शीतपणा. ३. चंद्र. अ० ७७ श्लो० ३२-३६ पहा.
४. नाश. (अ० ७७ श्लो० ३७-४१.) ५. 'जन्मलो' असा अन्य पाठ. ६. रक्त.
७. पृथ्वी. ८. बऱ्या प्रकारानें. ९. अढळ वचन. १०. ब्रह्मदेव. ११. शेतांतील. १२. हत्ती.
१३. 'चरणभेटी' हा समास चिंतनीय आहे. १४. कृप.

पुसे कुंतीसुत, । 'तुमचिये आज्ञे बंधूसहित । वनप्रयाण करीतसें.' ॥ ९२ ॥
जाणोनि पुढील भविष्य चिन्ह । श्रेष्ठ कोणी न देती वचन । भीष्मद्रोणादि-
कांचे नयन । अश्रुपाते डळमळती. ॥ ९३ ॥ पवित्रे कल्याण चिंतिजे मनीं ।
कौरवां कल्पिली महाहानी । इतर लज्जायुक्त मनीं । अधोवदनीं तटस्थ.
॥९४॥ विदुरे नेत्र पुसोनियां हातीं । म्हणे, 'पवित्रा धर्ममूर्ती । वृद्धसुकुमार
देवी कुंती । ज्ञणीं नेसी वनवासा. ॥ ९५ ॥ माझिया ज्येष्ठ बंधूचि पत्नी ।
ते मी मानीं सखी बहिणी । सत्यवतीचे आसनीं । वंद्य होय मज पुत्रा.॥९६॥
तीतें ठेऊनि माझे घरीं । तुम्हीं असावे वनगव्दरीं । तेथेही कृपा करील हरी ।
पदोपदीं रक्षील. ॥ ९७ ॥ शीत उष्ण क्षुधा तृषा । भोगितां पावेल परम-
क्लेशा । यालागीं कुंती वनवासा । नेतां खेद मज वाटे.' ॥९८॥ गंगा स्वीका-
रिली शंकरें, । तेवीं पृथादेवी विदुरें । अंगीकारितां युधिष्ठिरें । लोटांगणीं
वंदिला. ॥९९॥ म्हणे, 'तूं गुरू पितादेवो । मज तूं जैसा कृष्णरावो । तुझे
चरणीं अचळ भावो । चळों नेदीं सर्वथा. ॥१००॥ जें मानेल तुझिया मना । तें
मज मान्य परमान्या ! । पुढां उपदेश आज्ञा । देसी तैसें वर्तावे.' ॥ १०१ ॥
विदुर म्हणे, 'धर्मराया ! । कदा न विसंबे कृष्णपायां । आलीं विघ्नें जाती
लया । आपेंआप हरिनामें. ॥१०२॥ अन्यायद्वारा जें अजिलें । तेणें अवदशा
घेतली मोलें । कोटी अनर्थां अवंतिलें । शिर छेदिलें स्वहस्तें. ॥ १०३ ॥
सर्वदा कल्याण असो तुम्हां । निश्चय जाण पुरुषोत्तमा । धर्मापासून मनोधर्मा ।
चळों नेदीं मानसा. ॥१०४॥ स्वस्ति असो, कुशल जावें, । जावोनि पुढती
क्षेम यावें । सत्य सर्वदा संरक्षावें । धैर्यबळें धार्मिकें. ॥ १०५ ॥ तुजें
हृदय हरिमंदिर । तेथें चांडाळ अतिनिष्ठुर । तये चिंतेचें बिडोर । होय ऐसें
न करावें.' ॥ १०६ ॥ ऐसें विदुरें अनुवादोन । मोहें दीघलें आलिंगन, ।
अश्रुधारा स्रवती नयन । प्रेमभावे दोहींच्या. ॥ १०७ ॥ कुंती निरवूनि
विदुराहातीं । निघते झाले अरण्यपंथीं । पांचां हंसांचिये संगतीं । जेवीं हंसिणी
चामके. ॥ १०८ ॥ तेवीं द्रौपदी एकवस्त्रा । चरणचाली पद्मनेत्रा । दृष्टीं

१. धर्म. २. खालीं मान घालून. ३. अध्याय ७८ श्लो० ५-६ पहा. ४. वडील भावाची, पांडूची. ५. वनांतील गुहेत. ६. भूक. ७. तहान, तान्ह, तान. ८. कुंती. ९. अ० ७८ श्लो० ७-८ पहा. १०. अ० ७८ श्लो० ९-२३ पहा. ११. संपादिलें. १२. मोल देऊन. १३. आमंत्रण दिलें. १४. तेरा वर्षानंतर. १५. बिन्हाड, वसतिस्थान. १६. गमन करी.

देखोनि सुपुत्रा । कुंती दुःखें आक्रंदे. ॥ १०९ ॥ कुमरीं वैढिलीं वल्कला-
जिनें । पाठीं अंगना एकवसनें । दीनप्राय देखतां नयनें । दीर्घरोदनें प्रलापे.
॥११० ॥ पिटोनियां वक्षःस्थळीं । अंग घाली भूतळीं । म्हणे, 'द्रौपदी
गुणवेल्हाळी । केवीं देखेन मागुती. ॥१११॥ पतिव्रता ही शिरोमणी । सुशीळ
पवित्रेची खाणी । इचेनि पाडें त्रिभुवनीं । दुजी आन असेना. ॥ ११२ ॥ हा !
कृष्णा ! द्वारकावासी ! । कवणेठायीं गुंतलासी ? । पांडव पडले व्यसनफांसीं ।
हें कां तूतें न कळेचि ? ॥ ११३ ॥ हा ! हा ! पंडुमहाराजा ! । कुरुवंशाच्या
विजयध्वजा ! । सगुणा तुझिया पवित्रात्मजा । क्लेश ऐसे पातले. ॥ ११४ ॥
तुजसारिखा पवित्र जनक । तुझीं बाळकें भोगिती दुःख । ऐसें जाणतां स्वर्ग-
सुख । गोड वाटे तुज कैसें ? ॥ ११५ ॥ भविष्य कळतें जरी मजलागीं ।
तरी मी राहातें शतशृंगनगीं । पुढां येऊनि प्रळयआगी-। माजी पुत्र न घालितें.
॥ ११६ ॥ पांचाळिये ! मायबहिणी ! । सखिये ! सये ! सांगातिणी ! । मज
सांडूनि कुळतारिणी । केवीं जासी वनवासा ? ॥११७॥ धन्य माद्री सौभाग्य-
सगुणी । पतीसंमतीं स्वर्गभुवनीं । पुत्रांचेंही दुःख नयनीं । न देखेचि सुदैवें.
॥ ११८ ॥ सहदेव माझें तान्हें बाळ । यालागीं मन माझें व्याकुळ । याचा
करावया सांभाळ । हेचि प्रार्थीं जननीये ! ॥ ११९ ॥ तुझिया क्रोधदृष्टीचा
अनळ । लागतां जळे कौरवकुळ । वांचलें तें पुण्य प्रबळ । गांधारीचें
मज वाटे. ॥ १२० ॥ स्वधर्में राहाटें हो वेल्हाळी । खेहें अतारां सांभाळीं ।

१. मोरोपंत-सभापर्व अ० ७ गीति ३९-५३ पहा. २. शतशृंगपर्वतावर पांडुराजा
मरण पावला तेथें. [सभापर्व-अध्याय ७९ श्लो० १७.] ३. "सुकुमारतया न याश्रमद्भुसृणं
मौक्तिकमण्डलानि च । रविधाम सहिष्यते कथं भवती खेदलवाश्च सा वने ॥ ८८ ॥
जगदेकजितोऽपि यान्त्यमी सति सत्यव्रतपालिनो वनम् । प्रतिपालय मामिहैकिकां किमु
वत्से त्वमपीति मुञ्चसि ॥ ८९ ॥ भवदीयमुखेन्दुना विना विकसत्कोमलकांतिनामुना । नकुल
क कुलैककौरवप्रतिमं मेऽक्षि विकाशमेष्यति ॥ ९० ॥ यदि सत्यमपालि सोदरैर्नियतं पालि-
तमेव तत्त्वया । त्वमिहैव कृतस्थितिः शुचः सहदेव प्रियपुत्र पाहि माम् ॥ ९१ ॥ सकृपः
कृतदुर्नयेऽप्यरौ विचयिन्यः समभूः सभाभुवि । अकृपः स कथं स्थितोऽधुना रुदतीं मां न
दृशापि पश्यसि ॥ ९२ ॥ जतुमन्दिरतो विकृष्य मां निजपृष्ठेन वहन्नहर्निशम् । किमु भीम
गतस्तदा खिदां यदिदानीं रुदतीं विमुञ्चसि ॥ ९३ ॥ निजमौलिमणीगणोन्मृजा शुचिशो-
भेषु नमन्नहर्मुखे । मम पादनखेषु को युधिष्ठिरकर्ता वदनावलोकनम्. ॥ ९४ ॥" [बालभा-
रत-पृ० १७४.] ४. अग्नि. ५. वाग.

सहदेवाचे हृदयकमळीं । स्नेहें बहुसाल झांकले.' ॥ १२१ ॥ तयेतें म्हणे पांचाळीया । 'नेत्रोदकें क्षालितां पायां । पुढती मोहें झांकलें वायां,' । शोक करी आक्रोशें. ॥ १२२ ॥ 'द्रौपदी ! त्यागूनियां मातें । जाऊं नको दूर वनातें.' । 'परत' म्हणे सहदेवातें । 'सांडों नको मज पुत्रा !' ॥ १२३ ॥ सहदेव कळवळोनि माय । दीर्घस्वरें मोकली धाय । धर्म म्हणे, 'माझें हृदय । नलगे कांहीं सांगणें. ॥ १२४ ॥ कंठीं कवळिती येर येरीं । शोक करिती दीर्घस्वरीं । सकळ कौरवांचिया नारी । आक्रंदती अतिदुःखें. ॥ १२५ ॥ म्हणती, 'वैधव्य पातलें आम्हां । भुली पडली असे अधमां । ऐश्वर्यमदें माजले, सीमा । आयुष्याची लोटली.' ॥ १२६ ॥ नगरवासी नारी नर । शोकें करिती हाहाकार । भीष्म द्रोण कृप विदुर । अधोवदनें विलापती. ॥ १२७ ॥ वडील वृद्धां करूनि नमन । करिते झाले वनप्रयाण । वंदोनि पृथेचे श्रीचरण । याज्ञसेनी चालली. ॥ १२८ ॥ विवेकें शांतवूनि कुंती । विदुरें धाडिली स्वगृहाप्रती । आपण पांडवांचे संगतीं । बोळवीत निघाला. ॥ १२९ ॥ सगुण सुभद्रा यादवी । द्वारके धाडिली स्नेहभावीं । सांगों विसरला व्यास कवी । परी म्यां स्मरण दीधलें. ॥ १३० ॥ प्रगट झालिया वैराटीं । श्रीकृष्ण घेऊनि आला भेटीं । अभिमन्युविवाहा पाठी । उत्तरेसीं योजिला. ॥ १३१ ॥ इतर पांडवांचिया भांजा । पितृगृहा धाडिल्या वोजा । वनवास सरलिया महाराजा । पुरुषभेटी पातल्या. ॥ १३२ ॥ विदुरें जाऊनि बोळवीत । क्रमिला योजनार्थ पंथ । पांडवां बोळवूनि त्वरित । रायानिकट पातला. ॥ १३३ ॥ धृतराष्ट्रा पोटीं परम खेद । देखोनि पुत्रांचा अपराध । म्हणे, 'सेविला विषकंद । क्षेमें कैसे वांचती. ॥ १३४ ॥ राज्य हिरोनि वल्कलवसनीं । चरणचालीं दवडिले वनीं । तो वनवास खंडतां क्षणीं । प्राण घेती निर्धारें. ॥ १३५ ॥ सहस्रवर्षावरी आघात । परी आतांच देखती बुद्धिमंत । यालागीं पुत्रशोकाचे घात । विदारोत हृदयातें.' ॥ १३६ ॥ चितीं चिंतेची चटपट । उद्विग्न पाहे विदुरवाट । क्षत्ता पातलिया निकट । उतावेळ पुसतसे. ॥ १३७ ॥ जो जो संशय बाधी हृदयीं । पुसतां विदुर वदेल कांहीं । तें निरूपण उत्तराध्ययीं । वक्ष्यमाण श्रोतियां. ॥ १३८ ॥ लीलाविश्वंभर जैलघर । वर्षतां सात्विक सरोवर । भरती तेथें मुक्तेश्वर । चातकप्राय निवतसे. ॥ १३९ ॥ इति श्री'सभापर्व' भारत । यांत पसरिलें 'अनुद्यूत' । पुढें धृतराष्ट्राचें चित्त । चिंताभूत तें एका. ॥ १४० ॥

अध्याय सतरावा.

धृतराष्ट्र पुसे विदुरसुमती, । 'पांडव गेले कवणे रीतीं । विषाद किंवा संतोषवृत्ती । बाह्यचिन्ह जाणजे. ॥ १ ॥ पांचही पुत्रांचें चेष्टित । भिन्नलिंगी अंतर्गत । क्षेम किंवा प्राणघात । सूचक कैसें सांग पां. ॥ २ ॥ कवण दावूनि आकारू । गेली द्रौपदी सुंदरू ? । धौम्यनामा ऋषीश्वरू । गेला कैसा सांग पां ?' ॥ ३ ॥ विदुर बोले सखेद वचन, । 'वखें आच्छादूनि वदन । धर्म केलें वनप्रयाण । न बोलतां कवणासीं. ॥ ४ ॥ उभारूनि भुजा सरळी । अवलोकीत क्रोधानळीं । हुंकार करीत महाबळी । भीम गेला त्यापाठीं. ॥ ५ ॥ वाळुका घेऊनि वाममुष्टी । सव्य विखुरीत पृथ्वीतटीं । मस्तक तुळीत वीरजेठी । गेला किरीटी वनवासा. ॥ ६ ॥ कर्दमें लेपूनियां मुख । सहदेव जातां देखती लोक । जैसा अम्रपडळें अर्क । आच्छादिला न लोपे. ॥ ७ ॥ मृत्तिका चर्चूनि सर्वांगीं । नकुळ गेला धर्ममार्गीं । जैसा योगी सिद्धसंगीं । ब्रह्मतेजें विराजे. ॥ ८ ॥ केश मोकळे झाडीत हस्तीं । गेली द्रौपदी महासती । हृदयानळा अश्रुपातीं । शांतवीत सिंचनें. ॥ ९ ॥ दर्भमुष्टी धरूनि धौम्य । पढत अंत्येष्टीचें साम । ज्येष्ठकनिष्ठांचीं नामें । आलोटीत तर्पणा. ॥ १० ॥ तोही गेला धर्मापाठीं । बरवें न दिसे माझिया दृष्टीं । विशेष कांहीं न वदवे गोष्टी । शोकें सृष्टी आहाळेल.' ॥ ११ ॥ धृतराष्ट्र म्हणे, 'गा ! विदुरा । प्रगटार्थ निरोपीं चतुरा ! । ऐसीं लक्षणें कुंतीकुमरां । कारण कोण दावावया ?' ॥ १२ ॥ क्षत्ता म्हणे, 'न ये अनुवादु । तथापि भविष्यार्थ हृदयबोधु । अजूनि तरी-विचार नांदु । आत्महिताचा तुजमाजी. ॥ १३ ॥ आपुले नयनें हव्यवाटीं ।

१. या प्रसंगाचें वर्णन पंतांनीं असें केलें आहे:—“उद्विग्नचित्त होउनि आणवुनि क्षिप्र सुखभावातें, । 'पांडव वनासि कैसे गेले' ऐसें पुसे स्वभावातें. ॥ ६० ॥ 'नृप मुख झांकुनि गेला, देता झाला जना न पाहूं तें; । पाहत होता जातां विपिनाशिं वृकोदर स्वबाहूतें. ॥ ६१ ॥ जो सर्वशिष्यवृंदीं द्रोणाला परमतोषक रसिकता, । त्याचा वनासि जातां पेरित होता पथांत कर सिकता. ॥ ६२ ॥ नकुळ रजांहीं मळवुनि सर्वांगाला वनासि गेला हो ! । सहदेवेंही जातां सारवुनि मुखेंदु मलिन केला हो ! ॥ ६३ ॥ केशांनीं मुख झांकुनि गेली रोदन करीत तव सून, । द्रुपदें विलोकिली जी कन्या देवव्रजासि नवसून. ॥ ६४ ॥ कुशदर्भपाणि भगवान् धौम्य परे गात गात गेला हो !' । क्षत्ता म्हणे, 'तुम्हां म्यां श्रुत तद्रमनप्रकार केला हो.' ॥ ६५ ॥ [मोरोपंतकृत सभापर्व-अ० ७ गी० ६०-६५ पहा.]

२. डाव्या हातांत. ३. चिखलानें. ४. सूर्य. ५. हृदयाग्नीला. ६. शेवटील कर्म. (सोळावा संस्कार.) ७. सामवेदांतील मृतकर्मसंबंधी मंत्र. ८. आहाळणें=पोळणें, खळबळणें. ९. या प्रसंगाचें वर्णन अमरचंद्रविरचित बालभारत नामक महाकाव्यांत असें केलें आहे:—“माहं

भस्म होईल सर्व सृष्टी । म्हणोनि न पाहात दृष्टीं । धर्म गेला जाण पां. ॥१४॥
 आणीक एक कारण येथें । चौदा वर्षां कौरव प्रेतें । पाहों न शकें म्हणोनि
 हातें । दृष्टी झांके दयाळु. ॥ १५ ॥ दोर्दंड अवलोकूनि क्रूर । संकल्प नेमी
 वृकोदर । वधोनी धृतराष्ट्राचे कुमर । सार्थक करीन भुजांचें. ॥ १६ ॥
 समुद्रींचे वाळुकाकण । इतुके विंधूनियां बाण । करीन कौरवांचें हनन । साह्य
 संगीं सर्वही. ॥ १७ ॥ म्हणूनि फाल्गुन वीर विचित्र । फाल्गुन मानी
 पितृव्यपुत्र । पुढती फाल्गुनाचा मंत्र । हा फाल्गुन मी कर्ता. ॥१८॥ माझे
 दुःख न कळे कोणा । म्हणोनि चिखल लावी वदना. । सहदेव गेला तेही
 संज्ञा । कुरुभूषणा ! जाण पां. ॥१९॥ माझे सौंदर्य देखतां नयनीं । भुलोनि
 जाती जनकामिनी । यालागीं नकुळें मृत्तिकाकणीं । तैनु घोळिली राजसा !
 ॥ २० ॥ अश्रुपातीं चौदा वर्षां । हृदय पिटितील मुक्तकेशा । धृतराष्ट्राच्या
 सर्वही स्तुषा । उदकक्रिया करितील. ॥ २१ ॥ एक शत कौरवनारी । मज-
 हूनि कष्ट भोगिती भारी । ऐसें द्रौपदी सुंदरी । दावूनि गेली वनवासा.
 ॥ २२ ॥ कौरवांची उत्तरक्रिया । मीच सांगेन धर्मराया । कुश हस्तीं अर्पा-
 वया । धौम्यें धरिले जाण पां. ॥ २३ ॥ सुनांसहित श्रेष्ठ गांधारी । आणि
 नगरींच्या सकळ नारी । बुडती शोकाच्या सागरीं । तें मी दृष्टीं देखेन.
 ॥ २४ ॥ चिन्हें दावूनियां ऐशीं । वना गेला संत्वराशी । ते वेळीं उत्पात
 आकाशीं । अत्यद्भुत उदले. ॥ २५ ॥ रक्तवृष्टी वह्निवृष्टी । थरथरां कांपि-

दृशा कुपितया धृतराष्ट्रदाहपापाय भूवमिति दम्भगृहीतराज्यः । इत्येष चीरपिहितास्यवि-
 भासिभूतजीमूतगोपितविधुः प्रचचार राजा ॥ ९७ ॥ कालेन कालकवलीकृतवैरवार्तमेतेन
 कौरवकुलं कलहोत्कटेन । विस्तार्य बाहुयुगमित्यगमन्निकामकोपारुणोरुनयनः पवनाङ्गजन्मा
 ॥ ९८ ॥ एवं किरञ्जरकदम्भकमाम्बिकेयसेनासु दुर्धरधनुर्धरधैर्यरोधम् । युद्धे करोम्यह-
 मिति प्रववर्षं गच्छन्विष्वक्शतक्रतुसुतः सिकतावितानम् ॥ ९९ ॥ आच्छिद्य मेमुरदुरो-
 दरदम्भजृम्भमाणप्रभावबलिनं युधि सौबलेयम् । स्यादुक्तमस्य विशदत्वमिति स्वमास्यं
 लिप्त्वा मषीभिरगमत्सहदेववीरः ॥ १०० ॥ रङ्गत्यरातिनिकरे शिरमङ्गमङ्ग शृङ्गारितं भुजभृतां
 निभृतं न भाति । इत्यङ्गनाजनमनोरमरूपरोचिर्धूलीविलेपशबलो नकुलो जगाम ॥ १०१ ॥
 इत्यातुरं विशतु हस्तिपुरं पुरंध्रीवर्गो दिनैः कतिपयैरपि कौरवाणाम् । इत्याललाप बहुशाप-
 मबद्धकेशा सा पाण्डुपुत्रसुदती रुदती प्रवासे ॥ १०२ ॥ अल्पैरहोभिरिति कौरवकैरवाक्ष्यो
 गीतानि विभ्रतु शपन्निति कोपशोणः । धौम्यो जगौ परिपतन्पथि याम्यरौद्रसामामि नैर्ऋत-
 दिगुद्धतदर्भपाणिः ॥ १०३ ॥ [बालभारत सभापर्व-सर्ग ५.] १०. अग्नींत.

१. अर्जुन. २. द्विया. ३. शरीर. ४. मोकळे आहेत केंस ज्यांचे अशा. ५. सुना.
 ६. उत्तरकार्याच्या प्रसंगीं तिलांजलि देतील. ७. धैर्यसागर. (धर्म.)

त्रली सृष्टी, । उल्कापात कडकडाटी । तुटोनि पडले भूतळीं. ॥२६॥ झड-
झडाटे प्रळयवातू । सुटतां उदेल त्रिविधकेतू । कृतांत भुकेला खातखातू ।
भक्षीन म्हणे विश्वाते. ॥ २७ ॥ गगनपंथें नारदमुनी । उभा ठेला सभा-
सदनीं । 'चतुर्दश वर्षानंतरें हानी । क्षयो होईल कुळाते. ॥ २८ ॥ मरतील
पृथ्वीचे भूपती । विधवा होतील राजयुवती । अशुद्धे नाहोनियां जंगती । मग
वरील धर्माते. ॥ २९ ॥ दुर्योधनाच्या अपराधपापें । भीमार्जुनाच्या बळ-
प्रतापें । श्रीकृष्णमूर्तीच्या साक्षेपें । भार उतरील धरेचा.' ॥ ३० ॥ ऐसें
वदोनि तत्क्षणीं । अदृश्य झाला सर्वज्ञमुनी । दुर्योधन दुश्चित्त मनीं द्रोणा-
चार्या विनवीत. ॥ ३१ ॥ 'पांडवार्णवीं बुडतां आम्हां । तारक तूंचि गुरु-
सत्तमा ! । तुवां पाठीसीं सूदल्या आम्हां । हरिहर तेही तृणतुल्य.' ॥३२॥
द्रोण म्हणे, 'तुझिया काजा । प्राण वेंचीन महाराजा ! । यश साधीन ऐसा
माझा । भरवंसा कांहीं न धरणें. ॥ ३३ ॥ करूनि पांडवांचा घात । तुज
जोडोनि देई जैत । हें न घडे गा ! सत्य सत्य । निश्चयेसीं सांगतसें. ॥३४॥
कृष्णकृपेचें वज्रकवच । पांडवांअंगीं बाणलें साच । तेथें माझे हे नांराच ।
दर्भप्राय त्यातें. ॥ ३५ ॥ याहीवेगळें आणीक एक । सरोनि अवमानाचें
दुःख । पांचाळपुत्रें हा पांवक । प्रसन्न केला प्रयासें. ॥३६॥ माझे करावया
हनन । जन्मलासे धृष्टद्युम्न । तो प्रत्यक्ष हुताशन । मनुष्यरूपें उदेल. ॥३७॥
यांजोपयाजऋषीच्या वरदें । पुत्रप्रसाद जातवेदें । दीधला म्हणोनियां द्रुपदें ।
यश पंदरीं बांधिलें. ॥ ३८ ॥ यालागीं विरोध सांडोनि मनीं । पांडव
पाचारीं परतोनी । पहिल्याऐसे राज्यासनीं । स्थापोनि सुखें असावें. ॥ ३९ ॥
माझिया बळाची दुराशा । सहसा न करीं कौरवेशा ! । विधीनें लिहिलें
सहसा । पालटेना कल्पांतीं.' ॥४०॥ धृतराष्ट्र म्हणे, 'पवित्र विदुरा ! । सवेग

१. उल्का=आकाशांतून अग्निरूप जो तारा पडतो तो. २. यम. ३. रक्तानें. ४. पृथ्वी.
५. पृथ्वीचा. ६. खेदयुक्त. ७. पांडवरूप सागरांत. ८. घातल्या. ९. जय. १०. बाण.
११. अग्निदेव. १२. 'धृष्टद्युम्न' या शब्दाचा अर्थ असाः-धृष्ट म्ह० प्रगल्भ आणि द्युम्न म्ह०
वित्त (राजाचें बलरूप धन) असा शब्दार्थ होतो. बल, शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्व, कवचकुंडलादि-
कांसह जन्म, शस्त्रास्त्रशौर्य इत्यादि गुणांनीं संपन्न असल्यामुळें द्रुपदानें या कुमारास धृष्टद्युम्न
असें नांव ठेविलें. (आदिपर्व-अ० १६७ श्लो० ५३.) १३. मुक्तेश्वर-आदिपर्व-काव्यसं-
ग्रहप्रथमाला-अध्याय ३९ पृष्ठें ३४९-३५४ पहा. १४. अग्नीनें. [मोरोपंत-आदिपर्व-
अ० ३१ गीति ६-२५ पहा.] १५. मोरोपंत-सभापर्व-अ० ७ गीति ७७-८४ पहा.
[काव्यसंग्रहप्रथमाला-पृ० ७०]

परतर्वां युधिष्ठिरा । वृञ्जावोनि त्याचिया नगरा । राज्यदानेँ बोळवूं. ॥ ४१ ॥
 परतवितां जरी न येती । तरी हस्ती वाजी रथ पैदाती । वखें भूषणेँ धन
 संपत्ती । देऊनि तरी पाठवा.' ॥ ४२ ॥ विदुर म्हणे. 'अघटित काज । पर-
 तोनि नये धर्मराज । कुळक्षय जाहलिया सहज । समाधानेँ येतील.' ॥४३॥
 कठीण ऐकोनि विदुरवचन । राजा चिंतार्णवीं निमग्न । मुखीं पडलें दीर्घमौन ।
 देहस्मरण विसरला. ॥ ४४ ॥ संजय म्हणे, 'कौरवनृपती ! । इच्छिलें फळ
 जोडिलें हातीं । अजून चिंतेचे आवतीं । भ्रमसी हें तंव अघटित. ॥ ४५ ॥
 दूरी दवडूनि पांडव वैरी । राज्य लाघलें एकछत्री । भाग्य भोगीं सर्व धरित्री ।
 अनंतकाळ संतोषेँ. ॥४६॥ भाष देऊनि गेली पैदा । कल्पांतींही न सोडीं
 तुम्हां । काळ म्हणे तुमची सीमा । ब्रह्मकल्पा नुलंघे. ॥४७॥ ईश्वरें आपुलें
 ईश्वरत्व । सृष्टिकर्तृत्व सुहृदत्व । दीघलें आतां अपूर्णत्व । काय तूतें सांग
 पां. ॥४८॥ इतुका झालिया भरंवसा । आतां कां दुश्चित मानसा ? । भोगीं
 सकळ ऐश्वर्यदशा । दिवसेंदिवस आगळी.' ॥ ४९ ॥ खोंचोनि बोले कौरव-
 रावो, । 'काळिजीं घालिसी कां घावो ? । पांडवांविषयीं विपरीत भावो । नाहीं
 मातें सर्वथा. ॥ ५० ॥ मी अंध चक्षुहीन, । पुत्र न मानिती माझे वचन, ।
 ऐश्वर्यमदें मातले पूर्ण । शकातेंही न गणिती. ॥ ५१ ॥ पवित्र पांडव केले
 वैरी । आतां कैचें सुख संसारीं ? । पडिलों शोकाग्नीचे जोहरीं । जन्मवरी रे !
 संजया ! ॥ ५२ ॥ कंठीं अडकलिया फांसा । तोंड पसरी गोड घांसा । कीं
 सुळीं ओपिलिया माणसा । अंगभोग कायसे ? ॥ ५३ ॥ कंडाहोनि लोटितां
 तळीं । तो म्हणे तळवटीं शेज मवाळी । तेथें पहुडोनि गदारोळीं । भोग
 भोगीन स्त्रियेसीं. ॥५४॥ तेवीं गा ! पांडवांसीं वैर । तेथें कैचें सुख सांचार ? ।
 होईल कुळाचा संहार । हा निर्धार मी जाणें.' ॥५५॥ संजय म्हणे, 'कौरव-
 राया ! । तूंचि कारण कुळक्षया । घरूनि निजपुत्राची माया । धर्ममार्गीं चळ-
 लासी. ॥ ५६ ॥ समेसी आणितां सुंदरा । वारिलें नाहीं दुष्टकुमरां. । करेँ
 ओढितां वस्त्रभारा । नाहीं हातें लोटिलें. ॥५७॥ दुरुक्ती बोलतां दुर्योधन ।
 कर्णे देतां अनुमोदन । त्या दुष्टांचे दंत भग्न । केले नाहीं निर्बळा ! ॥५८॥
 सांडोनि पांचही अतार । द्रौपदी रिघे आमुचें घर । ऐसें बोलतां तुझा कुमर ।

१. समजावून, समजूत घालून. २. चतुरंग सैन्य. ३. भान राहिलें नाहीं. ४. सभापर्व-
 अ० ८१ श्लो० ३ पहा. ५. आवर्त=भोंवरा. ६. लक्ष्मी, श्री. ७. मोठी. ८. अंध.
 ९. जातुषालयांत. १०. कड्यावरून. ११. नरम, मऊ. १२. खरोखर. १३. सभापर्व-अ०
 ८७ श्लो० १७ पहा.

मौन्यें तुवां ऐकिलें. ॥ ५९ ॥ देव ज्या देती पराभव । त्याची हरूनि बुद्धि
 सर्व । अधर्मी धर्मत्वाचा भाव । लावूनि करी नाशातें. ॥ ६० ॥ विषमकाळ
 पातल्या निकट । ज्ञानी होय विचारभ्रष्ट । अन्याय न्याय मानूनि प्रगट ।
 बळेंचि करिती वारितां. ॥ ६१ ॥ काळ दंड धरूनियां करें । छेदीत नाहीं
 जनांचीं शिरें । बुद्धी विपरीत झाली निकरें । क्षोभला ऐसें जाणिजे. ॥६२॥
 भीष्मादिकांनीं वारितां । विदुरें बहु प्रबोधितां । पुत्रें करितां न वारितां ।
 त्वांचि केलें सर्वही. ॥ ६३ ॥ अन्यायें राहाटोनि कोटी । तूंचि सांगसी धर्म-
 गोष्टी । केलें कर्म तें शेवटीं । भोगणें पडे कर्तया. ॥ ६४ ॥ पतिव्रता याज्ञ-
 सेनी । बळें क्षोभविली दुर्जनीं । साधु दरिद्रें दवडिले वनीं । हें कल्याण
 तुज नव्हे. ॥६५॥ धृतराष्ट्र म्हणे, 'गा ! संजया ! । यथार्थ बोलसी सर्वज्ञराया ! ।
 जाणत जाणतां प्राणियां । पतनीं पडे प्रारब्धें. ॥ ६६ ॥ दोष दूषणें बोलसी
 जितकीं । माझे ठायीं घडलीं तितकीं । प्राण द्यावा येणें दुःखीं । इतुकें आतां
 उरलेंसे. ॥ ६७ ॥ द्रौपदीचिया क्रोधनेत्रीं । भस्म होईल सर्व धरित्री ।
 माझी संतती पुत्रपौत्रीं । उरेल कैसी कळेना. ॥ ६८ ॥ सकळ सुनांसीं
 गांधारी । आक्रंदती नगरनारी । उत्पात झाले ते निर्धारीं । नाश करिती
 कुळातें. ॥ ६९ ॥ कुशब्द बोलिले द्रौपदीतें । ते कृष्ण मानी देवकीतें ।
 तो क्षोभोनि मत्पुत्रातें । संहारील निर्धारें. ॥ ७० ॥ जरासंध नरनायक ।
 बाहुबळें मारविला देख । तेवीं सरती एवढें दुःख । हें कैसेनी घडेल. ॥७१॥
 यादव पांचाळ भीमार्जुन । यातें प्रेरूनि यदुनंदन । करील मत्कुळाचें हनन ।
 हें निश्चयें मी जाणें. ॥ ७२ ॥ विदुर बोलिला प्रत्यक्ष । समान रक्षीं दोन्ही
 पक्ष । तें मी मूर्खामाजी मूर्ख । पुत्रलोभें न मनींच.' ॥ ७३ ॥ ऐसें धृतरा-
 ष्ट्राच्या मना । चिंताज्वरें व्यापिलें जाणा । इतुकें झालिया कुरुभूषणा ! ।
 सभापर्व संपलें. ॥ ७४ ॥

उपसंहार.

(ओंव्या.)

यापरी अपूर्वापूर्व । इतुकें कथिलें सभापर्व ।

पुढें विशाळ अरण्यपर्व । तेंही परिसिजे पवित्रीं. ॥

१

१. वागून, वर्तन ठेऊन. २. सभापर्व-अ० ८१ श्लो० १८-३९ पहा. ३. मानिलें नाहीं.
 ४. मुक्तेश्वर-आदिपर्व-उपसंहार-पृ० ४५५-४५६ पहा. ५. अपूर्वामध्ये अपूर्व.

गोदावरीतटनिवासी । अत्रिगोत्री पवित्र ऋषी ।	
चिंतामणी गुणैकराशी-। पासाव जन्म जयाचा. ॥	२
तो मुद्गल चिंतामणिसुत । लीलाविश्वंभर जगविख्यात ।	
व्यासभारतींचा अर्थ । महाराष्ट्र बोलिला. ॥	३
संस्कृत कौर्पास सुपवित्र । प्रमेय विणिलें भाषावस्त्र ।	
माजी परमार्थ पटसूत्र । कनकतारा सद्गुणीं. ॥	४
तें हें उचित ओपितों संतां । कोण्ही पटचि ठेऊनि परता ।	
कापुसें आच्छादिती माथा । हेंचि चातुर्य विचित्र. ॥	५
असो. याचेनि श्रवणें पठणें । अथवा पुस्तकाचेनि पूजनें ।	
छेदूनि संसारबंधनें । सुख भोगणें हरिपदीं. ॥	६
दोन सैहस्र सात शतें । अकरा श्लोक आले गणितें ।	
संख्या सत्यवतीचेनि सुतें । सभापर्व कथिलेंसे. ॥	७
बहुत अध्यायांचें गणित । इतुका कंवळोनियां अर्थ ।	
मीही अनुवादलों येथ । विश्वंभरप्रसादें. ॥	८
द्वितीय पर्व सतरा अध्यायीं । निवेदिलें सद्गुरूपायीं ।	
कृपा वसो संतहृदयीं । दीन आपुलें म्हणोनि. ॥	९

१. मुक्तेश्वर हा अत्रिगोत्रोत्पन्न ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होता. पैठणाचा राहणारा म्हणून 'गोदावरीतटनिवासी' असें म्हटलें आहे. २. याच्या बापाचें नांव चिंतामणि उर्फ विश्वंभर असें होतें. मुक्तेश्वरानें आपल्या मातापितरांच्या नांवांचा निर्देश 'लीलाविश्वंभर' या सामासिक पदानें अनेक ठिकाणीं केला आहे. [मुक्तेश्वर-रामायण-उपसंहार पृ० १६६.] ३. कापूस. ४. ही फलश्रुति आहे. ५. हें वर्णन पुढील सभापर्वातील श्लोकांस अनुसरून आहे:-“एतत्सर्वं सभापर्वं मयाख्यातं महर्षयः । अध्यायाः सप्तति ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १ ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु सप्तश्लोकशतानि च । श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥” ६. व्यासें. ७. 'बाहात्तर' असा अन्य पाठ आहे. ८. मूळांत अ० ८१ आहेत. ९. गृहीत करून. १०. बोललों. ११. ही सज्जनप्रार्थना आहे. १२. या ग्रंथाच्या आम्हांस एकंदर सात प्रती मिळाल्या त्यांपैकी चार संपूर्ण असून बाकीच्या तीन अपूर्ण आहेत. पहिली प्रत रा० रा० मोरेश्वर वासुदेव कर्वे (भिवडी) यांनीं दिली. हिच्या शेवटीं असा उल्लेख आहे:-“शके १६६७ प्रभव नाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध प्रतिपदा शनौ तद्दिने समाप्त. इदं पुस्तकं कृष्णाजी गणेश उपनाम गोखले, वास्तव्य वेहरगांव परगणे भद्रावती. हस्ताक्षर राजाराम शुक्ल जयतानेकर.” दुसरी रा० रा० पांडुरंग आबा जोशी मोघे, वसईकर, यांनीं दिली. हिच्या शेवटीं असा उल्लेख आहे:-“शके १७२७ क्रोधननाम संवत्सरे चैत्रशुद्धप्रतिपद्यां इदम् पुस्तकं समाप्तम्.” तिसरी व चवथी ह्या प्रती श्रीमंत

इति श्रीसभापर्व भारत । सरलिया लागलें अद्भुत ।

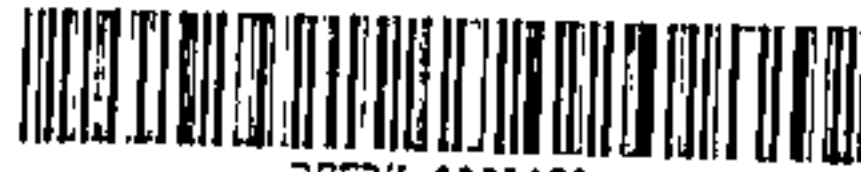
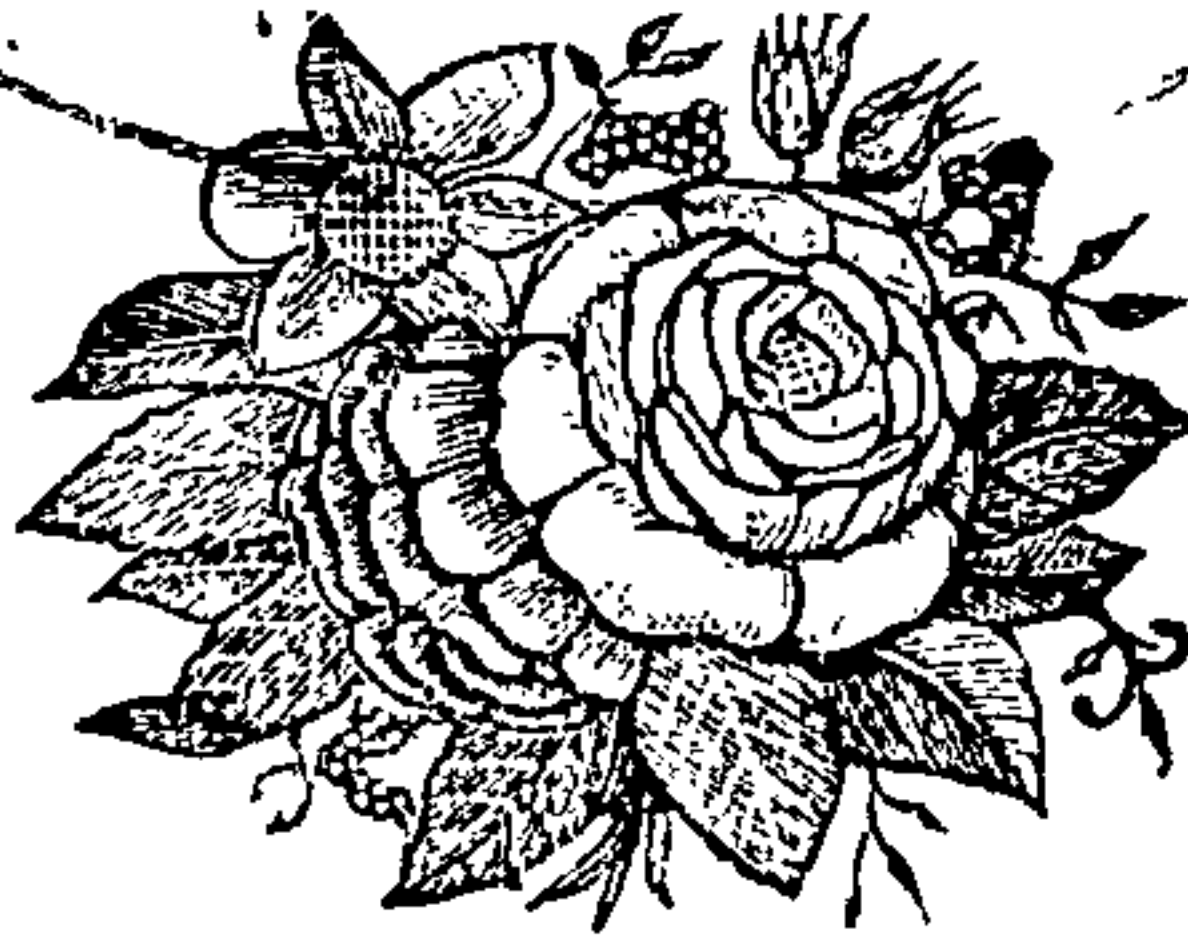
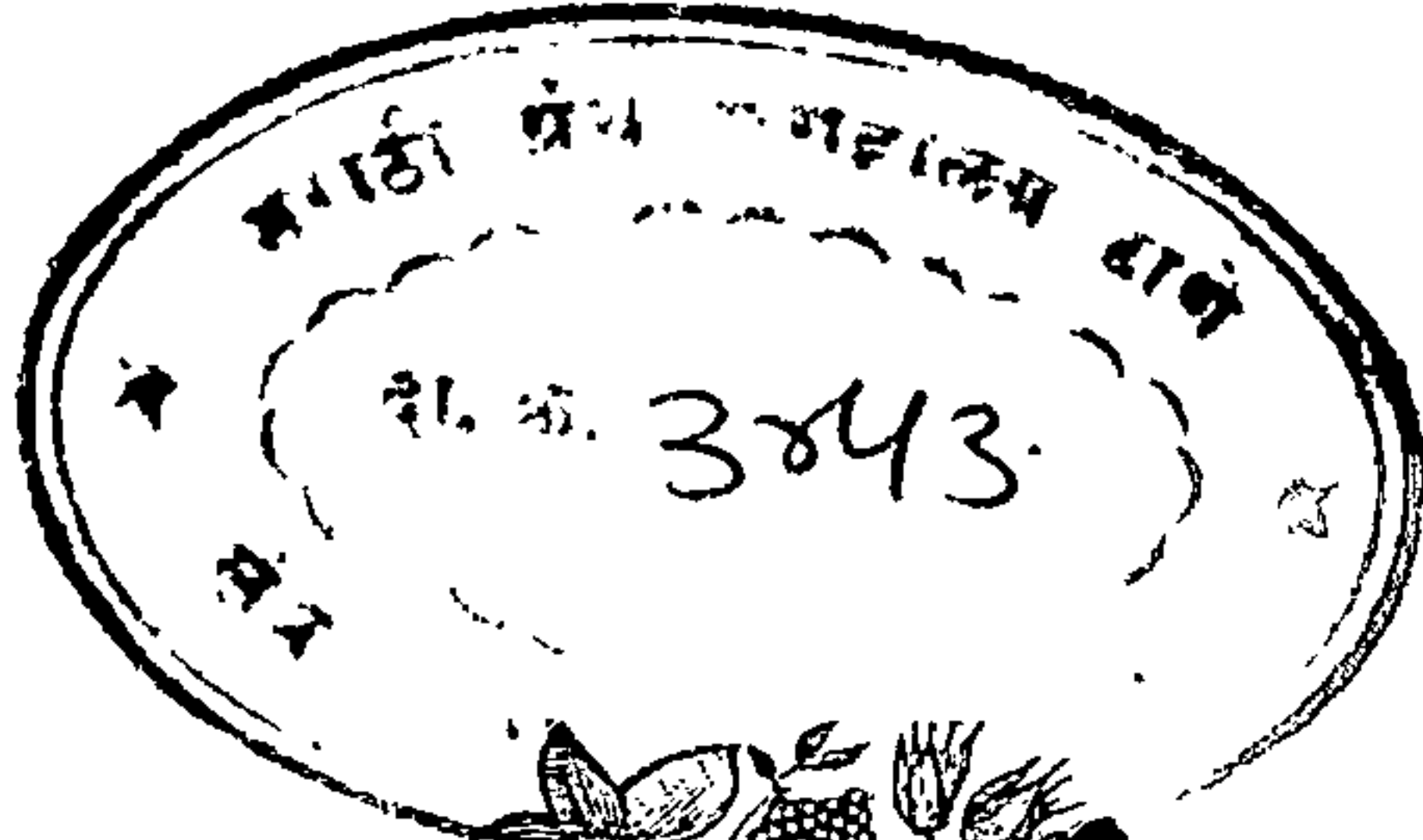
वनपर्व तें कथीत । वैशंपायन रायातें. ॥

१०

तयापासाव विश्वगुरू । वदता ज्ञाला अपारू ।

ग्रंथ रचिला अति थोरू । मुक्तेश्वरकवि वदे. ॥

११

REFBK-0003453

सरसेनासाहेब सुभे भोंसले सरकार (नागपुर) यांच्या पुस्तकालयांतून मिळाल्या. ह्यांच्या शेवटीं “इति श्रीमन्महाभारते सभापर्वणि मुक्तेश्वरकृत प्राकृत टीका समाप्ता” असा समाप्तिलेख आहे. पांचवी, रा० रा० कृष्णाजी नारायण जोगळेकर (हेद्री) यांनीं दिली. हिचीं पहिल्या अध्यायाचीं कांहीं पानें व सतरावा अध्याय हीं गहाळ झालीं आहेत. इतर प्रतीपेक्षां ही फार जुनी असून शुद्ध आहे. सहावी, कै० वा० तात्या मोडक यांच्या संग्रहांतील, ही पांच अध्यायांपर्यंत आहे. सातवी, रा० रा० गोपाळराव वासुदेव सहस्रबुद्धे (विजापुर) यांनीं दिली. ही दहा अध्यायांपर्यंत आहे. सदरील सात हस्तलिखित प्रती देणारांचे आम्ही फार फार आभार मानतो व ‘असेंच साह्य करीत असावें’ अशी सर्वास विनंति करितो.